

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Васильчук Геннадій Миколайович

УДК 930.2:94(477),,1920/1930”

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНО-ДУХОВНОГО
РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В 20–30-І РР. ХХ СТ.**

**07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни**

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Даниленко Віктор Михайлович –
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України**

Київ–2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	12
1.2. Методологія дослідження.....	38
1.3. Репрезентативність історіографічних джерел.....	55
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ.....	70
2.1. Науково-історичні інтерпретації «непівського суспільства».....	70
2.2. Модерні тлумачення історії формування унітарної радянської держави....	89
2.3. Партійно-радянська номенклатура – об’єкт історичних досліджень.....	106
2.4. Висвітлення інституційного статусу громадських організацій.....	124
2.5. Історіографія політичного терору.....	138
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН.....	157
3.1. «Теорія альтернатив»: сучасні тлумачення непу.....	157
3.2. Історіографія колективізації селянських господарств.....	175
3.3. Українська та зарубіжна історіографія розкуркулювання.....	189
3.4. Вивчення істориками соціальних відносин: концепція повсякденності....	201
РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ.....	220
4.1. Етноцентрична парадигма висвітлення політики українізації.....	220
4.2. Зарубіжна історіографія проблем радянської українізації.....	235
4.3. Сучасні дослідження «націонал-комунізму» та «націонал-ухильництва»..	247
4.4. Проблемно-тематичні напрями вивчення національних меншин.....	259
РОЗДІЛ 5. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ТА ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	273
5.1. Історіографія становлення радянської системи освіти.....	273
5.2. Сучасна наукова література з історії радянської інтелігенції.....	284
5.3. Історико-теоретичні тлумачення «культурної революції».....	295
5.4. Історіографія релігійно-духовних відносин.....	309
ВИСНОВКИ.....	323
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	339

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена динамічністю сучасної інтелектуальної історії, конструктивними змінами самої епістемологічної ситуації в історичній науці, появою нових проблемно-тематичних пріоритетів, концептуальних принципів, теоретико-методологічних підходів, неухильним зростанням кількості історіографічних джерел. Виникла об'єктивна необхідність їх наукової систематизації, тобто виявлення особливостей історіописання, здійснення класифікації джерел шляхом виокремлення модерних ідей, інноваційних тенденцій, з'ясування сучасної парадигми історичної науки. Характерний для неї методологічний плюралізм, який є поєднанням передових гносеологічних теорій і прикладних пізнавальних технологій, хоча спостерігається наявність компілятивності та абстрактного теоретизування, потребує системного і неупередженого історіографічного аналізу наукової літератури.

Актуальність науково-історичного дослідження не завжди збігається із суспільними потребами, тобто його результативність має прикладне значення насамперед для розвитку інтелектуальної історії, для виявлення закономірностей її формування. Об'єктивне історіографічне дослідження, особливо на зламі епох, є актуальним, оскільки має відповісти на складні і суперечливі питання історіографічного процесу. Історична наука виконує важливі пізнавальну, культурно-просвітницьку та інформаційну функції. Вона формує не лише власний інтелектуальний простір, а також суспільну свідомість через актуалізацію тих чи інших подій в історії, тому зростає її генеруюча роль і водночас громадянська відповідальність істориків.

Історіографія також пов'язана з важливими ідентифікаційною та експертною функціями, оскільки шляхом вивчення джерел ідентифікує саму історичну науку, виокремлює її серед інших дисциплін, виявляє закономірності внутрішнього розвитку, специфіку наукової інтерпретації

минулого, концентрує та адаптує інформаційний потік. У цьому виявляється її прикладний характер, адже історіографія, використовуючи різноманітні методи пізнання, покликана виявити теоретичний рівень, методологічні новації та проблемно-тематичні пріоритети сучасних історичних праць.

Наукова необхідність історіографічного дослідження особливостей соціально-політичного і культурно-духовного розвитку УРСР у 1920–1930-і рр. продиктована наявністю великої кількості наукових праць, опублікованих в Україні та за її межами. Вони відзначаються розмаїттям методологічних підходів та оцінок, інтерпретацій подій і явищ, спростуванням догм і стереотипів, а з іншого боку, появою нових ідеологем та міфів, спричинених зникненням єдиного радянського історіографічного простору та формуванням національних історіографій. Варто також пам'ятати, що означений простір був базованим на єдності суспільно-політичного та культурно-духовного життя радянської спільноти, яка брала свій початок саме з 1920–30-х рр. ХХ сторіччя. Виважені, коректні конотації в процесі етнізації та націоналізації соціогуманітарної сфери є не тільки актуальними, але й обов'язковими для наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Історія Української державності нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер 06 БФ 046-01).

Об'єктом дослідження є наукові надбання сучасних українських і зарубіжних істориків, новітній історіографічний дискурс, особливості його формування та модерні парадигми науково-історичного пізнання.

Предметом дослідження є процес накопичення знань у сучасних українській та зарубіжній історіографіях соціально-політичного і культурно-духовного розвитку УРСР 1920–1930-х рр., їх проблемно-тематичні пріоритети та теоретико-методологічні основи.

Хронологічно історіографічний аналіз стосується науково-історичної літератури, яка опублікована протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. і присвячена дослідженню міжвоєнного періоду історії розвитку українського радянського суспільства.

Метою дослідження є з'ясування процесу формування історіографічних джерел з історії соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР 20–30-х рр. минулого сторіччя, виявлення їх теоретичного рівня, методологічних підходів та нових концептуальних рішень, спільних та відмінних інтерпретацій в українській та зарубіжній історіографіях, виокремлення малодосліджених процесів та явищ, установлення проблемно-тематичних пріоритетів та обґрунтування перспектив науково-історичних досліджень. Досягнення цієї мети реалізується шляхом вирішення таких **завдань**:

– визначити стан наукового вивчення проблеми, теоретичний рівень та тематичні напрями її наукового висвітлення;

– дослідити правомірність поняття «непівське суспільство» та інституційний статус громадських організацій;

– висвітлити історіографію формування унітарної радянської держави, тлумачення ролі й місця її номенклатури в політичній системі суспільства;

– узагальнити наукові погляди та трактування політичних репресій і голодоморів;

– з'ясувати особливості науково-історичних досліджень непу, розглянути сучасні підходи до «теорії альтернатив»;

– проаналізувати українську та зарубіжну історіографію здійснення політики розкуркулювання та масової колективізації селянських господарств;

– оцінити теоретико-методологічну ефективність концепції повсякденності для вивчення соціальних відносин в УРСР 1920–1930-х рр.;

– розкрити мотиваційну складову етноцентричної парадигми висвітлення політики українізації та встановити наукову доцільність її подальшого застосування в історичній науці;

– виявити дискусійні аспекти історіографії українського «націонал-комунізму», висвітлити його сучасні визначення;

– проаналізувати історіографічні джерела з історії розвитку національних меншин, з'ясувати їх проблемно-тематичну та концептуальну домінанту;

– здійснити систематизацію та класифікацію наукових праць, присвячених формуванню системи освіти та інтелігенції;

– узагальнити новітні підходи до поняття «культурна революція» та висвітлити інтенсивність і специфіку вивчення релігійного життя в УРСР міжвоєнного періоду;

– з'ясувати фактологічний рівень і тематичну репрезентативність історіографічних джерел та обґрунтувати перспективи подальших науково-історичних досліджень проблеми.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності, об'єктивності. Для досягнення мети і вирішення завдань дисертаційної роботи використовувалися методи історіографічного аналізу та синтезу, історіографічного описування, генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний. Їх вибір зумовлений темою дисертації, її структурою, специфікою сучасних методологічних підходів, запозичених істориками з інших наукових дисциплін.

Зазвичай методи класифікації і типологізації використовують для з'ясування кількісних ознак, якщо предметом дослідження є соціально чи економічно однорідна сукупність характеристик, а для даного історіографічного аналізу метод класифікації означає виявлення відмінного й спільного, загального і часткового, особливого та одиничного в контексті історіописання, тобто вивчення типових ознак наукового напрямку, специфічності теорії, концепції. Завдяки генетичному методу виокремлено

основні етапи формування сучасної історіографії соціально-політичного та культурно-духовного розвитку українського суспільства 1920–30-х рр., тобто стадії зародження і поступу нової інтелектуальної історії. Проблемно-хронологічний метод пов'язує об'єкт та предмет дослідження, забезпечує його системність, виокремлює часовий вимір. В дисертації сучасна історіографія розподілена на чотири проблемні блоки, кожен з яких охоплює базові складові суспільного розвитку, а в контексті історіографічного аналізу вони висвітлюються за основними проблемно-тематичними пріоритетами, характерними для сучасної історіографічної науки, які набули концептуального статусу. Сукупність методів наукового дослідження забезпечує його цілісність, позаяк кожен з них застосовується комплексно. Метод класифікації є статичним, тому що він називає групи за сукупністю властивих ознак, а застосування порівняльного методу дозволило з'ясувати їх відмінність та однотипність, сталість і дискретність концепцій.

Означені методологічні засади дозволили простежити еволюцію історіографічного дискурсу, його структурних та інституційних форм протягом 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Українська та зарубіжна історіографії, враховуючи їх рухливість, підлягають також методу описування, тобто розкриття типових властивостей, ознак, відмінностей, кількісних та функціональних характеристик. Використані методи характеризують не лише етапи формування сучасної інтелектуальної історії, а також розкривають її складові, тобто еволюцію ідей, теорій, тлумачень, інтерпретацій, трансформацію інституцій та парадигм. Необхідність переосмислення методологічних основ сучасного написання історії давно визріла, відтак зросла роль і значення ідентифікаційної функції самої історіографії, дотримання принципу об'єктивності в науково-історичних працях.

Наукова новизна дисертації. Уперше предметом кваліфікаційного дослідження стала сучасна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку УРСР 1920–1930-х рр. В історіографічних роботах

висвітлювалася переважно радянська історіографія, а сучасна виглядала своєрідним інтелектуальним додатком. Захищені в Україні дисертації характеризували розвиток історіографії історії освіти, національно-культурного і духовного життя українського селянства, непу. Галузеві-проблемний підхід забезпечує вичерпаність конкретного аналізу, але він обмежує з'ясування закономірностей історіописання, виявлення спільних та відмінних ознак для сучасного історіографічного дискурсу на пострадянському просторі. Характерна для нього тенденція формування національних історіографій призвела до своєрідного інтелектуального ізоляціонізму, коли українські історики мало використовують праці російських дослідників, а російські – відповідно українських. Враховуючи історіографічну ситуацію, у дисертації максимально залучено наукову літературу, в якій досліджується радянська історія 1920–1930-х рр.

Історія формування унітарної радянської держави, висвітлення інституційного статусу громадських організацій, здійснення масової колективізації та політики розкуркулювання, дослідження соціальних відносин у контексті повсякденності, з'ясування теоретичних тлумачень поняття «культурна революція» – стали вперше предметом конкретного історіографічного аналізу з точки зору порівняння інтерпретацій українських, російських та західних істориків. Досліджено концепції «непівського суспільства» та «теорії альтернатив», трактування політичних репресій та голодоморів, виділено етноцентричну парадигму висвітлення політики українізації, дискусійні аспекти з історії становлення українського «націонал-комунізму», встановлено фактологічний рівень та інтенсивність вивчення історії розвитку національних меншин, здійснення українізації, формування системи освіти та інтелігенції, релігійного життя в УРСР міжвоєнного періоду. Історики уникали його раціонально-прикладного контексту, визначення фактологічної доцільності та перспективності деяких проблемно-тематичних досліджень, тобто науково-історичної вичерпності.

Поділ історіографічних джерел за проблемно-тематичними блоками не є методологічним винаходом, а швидше усталеним принципом класичного історіографічного аналізу. В дисертації цей поділ відповідає чотирьом системним блоком: політична система, соціально-економічні відносини, національний аспект соціокультурних перетворень, культурно-духовний розвиток. Кожен з них є самостійним науковим напрямком сучасних історичних досліджень, а їх об'єднання принципом формування нового знання, тобто з'ясування еволюції модерної інтелектуальної історії, виглядає науково обґрунтованим і водночас прагматично. Застосовано також класичні і неklasичні підходи, показано переваги і недоліки теорії тоталітаризму та концепції повсякденності щодо висвітлення соціально-політичних змін в УРСР 1920–30-х рр.

Практичне значення одержаних результатів. Здійснено систематизацію досліджень соціально-політичного і культурно-духовного розвитку УРСР у 20–30-і рр. ХХ ст. Узагальнення та висновки мають прикладне значення для проведення наукової експертизи праць з проблеми, для персоніфікації особистого внеску авторів в історіографію, для визначення актуальності і доцільності окремих напрямів історичних досліджень. Виявлено деякі стереотипи, ідеологеми (старі й нові), які не витримали перевірки часом, обґрунтовано необхідність підготовки узагальнюючих праць з історіографії соціально-політичних, культурно-освітніх і духовних відносин в УРСР міжвоєнного періоду, структурними складовими яких могли б бути розділи дисертаційної роботи. Результати дослідження можуть послужити основою дискусій із зарубіжними істориками, особливо російськими, для наукового з'ясування суперечливих фактичних та теоретико-методологічних проблем історії розвитку радянського суспільства.

Фактичний матеріал і теоретичні висновки дисертаційної роботи використано у викладанні курсу з новітньої історії України на історичному факультеті Запорізького національного університету та в українознавчих

студіях Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, в авторських навчальних і навчально-методичних посібниках.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки виголошувалися або були представлені автором на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях: Міжвузівській науково-практичній конференції «Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному Вузі» (Київ, 1992), Науково-методичній конференції «Актуальні проблеми історії України та методика їх вивчення у вузі» (Запоріжжя, 1992), Міжнародній конференції «Наука і культура між слов'янськими і німецькомовними світами як чинник оновлення Східної та Південно-Східної Європи» (Київ, 1995), Міжнародному науково-практичному семінарі «Соціальна історія в Україні та Німеччині у 20-му столітті» (Київ, 2002), Міжнародній науковій конференції «XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія» (Київ, 2002), Міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (Запоріжжя, 2005), Міжнародній історико-правовій конференції «Генеза держави і права: історико-теоретичні аспекти» (Запоріжжя, 2006), Науково-практичній конференції «Другі Курасівські читання» (Київ, 2006), III міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії» (Ніжин, 2007), VII міжнародній науковій конференції «Історія та сучасність: погляд крізь віки» (Донецьк, 2007), VII всеукраїнській науково-практичній конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України (Запоріжжя, 2007), Науково-практичній конференції «Треті Курасівські читання» (Київ, 2007), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в етнокультурному вимірі (XVIII–XXI ст.)» (Київ, 2008), Міжнародній науково-практичній конференції «Культура в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми» (Київ, 2008), Науково-практичній конференції «Політичні конфлікти в сучасній Україні:

сутність, витоки, шляхи подолання» (Київ, 2008), XII міжнародній науковій конференції «Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути» (Москва, 2008), Міжнародній науковій конференції «Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век:» (Москва, 2008).

Публікації. Матеріали та узагальнення дослідження опубліковані в індивідуальній монографії обсягом 21,5 авт. арк. та 30 статтях.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Складовою частиною науково-кваліфікаційної роботи є історіографія проблеми, тобто з'ясування теоретико-методологічного рівня та історико-тематичних пріоритетів монографічних і дисертаційних праць, статей, матеріалів наукових конференцій. Історіографічний аналіз встановлює стан наукового вивчення теми, визначає особливості концептуальних підходів історичної науки, виявляє особливості розвитку інтелектуальної історії, періодизацію, школи, напрямки, якщо вони сформувалися.

Сучасна історіографія історії соціально-політичного та культурно-духовного розвитку УРСР 1920–30-х рр. представлена працями українських, російських та переважно західних істориків, які становлять предмет дисертації. Історична та історико-політологічна література віддзеркалює різні аспекти досліджуваної проблеми, формуючи корпус історіографічних джерел. Для виявлення теоретичного рівня та стану наукової розробки теми обрано лише історіографічні праці, а конкретно-історичні роботи віднесено до характеристики джерельної бази. Така методика сприяє виявленню новизни дисертаційної роботи, особистого внеску автора, наявності або відсутності «історіографічних етюдів» в монографіях українських та зарубіжних учених.

Українська радянська історіографія, судячи з монографії А.В. Комаренко та Н.В. Санцевича [1], колективної праці з історіографії та методології вивчення «соціалістичної інтелігенції» України [2], а також історіографічного тому з багатотомної історії України [3], які вийшли протягом другої половини 1980-х рр., завершувала своє інституційне функціонування. Згадані роботи були написані на методологічних засадах

марксистсько-ленінської теорії, на принципах формаційного підходу. Вони висвітлювали фактологічний аспект проблеми, здійснивши тематичний перелік праць з історії культури, освіти, інтелігенції, але не мали ознак «перебудовної історіографії» в контексті оцінки радянської науково-історичної спадщини, тому що наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. «нове бачення» історичного минулого лише формувалося. Це був своєрідний «перехідний період» від монометодології до методологічного плюралізму. Становлення сучасної української історіографії відбувалося еволюційним шляхом через пошук нової парадигми історичних досліджень, яке супроводжувалося появою модерних підходів та підготовкою нових історіографічних джерел: замість багатотомних колективних монографій, характерних для радянської історичної науки, почали виходити індивідуальні наукові роботи.

Перша половина 90-х рр. стала періодом формування джерельної бази для історіографічних досліджень, хоча з'явилися спроби узагальнення історії 1920–30-х рр. в Україні. Так, у 1996 р. вийшла книга з історії розвитку економічної думки в Україні, але її автори не врахували праці сучасних істориків, які дослідили наукову спадщину теоретиків «організаційно-виробничої школи» у 20-х рр. ХХ ст. – О.В. Чаянова, М.Д. Челінцева та інших відомих вчених [4].

Здійснення конкретних науково-історичних досліджень, що базуються на архівних документах і матеріалах, супроводжується зміною якості наукових знань, відтак і появою нових інтерпретацій, тому виникає потреба теоретичних узагальнень, тобто історіографічних праць. У 1996 р. з'явилася одна із перших історіографічних розвідок В.П. Коцура та А.П. Коцура, а в 1999 р. її розширений варіант [5], яка стосувалося загальної історіографії історії України, у тому числі і радянського періоду. Варто зазначити, що для наукових розвідок В.П. Коцура, опублікованих протягом 1990-х рр., характерна проблемно-тематична пріоритетність історичного розвитку українського суспільства 20–30-х рр. минулого сторіччя. Він розпочав

освоєння теми з вивчення періодики тих років, з'ясовуючи у такий спосіб особливості проголошення непу, освіти, культури, соціальних відносин [6, 7], а також першим дослідив історіографію історії українізації системи освіти [8, 9], становлення інтелігенції [10], суспільно-політичного розвитку [11]. Наукові розвідки стосувалися переважно методології та історіографії історії інтелігенції, її ролі і місця в суспільно-політичному житті; функціонування тоталітарної системи влади в Україні, тобто відносин влади і суспільства. У 1998 р. В.П. Коцур опублікував монографію з історіографії історії соціально-політичних змін в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. [13]. Вона виявилася першою роботою саме з історіографії, але її автор неоднозначно показав основні етапи вивчення цієї проблеми, починаючи з 1920-х рр. У 1999 р. ним була захищена докторська дисертація, розділи якої розкривали суперечливий процес формування історичних знань про соціальні зміни та політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр., місце української та зарубіжної історіографії, соціальну роль історика в суспільстві, основні концепції історіографії, вплив на її розвиток тенденцій і стереотипів минулого [14].

Історіографію історії соціальних змін і політичних процесів в Україні досліджуваного періоду В.П. Коцур поділив на три етапи: перший – 1920–50-ті рр.; другий – 1950–80-ті рр.; третій – з 1991 р., тобто сучасний. Учений виокремлює період 1920-х – початку 30-х р., «коли існував певний плюралізм думок в історичній науці» [14,с.7], хоча він відбувався на теоретико-методологічних принципах марксистської теорії суспільних формацій. «Продовження розробки проблем соціально-політичного життя України перших десятиріч радянської влади, – наголошує дослідник, – передбачає підготовку спеціальних джерелознавчих робіт, у яких би визначалося значення тих чи інших документів у вивченні різних аспектів соціального і політичного розвитку радянського суспільства, методів аналізу джерел, а також концептуалізацію нових даних і фактів історичної науки» [14, с. 8]. Завданням його дисертаційного дослідження було: з'ясувати існуючі в історіографії методологічні підходи, теоретичні парадигми, показати

формування центрів історичних досліджень 1920–30-х рр. ХХ ст., їх роль в соціально-політичному житті України, становленні тоталітарної системи, простежити характерні вектори політичної кон'юнктури, особливості універсуму культури тоталітарної доби, їх вплив на дослідників, зміну поглядів авторів, змісту і напрямків наукових розробок, соціальну роль історика, простежити елементи наступності в історичних дослідженнях та зміну парадигм і концептуальних засад на різних історіографічних етапах, визначити ступінь науковості радянської і пострадянської історіографії, виокремити критичний аналіз літератури та сучасних тлумачень ролі комуністичної партії, рад, громадських організацій, силових органів влади у тоталітарній системі. Треба підкреслити, що новизна дисертації В.П. Коцура полягає в тому, що вона була першою історіографічною розвідкою, яка з'явилася в Україні наприкінці 1990-х рр., переосмислюючи радянську і пострадянську історіографічну літературу. На його думку, наукову новизну роботи становили наступні положення та завдання: сучасний аналіз радянської і пострадянської історіографії соціальних змін і політичних процесів в Україні 1920–30-х рр.; вивчення літератури з питань негативного впливу тоталітарного режиму на соціум, його дегуманізацію, моральну та інтелектуальну деградацію; з'ясування соціально-політичного життя в контексті – об'єктивізму та персоналізму; дослідження їх взаємовпливу та взаємозумовленості; розгляд історичної науки як соціального феномену, який, з одного боку впливає на розвиток суспільства, а з іншого – сам зазнає впливу політичних, економічних та соціокультурних факторів, відслідковуються внутрішні закономірності розвитку самої історіографії як науки; з'ясовуються обставини, які гальмували розвиток науки, що негативно впливали на розробку проблеми соціальних змін і політичних процесів в Україні 1920–30-х рр.; аналізуються найновіші публікації, які практично ще не підлягали історіографічному аналізу, виокремлюється їх важливе значення для концептуального переосмислення історії соціально-політичних змін в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. ; обґрунтовується періодизація основних етапів

вивчення історії соціально-політичних перетворень, зазначається, що середина 1980-х років не є рубежем в історичній науці, з якими пов'язувалося створення нової концепції соціально-політичного розвитку міжвоєнного періоду, позаяк тоді переважали марксистсько-ленінські методологічні підходи, за допомогою яких робилися спроби модернізації історії доби тоталітаризму через призму «відродження історичної правди про ленінську модель соціалізму»; здійснюється історіографічний аналіз літератури з проблем історії українського робітництва, селянства, інтелігенції, інших соціальних верств суспільства, а також вивчається роль комуністичної партії, рад, профспілок, комсомолу інших громадських організацій, силових органів у формування антидемократичного, репресивного ладу; переглядається ряд оцінок, висновків, концептуальних засад, які тривалий час домінували в історіографії; підкреслюються науково-історичні проблеми, які потребують подальшої розробки. «Систематична і добре налагоджена історіографічна критика, – наголошує Віктор Петрович, – синтез теорій, методів і підходів, буде сприяти переосмисленню історичного минулого, підвищенню наукового рівня і практичної значимості праць, створенню нової концепції історії соціально-політичних перетворень в Україні перших десятиріч більшовицько-радянської влади» [14, с. 30]. Історіографічне дослідження В.П. Коцура базується на ґрунтовній джерельній базі, на сучасних концептуальних основах історичної науки, а ключовим підходом є модерна «теорія тоталітаризму», тобто методологічні принципи представників нового для пострадянської історіографії наукового напрямку. Враховуючи той факт, що його робота з'явилася майже десять років тому, а також критичне залучення ним історіографічної спадщини радянських істориків, аналіз сучасного історіографічного дискурсу в Україні та в інших країнах стосовно обраної тематики є актуальним для історичної науки.

Суспільно-політичні позиції інтелігенції України 20-х рр. ХХ ст. дослідив В.В. Масненко, захистивши у 1993 р. кандидатську дисертацію [15],

яка віддзеркалювала теоретичні засади радянської історичної науки стосовно оцінки ролі і місця інтелігенції в суспільстві. Вона вирізнялася ґрунтовним історіографічним оглядом наукової літератури.

До перших історіографічних праць в Україні слід віднести кандидатську дисертацію Ю.І. Чирви, присвячену з'ясуванню стану наукової розробки історії становлення в Україні системи народної освіти та захищену у 1995 р. [16]. Зокрема, у її першому розділі «Історіографія проблем формування системи народної освіти УСРР» автор зазначив, що у ньому «аналізуються концептуальні положення розбудови в республіці освітньої системи, які містяться в державних і партійних документах 1917–1932 рр. і значної кількості наукових праць з історії української радянської школи» [16, с. 12]. Пошук «концептуальних положень» розбудови системи освіти у 1917–1932 рр. – це не завдання історіографічного дослідження, а предмет конкретного науково-історичного аналізу «законодавчих актів уряду та партійних постанов». Робота має три аспекти одночасно – джерелознавчий, суто історичний та історіографічний. У другому розділі «Висвітлення в історичній літературі питань українізації школи», судячи з його назви та специфіки методології історіографічних досліджень, розкрито особливості основних концепцій будівництва національної школи в республіці [16, с. 13]. Предметом історіографічного дослідження має стати виявлення концепцій в науковій літературі, а не «концепцій будівництва національної школи в республіці». Дослідник не вирізняє історіографічного підходу від конкретно-історичного аналізу українізації чи «кадрових питань».

Завданням дисертаційної роботи О.П. Ситнікова, захищеної у 2003 р., було наступне: виявити, систематизувати, класифікувати основні групи історіографічних джерел з історії освіти в УСРР 1920-х рр.; з'ясувати та обґрунтувати основні історіографічні періоди вивчення історії становлення та розвитку системи освіти; показати провідні напрямки і основні тенденції дослідження історії освіти; проаналізувати існуючі парадигми; розкрити динаміку й особливості вивчення окремих її аспектів; простежити вплив

політичної кон'юнктури тоталітарного режиму на проблематику, зміст, рівень і об'єктивність досліджень з історії освіти; визначити ступінь науковості історичних концепцій, ефективність методологічних прийомів; висвітлити новітні підходи до історії освітнього процесу; окреслити недостатньо вивчені або сфальсифіковані аспекти проблеми [17, с. 8]. Завдання загалом з'ясовані, але в дисертації обмаль наукових праць сучасних російських та західних істориків, не враховані новітні теоретико-методологічні підходи, якими вони користуються.

Наприкінці 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися історико-теоретичні дослідження, в яких показано функціональний та інституційний статус радянської історичної науки [18], діяльність окремих її представників у 1920–50-х рр. [19, 20]. Вони розкривають політико-ідеологічний вплив системи влади на суспільні науки. Докторська дисертація О.А. Удада присвячена з'ясуванню ролі самої історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу 20–30-х рр. ХХ ст. [21], відтак її автор дослідив не лише особливості інтелектуальної історії тих років, а також їх сучасні тлумачення. Однак, віддаючи належне історикам С.Г. Водотиці [18], І.В. Вербі [19], О.А. Удоду [21], А.Ю. Шевченку [20], які проаналізували специфіку науково-історичних досліджень в Україні 1920–30-х рр., слід визнати опосередковане висвітлення ними проблеми соціально-політичних та культурно-духовних відносин з точки зору історіографічного аналізу.

На початку ХХІ ст., спираючись на досягнення сучасної історичної науки та конкретні праці українських дослідників непу, з'явилася кандидатська дисертація з історіографії історії переходу до нового економічного курсу та його реалізації в Україні 1920-х рр., яку у 2001 р. захистила Г.Г. Коцур, завданням якої було: з'ясування та обґрунтування основних етапів вивчення непу в УСРР; виокремлення існуючих парадигм в історіографії; виявлення стану наукової розробки основних аспектів непу (причин проголошення, концепції, політико-ідеологічної боротьби,

функціональних ознак, особливостей реалізації); дослідження ефективності методологічних прийомів [22]. Періодизація історіографії непу, яку запропонувала дослідниця, вибудована за формальним хронологічним принципом, але вирізняється тим, що вона не виокремлює періоду 30-х рр. «Сучасний неупереджений аналіз особливостей процесу нагромадження знань про неп в Україні, – зазначає вона, – дозволяє виділити такі основні етапи в його історіографії: 1) початок – кінець 1920-х рр.; 2) кінець 1920-х – перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – початок 1990-х рр.; 4) сучасний розпочався після проголошення незалежності України і розпаду СРСР» [22, с. 5]. Хронологічно радянська історіографія займає дві третини обсягу дисертації, хоча другий етап є найменш репрезентованим з точки зору кількості та особливо якості праць, але така періодизація має право на існування. Джерельна база є дуже широкою – від конкретних праць з історії непу до публікацій про діяльність комуністичної партії, державних і громадських організацій, від політико-економічної літератури до публіцистики. Структура дисертаційного дослідження Г.Г. Коцур побудована за суто хронологічним принципом та типом літератури. До другого розділу «Висвітлення непу в суспільно-політичній та історико-економічній літературі 1920-х рр.», крім наукових праць відомих учених того часу – М.Д. Кондратьєва, М.П. Макарова, О.Д. Челінцева, І.П. Короткова, О.В. Чаянова, залучено збірки промов партійної і державної номенклатури. До третього розділу «Історіографія непу в період сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – перша половина 1950-х рр.)» потрапили прізвища українських істориків О. Гермайзе, М. Грушевського, М. Равич-Черкаського, М. Яворського, які до непу ніякого відношення не мали. Четвертий розділ «Проблеми непу в науковій літературі другої половини 1950-х – початку 1990-х рр.» присвячено аналізу великої низки праць відомих радянських істориків – українських та російських, а п'ятий «Сучасний стан дослідження непу» стосується наукової літератури, яка виходила переважно в Україні протягом 90-х рр. ХХ ст. Підсумовуючи історіографічний аналіз літератури,

Г. Коцур зазначає, що «непівські реалії висвітлюються в контексті постійного протистояння ринкових і адміністративно-командних методів господарювання», а до основних пріоритетів історичних досліджень належали – «форми господарської діяльності, особливості функціонування товарно-грошових відносин та роль держави у їх регулюванні, податкова політика радянської влади, функціонування непівських принципів в окремих галузях економіки, соціальні наслідки цієї політики» [22, с. 14]. Вони не стали предметом тематичного історіографічного пошуку, але дисертація Г.Г. Коцур певною мірою систематизувала історичну літературу, особливо українську, визначила прорахунки та виділила малоз'ясовані історико-теоретичні аспекти так званої другої більшовицької модернізації.

У 2002 р. побачила світ колективна монографія знаних вітчизняних науковців, присвячена історіографії непу в УСРР, але її автори фактично не аналізували сучасну російську та західну історіографію нового економічного курсу, їх модерні тлумачення соціально-політичних та культурно-освітніх проблем [23].

Цю прогалину, темою якої є сучасна українська та російська історіографія непу, певною мірою заповнює дисертація Л.І. Шаповал [24]. Об'єктом її дослідження є особливості історіографічного дискурсу в Україні та Росії, а предметом стан наукової розробки конкретної проблеми. Вона проаналізувала історичну літературу, а також дисертації, з'ясовуючи фактологічні основи розвитку української історіографії, теоретико-методологічні особливості російської джерельної бази, вивчення обставин запровадження непу, тлумачень його періодизації, економічних та соціально-політичних проблем (реалізації нового курсу в аграрному секторі, діяльності селянської кооперації, становлення приватного підприємництва, функціонування політичної системи). Дисертантка виділила основні проблемно-тематичні напрями, які є в українській та російській історіографії. Перша представлена значно ширше, друга – фрагментарно, але простежуються закономірності розвитку сучасної історіографії щодо

непівської проблематики в обох країнах. «Російська історіографія непу, – наголошує Л. Шаповал в авторефераті, – вирізняється помітним політичним спрямуванням, актуалізованими процесами «перебудови» другої половини 1980-х – початку 90-х років минулого сторіччя. Дослідники, особливо протягом першої половини 90-х років, переймалися виявленням «непівської альтернативи» командно-адміністративним методам управління, співставляючи ринкову та командну системи розвитку економіки, але в контексті політологічного аналізу» [24, с. 14]. Для російської історіографії, на її переконання, притаманна концентрація уваги на теоретико-методологічних питаннях, проблемах періодизації непу, але меншою мірою на конкретних організаційних формах промислового та сільськогосподарського виробництва, тобто завданням історика є вивчення реальних відносин, а не їх політизація. Має рацію С.В. Кульчицький, коли вважає за доцільне вивчення «старої» політики, щоб збагнути тактику і стратегію нової [25, с. 3].

Проблемно-тематичним історіографічним дослідженням національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст. є дисертаційна робота С.І. Дровозюка [26]. Ключовими словами його наукових статей, опублікованих протягом 1994–2006 рр., стали – «національно-культурне» та «духовне життя» селян, які простежуються у кожній з публікацій цього авторитетного дослідника. Виокремлюються малодосліджений аспект взаємовпливу українізації та селянського укладу життя, а також складні і суперечливі для історіографічного аналізу «морально-психологічні аспекти», «ментальність», «духовні явища», «соціально-психологічний портрет», «культурно-духовні процеси», «динаміка суспільної свідомості». В авторефераті його дисертації названо 27 авторських статей, але жодна не починається з ключового слова «історіографія». Пошукач обмежується підтитильною фіксацією: «історіографія проблеми», «історіографічний аналіз», «огляд історіографічних джерел», «історіографічні нотатки». Онтологічний аспект

домінує над гносеологічним, а так званий «історіографічний аналіз» не завжди долає бібліографічний огляд наукової літератури з тієї чи іншої проблеми історії соціально-політичного розвитку українського села. У 2005 р. він опублікував дві статті про історіографію вивчення «суспільної свідомості» українського селянства в умовах непу [27, 28]. Вони майже ідентичні за змістом, хоча привертає увагу суперечливість постановки проблеми стосовно «динаміки суспільної свідомості» в контексті історіографії. Можна розглядати конкретні явища, які мали місце у повсякденному житті села – невдоволення податковою політикою, виявленням якого стали різні форми опору: пасивні (утаювання доходності, наявності землі, реманенту тощо), активні (відверта збройна боротьба початку 1920-х рр., нищення худоби, замах на життя активістів). Але історіографічне дослідження має з'ясовувати теоретичні аспекти і фактологічні пріоритети наявних джерел, тобто конкретних текстів, уникаючи коментарів, які набувають ознак самодостатніх історичних досліджень.

Необхідно зазначити, що С. Дровозюк вдало балансує на межі теоретичного і фактологічного аналізу. «Нині маємо досить потужний історіографічний масив з проблематики НЕПу, – наголошує він в одній із статей, – який важко було б охопити навіть у досить об'ємному дослідженні. Тому автор не претендує на розкриття всіх аспектів цієї проблеми, а розглядає лише частину літератури, яка тією чи іншою мірою торкається суспільної свідомості українського селянства» [28]. Зміст та форма його статті свідчать про оптимальний підхід її автора до з'ясування специфіки «формування знань про культурно-духовні трансформації в українському селі», а з другого боку показати як «економічний аспект суспільної свідомості відбився в історичній літературі» [28, с. 446]. Об'єктивний аналіз непу, на думку Дровозюка, припадає на початок 90-х рр. ХХ ст., коли українські історики розпочали активно досліджувати соціально-економічні та політичні аспекти розвитку українського села. Деякі висновки українського

історика, досягнуті ним внаслідок вивчення окремих праць – є суперечливими. «Історіографічний аналіз показав, – зазначає вчений, – що всі підстави включити правосвідомість у модель суспільної свідомості селянства 20–30-х рр. ХХ ст. Саме через правосвідомість, що була органічно пов'язана із суспільною практикою того часу, можна значною мірою пояснити мотиви діяльності і поведінки селян» [28, с. 453]. По-перше, термін «правосвідомість» є доволі умовним для оцінки політико-правового і соціального статусу безпаспортних селян 1920–30-х рр., які були об'єктом, а не суб'єктом правових відносин. Становлення селянина до міського населення справді мали «емоційне забарвлення», але воно не мало типових ознак, характерних для поняття «суспільної свідомості», тобто масового явища з різним рівнем розвитку – буденним або теоретичним. Виразником суспільної свідомості є теорії, концепції, ідеї, їх структуризація та конкретні форми виявлення – громадські рухи, політичні партії, організації даного соціуму з відповідною ідеологією. Ставлення селян, про які згадує Дровозюк, до влади і політико-економічної ситуації на селі були реакцією психіки на рівні чутливо-емоційного сприйняття та відтворення, а не формування політичної культури чи справді суспільної свідомості. Дослідникам, яких він згадує, також бракувало теоретичної бази для опрацювання понятійно-категоріального апарату дослідження дуже складної проблеми.

Довільне тлумачення наукової термінології суміжних дисциплін – соціології, політології, філософії, прагнення використати її в якості методології конкретного історичного дослідження, інколи ускладнює сприйняття реальної історії. Терміни «політико-правові» чи «економічні уявлення» селянства, які до того ж мали специфічне «національне» забарвлення – це результат захоплення автора соціологічними дефініціями. Виникає сумнів щодо можливості узгодження тлумачень «політико-правових» уявлень, позаяк термін «науковий» вирізняється конкретністю, тобто має іншу ідентичність, а уявлення, то лише складова соціальної психології.

Питання «національної свідомості селянства» та особливо «визнання її рівня, структури та динаміки», про які згадує Дровозюк, простежуються в контексті сучасної політології, хоч він цитує праці істориків, які не займалися дослідженням цієї міждисциплінарної проблеми. «Важливі аспекти етнонаціональної свідомості, – зазначає він, – можуть бути з'ясовані крізь призму формування модерної української нації» [28, с. 456]. Визначення «етнонаціональна свідомість» потребує додаткового пояснення, якщо брати до уваги коректність поєднання етнічного і національного.

Соціологізація і політологізація, тобто використання методів і принципів суміжних наук, стали характерною ознакою сучасної історіографії. Ці процеси позначають як «стратегії привласнювання» з боку істориків та «звернення до минулого» з боку представників інших соціальних наук [29, с. 11]. Запозичення істориками понятійного апарату цих самостійних наукових дисциплін сприяє розширенню пізнавальних можливостей історичного пізнання, але їх застосування має бути суто прикладним. «Історіософські та історіографічні публікації останніх років, – на переконання Дровозюка, – дають підстави стверджувати, що українська історична думка все активніше опановує проблему «людина в історії» на методологічному рівні. Водночас відбувається пошук підходів, методів та історичних джерел, що дали б можливість перевести дану проблему з теоретичного на конкретно-історичний рівень» [30, с. 284]. Він пише про те, що «набуває актуальності реконструкція повсякденного духовного життя українського селянства» [30, с. 285]. Підсумовуючи свій науковий доробок, С.І. Дровозюк опублікував монографію у 2005 р. [31], яка засвідчує появу оригінального проблемно-тематичного напрямку в історіографії історії повсякденного життя українського селянства 1920–30-х рр., його духовності та етнокультурної складової. Однак, судячи з автореферату, у якому відсутня зарубіжна історіографія, особливо російська, автор захоплюється етноцентризмом, з'ясовуючи деякі суперечливі проблеми соціально-духовного життя українських селян. До другого розділу дисертаційного

дослідження С. Дровозюка «Висвітлення національно-культурного та духовного життя українського селянства» залучено наукову літературу з проблем «культурної революції» в українському селі, політики українізації, народної культури; до третього потрапили праці, в яких відображено духовне життя селянства в умовах більшовицьких експериментів та репресій (зміни суспільної свідомості, вплив розкуркулення та колективізації на духовний світ селянства, морально-психологічні наслідки голодомору); до четвертого «Висвітлення церковно-релігійного життя українського селянства» обрано антицерковну політику більшовиків, проблему відносин селянства і національної церкви, масового релігійного руху 1920-х рр. [26]. Можна погодитись з висновком шановного історика про те, що у 1990-х рр. «значно розширився тематичний діапазон досліджень» та «збагатився понятійно-категоріальний апарат», але узагальнюючих праць з історіографії соціально-політичних та культурно-духовних змін в УРСР 1920–30-х рр. історики не видали. Дослідженням непу та суцільної колективізації займалися радянські історики, тому згадані «зміни» не становлять «нового явища» для української історіографії, хоча проблемно-тематичні аспекти суттєво змінилися. Слушною є думка вченого про малодослідженість національно-культурного, духовного життя українського селянства, його політичних настроїв [32].

Актуальною темою науково-історичних досліджень в Україні є культурно-освітнє і духовне життя суспільства, які становлять об'єкт пошуку, а предмет конкретні проблеми: розвиток системи освіти, формування інтелігенції в УСРР, українізація, державно-церковні відносини. Сучасна українська історіографія культурно-духовного розвитку українського радянського суспільства 20–30-х рр. ХХ ст. налічує десятки монографічних праць, тобто досягла тієї кількісної межі, за якою мали б з'явитися узагальнюючі теоретико-методологічні розробки. З'являються монографії з історії української державності, автори яких намагаються простежити теоретичні і методологічні аспекти – за редакцією академіка НАНУ В.А. Смолія [33]. Серед питань культурно-освітнього життя

українського суспільства 1920-х – першої половини 30-х рр. вагоме місце посідає українізація, але відсутні індивідуальні та колективні праці з історіографії. Кожна дисертація, предметом дослідження якої виступає українізація, має історіографічний огляд літератури, але він стосується різної проблематики, хоча загалом може бути однією з обставин формування колективної роботи з історіографії. Вона конче потрібна, тому що українізація освіти має відношення до культури і духовного розвитку, а «переведення діловодства» українською мовою належить до іншої галузі – державного будівництва.

Теоретико-методологічні проблеми сучасної української історіографії виокремлюються в статті Л.В.Таран [34], в посібнику знаного дослідника-історіографа Я.С.Калакури, який сучасний період історіографії історії України, започаткований на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. пов'язує, «головним чином, із рухом за суверенізацію і відновлення державної незалежності України, з відродженням національних традицій української історіографії, досягненням її соборності» [35, с. 41], розглядаються в колективній монографії, яка вийшла у Львові в 2004 р. за редакцією Л. О. Зашкільняка [36], хоча суто проблемні аспекти 1920–30-х рр. згадуються побіжно.

Історико-теоретичні питання вивчення інституційних основ радянської історії та науки у 1920–30-х рр. [37, 38], творчої діяльності окремих істориків [39] стали предметом монографічних праць О.А. Удода.

Історіографію проблем участі інтелігенції в культурно-освітньому розвитку УСРР 1920-х – початку 30-х рр. досліджувала О.І. Висовень [40], дисертаційна робота якої була захищена у 2004 р. Вона, як і її попередники – Ю.І. Чирва, О.П. Ситніков, фактично нехтує сучасними російськими та західними історіографічними джерелами.

Особливості історичної думки та її вплив на націотворення в Україні показано в роботі В.В. Масненка [41]. Автор переглянув стереотипи радянської історіографії, виокремив науково-історичну спадщину

маловідомих учених, забутих істориками або заборонених органами політичної цензури.

Відомим в Україні дослідником інтелектуальної історії та радянської інтелігенції є Г.В. Касьянов. Він захистив докторську дисертацію у 1993 р., виокремивши соціально-історичний аспект [42], хоча методологічно вона увібрала теоретико-методологічні досягнення радянської історичної науки. Він продовжував досліджувати історіографічні проблеми історії та «реінтерпретацій» української інтелігенції, присвятивши цьому теоретико-методологічну статтю. «У радянському суспільствознавстві, – наголошує учений, – переважав абсолютизований соціологічний підхід до визначення поняття «інтелігенції». Будь-яка дефініція зводилась до визначення місця інтелігенції в соціальній структурі, її соціальних функцій і місця в системі суспільного розподілу праці» [43, с. 7]. Дослідження інтелігенції відбувалося з позиції «догматизованого класового підходу і соціально-економічного детермінізму», а сама вона розглядалася «як економічно несамостійна соціальна група», відтак набула ознак «другорядності». Г.В. Касьянов простежує еволюцію дефініцій, тобто теоретичних інтерпретацій інтелігенції в історичній літературі. В історіографії 1970–80-х рр., на його думку, «термін «українська інтелігенція» не мав повного права на існування, відповідно, виключався і відповідний предмет дослідження як самостійна наукова проблема» [43, с. 8]. Стаття присвячена концептуальним основам радянської, пострадянської історіографії та зарубіжній україністиці. Він скептично оцінює модерні підходи до висвітлення інтелігенції в контексті «становлення української нації, державності, національної самосвідомості», тобто прагне об'єктивного дослідження. «Можливо, присутність істориків, відносно вільних від ідеологічних упереджень готових до відкритого сприймання конкурентних ідей, з плюралістичним типом мислення, знайомих з різноманітними методологічними структурами, – наголошує він, – дозволить вивести аналіз згаданих проблем на новий якісний рівень, в якому характер дослідження буде визначатися раціональним осмисленням і буде менш

залежним від ідеологічної, політичної або дослідницької кон'юнктури» [43, с. 19]. Інтелігенція в УРСР 1920–30-х рр., судячи з сучасних праць, була соціально-професійною групою радянського суспільства, тому без «соціологізму» складно з'ясувати її місце і роль, але, безумовно, історик має цуратись тих ідеологем, які правила роками за методологічний дороговказ.

Українська історіографія поповнилася роботами з історії національних меншин в Україні: захищено десятки кандидатських дисертацій, написано сотні статей, підготовлено та опубліковано збірники документів. Визріла необхідність узагальнюючої роботи, особливо історіографічної, щоб з'ясувати рівень висвітлення. Цю прогалину заповнює певною мірою дисертаційна робота І.М. Ващенко з історіографії історії польської національної меншини УРСР 1920–1930-х рр. [44], а також монографія Л.Д. Якубової з проблем історіографії та джерел дослідження етнічних меншин в УСРР [45]. Перше дослідження розкриває історіографію історії розвитку Мархлевського району, політичних репресій проти польської меншини та діяльності римо-католицької церкви в УСРР 1920–30-х рр. Монографія Якубової є історіографічним і водночас джерелознавчим дослідженням, половину обсягу якого становить перелік літератури та джерел. Вона висвітлює проблему за суто хронологічним принципом, а проблемно-тематичний підхід стосується всіх етнічних меншин. Аналізуючи сучасну історіографію, дослідниця зосередилася виключно на українській науковій літературі, уникнувши, випадково чи свідомо, зарубіжної історіографії, яка представлена десятками монографій російських, польських, німецьких, американських, канадських учених. Отже, враховуючи цю обставину, необхідно визнати відсутність системного історіографічного дослідження історії вивчення національних меншин, а така необхідність назріла.

Специфічним напрямком історичних досліджень є вивчення історії церкви та церковно-державних відносин, які почали вивчати за роки незалежності. Вражає інтенсивність досліджень та швидке накопичення

джерельної бази, розмаїття проблематики, тобто формується самостійний історіографічний напрямок. Оpubліковано дві історіографічні статті – С.І. Дровозюка [46] та О.М. Ігнатуші [47]. Фактично поза увагою українських істориків залишається сучасна російська, німецька та англomовна наукова література з церковно-державних відносин.

Історіографічні дослідження є специфічна галузь науки, які вимагають повсякденного теоретико-методологічного пошуку, а також елементарного виявлення наукової літератури, її вивчення та відповідної класифікації. Зазвичай історики обмежуються аналізом монографій, нехтуючи статтями або рецензіями, які є невід'ємною складовою історіографічного дискурсу. Вони засвідчують витоки майбутніх напрямків та історіографічних праць, а з другого боку досягнення сучасної історичної думки. На сторінках «Українського історичного журналу», котрий, за визначенням М.В. Ковалюка, є «флагманом української історіографії» [48], друкуються статті відомих і молодих учених з питань теорії та історії науки. Так, протягом 2002–2006 рр. у журналі опубліковано історіографічні розвідки О.А. Удада про українсько-російські взаємини [49], І.І. Колесник про наукову спадщину Ф.П. Шевченка [50], В.В. Масненко про теоретико-методологічні аспекти проблеми формування національної свідомості [51], Г.Г. Єфименка про дослідження радянської модернізації російськими сучасними істориками [52], В.І. Марочка про концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору [53]. Історіографічні розвідки з'являються на сторінках наукових періодичних видань, підсумовуючи теоретичні пошуки істориків, з'ясовуючи стан та рівень досліджень. Питанню історіографії історії розвитку національних меншин присвячено статті О.І. Гуржія і М. Парахіної [54], Л.Д. Якубової [55], Г. Касьянова про сучасний стан української історіографії [56], С. Терно про постмодернізм в українській історіографії 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. [57], Ю.І. Шаповала про «історіографію тоталітаризму» [58]. Історіографічний аналіз літератури 1920–30-х рр. з проблем повсякденного життя сільського населення

здійснила О. Лукашевич [59], а історико-теоретичні аспекти висвітлення радянської модернізації українського суспільства 20–30-х рр. ХХ ст. розкрив В.І. Марочко [60]. Історіографічні статті згаданих істориків лише накреслили напрямки, які заслуговують спеціальних монографічних досліджень, позаяк бракує теоретико-методологічних праць.

Сучасна російська історіографія історії становлення та функціонування радянського суспільства 1920–30-х рр., хоча і має виразні ознаки «національної історіографії», однак проблемно-тематично пов'язана з українською, тому що соціально-політичні та культурно-освітні зміни відбувалися на спільній політико-ідеологічній основі, хоча і вирізнялися певними особливостями. На початку 1990-х рр. російські історики Г.О. Бордюгов та В.А. Козлов опублікували одну із перших монографій, присвячену історіографічним аспектам історії розвитку радянського суспільства [61]. Вони переглянули власні концепції, висловили нове бачення історичного минулого та спростували деякі його інтерпретації. У 1994 р. вийшов збірник статей, у якому В.Г. Афанасьєв писав про нові концепції і старі міфи [62], Г.Д. Алексєєва показала суперечливий пошук історичною наукою нових теоретичних підходів [63], а Ю.Л. Д'яков намагався з'ясувати причини «кризи» історичної науки [64]. Історик Ю.О. Поляков видав у 1995 р. монографію, яка стосувалася особливостей «перебудовної історіографії» [65]. У 1996 р. А.М. Сахаров опублікував низку історіографічних статей, які розкривали стан сучасної західної та світової історіографії [66], перебіг гострих дискусій в радянській історичній науці кінця 80-х рр. ХХ ст. [67]. Історик-аграрник В.П. Данилов також переймався тоді проблемою виходу російської історичної науки з «кризи» [68]. Вони критично оцінювали історіографічну ситуацію, вибудовували перспективи розвитку історичної науки, визначилися з проблемно-тематичними пріоритетами, концептуальними, світоглядними і суто методологічними аспектами. Російських істориків не влаштовувала «струнка соціальна система історичних уявлень», притаманна радянській історіографії, позаяк вона

«стала канонічною» [67, с. 159]. Пострадянська історіографія, перший етап формування якої припав на 1989–1990 рр., коли за висловлюванням Г.О. Бордюгова «політична кон'юнктура» та інерція минулого «ніжно викручувала нам руки» [61, с. 46, 144], вирізнялася перебудовним радикалізмом щодо висвітлення радянської історії та еволюційним освоєнням теоретико-методологічних надбань світової науки. Російські історики дуже критично висловлювалися стосовно радянської історіографії, яка, на думку Н.В. Іллерицької, не мала власного «обличчя» [69]. Аналітична стаття М.М. Горінова, опублікована у 1996 р. [70], засвідчила наявність наукової літератури з економічної, політичної, соціальної історії, теорії і практики російського комунізму, теоретичних проблем історичної науки, культурного розвитку радянського суспільства 1920–30-х рр. Він віддає перевагу зарубіжним дослідженням соціальної історії повсякдення.

Традиційно пріоритетною для російської історіографії залишається соціально-економічна проблематика непу. Вона стала предметом наукових дискусій, відтак спонукала істориків до переосмислення старих концепцій, оцінок та підходів. На початку 1990-х рр. вийшли статті Г.С. Алексєєвої про сучасну вітчизняну історіографію причин завершення непу [71], В.Д. Камишіна про загальні тенденції в історіографії непу [72], Г.О. Кулагіна про деякі питання непу в науковій літературі [73].

Історіографія непу виявилася своєрідною реакцією на перебудовні процеси в суспільстві початку 1990-х рр., коли історики намагалися знайти готові рецепти на виклики часу, зумовлені трансформацією радянської політико-економічної системи. На середину 1990-х рр. з'явилися перші історіографічні розвідки, які підсумовували відповідний стан вивчення основних проблем непу російськими істориками, а перша половина 90-х рр. в історіографії непу стала перехідною ланкою, упродовж якої спостерігалася інерція радянської історіографічної школи, а з другого боку еволюційне відмирання її концептуальних складових та фактологічних пріоритетів, скасування різних табу на проблематику. В історіографічних оглядах

наукової літератури домінувала бібліографічна описовість, усталена традиція висвітлення непівської тематики з її пріоритетами – аграрної сфери, промисловості, торгівлі. Неп був лише політикою, але його трансформаційна перспектива розширила її межі, відтак історики стали на шлях ідеалізації нового більшовицького курсу.

Історико-теоретичні та суто історіографічні аспекти непу ґрунтовно досліджує російський історик І.Б. Орлов, монографія якого вийшла у 1999 р. [74]. Її автор розкриває концептуальні питання непу, його сутність, реформаційний потенціал, альтернативність і системність непівської «моделі», суперечливість її елементів. Він намагається спростувати точку зору західної історіографії про те, що неп – це «політичний міф». Розділи книги І.Б. Орлова – «Від «монометодології» до нової синергетики», «Нове народження теорії альтернатив», «Сутність і хронологічні рамки «двосутнісного непу» стосуються теоретико-методологічних проблем висвітлення більшовицької економічної модернізації. Учений погоджується з економістом О. Лацісом про те, що в історичних дослідженнях непу переважав формаційний підхід, а загальноцивілізаційний ніхто з істориків не застосовував, але не заперечує пізнавальних можливостей першого. «Звичайно, – наголошує Ігор Борисович, – спроба поставити питання ребром про придатність наразі старої формаційної теорії з її тлумаченнями соціалізму і капіталізму є надто запізнілою. Однак формаційний підхід, як і решта, має повне право і реальні можливості посісти власне місце серед історичних методів» [74, с. 12]. Кожен метод історичного пізнання виконує притаманну йому функцію, що дуже важливо для з'ясування складових непу, його організаційних частин. «За такого підходу, – переконаний Орлов, – немає місця протиставленню різних груп істориків: загальна теорія історичного знання вибудовується «знизу», на основі вивчення різних сторін непу, а не орієнтується на філософські чи соціологічні схеми» [74, с. 13]. Російський дослідник фактично закликав колег повернутися до принципу

історизму, не заперечуючи пізнавальних можливостей загально-соціологічних підходів.

Досліджуючи історичну наукову літературу про альтернативність непу, Орлов визнав безперспективною протистояння двох парадигм – «оптимістичної» та «песимістичної» – бухарінської концепції непу і сталінської теорії модернізації. В історіографії непу теорія альтернатив виникла наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого сторіччя, але згодом від неї відмовилися, що засвідчило факт подолання інерції радянської історичної школи.

Новим напрямком розвитку сучасної російської історіографії непу є його системне вивчення, тобто з'ясування функціональних складових – елемент, структура, середовище, підсистема, а також залучення модерних системно-структурних підходів. Питання про системність непу жваво дискутувалося серед істориків, яке стало предметом самостійного дослідження, виокремившись в специфічний напрямок. У зв'язку з цим з'явився сумнів стосовно цілісності економічної політики. Розділи монографії Орлова були опубліковані на сторінках фахових періодичних видань [75], у колективних роботах [76], які узагальнили науково-історичні дослідження непу, систематизували історіографію, виокремили та проаналізували її нові напрямки.

У 2006 р. вийшов збірник статей про економічні політичні і соціокультурні аспекти непу [77], присвячених економічним проблемам – багатоукладності, ринку, його державному регулюванню, системі планування, податковій політиці та підприємництву, функціонуванню промисловості, авіапромисловості, іноземним фірмам, реформам управління залізничним транспортом. Політичну складову представлено наступними тематичними блоками: легітимність радянського законодавства, правові аспекти діяльності акціонерних товариств, політичні еліти і режим, громадські організації, регіональні управлінські еліти, політичні інтереси населення міської провінції. Соціокультурний аспект увібрав підрозділи,

присвячені з'ясуванню основних проблем демографічної політики, розвитку міської сім'ї, діяльності селянської сім'ї, трудовим відносинам, соціально-трудовим конфліктам, «непівській повсякденності», рефлексіям західної інтелігенції 20-х рр. про непівську Росію.

Теоретико-методологічним та історіографічним питанням непу присвятили статті А.С. Сенявський про сучасні підходи та перспективи вивчення нового курсу більшовиків [77, с. 5–26], В.П. Данилов про розуміння непу [77, с. 26–33], а також І.Б. Орлов про регіональний аспект непу та його сучасні тлумачення в історіографії [77, с. 33–35]. Не вдаючись до викладу змісту згаданих авторів, статті яких необхідно розглядати в контексті конкретної проблематики, варто зазначити специфіку історіографічного дискурсу стосовно «непівської» тематики. Характерною його ознакою на думку Сенявського, є наявність відносної політизації, інерції «перебудовної кон'юнктури», але досліджень, «особливо з конкретних проблем, створених в суто «академічному» ключі» – мало [77, с. 7].

Російські історики, крім з'ясування проблемно-тематичних пріоритетів та концептуальних основ вітчизняної історіографії, виявляють науковий інтерес до зарубіжної. Так, у 2005 р. вийшла книга А.А. Некрасова про англо-американську історіографію непу [78]. Вона залишається єдиним сучасним історіографічним дослідженням зарубіжної історіографії. Він вважає 60–70-ті рр. ХХ ст. початком «справжнього розквіту» західної історіографії, що тривав до 1991 р. Дослідження так званих «радянологів» проводилися в контексті «соціальної історії», позаяк «соціальні історики» намагалися «здійснити тотальний перегляд точок зору на радянську історію, які склалися на Заході, відтак їх називають частенько «ревізіоністами». Протягом 1970–80-х рр. відбувалося систематичне дослідження економічної історії західними ученими, а під час горбачовської перебудови значне поживлення непівської проблематики, але «дослідницькі пріоритети змінилися і проблеми сталінізму, які розглядаються по-новому із застосуванням нових підходів, а інколи і поновлених старих, вийшли на перше місце, відтіснив як соціальну,

так і, тим паче, економічну історію досталінської Радянської Росії» [78, с. 4–5]. Перший розділ книги Некрасов присвятив загальному огляду англо-американської радянології, яка є складовою частиною західної історіографії непу, аналізу її основних наукових шкіл та напрямків; другий стосується тієї літератури, автори якої з'ясовували обставини політичної кризи восени 1920 – весною 1921 рр. в Росії, що вплинула на проголошення непу; третій є викладом основних точок зору західних дослідників на політичне та соціально-економічне походження непу. «Чи була нова економічна політика історично зумовленою, планомірною і послідовною, або це лише геніальна лєнінська імпровізація, чи існувала взагалі «лєнінська концепція непу», який внесок до розробки основ цієї політики зробили інші відомі більшовистські лідери і чи існувала альтернатива сталінізму, яке співвідношення «демократії» і «тоталітаризму» в межах непувської економіки і політичної системи, які причини краху нової економічної політики, усі ці запитання жваво обговорювалися західною історіографією» [78, с. 7]. Деякі її концептуальні положення позначилися на історичних дослідженнях непу в роки перебудови та пострадянської історіографії. Підсумовуючи історіографічний аналіз зарубіжної наукової літератури з історії соціально-політичних відносин в СРСР 1920-х рр., російський дослідник дійшов висновку, що на початку 90-х рр. ХХ ст. «радянологічні дослідження потрапили до «смуги чергової методологічної кризи, мабуть більш глибокої, ніж попередня, яка сталася на межі 60–70-х років» [78, с. 44]. Якщо тоді вона торкнулася пріоритетів вивчення радянської історії, то тепер основ самої науки. Термін «радянологія» дратував тих істориків, які займалися соціальною історією, яка мала опосередковане відношення до політико-ідеологічних підвалин радянської системи влади. Вони вважають себе істориками, а не політологами, позаяк сама «радянологія» стала фактом історії.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. з'явилися дисертаційні дослідження російських істориків з питань історіографії, які підсумували

досягнення і прорахунки пострадянської історичної науки. Так, О.В. Сидоров показав теоретико-концептуальні засади вітчизняної історіографії 1920-х рр. [79], тобто початковий етап формування радянської, а І.Б. Орлов захистив докторську дисертацію з теоретичних та соціально-економічних проблем непу [80], І.В. Волошинова розглянула стан російської історіографії з історії здійснення переселенської політики у 1920–1930-х рр. [81]. Історики Росії продовжують досліджувати неп, віддаючи перевагу соціальній історії та вбачаючи в цьому якісне «оновлення методології» [82].

Соціально-економічні та культурні перетворення в СРСР 1928–1941 рр. стали предметом кваліфікаційного дослідження М.В. Наумова, присвяченого історіографії цієї проблеми [83]. Він ототожнює поняття «вітчизняна історіографія» та «російська історіографія», але висловлює сумнів стосовно їх тотожності з радянською, яка сприймається як «марксистська» або «марксистсько-ленінська». До сучасної історіографії Наумов зараховує роботи, які з'явилися протягом «перебудови» та після 1991 р., хоча вони належали до радянської. Основним завданням його дисертаційної роботи було виявлення провідних концепцій пояснення феномену «радянського суспільства», їх співставлення, аргументації істориків, виокремлення дискусійних питань, з'ясування тематичних пріоритетів. Перший розділ присвячено висвітленню концептуальних основ радянської історіографії 1930–80-х рр. з історії здійснення колективізації, індустріалізації та «культурної революції». Автор визначився з напрямком дослідження, яке структурно віддзеркалювало радянську історіографічну традицію. Розділи сучасної історіографії також стосуються проблем колективізації, індустріалізації, «культурної революції». Відсутня конкретна проблематика, тобто поглиблене вивчення історичної літератури. Постановка історіографічної проблеми дуже широка – соціально-економічні перетворення, а її реалізація виявилася вузькою, тому що колективізація та індустріалізація – це метод і засіб сталінської модернізації, процес, відтак дисертаційна робота не розкриває специфіку сучасного історіографічного

процесу. Історія культурного будівництва висвітлюється шляхом історіографічного аналізу наукової літератури з питань «культурної революції» (подолання неписьменності, розвиток освіти), ідеології, духовного життя суспільства, ніби сучасна російська історіографія не подолала синдрому структурного і теоретичного догматизму у висвітленні традиційної проблематики соціалістичних перетворень.

Західні історики займаються конкретними проблемами політичного, соціально-економічного та культурного розвитку радянського суспільства, тому не досліджують особливості історіографії, але пропонують нові підходи висвітлення та інтерпретації радянської історії. Вони є модерними але, на переконання І.В. Павлової, не вичерпують пізнавальний арсенал науки, не становлять базової методології для вивчення «сталінської Росії 30-х рр.» [84]. Починаючи з другої половини 80-х рр., історики-ревізіоністи, а до них вона віднесла Д. Гетті, Ш. Фіцпатрик, Г. Ріттершпорна, Л. Віолу, Х. Куромію, Р. Маннінг, Р. Терстон, сформувавши «певний напрямок» дослідження соціальної історії 1930-х рр. Концепція соціального повсякденного життя суспільства має право на існування, вважає Павлова, однак вона не є універсальною, а тим паче єдиною щодо висвітлення суперечливих питань російської історії, яких достатньо, особливо в галузі аграрного сектору. Такої ж думки і А.М. Сахаров, котрий звертає увагу на пошук нових підходів вивчення російської історії, не виключаючи її радянського періоду [85].

У 2007 р. російські історики видали збірник статей з історіографії історії сталінізму, хоча він має організаційні та функціональні ознаки колективної монографії [86]. Зокрема, М.І. Смирнова та І.О. Дмитрієва намагалися розкрити соціокультурні витоки сталінізму через з'ясування суперечливих теоретико-методологічних його оцінок в історіографії. Вони вважають, що сталінізм відповідав тоді «соціально-культурному генотипу більшості населення» [86, с. 27]. Статті С.В. Девятова стосувалися історії вивчення єдиновладдя в Росії [86, с. 29–108], І.Б. Орлова радянської та пострадянської історіографії проблем індустріалізації [86, с. 108–197],

В.Л. Теліцина історіографічних оцінок «феномену колективізації» [86, с. 138–150], Д.А. Аманжолової деяких питань висвітлення істориками національної політики [86, с. 321–340]. Треба підкреслити, що деякі з них написано в контексті модерних історичних підходів, хоча є статті класичного історіографічного аналізу.

Проаналізувавши історіографічні праці українських, російських та частково західних істориків з історії соціально-політичного та культурно-духовного розвитку радянського суспільства 1920–30-х рр., слід зазначити недостатній стан наукової розробки цієї проблеми. Історики досліджують конкретні аспекти історіографії освіти, колективізації, індустріалізації, непу, національно-культурних відносин, але не створили узагальнюючої праці сучасної історіографії історії радянського періоду 20–30-х рр. ХХ ст. Вони дотримуються проблемно-хронологічного і тематичного підходів, однак нехтують системним принципом, відтак спостерігається ідеалізація непу, надмірна увага до історії сталінізму. Класичний проблемно-тематичний аналіз використовується надто вузько та обмежено.

1.2. Методологія дослідження

Історична наука, незважаючи на специфіку гносеологічних і суто прикладних методів пізнання, є продуктом суспільно-інтелектуального розвитку, яка завжди залежала від політико-ідеологічних інститутів влади, безпосередньо виконуючи те чи інше «соцзамовлення» партійно-державних структур, обґрунтовуючи ідеї, концепції, теорії, які задовольняли правлячу еліту. Розпад СРСР фактично означав реорганізацію єдиної радянської історичної науки, відтак і крах марксистсько-ленінської монометодології. Аналізуючи історіографічну ситуацію другої половини 80-х рр. ХХ ст. Н.В. Іллерицька вважала, що «радянська історична наука перестала бути наукою» [69, с. 180]. Висловлювання істориків стосовно радянської гуманітарної науки мали теоретико-оціночний підхід. Вони підкреслювали

наявність «кризи». Російський історик А.М. Сахаров, визнаючи факт її часткового подолання, застерігав від надмірного захоплення сучасними дослідниками «модерною політизацією», тобто переоцінкою минулого в контексті теорії тоталітаризму [87]. В.П. Данилов виокремив «догматизм» і політичну залежність радянського суспільствознавства [68]. На переконання Ю.О. Полякова радянська історична наука «безсумнівно переживала кризу» – насамперед методологічну і морально-психологічну [88]. Перша половина 1990-х рр. вирізнялася кризовими явищами в історичній науці, які торкалися передусім методології, тобто пошуку нової парадигми дослідження історичного минулого. Українська історична наука також не уникла «кризи», вишукуючи нових методологічних підходів, захоплюючись ідеями і принципами наукової школи тоталітаризму, притаманної для західної політології [89]. Для російської дослідниці розвитку радянської історичної науки 1960–80-х рр. наявність «кризи» – явище цілком нормальне і закономірне, позаяк існує глобальна криза «теорії і методології вивчення історичного процесу» [90]. Теза про «глобальність» кризи є новою, адже вона виводила дискусію на ширший ґрунт, не обмежуючись проблемою кризи радянської історичної науки. Історики продовжували критикувати минуле, виокремлюючи основний теоретичний принцип спростування – «антикомунізм» [85, с. 3], підкреслюючи деформації історичного мислення [68, с. 643–654], крах марксистської історії [91].

Для пострадянської інтелектуальної історії першої половини 90-х рр. минулого століття було характерним категоричне заперечення досягнень попередників, а також відмова від радянської теоретико-методологічної бази історичної науки. Її критика, на думку російського історика С.В. Журавльова, була справедливою [92].

Дискусії та рефлексії стосовно кризи радянської та пострадянської історичної науки, притаманні для історіографічного дискурсу першої половини 1990-х рр., виявилися пошуком нового підходу до висвітлення суперечливих подій і явищ історії. Відбувався процес формування

методології історичного дослідження, хоча існували його класичні методи, розроблені І.Д. Ковальченком, монографія якого була перевидана у 2003 р. [93]. Заперечення марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку в якості методології наукового дослідження було першим кроком, після якого розпочався тривалий і суперечливий процес концептуального вибору нових принципів і методів історичних досліджень.

«Кризові» явища української та «діаспорної історіографічної традиції» виявив В.В. Головка, котрий захистив у 2000 р. кандидатську дисертацію [94], а згодом опублікував монографію [95]. Український дослідник показав види історіографічних джерел, здійснивши їх повну класифікацію. Його тлумачення кризи суттєво вирізняється від інтерпретацій радянських істориків. Сприймаючи історичну науку як систему, що складається з структури і тематики знань, теорії історичного розвитку, пізнання, методів дослідження, концепцій і техніки вивчення джерел, Головка вважає кризові явища цілком нормальним станом науки. Використання «поняття кризи української історичної науки», на його міркування, спрямоване на «вивчення історіографічних традицій: радянської (марксистсько-ленінської), української радянської, діаспорної та української пострадянської» [95, с. 15]. Необхідно зазначити, що він першим висвітлив кризові явища української історичної науки за такою концептуальною схемою. «Поняття «криза історичної науки», – наголошує зазначений автор, – дозволяє зафіксувати одночасно розрив і спадкоємність в українській історичній традиції. А використання терміну «українська пострадянська історична наука» обумовлено тим, що принаймні частина дослідників продовжує використовувати начебто давно відкинуті ідеології та методології, тільки частково змінивши термінологію» [95, с. 16]. Визначення «пострадянська» має для нього тавруючий контекст, особливо щодо істориків, які продовжують теоретико-методологічну традицію радянської історіографії. Історики України та Росії почали вивчати історію власних країн, фактично зруйнувавши парадигму вивчення єдиного історичного процесу, зосередившись на проблемах соціально-політичного та

національного розвитку. На початку 1990-х рр., переймаючись конкретними проблемами, вони не виокремлювали історичного факту становлення «національних історіографій», хоча де-факто процес розпочався. Він означав категоричну відмову від старої методології історичних досліджень, характерний для радянської історичної науки та пошук нових теоретичних підходів.

Дискусії про «кризу» історичної науки продовжуються і тепер, тобто на початку XXI ст., але вони мають якісно інший контекст. Перша фаза кризи, яка віддзеркалювала перехід від старої парадигми пізнання до нової, завершилася на початку XXI ст., коли міждисциплінарний підхід набув ознак провідної дослідницької стратегії вивчення минулого [96]. Упродовж 90-х рр. XX ст. історики почали використовувати сучасні пізнавальні технології (теорію тоталітаризму, концепції модернізації, методи цивілізаційного підходу та соціальної історії (повсякденності), які стали знаковими і звичними для історичної науки. «Сьогодні можна говорити про новий стан інтелектуальної історії, – зазначає російська дослідниця Л.П. Репіна, – для якого характерне максимальне розширення дослідницького простору, інтенсифікація міждисциплінарної взаємодії, абсолютний методологічний плюралізм і принципова толерантність стосовно конкуруючих парадигм» [97, с. 14]. Історіографічна ситуація вирізняється аналізом змісту та пошуком концепції досліджуваного тексту та історії конкретних подій та явищ. Згадана дослідниця, виокремлюючи «розквіт мікроісторичних досліджень», характерний для сучасної гуманітарної науки, не заперечує і «макроперспективи глобальної історії» – демографічних, культурних, інтелектуальних процесів. На її глибоке переконання давно назріла необхідність переосмислення теоретичних, аксіологічних підвалин інтелектуальної історії, а також актуалізації соціальних функцій історіографії – ідентифікаційної, виховної [98].

Сучасний стан історичної науки, якщо розглядати її концептуальні основи, можна вважати кризовим. Дослідники «парадигмально-теоретичних

орієнтацій» модерного суспільствознавства вважають основною причиною кризових явищ історичної науки відсутність загально визнаної парадигми та єдиного наукового стандарту історичного дослідження. Відбувається «оновлення» наукового знання на запит епохи трансформації суспільних відносин про можливість досягнення історіографією належного рівня теоретичної зрілості, достатнього для побудови пояснювальних схем, а головне для використання їх на практиці. Історики намагаються знайти універсальну парадигму пізнання соціальних явищ, ніби вона взагалі існує, але за пошуком універсальності простежується небезпека абсолютизації чергової монометодології.

Наприкінці 1990-х рр., на переконання І.Л. Зубової, спостерігалася «криза класичної парадигми пошуково-дослідницької діяльності», характерної не лише для радянської історичної науки, яка ускладнилася загальнополітичною руїною тоталітарної держави. «Криза класичного історизму виявила обмеженість редуccionістської методології, – наголошує вона, – зокрема, відтворення та описання історичного у лінійно-логічному процесуальному вимірові, що і виявило невідповідність теоретичних моделей історичного процесу та реальної соціальної динаміки» [99, с. 57]. Отже, судячи з її тлумачень та розглянутих вище інтерпретацій «кризи» історичної науки іншими ученими, вона перебувала на стадії оновлення, яке на теренах колишніх республік СРСР супроводжувалося, крім загальних модернізаційних процесів, подоланням марксистської теорії суспільного розвитку.

Протягом 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. відбувався суттєвий перегляд методологічних основ історичного пізнання, демонструючи переваги некласичної теорії з її варіативними можливостями, але і класична модель відтворення знань про минуле не втратила права на існування. Для конкретного історичного дослідження, особливо системного характеру, цілком раціональним є застосування класичних і некласичних пізнавальних парадигм, щоб досягнути вичерпності історичного знання про об'єкт, про

соціально-політичні явища тощо. Їх раціональне поєднання має забезпечити об'єктивне науково-історичне дослідження.

Сучасна українська та російська історіографії, звільнившись від марксистської парадигми, обрали сучасні підходи і методи аналізу соціальної історії. Їхню національну самобутність, яка заявила про себе у 1990-х рр., вирізняли не мовні чи територіальні ознаки розвитку історичної науки, а концептуально-функціональні, особливо щодо інтерпретації «свого» і «чужого» в історії. Ця тема стала основною на міжнародній конференції, яка відбулася у Москві 15–16 вересня 1998 р. [100]. Відомий російський історик Г.О. Бордюгов, говорячи про старі і нові ідентичності, підкреслив надмірне захоплення дослідниками героїчними сторінками минулого, доведення ними факту прадавності своєї держави, завищення рівня політичного і суспільного розвитку етносів, самоутвердження за рахунок сусіда. Для українських істориків, на його думку, основною темою стала проблема етногенезу українців. У 1999 р. Г. Бордюгов та В. Бухараєв опублікували брошуру, яка стосувалася «національних історій» [101], тобто еволюції етноцентризму історичного пізнання. Вони простежили в історіографії проблему соціально-культурної ідентифікації націй, національної ідеї за принципом: «Ми – інші!»

Поняття «національні історіографії», яке згадується ними, подано дещо скептично. Зокрема, Г. Бордюгов, полемізуючи з німецьким історіографом А. Капеллером стосовно наявності «історіографічних шкіл окремих радянських республік», визнав його висновок «перебільшеним», позаяк тоді «єдиною була концепція», яка виявилася універсальною. «Скоріше слід використовувати поняття «національні школи історіографії» для характеристики історіографічної ситуації у 20-х рр.» [101, с. 10], – зазначав Г. Бордюгов. У повоєнний період про «національні школи» ніхто з істориків не говорив, не порушуючи навіть питання про еволюцію «національно-історіографічної думки», хоча специфіка існувала. У 1930-х рр. була обґрунтована концепція «позитивного» в національно-державному будівництві, тому «проти «буржуазних» націоналістів-ідеалістів» тоді

об'єдналися всі марксистські сили, відтак були закладені теоретичні принципи єдиної історіографії на основі уніфікації національно-державних та етнокультурних відносин. Ідеологічна система та офіційна історіографія, на його переконання, утримували ситуацію домінування «радянсько-патріотичної» і «великоросійської концепції», поширюваної головним чином у «науково-теоретичних формах» [101, с. 12]. Сучасна історіографія вважають Г. Бордюгов та В. Бухараєв суттєво вирізняється від попередніх, тому що для багатьох істориків «національне» і «державне» стало основними пріоритетами науково-історичних досліджень. «Національні історики на просторах СНД «переграють» історію за сценаріями, що відповідають завданням ідейно-політичного обґрунтування процесу формування національних держав» [101, с. 14]. В той же час, не всі історики в Україні «переграють» історію, деякі залишаються на старих позиціях, особливо щодо проблеми етногенезу українців.

Національні відносини стали об'єктом дослідження російської академічної науки, представники якої також виділили «вихід етнонаціоналізму на передові рубежі історичного процесу» [102]. Історики Росії активно почали розробляти проблему «національного в багатонаціональному», виокремлюючи питання національних інтересів, але в контексті нової парадигми – громадянського суспільства і правової держави [103], хоча декого дратує «національно-визвольна демагогія» та «окраїнний націоналізм» [104]. Методологічні питання історичних досліджень, якими переймаються російські історики, висвітлюються ними дуже часто в контексті критики етноцентричної парадигми.

Формування «національних історій», на думку С. Константинова і О. Ушакова, розпочалося у 1989–1991 рр. з критики сталінського принципу унітаризму, трансформуючись у негативне сприйняття понять – «імперія», «імперське мислення» [105]. Становлення негативного образу лідера і його політики, яким займалася тоді радянська історична наука, викриваючи сталінщину, на їхнє переконання, було згодом запозичене істориками на

пострадянському просторі для створення «негативного історичного образу Росії» [105, с. 76]. Зазначені автори також виявили негативне відношення до української історії, захищаючи принципи унітарності російської та радянської державності. На їхню думку, «перегляд історії народів СРСР та Росії 1988–1991 рр. створив в російському суспільстві своєрідний «комплекс провини» за своє «імперське» минуле, почуття каяття перед «покараними народами» [105, с. 77]. Завдання «державної політики» – це подолання міфу про «тюрму народів», і пошук спільного та цілісного історичного образу, здатного забезпечити інтеграційні процеси в СНД.

Дефініції «національна історіографія» та «національні історії», які виникли наприкінці 90-х рр. ХХ ст., засвідчують крах єдиної методологічної бази досліджень, характерної для радянської історичної науки, а з другого боку про наявність її залишків на рівні концепції – єдиної історії, про доцільність існування унітарної держави. Український історик Г.В. Касьянов, досліджуючи сучасний стан української історіографії, її методологічні та інституційні аспекти, показав її сучасну залежність від політичної кон'юнктури. Вона продовжує впливати на історичну науку, якщо не безпосередньо, то опосередковано. «Ренесанс патріотичної історіографії з явним переважанням народницької версії української історії, – наголошує Касьянов, – зрозуміло, не можна пояснити лише політичними амбіціями еліт чи успадкованою інституційною інерцією» [54, с. 79]. Визначаючи той факт, що нація неможлива без національної історії, він виголошує тезу про її створення «в рамках патріотичної і саме народницької схеми на рубежі ХІХ – ХХ ст.», яка вибудована за відповідними «патріотичними стандартами». Історія та історіописання загалом різні категорії, тому що творення історії процес об'єктивний, а її відтворення суб'єктивний. Термін «націоналізація» історії, вживаний Касьяновим, стосується сучасної парадигми щодо націотворення – тлумачення етногенезу, націогенезу, історичних витоків. «Отже, – наголошує він, – якщо підсумовувати масову тенденцію, можна сказати, що упродовж останнього десятиліття в історіописанні України

відбувався перехід від писання класової історії до класичної національної історії з усією відповідною атрибутикою останньої: гіпертрофованою лінійністю, телеологією, етнічною ексклюзивністю, детермінізмом і патріотичною напругою» [54, с. 80]. Для шановного дослідника «писання» класичної національної історії виглядає рудиментом, атрибутом, запозиченими з народницької історіографічної традиції, а «національний проект» – лапідарною модифікацією пізнавальних стандартів столітньої давності» [54, с. 84]. Ідеологізація історії залишилася в Україні, але сама історія, тобто соціальна повсякденність була дуже політизована, відтак «рудиментів» минулого не уникнути. Антропологічний підхід як виявлення міждисциплінарного дослідження певною мірою нейтралізує проблему «свого» і «чужого», позаяк уніфікації підлягає інтелектуальна історія, сам метод пізнання [106]. Разом з тим, на думку Г.В. Касьянова, продовжується «націоналізація історії», тобто «процес суверенізації історичних наративів, відокремлення національних історій, етнізації історії, написання чи відновлення цих національних історій за канонами патріотичної, переважно народницької історіографії періоду так званих «національних відроджень» другої половини ХІХ – поч. ХХ ст., написання історії певних етносів (народів) як історії націй та історії націй як історії етносів» [107, с. 36]. Початок «націоналізації історії», за визначенням Касьянова, припав на другу половину 1980-х – початок 1990-х рр., зумовлений руйнуванням радянської держави і ревізією соціально-політичної історії. «Національна історія, – зазначає науковець, – виконуючи завдання запізнілого націо- та державотворення, на даний момент вичерпала свій методологічний потенціал і тому в науковому сенсі має шанси переважно на екстенсивний розвиток (накопичення фактографії в рамках усталених пізнавальних схем та ідеологем)» [107, с. 38].

Разом з тим варто наголосити, що історія народу передбачає з'ясування особливостей націотворення і державного розвитку, які не вичерпали себе фактологічно, але потребують нових методологічних підходів.

Методологічний прорив відбувся, позаяк історична наука виявилася деідеологізованою, що сприяє об'єктивному висвітленню соціально-політичного і духовного життя суспільства.

«Позитивними рисами перехідної доби, – вважає український історіограф І.І. Колесник, – є деідеологізація історичної науки, свобода, розкутість думки, входження національної науки до європейського та наукового простору» [108, с. 27]. Вона підкреслила помітні зрушення сучасної історіографічної ситуації в Україні, які вирізняються формуванням нового стилю історичного мислення, диверсифікацією дисциплін, розмаїттям методологій, науковим прагматизмом.

Суверенізація історіографій, яка розпочалася на початку 90-х рр. минулого сторіччя, хоч і вирізнялася проблемно-тематичними пріоритетами, але для українських та російських істориків було характерним запозичення модерних теорій та підходів науково-історичних досліджень, притаманних західним політологам та соціологам.

Істориками Росії та України почали застосовуватися модернізаційні теорії. На пострадянському інтелектуальному просторі стала звичною концепція «школи тоталітаризму» [109, с. 5], якою свого часу користувалися західні історики та політологи для вивчення радянського суспільства.

Об'єктом і предметом наукового дослідження стали тоталітарна держава і суспільство, які висвітлювалися в контексті масових репресій, політичної цензури і розкриття феномену сталінізму, хоча траплялися спроби з'ясувати походження самої ідеології тоталітаризму. Визнаючи тоталітарну природу функціонування суспільства, дослідники вибудовували і відповідну концепцію наукового пошуку, порушуючи принципи інтелектуальної історії, специфіку методології історії. Теорія тоталітаризму, на переконання В.С. Измозика та Н.Б. Лебіної, неспроможна вичерпно охарактеризувати багатоаспектні «суспільні явища, характерні для 20–30-х рр.» [110, с. 99]. Поняття «тоталітаризм», як зазначає О.В. Голубєв [111], стало загальноживаним, проте його варто використовувати для з'ясування

«конкретної історичної реальності радянської доби», позаяк спочатку використовували його синонім «командно-адміністративна система».

Теорія тоталітаризму мала прихильників та опонентів. Відомий російський історик А.С. Сенявський вважає суперечливими ідеї «тоталітарної школи», згідно якої радянське суспільство відноситься до «тоталітарної моделі лівої модифікації» [112, с. 35]. Він не погоджується з тезою про те, що все ХХ ст. проходило під «знаком тоталітаризму», а сам термін вважає лише «робочим інструментом», позаяк концепція тоталітаризму є «вузькою» пізнавальною технологією в арсеналі історичної науки, яка позбавлена ознак універсального методу. Її застосування дозволяє виставити своєрідний діагноз суспільно-політичного життя, відтак радянська система була лише одним з різновидів авторитарної держави, влада якої нав'язала суспільству ідеологію і відповідні цінності, партія монополізувала все і вся. Суспільство і держава стали близнюками, демонструючи феномен абсолютного тоталітаризму.

Надбанням сучасної російської історіографії стали концепції модернізації, цивілізаційного підходу, хоча вони не потрапили до посібників з методології історії, які з'явилися на початку ХХІ ст. [113]. Історична наука виявила певний консерватизм, захищаючи класичні принципи і методи дослідження, а новітні пізнавальні технології (модернізм, глобалізм, повсякденність, тоталітаризм, постмодернізм, синергетика) лише апробує на конкретних «ділянках історії». Вони існували на Заході, перебуваючи в арсеналі західної політології, соціології, представляючи так звані «некласичні підходи», характерні для середини ХХ ст. (математично-кібернетичні, інформаційно-кібернетичні, культурно-інформаційні моделі тощо) і зумовлені, на думку Н.М. Дорошенка, «намаганням подолати марксистську інтерпретацію історії» [114]. Проаналізувавши праці представників «неокласичних» і «постнеокласичних» підходів, Н.М. Дорошенко виокремив тенденцію пошуку істориками «системного підходу», тобто «створення історичної синергетики і синергетичного стилю

мислення» [114, с. 24]. Він звернув увагу на концепцію деяких істориків, які розглядають соціальну організацію на трьох рівнях: онтологічному (у формі диференціації та інтеграції соціальних інститутів (установ), гносеологічному (у формі диференціації та інтеграції знання) і аксіологічному (у формі диференціації та інтеграції цінностей). Така теоретична парадигма, на його думку, поглиблює обґрунтування методів пізнання історії в онтологічних, гносеологічних, логічних, аксіологічних аспектах. Абсолютизація одного або ігнорування іншого, як зауважує Н. Дорошенко, призводить до кризи в історичній науці. Думка слушна, яка розкриває причини дискусії про «кризу», а також спрямовує дослідників на шлях системного наукового пошуку.

Переважає більшість праць українських істориків з проблем політичної та соціальної історії України ХХ ст. написана саме на основі теорії тоталітаризму, свідченням чого є колективна монографія з політичної історії [115]. Історіографічні розвідки з питань політичних репресій також доводять той факт, що теорія тоталітаризму є ключовою для монографічних праць дисертацій [56].

Підсумовуючи наукову літературу з питань методології історії, Н. Дорошенко виокремлює два підходи вивчення історії в ХХІ ст.: універсальний, у формі єдиної «інтегративної теорії історичного процесу»; антицивілізаційний (модернізаційний). Реалії сучасного історіографічного дискурсу в Росії, особливо з проблем соціальної та політичної історії ХХ ст., свідчать про наявність різних підходів – класичного і неокласичного, модерністського, цивілізаційного, антицивілізаційного, глобалістського. Методологічний плюралізм в контексті теорії знаходить свою нішу для відповідної інтерпретації, але значно складніше дається їх конкретне застосування.

Суперечливість «теорії модернізації» в історичному дослідженні полягає в тому, що онтологічні і гносеологічні аспекти дуже тісно переплітаються, відтак втрачається її прагматична пізнавальна роль. Слабким

місцем теорії модернізації, як здається, є телеологічна зумовленість щодо предмету дослідження. З логіки її застосування виходить, що з історичною подією чи процесом апріорі повинен бути пов'язаний технічний стрибок або швидкі соціальні трансформації, або політичні революційні зрушення.

Історик А.С. Сенявський вважає модернізацію – переходом від традиційного сільського до індустріального і одночасно міського суспільства [116]. Він фактично використовує елементи класичного методу історичного аналізу з виразними ознаками формаційного підходу, тобто зміни стану суспільного розвитку. «Теорія модернізації, – наголошує вчений, – побудована на ідеї відставання Росії від західної цивілізації, у тому числі соціально-економічних, культурних, політичних процесах» [112, с. 34]. Він не заперечує використання «категорії модернізації», а також побудованих на ній концепцій, але вважає їх надто «аморфними та історично неконкретними», які можна однозначно застосовувати до «петровської епохи» і «радянського періоду». Не виключають один одного модернізаційні і цивілізаційні підходи, відтак їх прагматичне використання щодо історичних подій, явищ, процесів має конкретні результати. Їх загалом вдало реалізував В.Г. Вишневський, оцінюючи розвиток російського і радянського суспільств з точки зору «консервативної модернізації» в СРСР [117].

Історико-філософська думка у ХХ ст. висунула чимало теорій, які суттєво вплинули на розвиток гуманітарних і навіть прикладних наук. Теорія модернізації посіла тут одне з ключових місць, але переважно на Заході, вибудувавши відповідний методологічний ряд. Сучасна російська історіографія намагається її адаптувати протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Модернізаційний підхід, на переконання В.М. Шевельова [118], допомагає збагнути трансформації традиційних цінностей, структур, але він виявив переваги в соціології, а сама теорія модернізації, на думку А.В. Лубського, вибудована «в рамках методології однолінійного прогресивізму і моністичної інтерпретації історії, породженої синдромом безальтернативності» [119, с. 47].

Аналізуючи сучасні концепції пізнання, дослідники виділяють три соціологічні макротеорії: формаційну, цивілізаційну і модернізаційну. Їх виносять за «межі власне історичної науки», але застосування подібних підходів дозволяє «вписати» конкретне суспільство в контекст загальносвітової історії через універсальні закономірності суспільного розвитку (стадіальний підхід), або через соціокультурне розмаїття суспільств як цілісності (цивілізаційний підхід) [120]. Зокрема, Н.А. Проскуракова дослідила особливості методологічного плюралізму в російській історіографії, зосередившись на теоріях модернізації і цивілізації, їх сприйняття і спростування істориками різних поколінь та напрямків. Методологічна ситуація, на її думку, характеризується наявністю в історіографії оновленого формаційного підходу, розробок цивілізаційного методу, співіснування обох парадигм, освоєння модернізаційних теорій. Критика формаційного підходу і пошук макромоделей пояснення історичного процесу висунули на авансцену концепції модернізації і цивілізованості. Дослідниця зазначає, що початок переходу від формаційного універсалізму до цивілізаційного плюралізму, тобто до ідей багатовекторності історичного розвитку заклав І.Д. Ковальченко у 90-х рр. ХХ ст. Макроісторичні парадигми продовжували розвивати інші вчені, змагаючись у тлумаченнях поняття «цивілізація», апелюючи до культурологічного підходу, відтак цивілізація розглядається як соціокультурна спільнота, яка формується на основі універсальних цінностей, що виявили себе у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва.

Історики, філософи, соціологи теоретично обґрунтували сучасні підходи, але не випрацювали конкретного механізму їх застосування. Теорія цивілізаційного підходу характерна для визначення стану суспільства, проте не називає критерії його зрілості, обмежуючись географічним фактором та деякими соціокультурними ознаками (євразійська цивілізація тощо). Виразно постає неузгодженість теоретичного обґрунтування «цивілізаційної

парадигми» та її конкретного застосування в історичних дослідженнях. Варто історикам вдатися до прикладного використання теорії модернізації чи цивілізації, то одразу виникають оціночні характеристики («імперська модернізація», «псевдомодернізація», «консервативна модернізація» тощо), тобто онтологічний аспект нівелює гносеологічний. Визначення «європейська цивілізація» чи «євроазійська», якщо не досліджувати соціокультурні, економічні, політичні відносини, залишатимуться гучними і привабливими макрооцінками.

В історіографічному дискурсі з'являлися розвідки про застосування пізнавальних концепцій постмодерну для з'ясування історичних явищ, змін, подій. Вони були сформовані на Заході наприкінці 1970-х рр. для інтегральної характеристики сучасного постіндустріального, інформаційного суспільства з виразними ознаками цивілізаційності, але їх переважно використовували в якості методології для вивчення культури, психології, мови. Постмодернізм набув статусу культурологічної і філософської теорії, відтак його гносеологічну базу становлять філософсько-культурологічні підходи. Історики уникають постмодерністських теорій, які суперечать традиційним методам історичних досліджень, позаяк суспільство постає у постмодерністів поза історією, а «теоретизування про соціальний світ» вихолощує реальні процеси. «Постмодерністська інтелектуальна налаштованість на відмову від істини, від суті, від визнання закономірностей історичного процесу, – наголошує Ю.В. Ірхін, – породила скептичне відношення до можливості теоретичного обґрунтування шляхів розвитку суспільства» [121, с. 261]. На думку інших дослідників постмодерністські теорії можна використовувати для аналізу соціуму, держави, цивілізації, але їх обмаль в історіографічних дослідженнях конкретних проблем історії 20–30-х рр. Більше того, «історик може взагалі не знати філософії постмодернізму й успішно займатися своєю справою» [122, с. 33].

Сучасна методологія історичних досліджень, судячи з проаналізованих історіографічних та історико-теоретичних праць, вирізняється наявністю

нових підходів, методів, теорій та принципів вивчення джерел, відтак інтерпретацією самих подій, явищ, процесів. Виявлені теоретичні моделі сучасного історичного пізнання (теорія тоталітаризму, модернізації, соціальної мікроісторії, постмодернізму, глобалізації, антропологічний підхід та інші), якими користуються історики України, Росії, західних країн, мають суто прикладне застосування для здійснення конкретних досліджень. Їх наявність та функціональне використання стосується переважно гносеологічних проблем, а деякі вичерпали свій методологічний потенціал («теорія тоталітаризму») або ускладнюють ситуацію при розв'язанні локальних наукових питань. Будь-який метод чи підхід, виокремлений з системного контексту модерної методології, приречений на суб'єктивне та однобоке висвітлення конкретної тематики. Лише їх комплексне застосування дозволяє розкрити суперечливі історичні явища доби перехідних суспільств, тобто трансформаційного періоду, яким виявилися 20–30-ті рр. минулого сторіччя в УРСР.

Методологія історичного дослідження рухлива форма, яка залежна від багатьох факторів, позаяк історична наука є результат інтелектуальної еволюції, зумовленої суб'єктивними (позиція дослідника) та об'єктивними обставинами (специфіка наукового знання). Терміни «методологія», «історіографія», які на думку І.І. Колесник, нагадують «науковий антикваріат» [108, с. 22], лише засвідчують класичну історіографічну традицію, хоча не слова визначають справу, а вдало та адекватно обраний метод дослідження джерел, застосування системного підходу. Методологія історичного дослідження, як система функціонування конкретних принципів, загальнонаукових та суто історичних методів, достатньо розроблена [93], а методологія історіографічного аналізу зазвичай обмежується класифікацією корпусу джерел та їх бібліографічних описань. Існує історіографічний метод, який, за визначенням І.І. Колесник, означає: «систематизацію різних практик історіописання; класифікацію їх за стилем мислення відповідно до різних течій, напрямків, шкіл; з'ясування перспектив і засобів їх подальшого

розвитку; розбудову нового знання» [108, с. 33]. Метод в історіографії вирізняється від методу історичного дослідження, тому що об'єктом його аналізу є джерело, тобто текст – монографія, дисертація, стаття, які написані за допомогою конкретних історичних методів.

З'ясувавши стан наукової розробки, проблеми, тобто наявність історіографічних досліджень з історії суспільно-політичного та культурно-духовного розвитку суспільства в УРСР 1920–30-х рр., автор визначився з структурою та основними завданнями наукового аналізу. Обрання двох складових суспільного розвитку – соціально-політичних та культурно-духовних відносин зумовлено не схильністю до формаційного підходу, а передусім актуалізацією цієї тематики. З'ясувати «нове бачення» історичного минулого без застосування проблемно-тематичного плюралізму неможливо. Для реалізації принципу систематизації «практик історіописання» в Україні та зарубіжних країнах стосовно обраної теми дослідження довелося використати порівняльний аналіз не для виявлення наукових шкіл, інституцій, хоча і вони враховувалися (за наявності), а передусім для класифікації теорій, інтерпретацій, висловлювань, думок, спорадичних оцінок з конкретної проблематики.

Об'єктом історіографічного дослідження стали сучасні історичні студії радянської політичної системи та її структурних складових, соціально-політичних відносин, соціокультурного розвитку, культурно-освітніх трансформацій в радянському суспільстві 1920–30-х рр. в УРСР. Системність дослідження забезпечується поєднанням аналізу праць з історії глобальних соціально-політичних змін в українському суспільстві (неп, колективізація, політика розкуркулювання) з виявленням модерних інтерпретацій політичного розвитку (концепція «непівського суспільства», тлумачення унітарної держави, громадських організацій) та суперечливих процесів в царині культури, освіти і духовного життя. Щоб виявити перспективи історичних досліджень довелося застосувати принцип пріоритетності, тобто виявлення своєрідного «інтелектуального буму» навколо тих чи інших

науково-історичних проблем, відтак з'ясувати не лише «процес прирощування знань» [26, с. 5], а передусім еволюцію нових ідей та підходів.

Розмаїття методологій, характерне для сучасного історіографічного дискурсу в Україні та Росії, а він становить основу дослідження, позаяк наші країни в 20–30-х рр. минулого сторіччя мали спільну історію розвитку, створює можливість вибору для формування наративу, але ускладнює застосування історіографічного методу. Автор уникав формаційного підходу, а також не абсолютизував модерних теорій тоталітаризму, модернізації, постмодернізму, але намагався виявити їх використання в історіографічних джерелах.

Проблемно-тематичний аналіз історіографії, тобто класична форма її висвітлення, становить основний методологічний прийом, використаний для з'ясування сучасного історіографічного дискурсу, представленого школами, напрямками, персоналіями, які вирізняються теоретичними підходами, особливо щодо дослідження радянської історії 1920–30-х рр. Там, де історичні знання оформилися в ту чи іншу концепцію, а наявність літератури виявилася достатньо репрезентативною, історіографічний метод мав повноцінне розкриття. Переважна частина наукових проблем, представлених в роботі, не забезпечена узагальнюючими історіографічними працями відтак основна увага відводилася систематизації та класифікації практик історіописання і виявленню експертних та ідентифікаційних функцій самої історіографії.

1.3. Репрезентативність історіографічних джерел

Сучасна історіографія опанувала наукову термінологію, запозичену з модерної західної політології та соціології, яка урізноманітнила понятійно-категоріальний апарат історичної науки. Класичні визначення «методологія» та «історіографія» частково поступилися модерним визначенням – «наукова революція», «історіографічна ситуація», «історіографічний дискурс»,

«рефлексія», «гранд-нарратив», «інтелектуальна історія», «наратологія» [108, с. 22], які набувають звичного термінологічного статусу в літературі. Терміни «історіографічні джерела», «історіографічна генеза», «історіографічний континуїтет», «структура історіографічної бази» [89, с. 213], їх рівні та характер – стали не формальним додатком дисертаційних досліджень, а функціональною складовою самостійної наукової дисципліни – історіографії. Існує також поняття «історіографічної традиції», яка консервує класичні методи і принципи історіографічного аналізу, здійснюючи класифікацію джерел. Історики вишукують «моделі історіографічного аналізу», вдаючись до проблеми міждисциплінарних зв'язків, яка стосовно історичної науки є вибором методології – «стратегією привласнювання» [123], тому що кожна дисципліна має власний об'єкт і предмет дослідження. Має рацію Н.О. Селунська, стверджуючи, що сучасні інформаційні технології вплинули на швидкість поширення, але не змінили суті процесу самого гуманітарного знання [124].

В українській науковій літературі є класичні роботи, у яких здійснено теоретико-функціональну класифікацію історіографічних джерел. Зокрема, вона широко представлена в монографії В.В. Підгаєцького [125]. Класичний аналіз історіографічних джерел застосовано також в роботі В.В. Головка [95] і дисертації С.І. Дровозюка [32].

Визначення репрезентативності історіографічних джерел передбачає з'ясування їхнього історико-інформативного змісту, встановлення такої кількісної межі, яка дозволяє виконати науковий історіографічний аналіз, досягти його мети і завдання, розкрити систему знання через її структуру, показати ціле через виявлення частин, відтак говорити про закономірності та особливості історіографічного дискурсу. Якщо та чи інша історична проблематика представлена декількома статтями, то джерельна база є недостатньою для здійснення повноцінного дослідження. Наявність великої низки праць, але за відсутності їх історіографічного аналізу, є, як здається, інтелектуальною аномалією, що засвідчує односторонність розвитку

історіографічного процесу, призводить до появи дійсно кризових явищ. Історіографія виконує важливу ідентифікаційну функцію, представляючи історичну науку, виявляючи її досягнення, упущення, недоліки.

Соціально-економічні, політичні та культурно-духовні відносини в УРСР 1920–30-х рр., тобто періоду становлення і розвитку радянського суспільства, активно розробляються сучасними українськими, російськими та західними ученими, формуючи відповідну історіографічну джерельну базу, представлену індивідуальними та колективними монографіями, збірниками статей, дисертаційними працями, матеріалами конференцій. Вони стали предметом детального вивчення за проблемно-тематичним принципом в розділах цієї роботи, тому уникаючи формального аналізу і головним чином дублювання змісту, здійснено порівняльний аналіз монографічних досліджень за тематичними напрямками. Метою цього підходу є виявлення рівня репрезентативності джерел, тобто актуалізації проблеми, а з другого боку встановлення відповідності конкретно-історичних та суто історіографічних праць.

Основний масив історіографічних джерел, якщо порівняти кількісні та якісні ознаки, тобто наявність проблемно-історичних і теоретичних досліджень, становлять монографії з історії непу, авторами яких є переважно українські та російські історики. Концептуальні питання висвітлення непу, його тактику і стратегію показано в роботах С.В. Кульчицького [25, 126], В.І. Марочка [127], в колективній монографії Інституту історії України НАНУ про сутність непу в українському селі [128]. Монографії українських істориків розкривають переважно аграрну проблематику, тобто здійснення непу в сільському господарстві. Так, В.В. Калініченко дослідив становище селянського господарства України періоду непу в контексті його історико-економічної тематики [129], Ю.В. Котляр показав соціально-економічні та політичні аспекти розвитку селянства Півдня України у 1921–1929 рр. [130], Г.Т. Капустян також зосередилася на соціально-політичних відносинах в українському селі [131]. Деякі розділи колективної двотомної книги з історії

українського селянства стосуються безпосередньо непу [132]. Вони написані на нових архівних джерелах, віддзеркалюють, крім монографії В.В. Калініченка, яка має класичну структуру прагматичного історико-економічного дослідження, методологічні основи модерної теорії тоталітаризму. Селянство не розглядається з точки зору соціальної теорії, тобто повсякдення, а в контексті соціально-політичного конфлікту з владою.

Якісно нову групу історичних джерел з історії непу представляють монографії О.О. Сушка про становлення і функціонування приватного підприємництва в Україні [133], Ю.П. Волосника про форми приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринкові в роки непу [134], М.М. Олійника про систему соціального захисту на приватних підприємствах, О.А. Пиріг та В.В. Лантуха про розвиток ринку і торгівлі у 20-х рр. [136, 137], В.М. Лазуренка про селянську економіку 1920-х рр., як соціальну категорію [138]. Історія приватного підприємництва та ринку в Україні 20-х рр. ХХ ст., незважаючи на зростання кількості праць, потребує теоретико-методологічного обґрунтування, концептуальних розробок, але є перспективним та актуальним напрямком історичних досліджень.

Непівська проблематика для російських істориків завжди була пріоритетною, але сучасна історіографія непу вирізняється наявністю системного аналізу, поліверсійністю і методологічним розмаїттям. Традиційна аграрна проблематика втратила актуальність, хоча існує напрямок селянствознавства [139]. Для російських істориків проблемним питанням стало «згортання непу» [140], пріоритетними є теоретико-методологічні та історіографічні питання непу, його економічні, політичні, демографічні, соціальні та соціокультурні аспекти. Відповідним чином представлений і корпус історіографічних джерел, але дуже нерівномірно. Історія політичних відносин доволі широко висвітлена в декількох монографіях Є.Г. Гімпельсона [141, 142, 143]. Історики, захоплюючись методами цивілізаційного підходу, намагалися показати взаємодію базових явищ суспільного розвитку – влади, політики, економіки, тому під таким

кутом зору почали з'являтися монографічні [144] та колективні роботи [145]. Політико-економічний аспект «селянського Бресту», тобто проголошення непу більшовиками, показав С.О. Павлюченко [146]. Діяльність ВЧК–ДПУ в роки непу дослідив А.М. Плеханов [147], формуючи історико-політологічний напрямок висвітлення непу, уникаючи аналізу суті самої тактики і стратегії непу. Серед історичних джерел, які зберегли класичний підхід до непівської проблематики, слід виділити монографії Л.І. Лютова з історії функціонування приватної [148] та державної [149] промисловості, здійснення їх реформування в умовах непу [150].

Аналіз історіографічних джерел виявив одну суперечливу тенденцію, яку не помічають дослідники непу: ототожнення соціально-економічного, політичного, культурно-освітнього життя суспільства 20-х рр. минулого сторіччя з новим курсом більшовиків. Між ними не було знаку рівності, а соціально-економічні відносини не завжди відповідали результативності непу. Для історіографічного дослідження важливо з'ясувати проблемно-тематичні пріоритети та концептуальні особливості праць, які стосуються розвитку суспільства загалом, не обмежуючись непом і не зосереджуючись на його складових. Неп – це частина цілого, а не якесь завершене «непівське суспільство» чи «епоха непу». Історики України, досліджуючи «концептуальні засади» непу [151], не звертали на це увагу, хоча в окремих історіографічних працях зазначена надмірна ідеалізація непу [24]. Вона розпочалася з дискусії про «альтернативу непу», яку згодом визнали марною з теоретичної точки зору [75]. Її спростували, але неп, судячи з нових наукових праць [152], залишається своєрідним брендом сучасної інтелектуальної історії.

Розробити концепцію історії України, нехтуючи об'єктивним аналізом історіографічних джерел, неможливо, особливо в умовах функціонування так званого методологічного плюралізму. Соціально-політичні і культурно-духовні відносини в УРСР 1920–30-х рр. висвітлюються істориками, про що свідчать ґрунтовні монографії, бібліографічні довідники наукової та науково-

публіцистичної літератури, але обмаль узагальнюючих праць теоретико-методологічного та суто історіографічного дослідження з аналізом соціального, політичного, економічного, культурно-освітнього і духовного розвитку. Переважають фактологічні дослідження, а якщо історики звертаються до історіографії, то виключно в контексті науково-теоретичної спадщини [19], тобто передруку творів відомих українських історіографів, що загалом має стимулювати сучасні історіографічні розвідки.

Монографія, як історіографічне джерело, представляє авторську концепцію, піддається швидшому виявленню та головне системному аналізу. Сукупність подібних джерел, об'єднаних однією тематикою, дозволяє виявити закономірності історіографічного дискурсу та встановити стан наукової розробки проблеми.

Сучасна українська історична наука має десятки ґрунтовних монографічних праць з історії формування та функціонування, наприклад, системи освіти в УРСР 1920–30-х рр. Насамперед слід назвати ті, які з'явилися лише за останні роки: М.М. Кузьменка про науково-педагогічну інтелігенцію [153], І.Л. Лікарчука про наркомів освіти України [154], В.І. Марочка і Г. Хілліга про репресованих педагогів України [155], М.Ю. Виговського про номенклатуру освітніх установ [156], В.В. Липинського про формування радянської системи освіти [157], В.Ф. Солдатенка про діяльність М.О. Скрипника [158]. Вони не вичерпують всієї кількості праць, які мають безпосереднє відношення до висвітлення історії культури та освіти в Україні, про що свідчать історіографічні роботи [16, 17]. Об'єктом дослідження фактично залишається система освіти, її організаційна структура, номенклатура. Історіографічні джерела поповнюються працями, які висвітлюють вплив освіти на суспільство [21, 35, 36], тобто долають статичний підхід до розуміння проблеми. Українські історики значну увагу приділяли вивченню українізації системи освіти і суспільства загалом [33], але вона виявилася надто вузькою темою, щоб стати ключовою для з'ясування особливості духовного життя суспільства.

Російські історіографічні джерела представлені працями В.Л. Соскіна про історико-теоретичні проблеми функціонування культури у 20-х рр. ХХ ст. [159, 160] та соціально-політичний аспект розвитку художньої культури [161], а також присвячені історико-теоретичним питанням взаємодії культури і революції [162]. Намагання радянського дослідника показати феномен радянської культури в контексті соціальної історії [163]. Монографії В.Л. Соскіна, за змістом та структурою, є однотипним джерелом, а з точки зору методології віддзеркалюють прихильність автора до соціокультурного та соціополітичного тлумачення радянської культури. На таких теоретичних засадах побудована переважна більшість наукових досліджень російських істориків культури. Зокрема, монографія Ю.П. Шарапова [164], хоча і вирізняється деякими категоричними інтерпретаціями радянського культурно-освітнього повсякдення, але в концептуальному плані вона не пододала старої схеми висвітлення проблем духовного життя суспільства.

Монографічні дослідження російських істориків базуються на архівах, які висвітлюють події і явища в СРСР та РСФРР, але з теоретико-методологічної точки зору становлять важливе історіографічне джерело. Існують роботи, які тематично стосуються безпосередньо історії України 1920–30-х рр. Так, у 2006 р. видавництво «Наука» опублікувало велику за обсягом і дуже тенденційну за оцінками історичного минулого монографію А.В. Марчукова, присвячену особливостям українського національного руху в УРСР 20–30-х рр. [165]. Він досліджує не «радянську національну політику», а історію «українського національного руху» на території Радянської України у 20–30-х рр. ХХ ст. [165, с. 10]. Робота є суто фактологічною, без теоретико-методологічного розділу. Перший розділ охоплює період ХІХ – початок ХХ ст., другий стосується періоду Першої світової та громадянської війн. Чотири наступних розділи його книги висвітлюють соціально-політичні аспекти «українського національного руху»: антисемітизм та його світосприйняття населенням, робітничий клас, селянство, українська інтелігенція і національне питання, «культурна

робота», УАПЦ, «боротьба української і російської культур», теоретичні концепції національної ідеології, український національний рух і комунізм, «республіканська самостійність», «великий перелом» і національна політика, справа «СВУ», «радянський національний проект і доля українського руху». Автор 10 раз використовує у назвах розділів та підрозділів словосполучення «український національний рух», що засвідчує теоретичну бідність та концептуальну одноманітність його монографії. Соціальні аспекти перегукуються з національними, релігієзнавчі з культурологічними. Але попри все, книга А.В. Марчукова порушила низку питань, які потребують спеціального історіографічного дослідження, співставляючи різні точки зору – російських, українських, зарубіжних дослідників.

До історіографічних джерел з історії розвитку культури в УРСР 20-х рр. ХХ ст. належить монографія О.Ю. Борисьонок, присвячена питанням українізації [166]. Книга має три великих розділи, які загалом висвітлюють особливості національно-культурного та політичного розвитку України упродовж першої третини ХХ ст. Дослідниця показує основні напрямки українізації, тактику і стратегію коренізації, етнонаціональні фактори українізації, висвітлює ставлення до українізації «неукраїнців», появу так званих націонал-ухильницьких течій – «хвильовизму», «бойчукізму», «волобуєвщини», «шумськізму», згортання українізації та «націонал-романтизм» Скрипника. Її монографія суттєво вирізняється від праці А.В. Марчукова, але є фактологічним, а не концептуальним дослідженням. Вона залишається єдиним історичним твором російської історіографії з питання українізації.

Для сучасних історіографічних джерел з історії культури характерно виокремлення духовного становища суспільства 1920–30-х рр. в Україні через висвітлення церковної тематики. В українській історіографії вона представлена монографіями А.Л. Зінченка про діяльність митрополита В. Липківського [167], В.О. Пащенка про відносини держави і православ'я [168], В.О. Пащенка та А. Киридон про державно-церковні відносини [169],

Т.М. Євсєєвої про діяльність російської православної церкви [170], О.М. Ігнатуші про інституційний розкол православної церкви [171], С.М. Жилюка про оновлення православної церкви в Україні [172]. Фактично сформувався науковий напрямок, але дуже мало історіографічних досліджень, відтак і виявлення закономірностей та особливостей висвітлення цієї важливої і недостатньо розробленої проблеми.

Аналіз історіографічної бази дослідження показав, що її основний корпус становлять індивідуальні монографії. Їх кількість зумовлена суспільною актуалізацією тієї чи іншої історичної тематики, особливо періоду сталінщини. Існує колосальна кількість літератури, яка налічує сотні праць лише про Сталіна, сталінізм, не кажучи про політичні репресії, авторами якої є українські, російські та західні історики. Якщо переглянути зміст монографічних праць, то їх переважна більшість віддзеркалювала концептуальні основи теорії тоталітаризму. Це стосувалося праць, які виходили на початку та протягом 1990-х рр., і характерно для видань останніх років. На таких теоретичних засадах написані книги Р. Пайпса [173], Р. Такера, які опубліковані у 1997 році [174] та у 2006 [175]. Теоретичними узагальненнями та новизною інтерпретації історії сталінізму вирізняється праця німецького історика Ш. Плаггенборга [176]. Книги, які стосуються політичної біографії Сталіна, продовжують виходити, тобто неухильно зростає їх кількість. Так, у 2006–2007 рр. вийшли об'ємні монографії О.Г. Ушакова [177], Е.С. Радзинського [178] про маловідомі сторінки життя Сталіна, Р.О. Медведева про політичний портрет вождя [179]. У 2007 р. побачили світло монографії Ю.М. Жукова про сталінські політичні реформи в СРСР 1933–1937 рр. [180], про таємниці влади [181]. Для дослідників Сталін «червоний монарх» [182], людина без маски [183], недосяжний для суду пігмеїв [184]. З'явилася енциклопедія про Сталіна [185], а історіографічних праць про сталінізм дуже мало. У 2004 р. вийшов збірник статей російських істориків [186], у 2007 р. перша історіографічна робота, присвячена саме з'ясуванню особливості висвітлення історії сталінізму [16].

Серед фахових праць з гучними назвами, у яких підкреслюється продовження Сталіним монархічних традицій [187], трапляються роботи політологічного характеру, без належної джерельної бази.

В українських історіографічних джерелах, тобто в монографіях з історії політичних репресій, постать Сталіна згадується, але опосередковано. Так, у книгах М.М. Шитюка [188], В.В. Ченцова [189, 190], С.І. Білоконя [191, 192], у яких висвітлюються наслідки політичного терору, відсутні розділи про Сталіна, проте розкривається його особиста причетність до формування та функціонування карально-репресивної системи.

Об'єктом дослідження стали праці з історії становлення та діяльності органів політичної цензури, тобто з'ясування особливостей відносин культури і влади. Цей напрямок історико-культурологічних студій активно розробляється російськими ученими, тому їхні монографії та документальні видання формують історіографію проблеми. Їх вирізняє високий рівень інформативності архівних джерел, новизна самої проблеми. Монографії, присвячені висвітленню діяльності органів політичної цензури, написані в контексті теорії тоталітаризму, а за змістом віддзеркалюють соціокультурний підхід. Вони почали з'являтися у 1990-х рр., започатковуючи своєрідний міждисциплінарний аспект, позаяк досліджувалися одночасно історія суспільно-політичних і культурно-духовних відносин. Так, у 1992 р. вийшла книга Г. Мар'янова про цензурування Сталіним художніх творів [193], Є.С. Громова про вплив вождя на розвиток мистецтва [194]. На початку XXI ст. з'явилася ґрунтовна монографія Т.М. Горяєвої про становлення та функціонування системи політичної цензури в СРСР [195], Т.В. Чиркової про особливості літературно цензури [196], Б.В. Соколова про ставлення Сталіна до митців [197], Г.С. Єрмолаєва про політичне редагування роману М. Шолохова «Тихий Дон» [198].

Необхідно зазначити, що серед історіографічних джерел переважають монографії з політичної історії та проблем культурно-освітніх відносин в 20–30-х рр. XX ст. в СРСР. Соціально-економічна тематика представлена значно

менше, але дуже активно висвітлюється через друк збірників архівних документів, які повільно використовуються істориками в монографічних дослідженнях. Так, з історії колективізації та розкуркулювання опубліковано десятки томів нових архівних документів, а науково-історичних праць обмаль: монографії І.Є. Зеленіна про сталінську «революцію згори» [199], В.О. Бондарєва про здійснення колективізації та політики розкуркулювання [200], В.М. Земскова про спецпоселенців [201], В.А. Бердянських про політичну виселку [202], М.О. Івницького про сталінську «революцію згори» і селянство [203].

Наукові статті, як історіографічне джерело, вирізняються кількісно і проблемно-тематично. Вони рівномірно представлені в роботі, але слід зазначити, що їх переважна більшість стосується конкретних фактологічних проблем, меншою мірою історіографічних та методологічних. Зазвичай історико-теоретичні статті є передумовою захисту дисертацій, відтак автори переслідують те чи інше наукове завдання. Трапляється, коли статті змістовно і концептуально повторюють розділи монографії, а також зазначені як теоретичні, але насправді є суто фактологічними. Історіографічну цінність становлять ті наукові статті, у яких виокремлено теоретико-методологічні аспекти: С.В. Кульчицького про теоретичні питання непу [25], С.І. Дровозюка по історіографії питання про суспільну свідомість селянства [27], Г.Г. Єфіменка про тлумачення російськими істориками радянської модернізації [50], В.І. Марочка про західноєвропейську та російську історіографію голоду 1932–1933 рр. [51], про історико-теоретичні аспекти вивчення модернізації українського суспільства 1920–30-х рр. [58], А.М. Сахарова про західну історіографію та історіографічні дискусії [66, 67], І.Б. Орлова про сучасні дослідження непу [75], І.В. Павлової про оцінку західних істориків, які вивчають «сталінську Росію» [84], Л.П. Рєпіної про стан сучасної історичної науки [97, 98], І.І. Колесник про особливості сучасного історіографічного процесу [108].

Репрезентативну історіографічну групу джерел з проблем соціально-політичного і культурно-духовного розвитку українського радянського суспільства 20–30-х рр. ХХ ст. становлять кваліфікаційні дослідження. Вони написані на нових архівних документах, а інформативно і змістовно розкривають ту чи іншу тему, базуючись на сучасних методологічних підходах. Українські дослідники мало звертають увагу на дисертаційні роботи та монографії російських істориків, а також майже не використовують архівні фонди колишніх союзних органів влади. На це є свої об'єктивні причини. Для дисертацій, захищених в Україні з проблематики 1920–30-х рр., характерна джерельна локальність, тобто обмеженість виключно українськими архівами. Подібне спостерігається і по відношенню до російських, діє двобічний принцип формування «національних історіографій». Деякі проблемно-тематичні напрямки, якщо звернути увагу на кількість дисертацій, майже вичерпали себе. Це стосується висвітлення історії українізації, яке обмежили показом її здійснення в царині освіти, але статично, а не функціонально. Малодослідженою залишається історія колективізації сільського господарства та політика розкуркулювання в Україні, які висвітлюються виключно в контексті причин голоду, деякі аспекти соціальної історії, розвитку організаційних форм промисловості, приватного підприємництва в сільських районах. На стадії формування перебувають дослідження системи політичної цензури в УРСР 1920–30-х рр. [204, 205], а російські історіографічні джерела з цієї проблематики представлені низкою дисертаційних праць Т.М. Горяєвої [206], О.В. Майорової [207], О.В. Суворова [208], М.М. Клепікова [209]. Хронологічно дисертаційні дослідження охоплюють більшою мірою проблеми 1920-х рр., а 30-х ХХ ст. залишаються менш охоплені проблемно-тематичним підходом. Фактично не досліджується проблема здійснення адміністративно-територіального поділу УРСР 1920–30-х рр., індустріалізації, діяльності радгоспів, тобто пріоритетна для радянської

історіографії тематика. Натомість неухильно зростає кількість дисертацій з історії державно-церковних відносин.

Матеріали наукових конференцій та круглих столі з історії 1920–30-х рр. в УРСР становлять важливе історіографічне джерело, але інколи ним нехтують дослідники. В роботі використано збірники матеріалів наукових симпозіумів та семінарів, які відбулися в Україні та Росії, а також частково в західних країнах. Основна увага зосереджувалася на конференціях, темою яких були теоретичні та історичні аспекти досліджуваної проблеми: матеріали міжнародного конгресу українців [89], семінару з методології сучасної української історіографії [107, 108], проблемно-тематичних конференцій з історії непу [210, 211, 212, 213], формування політичної цензури [214].

Опубліковано десятки тематичних збірників документів, які не є історіографічним джерелом, але мають стати базою для науково-історичних досліджень. Фактично документальними виданнями охоплено проблематику колективізації сільського господарства, політичних репресій, голоду, культури і влади, але вони нерівномірно представлені в індивідуальних монографіях. А загалом історіографічні джерела дозволяють здійснити системне наукове дослідження з метою виявлення концептуальних і проблемно-тематичних пріоритетів з історії соціально-економічного, політичного, культурно-духовного розвитку УРСР 20–30-х рр. ХХ ст.

Таким чином, з'ясувавши стан наукової розробки проблеми, методологію та джерела дослідження, автор дійшов висновку про відсутність колективних, індивідуальних монографій і дисертаційних праць з історіографії проблем соціально-політичного і культурно-духовного розвитку УРСР 1920–30-х рр. Для історіографічних досліджень притаманний галузевий підхід, тобто висвітлюються питання історіографії історії становлення освіти, національно-культурного і духовного життя селянства, побутування національних меншин, непу. Така методика вивчення має право на існування, але вона не створює умов для виявлення особливостей

історіографічного процесу. В українській та російській історичній науці є монографії і дисертації з історіографії непу, колективізації, індустріалізації, освіти, у яких розглядається радянська і сучасна історіографія разом, хоча вони суттєво вирізняються за методологією та проблематикою, відтак заслуговують диференційованого аналізу. Особливістю українських історіографічних досліджень є недостатня репрезентативність праць російських істориків, що є характерним і для російської історичної науки.

Опубліковані монографії та захищені дисертації з окресленої проблематики мають вузьку тематичну спеціалізацію, вирізняються лінійністю висвітлення суперечливих проблем, а структура переважно виписана за хронологічним принципом, відтак періодизація має формальний, а не функціональний контекст. Кандидатські дисертації з історіографії, яких обмаль, не знаходять продовження в авторських монографіях. Відсутність колективної узагальнюючої роботи з історіографії історії соціально-політичних і культурно-духовних відносин в УРСР 1920–30-х рр. можна пояснити недостатньо рівномірним їх вивченням істориками.

Теоретико-методологічний рівень сучасних історіографічних досліджень вирізняється наявністю різних концептуальних підходів, але жоден з них не претендує на єдину та універсальну монометодологію. Переважає класичний проблемно-тематичний підхід, котрий дозволяє виявляти особливості і закономірності самого історіографічного дискурсу. Для сучасної історіографії характерне подолання марксистсько-ленінської методології вивчення суспільних відносин. Конкретні підходи і принципи сучасного історичного пізнання (теорія тоталітаризму, цивілізаційного підходу, соціальної історії), запозичених у західних політологів та соціологів, активно використовуються російськими та українськими істориками для з'ясування конкретних проблем, але вони не є придатними для суто історіографічних досліджень.

Класичний проблемно-тематичний та структурно-системний підхід, розроблений свого часу І.Д. Ковальченком в історіографії та

В.В. Підгаєцьким у джерелознавстві, не втратив наукового прикладного значення. Вони застосовані також і автором для з'ясування суперечливих проблем функціонування політичної системи, соціально-політичних та культурно-духовних відносин в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст.

Історіографічні джерела, тобто монографії, статті, дисертації, матеріали конференцій, є достатньо репрезентативними, і потребують об'єктивного і системного аналізу. Колосальна кількість праць дозволяє вибудувати структуру, мету і завдання дослідження, простежити закономірності історіографічного процесу в Україні та у світі. Варто лише зазначити, що відсутня історіографічна робота, яка б стосувалася сучасної західної історіографії історії України, яка існує, судячи з джерел.

З'ясувавши основні тенденції вивчення історії соціально-політичних і культурно-духовних відносин в УРСР 20–30-х рр. минулого сторіччя, автор виокремив чотири ключових проблемно-тематичних блоки: з історіографії історії формування радянської політичної системи; соціально-політичних відносин; національного аспекту соціокультурного розвитку суспільства; базових складових культурно-освітнього і духовного розвитку. Вони поділені на структурні тематичні підрозділи, які є пріоритетними для сучасної історичної науки, мають суперечливі інтерпретації та залишаються актуальними.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

2.1. Науково-історичні інтерпретації «непівського суспільства»

На початку 90-х рр. ХХ ст. в історіографії непу домінувала теорія альтернатив, тобто позитивного висвітлення потенційних можливостей нового курсу, його протиставлення командно-адміністративній системі, яку нав'язував суспільству Сталін та його оточення. Російський історик А.К. Соколов звернув тоді увагу на те, що «значні економічні перетворення» у 1920-х рр. не були забезпечені «глибокими політичними реформами», хоча спроби мали місце, наприклад «оживлення» рад [211]. В історіографії запанувала точка зору про тотальне одержавлення всіх галузей суспільного життя. Історики виокремлювали політичний аспект, зосереджуючись на конкретних проблемах суспільства. У червні 1991 р. І.В. Павлова, виступаючи на конференції у Новосибірську, зазначила, що упродовж 1920-х рр. не відбулося переходу до «політичного непу», а натомість формувався тоталітарний режим. Вона, крім терміну «політичний неп», використала також визначення «політична система суспільства», яка завдяки «реалізації політики диктатури партії», утвердження методів примусу і насилля, зрощення функцій всесильного партійного апарату з функціями органів державної влади – знищила паростки демократичного, ліберального розвитку суспільства [210]. Фактично нею були розглянуті базові принципи суспільства, але без визначення – «непівське». На конференції виголошувалися доповіді, у яких виокремлювалися соціально-психологічні та політичні аспекти непу, тобто формування громадської думки під час виборів до рад, функціонування вільної торгівлі, здійснення елементарних свобод.

Термін «непівське суспільство» тоді не використовували, але історики звертали увагу на «реальну демократію», яку унеможливила «тоталітарна держава» [215]. Відомий російський дослідник непу В.П. Дмитренко, пропонуючи «чотири виміри непу» у 1994 р., порушив питання: а що, власне, було у роки самого непу? Він використав терміни «непівська економіка», «непівська лінія», «непівські ідеї», «непівські відносини», «непівські принципи» [216], але жодного разу не згадав про «непівське суспільство», хоча розглядав його структурні складові. «Запровадження цієї політики, – наголошував Дмитренко, – яка теоретично передбачала не лише пробудження економічних інтересів різних соціальних груп населення, але і політичний, юридичний захист цих інтересів, їх регіональну і національну специфіку, фактично не супроводжувалося створенням відповідного «шлейфу» [216, с. 37]. Отже, судячи з його тези, теоретичний неп допускав розвиток політичних інститутів суспільства, передбачав захист прав та свобод, про що свідчила практика кодифікації законів, але він пише про політичні репресії проти селян, есерів, інтелігенції, про зміцнення унітарних тенденцій у взаєминах між республіками, тобто про виразні ознаки тоталітарного режиму.

Концепція соціально-політичного розвитку суспільства періоду непу, яку обстоював В.П. Дмитренко на початку 1990-х рр., відрізнялася загалом від радянської історіографії непу, ідеалізації його ролі у подоланні кризових явищ, а з другого боку базувалася на критичному ставленню до теорії альтернативності сталінізму. Неп сприяв формуванню багатоукладності структури суспільства, раціональному використанню різних форм власності та можливостей товарно-грошових відносин, відродженню кооперативного руху, пропонуючи концепцію поступового еволюційного розвитку суспільства на шляху розгортання потенціалу демократичних та соціалістичних перетворень, проходження низки етапів підвищення загальноцивілізаційного рівня через використання різноманітних перехідних форм, міжкласових компромісів. Соціалістичні перетворення (націоналізація,

соціалізація, ліквідація інституту приватної власності, монополія держави, однопартійна система формування влади, класова боротьба) суперечили принципам цивілізаційного і поступального розвитку суспільства, його загальнодемократичним основам. Будучи авторитетним дослідником історії соціально-економічних і політичних відносин у 1920-х рр., Дмитренко порушив слушне і принципове питання: чому здоровий глузд не схилив суспільство до русла непівської моделі розвитку? Виокремлюючи незаперечні досягнення неп, вчений виділив об'єктивні і суб'єктивні фактори стримування потенціальних можливостей нового економічного курсу: неспроможність його самореалізації в рамках відбудовного періоду, відсутність цілого, системного, достатньо оформленого курсу, а він виявився лише політикою, частково реалізованою в економічній галузі суспільного розвитку. Економічна політика більшовиків стосувалася виключно промисловості, сільського господарства, торгівлі, а не політичної системи, яка залежала від ідеологічних факторів. Політична система, як сума адміністративних, карально-репресивних, фінансово-кредитних, організаційно-господарських заходів радянської держави, контролювала розвиток економічних форм суспільного розвитку, підпорядковувала його ідеологічним принципам, а неп виявився її трансформованим втіленням. Він був частиною політико-економічної системи, яку вибудовувала партійно-радянська номенклатура, а не самодостатньою одиницею суспільної структури. Неп, зазначав Дмитренко, якщо і був альтернативою, то відносно економічної, соціально-політичної, теоретичної кризи радянської системи, яка охопила післяжовтнєве суспільство, тобто, орієнтований на розбудову соціалістичних відносин, втрачав здатність «збагачувати образ майбутнього суспільного ладу». Системотворючою базою залишалася державна власність, яка поглинала решту форм, вибудовуючи економічну основу нового типу суспільних відносин. Деструктивними, а не демократичними виявилися принципи і дії радянських органів влади: показовий процес над есерами, депортація інтелігенції, формування унітарної держави, політичне і моральне

переслідування «непманів», заможних селян, класова податкова політика тощо.

Теоретично обґрунтованою та історично послідовною є концепція розвитку політичної системи в умовах непу, яку обстоює А.К. Соколов. Він розглядає проблему співіснування політичної системи, яка виникла в роки «воєнного комунізму», та непу, спростовуючи думку тих істориків, котрі пояснюють «трагедію непу» тим, що економічні реформи не супроводжувалися «реформами політичними» [217]. Спроби реформувати політичну систему, на переконання Соколова, були, але вона напередодні непу не мала «єдності і стрункості», будучи передусім мобілізаційною, реквізиційною та розподільною системою воєнного часу. Тоді ще не склалася командно-адміністративна система, інакше про неп не могло бути і мови, а політична криза кінця 1920 – початку 1921 р., на думку цього російського історика, виявила повну неспроможність функціонування в умовах миру. Офіційно політична система напередодні непу мала назву диктатури пролетаріату, навіть Ленін відмовляв селянству у будь-якій самостійній політичній ролі, крім жалюгідного додатку до пролетарської диктатури. Соціальна база і політична основа цієї диктатури була хиткою і дуже деформованою, відтак виникла необхідність диктатури партії, позаяк пролетаріат виявився суспільно-політично та ідеологічно неоднорідним. Елементи демократизації політичної системи мали місце до середини 1920-х рр., і, на думку Соколова, спостерігалися під час відродження владних повноважень рад, розмежування функцій партійних і радянських установ, реформування інституту надзвичайних органів, запровадження виборів за територіальною ознакою. Однак, за збігу обставин політична система після громадянської війни набула рис однопартійної диктатури, а поява на XII з'їзді РКП(б) терміну «диктатура партії» означала її політичну легітимізацію. В умовах непу партія і суспільство розвивалися різними шляхами, а партійні органи займалися «згортанням демократії», відтак політична система фактично не стала об'єктом її радикального реформування.

Політична система на час проголошення непу, на його переконання, існувала у формі диктатура пролетаріату, яка сама мала системотворчі ознаки на чолі з комуністичною партією. Монопартійна система формування владних структур унеможливила політичний плюралізм, опозицію, свободу слова, тому на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. не говорили «про реформування політичної системи». Дослідник не заперечує спроб окремих партійних функціонерів «реформувати політичну систему країни», але вони торкнулися декларативного розширення виборчих прав, розмежування деяких функцій між партійними і радянськими органами, а в умовах однопартійної системи подібні зміни не прижилися. Партія і суспільство, як слушно наголошує Соколов, рухалися різними шляхами: перша у напрямку «згортання демократії, перетворення на замкнену систему» [217, с. 55], а друге – попадало під її ідеологічний вплив. Він, як і Дмитренко, визнає спроби демократизації суспільства, але в умовах монопартійної системи вони були приречені на загибель.

В історіографії непу першої половини 90-х рр. ХХ ст. співіснували дві концепції висвітлення: перша, заснована на теорії альтернатив, ідеалізувала можливості непу, виокремлюючи його вплив і на демократизацію суспільства, друга, спираючись на світоглядні і теоретичні засади «школи тоталітаризму», підкреслювала руйнівний вплив монопартійної політичної системи. «Якщо в «перебудовній» літературі переважна увага в галузі політичної історії приділялась пошуку альтернативи «сталінізму», – підкреслював М.М. Горінов у 1996 р., – тобто, головним чином внутріпартійній боротьбі, то за останні роки інтерес дослідників все частіше зміщується до аналізу політичного режиму 20–30-х рр.» [70]. Оцінки істориками непу вирізнялися категоричністю суджень: одні називали його «тоталітарним непом» [218, с. 55], інші «за обсягом прав і свобод громадян та громадських організацій» ототожнюють з країнами Заходу [219, с. 13], а основна група дослідників уникає термінологічних дискусій про авторитаризм-тоталітаризм непу, зосереджуючись на дослідженні реальної

політичної історії. Так, на переконання М. Горінова внутрішньопартійна боротьба за життя Леніна, про яку пишуть історики, історіографічний міф, позаяк вождь більшовиків не допускав ніякої «формальної демократії» [70, с. 240]. У зв'язку з цим виглядає дещо ідеалізованою позиція Л. Троцького періоду дискусії про профспілки на початку 1920-х рр., яка достатньо вичерпно досліджена В.З. Роговіним [220]. Намагання російського дослідника показати «троцькістську альтернативу» як демократичну не витримує критики, позаяк внутріпартійна боротьба, а вона попри критику Горінова, точилася між більшовицькими лідерами, не стосувалася демократизації партії, а тим паче суспільства. Зауважимо, що «альтернатива Троцького» була неможливою, власне, як і «альтернатива Сокольникова», про яку пише Горінов [221], тому що «однопартійна олігархічна політична система» їх не допускала.

Українська історіографія непу, особливо протягом першої половини 1990-х рр., фактично уникала дослідження політичної історії 1920-х рр. Зокрема, в монографіях С.В. Кульчицького, опублікованих у 90-х рр. ХХ ст., присвячених концептуальним засадам реальної історії, «непівське суспільство» висвітлюється у контексті функціонування складових політичної системи – розвитку партійно-радянського апарату, «державної партії», диктатури, громадських організацій [222]. Домінує концепція тоталітаризму, яка пронизує структуру його праць. Історики з'ясовували соціально-політичну суть сталінізму [223], але не звертали уваги на саме суспільство. На початку ХХІ ст., досліджуючи особливості партійно-радянської номенклатури [224, 225], українські історики не подолали концепції тоталітаризму, тому висвітлюють частково модернізовану історію формування управлінських кадрів. Розглядаючи профспілки, українська дослідниця О.М. Мовчан [226], зосередилася на з'ясуванні їхньої ролі в системі партійно-державного контролю, на виробництві, але уникає системного підходу, відтак не висвітлює їхнього суспільного фактору. Для української історіографії пріоритетною є соціально-економічна проблематика

непу, а політична висвітлюється переважно в контексті культурно-освітнього життя суспільства, формування радянської інтелігенції, національно-духовного розвитку.

Для російської історіографії проблем формування радянської політичної системи характерною ознакою є виокремлення відносин влади і суспільства. На початку 90-х рр. поняття «суспільство» і «радянське суспільство» фактично ототожнювалися [227]. Така парадигма чи історіографічна традиція збереглася до кінця 1990-х рр. [228], але для назв монографічних праць, проте згодом, історики розглядали радянське суспільство в контексті російської історії [229, 230], а не виокремлюючи його етнонаціональної специфіки, переймаючись політичними відносинами.

Вагомий внесок у формування історіографії політичної системи «непівського суспільства» належить російському досліднику Є.Г. Гімпельсону, авторові декількох ґрунтовних монографій та десятків наукових статей. У 1993 р., вивчаючи джерела та літературу, вчений висловив думку про те, що неп, крім економічної стратегії, «передбачав демократизацію усталеної політичної системи, державного апарату влади та управління, відмову від методів надзвичайщини, зміцнення права і законності» [231]. На принципах «пролетарської демократії» і монопартійності демократизація суспільства виглядала примарною, а «законність» мала виразні ознаки класової та ідеологічної зумовленості. Запроваджуючи термін «економічні реформи», Гімпельсон виокремив функціональне протиріччя нового курсу більшовиків: економічні реформи не супроводжувалися глибоким реформуванням радянської «воєнно-пролетарської» політичної системи, не відбулася її справжня демократизація, владна партія продовжували правити методами командування, придушення іншомислення. Політична система, судячи з концепції Гімпельсона, виникла до проголошення непу, а ініціатором реформування політичної, соціальної та адміністративної галузей суспільного життя був Ленін. Сприймаючи неп як системний «соціальний компроміс», вчений підкреслює наявність

деструктивних функціональних ознак політичної системи: монополізація партією всіх державних структур, «диктат партійних структур», судові пільги комуністам. Основною причиною «реформування політичної системи» він вважав «диктатуру партії», узурпацію Раднаркомом функцій вищого представницького законодавчого органу – ВЦВК. Громадські організації, особливо кооперація, зазнали «одержавлення». До спроб демократизації суспільних відносин початкового періоду непу вчений зарахував «зміновіхівські «ідеї», прагнення окремих партійців відновити свободу слова і друку. У суспільно-політичному житті спостерігалось протистояння двох тенденцій – «однієї на лібералізацію політичної системи, іншої – на збереження її «воєнно-політичних» основ». На таких теоретичних засадах була опублікована монографія Гімпельсона у 1995 р. [141], яка підсумовувала творчий доробок вченого.

Друга половина 1990-х рр. виявилася плідною для Є.Г. Гімпельсона, котрий видав три монографії: дві про радянських управлінців, а третю про еволюцію політичної системи в умовах непу. Дві перших стосувалися проблеми формування керівних кадрів державного апарату, тобто становлення номенклатури «радянських управлінців» у 1917–1920 рр. та протягом 20-х рр. [142, 232]. Розглянуто «менталітет радянського управлінця», економічні причини корупції, бюрократизм чиновників і системи влади загалом. Він спростував історіографічний міф радянських істориків про участь робітників в управлінні суспільством і державою, підкреслюючи відсутність досвіду державної номенклатури, брак елементарних знань [233, 234, 235], але, крім критики та скептичних оцінок, не запропонував нового бачення системи політичного керівництва. Концептуально його праці віддзеркалюють елементи формаційного та модернізаційного підходів на фоні теорії тоталітаризму.

Досліджуючи взаємодію політичної та економічної систем, вчений намагався показати альтернативні шляхи розвитку країни: товарно-ринкового (демократичного) і монопольно-державного (тоталітарного). Три розділи

монографії Гімпельсона, яку він опублікував у 2000 р. [143], охоплювали його попередні праці. Спостерігається теоретичний конструктивізм, тобто розгляд вченим реформ в економіці і політиці, але в контексті непу. Так, у 1921–1925 рр., на думку Гімпельсона, тривав реформаційний курс, а протягом 1926–1929 рр. розпочалися контрреформи, які завершилися утвердженням диктатури Сталіна. Необхідно виділити дві обставини, характерні для теоретично-методологічних основ всіх праць Гімпельсона з питань політичної системи: перша – обстоювання альтернативи сталінському режиму з виразною ідеалізацією непу; друга – надмірна абсолютизація ринкових відносин. Наявність ринкової економіки зумовлювала і демократизацію суспільного життя, а втручання держави в економічні процеси вибудовувало і відповідну політичну систему. Такою є логіка взаємовідносин економіки і політики, яку Гімпельсон взяв за основу концепції висвітлення політичної системи 1920-х рр. в СРСР, а насправді зосереджувався на взаєминах державних, партійних і громадських організацій, структурно-функціональних частин політичної системи. Вона суттєво вирізнялася від економічної системи, яка діяла у 20-х рр. ХХ ст., представленій різними формами господарювання (державною, кооперативною, колективною, приватною, селянською (фермерською)).

У зв'язку з цим, основна теоретична теза Гімпельсона про те, що «радянська політична система» перебувала у нерозривному «зв'язку» з «ходом економічної реформи», видається дуже абстрактною. Монопартійність стосувалася формування системи влади, яка впливала на суспільство через механізм політичної цензури, ідеологічного апарату партійних органів, але вона не мала безпосереднього впливу на економічні сектори, крім державного. Упродовж 20-х рр. партійні осередки не впливали на повсякденне життя селян та значної частини міського населення. Монопартійна система влади у 1920-х рр. не вибудувала організаційної вертикалі тоталітарного типу, а так звані громадські об'єднання (профспілки тощо) не структурізували суспільство за соціально-професійною ознакою.

Профспілки «не прижилися» в аграрно-приватному і приватно-промисловому секторах. Політична система, навіть з елементами поліпартійності на початку 20-х рр. ХХ ст., не була віддзеркаленням економічних відносин, представлених різними формами господарювання. Неп був політикою, відтак його не можна ототожнювати з економічним базисом чи політичною надбудовою.

У 2006 р. з'явилася остання стаття Є.Г. Гімпельсона про причини згорання непу [77, с. 87–96], у якій підсумовується попередній доробок автора, а також історіографія проблеми. Партійна верхівка не бажала реформ і визнавала «примат своїх ідеологічних і політичних інтересів над економічною доцільністю» [77, с. 88]. Історик повертається до теорії альтернатив, розглядає спадковість тоталітарного режиму періоду «воєнного комунізму» і непівської «командно-адміністративної системи». Для основного теоретика «непівського суспільства», яким був Гімпельсон, сталінська доктрина «соціалізму» тотожна «воєнному комунізму», а неп виявився «нежиттєздатним в умовах радянської політичної системи» [77, с. 95]. Спостерігається протиставлення непу і політичної системи, відсутність структурного підходу, відтак і теоретико-методологічна умовність самої концепції «непівського суспільства», якому шановний російський дослідник присвятив свої праці. Погляди останнього поділяють інші російські учені. Так, О.С. Березкіна [77, с. 302–321], з'ясовуючи суть політичної еліти та політичного режиму у 1920-х рр., погоджується з висновком Гімпельсона про те, що непівська лібералізація не змінила радикально політичної системи. «Лібералізація без демократизації», на тлі згорання каналів політичної участі, – підкреслює Березкіна, – створювала специфічну форму режиму, дивний варіант «диктократії», як інколи називають політологи тотожні процеси» [77, с. 304]. Дослідниця зосереджується головним чином на характеристиці політичної системи, з'ясовуючи політологічну схему «партія – еліта – номенклатура», а не «партія і суспільство», хоча спостерігається тенденція до висвітлення механізму підпорядкування суспільства і

державних структур партапаратом. Вона простежила принципи організаційної побудови та цільових установок більшовицької партії і виявила своєрідну концепцію «колективістської демократії», тобто пошуку демократичних елементів радянського ладу серед традицій російської общини, хоча сама вважає цю теоретичну тезу – перебільшенням. Розглядаючи поняття «тоталітарна демократія», Березкіна має на увазі реальний політичний режим, тому що згадка про «тоталітарність» віддзеркалює історичний факт придушення особистої свободи, домінанту держави, трудового колективу над суспільством та індивідуумом. «Режим будувався на специфічному поєднанні авторитарних і демократичних форм, – наголошує дослідниця, – і саме у 1920-х рр. відбувався активний пошук цього співвідношення» [77, с. 318]. Вивчення радянської системи, на її думку, у межах концепції тоталітаризму, яка «сьогодні на вітчизняному ґрунті одержала друге дихання», є безперспективним, а натомість пропонує досліджувати «різні форми і результати реалізації демократичних принципів, які ми можемо порівнювати в контексті аналізу історичного процесу демократизації, у якому окремим типом, або відгалуженням, постає «тоталітарна демократія» [77, с. 318]. Висновок оригінальний, котрий вирізняється від концепції «непівського суспільства» Гімпельсона, позаяк узагальнює реальні процеси, враховуючи демократизаційні і тоталітаристські тенденції.

На початку XXI ст. в історіографії політичної історії 1920-х рр. з'явилося декілька публікацій, які стосувалися малодослідженого аспекту соціально історії – громадянського суспільства. Зокрема, О.Я. Лівшин намагався з'ясувати важливу проблему: чи мало радянське суспільство періоду непу ознаки «громадянської конституційної свідомості» [236]. Для початкового етапу непу, на думку ученого, держава виявилася неспроможною «ефективно управляти суспільством», регулювати його життя, структурувати за своїми смаками». Постановка питання досить цікава, але дослідник вирішує його з точки зору ментальності, категорій

соціальної психології, а не політико-правової. У жовтні 2001 р. відбулася навіть наукова конференція, присвячена проблемам історії становлення громадянського суспільства в роки непу. Зокрема, О.В. Баранов, доповідаючи про тенденції самоорганізації російського соціуму протягом першої третини ХХ ст. в контексті формування громадянського суспільства [237], вважав відновлення приватної власності, підприємництва, наявність класової структури, автономність громадських організацій – елементами громадянського суспільства. Інші учасники конференції виокремлювали деструктивну роль політичної еліти у формуванні громадянського суспільства, зосереджуючись на теоретичних принципах тоталітаризму і концепції модернізації. Так, ґрунтовна монографія А.Г. Вишневського, присвячена «консервативній модернізації» в СРСР, концептуально відображає теоретичні принципи західноєвропейської наукової школи тоталітаризму, позаяк дослідник розглядає суспільство крізь призму партійної номенклатури, яка, на його переконання, «відмовилася від продовження модернізації» [117, с. 217].

Дослідники громадських організацій вважають їх «невід’ємним структурним елементом» – «непівського суспільства» 1920-х рр. [77, с. 340–348]. Тоді, на думку І.М. Ільїної, існувала система громадських організацій, отже важливий суспільний інститут, але підпорядкований державним і партійним органам. «Низький правовий статус, – наголошує вона, – не сприяв ефективній роботі громадських об’єднань, і громадська ініціатива дуже рідко переважувала державну. Всеваддя державних структур над недержавними було законодавчо легалізовано» [77, с. 348]. Вона, спираючись на теоретичну концепцію Д. Бредлі про громадські організації як «інституційну серцевину громадянського суспільства» [238], показала діяльність громадських організацій 20-х рр. минулого сторіччя за соціально-професійними, національними, економічними, науково-просвітницькими ознаками їх формування [239].

Дослідження політичної історії ХХ ст. в контексті історично-теоретичної парадигми взаємин влади і суспільства, державного будівництва та громадського самоврядування, вирізняються від радянської історіографії проблемно-тематичними пріоритетами, концептуальними підвалинами, висновками. Діяльність партій, у тому числі українських, які на початку 1920-х рр. становили організаційні основи багатопартійності вивчається під кутом зору теорії тоталітаризму. Їх діяльність висвітлювалася в статті Д.Б. Павлова [240], в дисертаціях Т.А. Бевз [241], Г.О. Лебедевої [242], А.М. Магурчака [243], у них підкреслювалася альтернативність монопартійної системи влади більшовицького типу, виокремлювалася демократична перспектива суспільного розвитку, але за умови функціонування багатопартійної системи.

Історики «воєнного комунізму», переймаючись перехідною фазою до проголошення непу, звертають увагу на специфіку політичної ситуації у 1920 – початку 1921 р., яка свідчила про наявність кризи влади, зумовленої воєннокомуністичними принципами економічної системи. Переважна більшість істориків Росії визнають стабілізаційну роль непу для зміцнення насамперед політичного режиму більшовиків, але їхні тлумачення самої системи влади вирізняються своєрідним оціночним плюралізмом. Так, Л.М. Суворова вважає, що ленінська концепція «необхідності переходу до непу» враховувала соціально-економічну ситуацію в Україні [244], проте Ленін дбав тоді не про ринок, як фактор регулювання суспільних відносин, а про розбудову соціалістичної державності [245], навіть ціною неприємного компромісу з приватним сектором.

У 1921 р., як зазначає російський історик С.О. Павлюченков, виникла «політична криза», яка виявилася слабкою для «усунення партії більшовиків», котра спромоглася подолати «ілюзію воєнно-комуністичної установки та усвідомити необхідність радикальних змін» [246]. Він підкреслює «вирішальне значення» політичної боротьби селян за «свої безпосередні інтереси» [146], яка пришвидшила перехід до нової системи

взаємовідносин влади і дрібних товаровиробників – до принципів «селянського Бресту». Скориставшись компромісним перепочинком, більшовики опанували державною владою для досягнення власних політичних амбіцій. Про «таємну партійно-державну реформу 1922–1923 рр.» та її наслідки для суспільства йдеться в монографії І.В. Павлової, яка пояснює механізм політичної влади в СРСР через кадрові зміни в партійно-державних органах [247]. Партія перетворилася «в інститут влади», на «верховну владу в суспільстві». Влада, на думку Ірини Володимирівни, поняття ширше, ніж «держава», тому що вона використовує державу як політичний інститут [248]. Таке тлумачення відносин влади і суспільства забезпечує системний аналіз політичної історії ХХ ст. і збігається з основними засадами колективної монографії з політичної історії Росії, СРСР та Російської Федерації, яка вийшла в 1996 р. Автори звернули увагу на «феномен радянської імперії», комуністичного тоталітаризму, особливості державного будівництва у 20-х рр. в СРСР [249].

Висвітлюючи тенденції розвитку «непівського суспільства», російські історики торкаються проблем державного будівництва, владних структур, партійно-радянської номенклатури, але розглядають їх у контексті теорії тоталітаризму, притаманної для історіографічного процесу в Росії 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Історик В.Д. Ткаченко [250] пише про монополію партії, досліджуючи еволюцію радянської держави, про становлення тоталітарного режиму. Історики почали виокремлювати економічне реформування від більшовицької модернізації політичної системи влади, які співставляють як засіб і мету. Так, В.О. Шишкін, називаючи неп «системою серйозних реформ», дійшов висновку, що цей курс «не дав жодного прикладу політичного «відступу», а навпаки супроводжувався кривавим придушенням «махновщини» на Україні [144]. Відмова «партійно-державної влади» від політичного реформування, на його переконання, ускладнили соціальний клімат суспільства і держави.

Визнаючи конструктивний вплив непу на економічний розвиток країни, інколи навіть ідеалізуючи його, історики початку 1990-х рр., намагалися довести ознаки «реальної демократії» [251], спираючись на ленінські статті 1921–1923 рр. «Перехід від непу, – вважає Б.В. Павлов, – зумовив необхідність певного законодавчого і правового поля в умовах переходу від громадянської війни до «громадянського миру» [252]. Війна, яка тривала в Україні, на Кубані і Тамбовщині, була селянською за соціальним складом збройних повстанських загонів, а не громадянською, позаяк учасники руху опору не мали конституційного статусу громадян УСРР чи СРСР. Дослідники непу В.С. Ізмозик [213, с. 25–29], Ю.А. Стецура [213, с. 42–45], Е.Д. Осколкова [213, с. 35–38] вважали неп «формою утримання влади». Упродовж 1917–1922 рр. відбувався процес системної трансформації суспільства, який не знищив ґрунту для елементів громадянського суспільства, тому що існувала приватна власність, підприємництво, класова структура, громадські організації. Соціальний інститут приватної власності був зруйнований націоналізацією промислових підприємств, соціалізацією землі, конституційною заборонаю приватної власності, хоча де-факто вона існувала.

Суспільство початку 1920-х рр. переживало стадію глибокої трансформації і радянізувалося поступово, а «громадянська конституційна свідомість» була декларативною та надто абстрактною. Розглянуті концепції російських істориків, обговорювання на конференціях – також ставали предметом історіографічних досліджень. Так, російський дослідник історіографії непу І.Б. Орлов, аналізуючи праці В.П. Дмитренка, виокремив авторську концепцію, яка вирізнялася від інших: вчений не абсолютизував вплив політико-економічної кризи 1921 р. на проголошення нового курсу, не поділяв відомої теорії альтернативності, яка визріла наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., розглядав неп як систему, висунув положення про наявність альтернативи самому новому курсу, його потенціалу та можливості [76]. В рамках системного підходу Дмитренко, на думку Орлова, розглядав у

якості загальної системи поняття «радянська модель соціалізму» як взаємодію суспільного (державного) та особистого. До модернізаційних змін суспільно-політичних відносин він зараховував можливу рівноправність всіх класів та соціальних груп, відмову від принципу диктатури пролетаріату, від монополії партії більшовиків.

Застосовуючи терміни «непівська економіка», «непівська система» та «непівське суспільство», Орлов намагається показати «схематизм та поспішність висловів» Дмитренка, особливо у царині соціальних відносин. Зокрема, він спростовує його тезу про «суспільну свідомість епохи непу як моноліт», позаяк неп «повернув наше суспільство до мозаїчної соціальної структури», а «менталітет рядових радянських громадян у двадцятих роках мав надзвичайно фрагментарний і суперечливий характер» [76, с. 22]. Неп розвіяв туман революційного романтизму, схиляючи суспільство до соціального реалізму, зумовленого кризою в економіці. Домінуючої ознаки суспільного настрою неп не витворив, а в суспільстві панували пронепівські та відверті антинепівські ідеї, ліберальні і традиційно-патріархальні погляди. Розмаїття менталітету було характерним для всіх соціально-професійних груп «непівського суспільства», яке вирізнялося складною соціокультурною структурою, котра протистояла завданням і методам його форсованого перетворення. Таке тлумачення соціальних відносин періоду непу належить У. Розенбергу, на монографію якого І. Орлов покликається в одному з своїх досліджень [74, с. 5]. Історик та історіограф непу, яким безумовно є Орлов, вважає безперспективним дослідження непу без ретельного і послідовного вивчення його складових частин, тобто пропонує системний підхід – взаємозалежність цілого і частини. «Будь-який соціум, – зазначає він, – можна описати двома способами. По-перше, як структуру, у якій ієрархія зв'язків між індивідами формується внаслідок її взаємодії зі сферою суспільного виробництва, а по-друге, як ієрархія зв'язків, що характеризує спосіб спільного проживання індивідів» [74, с. 22].

Історіограф непу І. Орлов, аналізуючи праці сучасних російських істориків, виокремлює положення про системність непу: чи був неп системою, чи просто «набором засобів та методів». Він ототожнює «можливості системного дослідження нової економічної політики» з її системоутворюючими основами, з системою економічних відносин, тому використовує терміни «непівська система», «економічна система», визнає неп як системну цілісність. Неп також постає як реформа, але якої системи – воєннокомуністичної чи витвореної ним. Слушним є висновок Орлова про те, що неп був лише одним з аспектів економічної політики держави, а не радикальною економічною реформою. Дослідник, зосереджуючись на системному підході до вивчення непу, не виокремлює проблему реформування політичних відносин, не шукає діалектичного зв'язку між «економічною реформою» та політичними перетвореннями, позаяк його не існувало, хоча Є.Г. Гімпельсон цей аспект підкреслив. Непівська «політична система» не фігурує серед проблем, які, на думку Орлова [75], є пріоритетними в історіографії непу, але вона, судячи з матеріалів наукових конференцій, стала об'єктом і предметом науково-історичного дослідження [253].

Західна історіографія – німецькомовна, англійськомовна, представлена науковими університетськими центрами, значно раніше досліджувала історію розвитку політичної системи в СРСР 1920-х рр., ніж радянська або сучасні українська та російська історичні науки. У 1940-х – початку 1950-х рр., як зазначає І.В. Павлова, на Заході розпочалося дослідження тоталітаризму, яке з роками стало для зарубіжної політології методологічною основою вивчення радянської історії [84]. Тезисно суть «теорії тоталітаризму», тобто світоглядних та гносеологічних підвалин праць І. Дейчера, Р. Даніелса, Е. Карра, Р. Конквеста, М. Левіна, Р. Пайпса, Р. Такера, Л. Шапіро, К. Фрідріха, З. Бжезинського на переконання І. Павлової, полягала в наступному: офіційна ідеологія гуртувала громадян всього суспільства для будівництва нового світу; єдина масова партія,

побудована за олігархічним принципом, була зрощена з державною бюрократією; терор; партійний контроль за засобами масової інформації; централізація економіки [84, с. 110]. Майже 40 років радянська історична наука вела з ними ідеологічну і теоретичну боротьбу, намагаючись спростувати їхні тлумачення, а наприкінці 80-х рр. їхні твори почали з'являтися в історіографічному просторі України та Росії. Дослідження англо-американської історіографії непу, проведене російським істориком О.О. Некрасовим [78], виявило особливість сучасної «радянології» – суцільне захоплення історією і теорією сталінізму. Разом з тим, у книзі Некрасова представлена головним чином література, яка виходила у «доперебудовні часи», хоча є і сучасні праці «ревізіоністів». На сторінках російського академічного журналу «Отечественная история» у 90-х рр. з'явилися статті зарубіжних політологів та істориків про історію західної радянології [254], тобто розпочався не лише відкритий діалог, а процес спільних наукових проектів, відтак і колективного авторства.

Основна кількість літератури зарубіжних авторів про політичну історію СРСР припадає на висвітлення масових репресій, а також соціальних відносин у повсякденному житті. «Непівське суспільство» розглядається опосередковано у працях німецьких дослідників А. Хайнріха про соціалістичну трансформацію в Україні [255], у збірнику наукових статей за редакцією Ш. Плаггенборга [176], а також в книгах з історії СРСР [256], підготовлених відомими німецькими дослідниками політичних відносин – Р. Майером, М. Гільдермайером. Необхідно також виділити документальне видання «Тюремних записок» М. Бухаріна, опубліковане німецькою мовою за редакцією В. Хеделера [257], яке вплинуло на перегляд концептуальних питань висвітлення культури, у тому числі і політичної перехідного періоду 1920–30-х рр.

Англомовна література стосується переважно історії партійної боротьби у 1920-х рр., з'ясуванню ролі і місця Л. Троцького на політичному олімпі, діяльності опозиції [258]. Політичні аспекти «непівського

суспільства» частково показав Р. Конквест у його англomовній монографії, яка вийшла у 1986 р. [259], а згодом була перекладена українською мовою [260]. У 2003 р. вийшла його чергова книга, але вони стосувалися саме політичної історії ХХ ст. [261], яка мала позитивну критику в Україні [262]. Розвиток радянського суспільства 1920-х рр. досліджував відомий британський учений Р. Девіс [263], котрий негативно відгукнувся стосовно «теорії альтернатив», хоча більше вивчає соціально-економічну історію.

Таким чином, поняття «непівське суспільство», стало теоретичним надбанням сучасної російської історіографії, а в українській та західній не набуло поширення. Українські історики зазвичай виокремлюють особливості становлення тоталітарного режиму, досліджуючи конкретні проблеми: формування партійно-радянської номенклатури, діяльність громадських організацій, соціально-економічна та адміністративно-територіальна адаптація нацменшин (коренізація), політичні репресії. Вони уникають висвітлення проблеми відносин влади і суспільства, яка залишається для них другорядною, а не теоретичною. Західні дослідники, залишаючись на концептуальних засадах теорії тоталітаризму, розкривають історичні та ідеологічні основи сталінізму, демографічні наслідки політичного терору в СРСР.

Термін «непівське суспільство» є умовним, позаяк суспільство 1920-х рр. перебувало на стадії його системної радянзації, вирізнялося багатокладністю економічних відносин, поліваріантними соціальними формами повсякденного життя, плюралізмом духовно-культурних уподобань різних соціально-професійних груп. Політико-ідеологічна обмеженість так званих економічних реформ унеможливлювала повноцінну реконструкцію соціальних відносин, а принцип «диктатури пролетаріату», тобто диктатури партії, придушував будь-які проліски демократизації суспільного життя.

З теоретико-методологічної точки зору визначення «непівське суспільство», яке так активно демонстрував Гімпельсон, мало право на поширення, позаяк актуалізувало проблему соціальної історії, привернуло

увагу до неї істориків, культурологів, політологів. Наукове висвітлення «непівського суспільства», особливо в працях окремих російських істориків «радянської генерації», відбувалося в контексті формаційного підходу, незважаючи на методологічний плюралізм, характерний для сучасного історіографічного дискурсу. Термін «непівське суспільство» мав би віддзеркалювати відповідну соціально-економічну інфраструктуру, не претендуючи на тотожність суспільству періоду 20-х рр. Вони є різними за організаційними формами та функціональними ознаками, тому для системного і конкретно-історичного дослідження постає декілька проблем одночасно: «непівське суспільство», притаманне для відповідних соціально-професійних груп; суспільство періоду 1921–1928 рр., яке набагато ширше з точки зору структури, ніж «непівське»; нарешті суто радянське суспільство. Вони мали реальні ознаки та складові, які заслуговують системного з'ясування. Актуальною і перспективною є проблема інституціалізації громадянського суспільства в УСРР та СРСР 20-х рр., дослідження якої розкрило б суть радянської політичної системи.

2.2. Модерні тлумачення історії формування унітарної радянської держави

Демонтаж союзної радянської держави у 1991 р. та поглиблення деінтеграційних відносин між колишніми республіками, незважаючи на існування політично-консультативного органу – СНД, позначився на теоретико-методологічних основах суспільствознавчих наук, які безпосередньо займалися проблемами національно-державного розвитку, а також вплинув на проблемно-тематичні напрямки науково-історичних досліджень. Ліквідація монопартійної системи і тоталітарної держави, крім неоднозначних соціально-політичних наслідків, фактично усунула звичні для суспільствознавців теоретико-методологічні засади висвітлення соціально-політичної історії, натомість з'явився методологічний плюралізм, тобто

розпочався процес диверсифікації сучасних пізнавальних технологій. Історики, орієнтуючись на досягнення та гносеологічний арсенал зарубіжної політології, почали використовувати різні підходи, які певною мірою позначилися на концептуальних засадах і фактологічних пріоритетах їхніх наукових розвідок. Дослідники політичної історії ХХ ст. почали звертати увагу на прикладний характер новітніх методів і підходів, але критично сприйняли їхні універсально-пізнавальні можливості. В умовах суцільного подолання монометодології історики не поспішали брати на озброєння чергові концепції загальнотеоретичного характеру.

На переконання деяких російських істориків західна теорія тоталітаризму неспроможна всебічно і глибоко розкрити «багатопланові суспільні явища» радянської історії 1920–30-х рр. [110] Поняття «тоталітаризм» та «командно-адміністративна система» також слугували історикам для визначення «конкретної історичної реальності» – радянського суспільства» [111]. Історик В.П. Булдаков, висвітлюючи метаморфози російської історіографії початку 1990-х рр., назвав «унікальним запроданством» заміну векторів, мовляв, спочатку писали про жовтневу революцію позитивно, а тепер як «шлях до тоталітаризму» [264]. Дослідники почали звертати увагу на концепції цивілізації та модернізації, орієнтуючись на західних політологів, які мають досвід застосування таких пізнавальних технологій. Відносно можливостей цивілізаційного підходу, на переконання Н.А. Проскурякової, як наукового методу, існують різні думки: «для одних російських дослідників є визначеною теорією – з власним предметом, комплексом проблем, методологічним принципом, для інших виглядає не більше ніж апріорна модель, суб'єктивна і самодостатня монологічна схема, яка пояснює сама себе і не піддається поки що окресленій верифікації» [120]. Вона визнає той історіографічний факт, що «перехід від формаційного універсалізму до цивілізаційного плюралізму (ідея розмаїття історичного процесу)» [120, с. 155] започаткував І.Д. Ковальченко у середині 1990-х рр., а центральною методологічною проблемою для нього було питання про

співвідношення цивілізаційного і формаційного підходів вивчення суспільно-політичних процесів. До теоретико-методологічного арсеналу потрапили принципи постмодернізму, які активно запроваджують К.В. Хвостова [122], Ю.В. Ірхін [121], але в контексті теорії, а не практики науково-історичної розробки конкретного соціально-політичного явища. Сучасні підходи до вивчення історії досліджує петербурзький історик Н.М. Дорошенко, розділяючи їх на некласичний та постнекласичний. Перший вирізняється бажанням подолати марксистську інтерпретацію історії, характерну для середини ХХ ст., тому з'явилися такі його різновиди: біоноосферний, еволюційно-енергетичний, інформаційно-кібернетичний, міждисциплінарний, системний, гуманістичний [114]. До постнекласичного, що виник у 90-х рр. ХХ ст., ним віднесено тих дослідників, які прагнули подолати обмеженість всіх попередніх. Поєднання системного підходу з вірогідним, мікро-системного з комунікативним, еволюційного з біфуркаційним, на думку Дорошенко, призвело до заснування історичної синергетики та синергетичного стилю мислення [114, с. 27].

Ініціатори запровадження перелічених методів і підходів обмежуються їх філософсько-соціологічним обґрунтуванням, але ніхто з них не продемонстрував доцільності зазначених прийомів в контексті історичного дослідження. Історики, особливо ті, які вивчають реальні процеси 20–30-х рр. ХХ ст., продовжують експлуатувати звичний для них формаційний підхід з виразними елементами теорії тоталітаризму. Прикладний характер, як виняток, мають теоретичні статті А.С. Сенявського. Він вважає, що «категорія модернізації (та засновані на ній концепції) корисні, але надто аморфні та історично неконкретні», тому що її можна використовувати для будь-якої епохи. На Заході теорії модернізації і цивілізаційності, на переконання Сенявського, не усувають одне одну, а підтримують. Він наголошує на тому, що ідеї «тоталітарної школи», згідно яких радянське суспільство 20–30-х рр. вважається тоталітарним, є однобічним [112]. Деякі історики заперечують доцільність використання теорії тоталітаризму. До неї,

на думку Сенявського, треба відноситися як до «робочого інструменту», позаяк він має пізнавальні обмеження, тому радянська держава постає різновидом авторитарної інституції, влада нав'язує суспільству ідеологію, партія та держава над суспільством. З іншого боку суть модернізації, вважає він, полягає в переході від традиційно сільського до індустріального суспільства [116], але це, як здається, стосується конкретного соціально-економічного процесу, а не методології історичного пізнання. Для А.В. Лубського теорія модернізації діє в рамках «методології однолінійного прогресизму та моністичної інтерпретації історії, зумовленої синдромом безальтернативності» [119]. Історики усвідомлюють той факт, що на основі традиційних підходів надто складно виявити взаємини соціально-історичних систем, що реально існували, їх особливості і специфічні способи функціонування, тому А.К. Соколов вважає перспективною «дослідницьку модель соціальної історії, яка дозволяє ефективно вивчати минуле людського суспільства» [265].

Найпоширенішою в історіографії проблем національно-державного будівництва залишається концепція тоталітаризму, тому що «вона віддзеркалює реально існуючі спільні риси низки політичних режимів, що виникли у різних країнах світу в ХХ ст.» [111]. Так вважає російський історик А.В. Голубєв. Він не заперечує теорії та історії тоталітаризму, але виокремлює «російський варіант тоталітаризму – образ монолітної, тоталітарної у новому розумінні цього слова держави, у якій всевладний режим повністю контролює економіку і соціальну галузь, виключно шляхом насилля і терору управляє безголосим суспільством, жертвуючи ним для досягнення утопічних завдань» [111, с. 3]. Дуже вичерпне тлумачення російського радянського державотворчого процесу. Терміни «тотальне суспільство», «тотальна свідомість», «тотальна держава», на його переконання, недоречні з історичної точки зору, позаяк тоталітарним може бути лише політичний режим.

Інституційні ознаки «влади» і «держави», тобто понятійний апарат, з'ясовувала І.В. Павлова в одній із статей. Поняття «влада», вважає вона, ширше від поняття «держава», тому що держава є політичним інститутом влади, яка також є і способом впливу на суспільство [248].

Конкретні науково-історичні дослідження історії формування і розвитку радянської держави значно прагматичніші, ніж її теоретико-політологічні тлумачення, відтак слід розглянути проблемно-тематичні напрямки сучасної історіографії. Упродовж 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. з'явилися індивідуальні монографії західноєвропейських, російських та українських істориків, які безпосередньо або дотично висвітлювали становлення унітарної Радянської держави. У 1998 р. французький дослідник Н. Верт опублікував книгу «Історія російської держави» російською мовою [266], три розділи якої охоплюють 1920–30-ті рр., але проблемам самого державотворення присвячено лише три підрозділи. Утворення СРСР та національно-культурні відносини учений підпорядкував загальному процесові – «рокам непу». Він підкреслює розходження між декларацією про рівноправність суб'єктів унітарної держави і їх функціональною ізоляцією. «Договір між РСФРР та Україною від 28 грудня 1920 р., – наголошує Н. Верт, – бодай на папері зберігав незалежність України, у неї залишався свій комісаріат національних справ. Після трьох років незалежного політичного життя не можна було не враховувати національних особливостей, і крім того, український президент Раковський як надто міцна особистість не підходив на посаду голови маріонеткової держави» [266, с. 167].

Політична діяльність Х. Раковського достатньо висвітлена українськими істориками В.М. Волковинським, С.В. Кульчицьким [267], В.М. Мельниченком [268], які підкреслюють принципову позицію голови Раднаркому УСРР щодо формування союзної держави. Французький історик перевидав книгу [269], але вона фактично зберегла попередні фактологічні і концептуальні пріоритети.

Німецький історик Манфред Гільдермайер також опублікував у 1998 р. монографію «Історія Радянського Союзу» [270], але вона є історією соціально-економічних та політичних відносин в СРСР. Формуванню унітарної держави присвячено один сюжет в контексті непу. Спостерігається також вплив концепції тоталітаризму на висвітлення політичної історії. Політична історія радянської держави, а не її структурно-системні особливості функціонування, простежується також у книзі Дж. Хоскінга [271]. Ґрунтовна монографія М.С. Восленського про номенклатуру як панівний клас Радянського Союзу висвітлює персоніфікований і функціональний аспект соціалістичної держави, яка була «класовою державою» [272].

На початку 1990-х рр. не спостерігалось традиційного історіографічного апогею стосовно 70-річного ювілею утворення СРСР, а історики обмежилися публікацією документів про принципи «соціалістичного унітаризму» [273]. Історики почали говорити про формування «радянської імперії», яку започаткував Ленін, а Сталін вибудував «унітарну державу» [274]. У 1996 р. російські історики видали другий том політичної історії «Росії – СРСР – Російської Федерації», у якому розглянули «феномен радянської імперії» [249]. Декларативні слова «незалежний» та «суверенітет», на думку авторів колективної роботи, свідчили про бажання і намагання «комуністичної імперії» стримати «повзучу децентралізацію» [249, с. 290]. У 1922 р. дехто повірив деклараціям. Зокрема, керуючий справами РНК УСРР П.К. Солодуб вважав, що «майбутній союз республік буде конфедерацією» [249, с. 296]. Національна політика початку 1920-х рр., яку проводили більшовики, виявилася дещо іншою. Вона, на думку російського історика В.О. Шишкіна, відтворювала російську державну ідею у радянській формі, була спрямована на «зміцнення єдиної централізованої держави» [144]. Концепція «радянського федералізму» в контексті «єдиної союзної держави», яку розглядає він, належала Леніну, котрий був прихильником «великої

централізованої, унітарної держави, яка дозволяла національно-територіальну автономію окремих народів в рамках єдиної держави» [275]. Принцип федералізму викликав тоді різні тлумачення з боку більшовицьких лідерів, а також «самостійних радянських національних республік, зокрема України». Російський дослідник виокремлює принципову політичну позицію М.О. Скрипника, котрий на XI з'їзді РКП(б) у березні 1922 р. підкреслив небезпеку «адміністративного і формально-бюрократичного підходу до вирішення проблем національно-державного будівництва» [275, с. 294]. Договір і декларацію про утворення СРСР ухвалили без обговорення і формально визнали принцип федеративного формування радянської держави, але її унітарний характер виявився очевидним. Необхідно визнати, що Шишкін значну увагу приділяє українському питанню. Якщо прихильниками сталінської теорії і практики «єдиної унітарної держави, імперської по суті», були Г.К. Орджонікідзе, Ф.Е. Дзержинський, Д.З. Мануїльський, то його опонентами в Україні виступали М.В. Фрунзе, Х.Г. Раковський, М.О. Скрипник, Г.Ф. Гринько, В.П. Затонський. Сталін, на думку Шишкіна, марно звинувачував їх у тому, що вони захищали «позицію створення держави конфедеративного типу» [275, с. 301]. Насправді, зазначає дослідник, українці вимагали такої «федеративної спільноти союзних республік», яка б унеможливила тиск з боку центру, зберегла суверенні права, особливо у царині національного, соціального та економічного розвитку. Характерною ознакою унітарності було те, що вона поклала початок процесу політичного централізму в партії, тобто абсолютного підпорядкування національних партій, відтак встановлення політико-ідеологічного контролю над суспільством. Російський учений розкриває також роль і місце Червоної Армії у зміцненні унітарної держави.

Історик Т.Г. Архіпова виклала власне бачення теорії та історії федерації, яке полягає у наступному: федерація – це «союзна» держава, до складу якої входять державні утворення, які не мають суверенних прав – певної незалежної зовнішньої та внутрішньої політики [276]. Вона

переконана, що тоді перевагу було віддано національному принципів побудови державних утворень, які входили до Російської Федерації, а остання мала «відновити колишню Російську імперію» [276, с. 281–282]. Ленін, на її переконання, був унітаристом, а федералістом залежно від збігу політичних обставин. «Сталін же як головний теоретик більшовицької партії з національного питання, а згодом як «архітектор і прораб» СРСР, – наголошує російська дослідниця, – всю свою діяльність у цьому напрямку спрямував на посилення в державі унітарних основ» [276, с. 282]. Союзні органи всіляко обмежували права республік, а конституція 1924 р. не виписала їх права та компетенції. Централізація посилювалася, але творцями «соціалістичної федерації» були закладені дві протилежні тенденції – «інтеграційна та сепараційна». Така інтерпретація є новою, позаяк деякі російські дослідники бачать у сепаратизмові, особливо українському [277], виключно деструктивні тенденції. «Інтеграційна тенденція, – на думку Архіпової, – була стратегічною, спрямованою на перспективу, вона завжди була поряд; сепараційна ж мала на меті створення ієрархії державних утворень на території колишньої Російської імперії» [276, с. 284]. Централізована унітарна держава не змінила своєї суті і в Конституції 1936 р.

Український історик С.В. Кульчицький також вважає СРСР – унітарною державою. «Декларативні заяви про незалежний статус національних республік, – зазначає авторитетний учений, – аніскільки не перешкоджали більшовикам розбудовувати централізовану унітарну державу» [222]. Він визнав факт незворотності формування централізованої держави в умовах монопартійної системи влади.

Теоретичні питання національно-державного будівництва розглядає відомий російський демограф і соціолог А. Вишневський. Він переконаний, що на початку 1920-х рр., тобто за радянської влади, відбувалося відновлення імперії «під федералістськими гаслами», а її теоретиком і творцем був Ленін. «Радянський федералізм», за словами Вишневського, «втїлив в життя ідею національно-територіальної автономії», якою марили «федералістські

налаштовані представники національних рухів» [117, с. 333], але цей суперечливий принцип на практиці означав перерозподіл повноважень між центром і регіонами. Учений висловлює сумнів стосовно того, що СРСР був «союзом національних держав», як передбачалося на початку 20-х рр., тому що Сталін і комуністична партія не визнавали самої теорії, а не лише факту, можливості формування національних держав, відтак виникла концепція національно-територіальних автономій. Вони вважалися державами, але «реальна самостійність усіх цих національно-територіальних утворень була дуже обмеженою, визнавалось лише у другорядних справах, почасти потрібна була для маскування фактичного унітаризму» [117, с. 342]. Федералізм, на переконання Вишневського, не мав достатньої соціально-політичної бази для утримування рівноваги між центром та республіками. Бракувало також розвинених регіональних еліт, хоча в Україні існували лідери, які боролися з унітаристськими тенденціями – М. Скрипник, котрий викривав небезпеку ідеї про «єдиноподільність». Загалом, вважає А. Вишневський, в СРСР виник «безмежний імперський унітаризм» [117, с. 343].

«Республіканська самостійність», але в контексті «українського національного руху», розглядається в уже згадуваній монографії російського історика А.В. Марчукова [165]. Він показує просталінську позицію Д.З. Мануїльського, котрий висловив Сталінові сумнів стосовно доцільності існування незалежності республік, принципову точку зору М. Скрипника про надання Україні реальної незалежності, хоча «самовизначення української нації він вбачав лише у межах радянської державності та в кордонах СРСР» [165, с. 411]. Він вважає Скрипника «україноцентристом», тобто політиком, у якого «фактор державності і національний фактор» перебували в «органічній єдності» [165, с. 410]. Державотворча діяльність Скрипника частково простежується в монографії українського історика В.Ф. Солдатенка [158], але ця риса, про яку пише Марчуков, не згадується. Вона виокремлена іншим українським дослідником номенклатури – М.Ю. Виговським [156].

Повертаючись до книги Марчукова, треба зазначити, що у ній досить концентровано викладено національно-політичні пріоритети наркома юстиції М.О. Скрипника: «україноцентризм», право формування бюджету; право України на власне громадянство і юрисдикцію над своєю територією; об'єднання всіх українських земель в одній республіці; перегляд кордонів УСРР за етнонаціональним фактором східного прикордоння. Якщо Раковський розглядав права республік «безвідносно до національної проблеми», то для Скрипника, на переконання російського історика Марчукова, зміцнення «республіканського організму було засобом, одним зі способів вирішення національного питання і «звільнення» українців від «колоніальних» пережитків» [165, с. 344]. Монографія Марчукова висвітлює особливості радянського державотворення в Україні 1920-х рр. з неприхованим авторським суб'єктивізмом, для якого «український націоналізм» – явище негативне.

Сучасну історіографію історії становлення і функціонування радянської держави, якщо взяти за критерій класифікації наукової літератури проблемно-тематичні її пріоритети, можна «розвести» за такими напрямками: з'ясування істориками взаємин держави і суспільства, влади і громадян; висвітлення конкретних проблем державотворення; виокремлення національно-державного будівництва; виявлення дослідниками системи державного управління; карально-репресивні функції державного апарату; соціально-економічна політика. На перелічених фактологічних напрямках інколи вибудовуються і концептуальні підвалини історичних досліджень.

Становлення союзного уряду після конституційного оформлення СРСР, його місця і ролі в політичній системі країни показано в дисертації А.Є. Толмачова, яка присвячена утворенню РНК СРСР у 1923–1926 рр. [278] і захищена у 1991 р. Історіографічний контекст має дисертаційна робота С.О. Байбакова, котрий зазначає, що сучасна історіографія «подолала сталінську концепцію історії виникнення СРСР» [279].

У 1997 р. С.В. Леонов видав монографію «Народження Радянської імперії: держава та ідеологія», яка написана в контексті теорії тоталітаризму, висвітлюючи мотиви і наслідки державного терору [280]. Дослідник розкриває соціально-економічні, політичні основи радянської держави, яка не тотожна «самодержавній» ідеї Російської імперії, позаяк перша мала абсолютний контроль над суспільством, хоча «російський феодалізм» і радянська «держава-комуна» мали спільну тоталітарну основу [280, с. 36]. Він захистив у 1998 р. докторську дисертацію, з'ясовуючи теорію та історію створення радянської державності [281].

Історико-теоретичні проблеми національно-державного будівництва стали предметом дисертаційних праць російських істориків С.В. Пихоя [282], С.В. Константинова [283], а також розглянуті в ґрунтовному документальному виданні В.Г. Чеботарьова [284]. Всі троє мають власне тлумачення, але говорять про російську багатонаціональну державу, про «націонал-сепаратистські течії».

Досліджуючи командно-адміністративну систему управління, російські історики виокремлювали тотальне втручання держави в економіку, монопольне становище партії в суспільстві, «централізоване управління ним» [285, с. 286]. Так писали на початку 1990-х рр., хоча концептуально суттєвих змін не відбулося і протягом наступних років. Так, в монографії В.Б. Макарова, яка з'явилася у 2002 р., показано авторитарні, тоталітарні, партократичні форми державного управління [287]. Дослідник згадує візантійські, монгольські, європейські імперські традиції для пояснення становлення радянського державного управління, розкриває риси більшовицької доктрини державного управління, вплив внутріпартійної кризи 1921 р. та дискусій 1923–1926 рр. на партійно-державне керівництво. Держава стає суб'єктом, а не об'єктом дослідження.

Дисертації з історії соціально-економічних та політичних відносин, захищені в Україні та Росії, висвітлюють проблеми радянського державотворення в контексті соціально-політичної історії, масового

сталінського терору, а їх пануючою теоретичною базою є принципи «школи тоталітаризму» та частково модернізаційно-пізнавальних технологій. Історія становлення та діяльності силових структур – ВЧК, ДПУ, НКВС стала предметом дослідження О.О. Кобелевої [288], А.Б. Сулова [289], Ю.Ю. Пажит [290], О.М. Усенка [291], О.І. Капчинського [292], П. Грегорі [293], Г.М. Іванової [294]. Вони розглядаються як складові структурні підрозділи радянської державної системи. Історики активно вивчають організаційні та особливо функціональні ознаки радянської політичної системи, діяльність органів політичної цензури, соціальної політики держави, її контрольних органів. Так, М.О. Симонова присвятила дисертацію з'ясуванню політичної системи радянського суспільства та альтернативам її розвитку [295], М.Г. Шульман показав систему пропаганди та агітації [296], І.П. Яковлева дослідила діяльність громадського і державного контролю [297], А.В. Чернишова висвітила механізм державного управління селом [298]. Об'єктом дослідження ніби є державні органи влади, але предметом постає їх політика та діяльність. Концептуально дисертаційні роботи віддзеркалюють основні принципи теорії тоталітаризму, відтак радянська система влади є у них авторитарним режимом диктаторського типу.

Організаційно-політичні принципи становлення радянської держави, її конституційні основи, структура, функції, розподіл повноважень, якщо порівняти з радянською історіографією, не стали пріоритетними. Необхідно назвати дисертацію М.А. Грика про політику та економіку радянської держави у 1921–1933 рр. [299], С.В. Девятова про формування єдиновладдя у 1922–1927 рр. [300] та роботу Є.П. Малишева стосовно політики держави у галузі законодавства [301].

Концепцію пролетарської держави досліджував Р.Б. Шипов, котрий простежив історіографію проблеми, починаючи з 20-х рр., але обмежився вивченням конкретних сюжетів: залучення радянських робітників до державного управління, здійснення соціально-економічної політики держави стосовно робітників, їх ставлення до непу. Він вважає, що тоді відбулася

«трансформація ідеї пролетарської держави у державу партійно-бюрократичну» [302]. Фактично дослідник зосередився на участі робітників в управлінні державою, тематично дублюючи методологічні пріоритети радянської історіографії, уникаючи глибокого аналізу досягнень сучасної російської історичної науки.

Теоретична модель «партія–держава» характерна для праці Г.Б. Кулікової, яка вважає радянську державу 1920-х рр. тоталітарною з абсолютною владою партійних органів [303]. Політологічний підхід демонструє також І.В. Павлова, аналізуючи наслідки партійно-державної реформи 1922–1923 рр., відтак схиляється до висновку про те, що владу здобула «партійно-державна бюрократія», а не диктатура пролетаріату [247]. Уникаючи структурно-системного аналізу реальної історії розвитку радянської держави, дослідники зосереджуються на проблемах «державно-політичної системи», тобто охоплюють два тематичних напрямки – державне будівництво і формування політичної системи. Зокрема, Д. Прасад називає СРСР «монопартійною державою», аналізуючи одночасно проблеми політичної влади й партійної опозиції, політичні настрої робітників і селян, роль Леніна у зміцненні «однопартійної радянської демократії», утопічність «політичної реформи» [304]. Але не варто забувати, що держава і партія в умовах радянського державотворення, вирізнялися організаційно і функціонально, а політичне підпорядкування радянських органів влади партійними структурами не означало ліквідації наркоматів чи їх трансформацію. Вони діяли згідно конституційних повноважень та номенклатури державних установ, відтак суттєво вирізнялися, тому згідно принципу історизму необхідно розрізняти державні та партійні структури.

Моделюючи соціально-політичну історію розвитку радянського суспільства 1920-х рр., російський історик М.С. Симонов зосередив увагу на з'ясуванні феномену «диктатури партії-держави», характерними рисами якого були «концентрація політичної, а разом з нею економічної влади в руках правлячої комуністичної партії, яка зрослася з державним апаратом»

[305]. Партійні структури в органах державної влади та управління виконували функції «політичних відділів». «Таким чином, – наголошує згаданий автор, – диктатура партії-держави була не похідною від «громадянського суспільства», не короткочасним його надзвичайним станом, а реально підмінюючою його політико-економічною структурою, якій був притаманний власний механізм відтворення, що супроводжувався шляхом відтворення відповідних адміністративно-бюрократичних функцій та апарату управління» [305, с. 10]. Концептуально структура статті Симонова написана під впливом ідеї про командно-адміністративну систему, якою переймалися історики наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Вона виявилася недостатньою для пояснення системотворюючих процесів у 20-х рр. ХХ ст., а поняття «диктатура партії-держави» свідчило про відсутність диференційованого аналізу політичної системи та державних інституцій, які вирізнялися за статусом.

Відомий російський дослідник політичної системи влади та партійно-радянської номенклатури Є.Г. Гімпельсон також виокремлює «монопольно-державний, тоталітарний» шлях формування радянського суспільства [143]. Дослідник розкриває еволюцію системи державного управління, показує переважно номенклатуру державних установ, її морально-психологічний та соціальний портрет, уникаючи аналізу організаційних та юридичних аспектів формування унітарної держави. Вчений зосередився на пошукові неадекватності економічних реформ принципам модернізації політичної системи. На таких теоретичних засадах побудовані праці Л.М. Суворової [244], В.М. Бровкіна [306], Б.В. Павлова [252], О.В. Баранова [237], В.Д. Ткаченка [307], Л.К. Соколова [308]. Вони висвітлювали події і явища в контексті теорії повсякденності, підкреслюючи діяльність номенклатури державних установ, зосереджуючись на диктаторських повноваженнях партноменклатури. Держава монополізувала економічне, а партія політичне життя суспільства, вибудовуючи у такий спосіб тоталітарну систему влади. Історики спростовують тезу про існування соціально-політичного явища

«диктатура пролетаріату», яке виявилось лише ідеологічною декларацією, прикриттям партійного монополізму, унеможливлюючим політичний плюралізм, суспільний інститут, опозицію тощо.

Досліджуючи взаємовпливи влади, політики та економіки першого десятиріччя радянської держави, історики використовують терміни «політичний режим», «політичний лад», «партійно-державний апарат», «партійно-державне керівництво», «партійно-державна влада» [309], які не є синонімами, вирізняючись функціонально та за статусом особливо упродовж 1917–1928 рр., враховуючи елемент багатопартійності. Терміни «влада», «апарат», «режим» також мали специфіку.

Ідея державного втручання в економіку пронизує концептуальні підвалини праць російського історика М.М. Горінова з проблем непу. Він проти використання терміну «адміністративна» або «адміністративно-командна» для характеристики економічної системи [70]. На його глибоке переконання дослідники політичної історії 20–30-х рр. не бачать «принципової різниці між політичними режимами 20-х і 30-х рр.», тому що не вивчають їх структури [70, с. 256]. Дослідник висловлює сумнів стосовно функціонування «внутріпартійної демократії» за Леніна, альтернативи Троцького, ототожнення тоталітарного режиму і «деспотичного норову Сталіна». Разом з тим вчений визнав приреченою «однопартійну олігархічну політичну систему 20-х рр.» [221, с. 120]. Тоталітарний тип політичної системи в СРСР 20-х рр. визнав Є.О. Нікіфоров [310], досліджуючи проблему альтернативності в соціальному розвитку російського суспільства.

В історіографії з'явилися праці, які висвітлюють історію становлення та розвитку радянських державних установ. Тривалий час цю проблему досліджує Т.П. Коржихіна [311, 312]. У 1999 р. вийшло довідкове видання про вищі органи державного управління [313], яке має суто інформативне спрямування енциклопедичного стилю. Реформуванню армії у 1920-х рр. присвячена дисертація С.І. Чазова [314], тобто досліджуються організаційні складові держави.

Висвітлення діяльності державних структур шляхом з'ясування політичної системи демонструє новий напрямок в історіографії, але спостерігається опосередкований підхід. Асинхронність розвитку радянської державності була зумовлена «невідповідністю рівнів зрілості різних сфер» – економічної, політичної, соціальної [315, с. 5]. Рівнями зрілості вирізнялися державна ієрархія влади і політична система, що також заслуговує уваги дослідників, а не лише формальної констатації їх тоталітарності. На думку В.С. Земцова політична система залишалася «системою диктатури пролетаріату», але висловлюється сумнів стосовно того, що в СРСР 1930-х рр. функціонувала тоталітарна система, яка означає безмежну владу держави над всіма засобами виробництва, верховенство виконавчих органів над законодавчими і судовими, моноідеологію і монопартиїність [315, с. 75]. Виникнення тоталітаризму, вважає він, це не вивчення державного будівництва, тому що держава – є одним із елементів політичної системи, а тоталітаризм це поглинання державою складових суспільства. Він вважає, що одержавлення профспілок – це передача соціальних функцій державі, використання нею організаційної структури громадських об'єднань [315, с. 76]. На думку його колеги І.А. Козлова тоді відбулося «тотальне одержавлення економіки країни» [315, с. 57–75].

Відносини громадських організацій з радянськими органами влади сучасна історіографія висвітлює переважно з позиції теорії тоталітаризму. Так, Г.М. Іванова вважає, що профспілки вплинули на формування радянської тоталітарної системи з її командно-адміністративними методами управління [315, с. 95–115], а С.В. Кремляков визнає основною причиною відлучення профспілок від управління державно-однопартійну систему [316]. Профспілки, як зазначає російський учений Є.Г. Гімпельсон, почали виконувати державні функції [315, с. 34–54]. Їх одержавлення підкреслює також українська дослідниця О.М. Мовчан [266]. Курс на одержавлення профспілок підтримав Ленін, як вважає О.Ф. Кисельов [317], хоча профспілки по різному ставились до влади.

Відомий російський дослідник профспілкового руху В.І. Носач, не заперечуючи історичного факту підпорядкування профспілок державою, виокремлює їх самодіяльність і вплив на початку 1920-х рр. [318]. Партія використала також і ради, які мали бути «вищою формою демократії» [315, с. 165–185]. Усунення рад від реальної влади, на думку Т.П. Коржихіної [315, с. 146–152], також стало однією з причин виникнення адміністративно-командної системи. Здатність профспілок до самоуправління суспільством і виробництвом, яка підкреслюється деякими істориками [319], видається дещо перебільшеною. Профспілкові та радянські органи були поза владними інституціями, а керували РНК та ВКП(б), тобто відбулася повна інтеграція партійного і радянського апаратів.

Оригінальним і фактично малодослідженим аспектом в історії радянського державотворення є функціонування системи законодавства, тобто легітимність рішень законодавчої гілки влади. «На союзний рівень, – підкреслює Є. Малишева, – була перенесена апробована Радянською Росією організаційно-правова трактовка принципу єдності влади, що передбачав поєднання в одному органі законодавчих і виконавчих повноважень» [77, с. 267]. На початку 1920-х рр. «правотворчою» діяльністю займалися з'їзди Рад, ВЦВК, РНК РСФРР, наркомати, тобто різні органи радянської держави. Законотворчість виявилася не лише механізмом здійснення політики, але і «віддзеркаленням» ідей та концепцій державної влади [77, с. 276].

Історіографія історії створення і становлення радянської держави вирізняється концептуальними підходами та проблемно-тематичними пріоритетами. Основною методологічною парадигмою сучасної історіографії проблем формування радянської державності є теорія тоталітаризму, хоча деякі праці становлять виняток. Дуже мало досліджень конкретних проблем історії виникнення СРСР, які припадають лише на початок 1990-х рр., а переважна більшість монографій і дисертаційних праць присвячена з'ясуванню державно-політичної системи влади, національно-державному будівництву, відносинам влади і суспільства, ролі громадсько-політичних

організацій у зміцненні командно-адміністративної системи управління. Фактично відсутні узагальнюючі історіографічні розробки, але тема залишається актуальною і переживає черговий інтелектуальний злет.

2.3. Партійно-радянська номенклатура – об’єкт історичних досліджень

Особливістю сучасного історіографічного процесу є пошук універсальної теоретико-методологічної парадигми історичного пізнання. Дослідники історії визнають необхідність «кардинального» перегляду гносеологічних основ історичної науки [320]. «Методологічну ситуацію, яка склалася в сучасній історичній науці, – зазначає А.Ю. Шадгіє, – спеціалісти називають методологічним плюралізмом, в рамках якого активізувалися процеси переосмислення традиційних та освоєння нових методологічних новацій» [321]. З’явилися праці з теорії історичних досліджень, але вони не дають готових рецептів, позаяк їх не існує. В історіографії панує епістеміологічне різнобарв’я, що свідчить про своєрідну демократизацію наукового та суспільного життя, проте цього недостатньо для здійснення системних досліджень. Історіографія дає відповідь на питання – як писали про історію, що залишилося поза увагою, які проблеми слід актуалізувати, однак методологічне менторство завжди підважувало історіографічний академізм.

Дослідження номенклатури, як і будь-якого соціально-політичного явища, процес об’єктивний, хоча і зумовлений модернізаційними експериментами у пострадянському суспільстві. Сучасна історіографія, російська та українська, запозичила чимало концептуальних інновацій від західної політології, яка розглядає політичні системи як відкрите суспільство. Така «методологія вивчення політичної системи, вважає П.К. Гончаров, – в структурно-функціональному і комунікативному аспектах, з одного боку, веде до формалізації процесів формування та зміни політичних систем,

залишаючи за рамками причини безпосередньо особистісного, ідеологічного характеру» [322]. Немає однакості серед істориків щодо універсальності інших підходів – цивілізаційного, модерністського тощо. Не дають відповіді також і досягнення «вітчизняної історіографії» 1920-х рр. [323], тому що радянська історична наука висвітлювала життєдіяльність партійної еліти, а решта була віднесена до кадрів.

Історіографія, як наука, має класичну схему аналізу джерел – монографій, статей, яку ніхто не скасував, хоча існують і постмодерністські методики, які претендують на системність. Можна поєднати класичну і постмодерністську схеми наукового аналізу літератури, відтак проаналізуємо спочатку монографії, які мають безпосереднє відношення до номенклатури 1920–30-х рр., а згодом розглянемо сучасні тлумачення терміну і самого явища «партійно-радянська номенклатура», її тотожність чи навпаки протилежність визначенню «еліта», уникаючи поширеного в історіографії методу описовості.

Першою монографією, присвяченою з'ясуванню радянської номенклатури, була книга М.С. Восленського [272]. Він першим назвав її «панівним класом», дав визначення, виділив функціональні ознаки та політичні риси. Якщо розглядати номенклатуру з точки зору політичної історії та розвитку радянської держави – СРСР, то «піонерами» з цієї проблематики можна вважати – Д. Боффа [324], Е. Морена [325], Н. Верта [266, 269], тому що вони, крім постатей державно-політичних діячів висвітлювали особливості функціонування державних посад, тобто владних структур.

На початку 1990-х рр. російська дослідниця історії становлення державних установ Т.П. Коржихіна підготувала декілька ґрунтовних праць [311, 312], які стосувалися структури, функцій, персонального складу радянських органів влади. У 1999 р. вийшов історико-біографічний довідник про вищі органи державної влади, управління та їхніх керівників [313]. Вони заповнили ту прогалину, яка існувала в радянській історіографії, хоча

елітарний склад номенклатури потрапив до серії «ЖЗЛ», а також до різних енциклопедій.

Компартійна номенклатура показана О.Д. Черньовим у довідковому виданні про 229 кремлівських вождів [326], а механізм політичної влади у 1930-х рр. висвітлив О.В. Хлевнюк [327]. Він розкриває організаційні та функціонально-директивні особливості діяльності політбюро ЦК ВКП(б), покликаючись на архівні документи, монографічні розвідки зарубіжних учених – Р. Такера, С. Коена, Р. Девіса. Структуру книги становлять шість розділів, які стосуються не лише номенклатури, а також соціально-економічної та політичної історії, зокрема сталінських «непоследовних реформ» 1931–1933 рр., масового терору 1937–1938 рр., згадуються С. Косіор, П. Постишев, Л. Каганович та інші представники партійної еліти.

Український історик В.С. Лозицький опублікував книгу про політбюро ЦК Компартії України, його організаційну структуру, про роботу партійних органів, особовий склад, взаємовідносини в середовищі політичних функціонерів [328]. У 2003 р. опублікували стенограму Четвертої конференції КП(б)У [329], яка раніше була заборонена до друку. Її поява допомогла виявити специфіку української багатопартійності початку 1920-х рр., з'ясувати причини та обставини її ліквідації.

Документальні видання з історії політичних партій першої третини ХХ ст., які почали з'являтися лише у 1990-х рр., сприяли адекватному відтворенню політичної ситуації в суспільстві періоду революційних перетворень та модернізаційних експериментів 1920–30-х рр. На думку російського історика Д.Б. Павлова [240], котрий досліджував російські та зарубіжні публікації документів про діяльність російських партій, існує досить репрезентативна колекція джерел, яка дозволяє вичерпно розкрити організаційні основи, статутні положення, програми і керівництво небільшовицьких партій Росії – меншовиків, есерів, кадетів. Хронологічно вони охоплюють період трьох революцій 1905–1917 рр., але без них важко

збагнути особливості формування політичної системи наступного десятиліття, причини внутріпартійної боротьби більшовиків, мотиви репресій. Небільшовицьким російським партіям, які діяли також в Україні, приділяли увагу зарубіжні дослідники політичної історії, про що свідчать сучасні історіографічні огляди наукової літератури [330].

Політичні сили вирізнялися тактикою боротьби, програмними завданнями, моделюючи майбутнє Росії та України, позаяк ліворадикальна і демократично поміркована їх складова виявилися доленосною для суспільства. У 1996 р. вийшов з друку збірник документів про діяльність Української Центральної Ради [331], а також про лютневу революцію 1917 р. [332], спонукавши істориків до аналітичних праць.

У 2001 р. була захищена перша в Україні дисертація про вихідців із інших політичних партій, які опинилися у складі КП(б)У, формуючи її еліту [333]. Її автор М.О. Фролов опублікував згодом дві ґрунтовні монографії, які висвітлюють діяльність «компартійно-радянської еліти» в УСРР 1917–1928 рр. [334, 335]. Історико-політологічний аспект, притаманний для згаданих праць, простежується також у колективній монографії про політичну історію України, у якій постає і номенклатура [115]. Партійна належність номенклатури, її організаційна складова досліджувалися на рівні дисертаційних праць: Г.Г. Єфіменко показав роль українських політичних партій у державотворчих процесах 1917–1920 рр. [336], О. Голікова з'ясувала роль і місце меншовиків в Україні 1917–1920 рр. [337], Г.О. Лебедева присвятила своє дослідження загальноросійським партіям есерів та меншовиків у роки революції та громадянської війни [241]. Докторська дисертація Т.А. Бевз розкриває історію формування та діяльності українських есерів [242], а А.М. Магурчак висвітлив громадсько-політичну діяльність М.Порша [243]. Діяльність УСДРП та УПСР стала предметом дисертаційного дослідження О. Висоцького [338], а монографія В.Ф. Солдатенка з історіографії історії української революції 1918–1920 рр.

[339] виявилася підсумком першої хвилі історіографічних досліджень, у тому числі і пошуку нових концепцій.

Система багатопартійності, яка функціонувала упродовж 1917–1920 рр., була ліквідована на початку 20-х рр., але в історіографії сформувався своєрідний «монопартійний» підхід до вивчення номенклатури. Вона сприймається як «партійно-радянська номенклатура», а іншої не існувало в УРСР 1920–30-х рр. У 2004 р. М.С. Дорошко опублікував монографію про формування, функціонування і трансформацію «компартійно-державної номенклатури УСРР в період утвердження тоталітарного ладу в СРСР у 20–30-ті рр.» [224]. Чотири розділи його книги висвітлюють становлення номенклатури (організаційно-теоретичні передумови формування, політико-ідеологічні принципи утворення апарату тоталітарної влади, діяльність керівних органів КП(б)У, підготовку керівних кадрів), номенклатуру тоталітарних структур (органів представницької влади, особливості кадрового забезпечення урядових структур, формування керівних господарських кадрів, більшовизацію керівного складу громадських та масових організацій, кількісний та якісний склад); показують роль української номенклатури у здійсненні політики «державної партії» (боротьба за владу, регулювання партійно-державним керівництвом політики українізації). Монографія, якщо проаналізувати її концептуальні підвалини, увібрала деякі теоретичні принципи так званої «школи тоталітаризму», хоча простежується новаторський соціоісторичний підхід. На таких концептуальних засадах вченим захищена і докторська дисертація [340], яка відрізняється від роботи М.О. Фролова.

Соціальне походження, персональний склад та функції номенклатури системи освіти в УСРР 1920–30-х рр. показано в монографії М.Ю. Виговського, яка з'явилася у 2005 р. [156]. Він досліджує особливості формування номенклатури структурних підрозділів освітніх установ, розглядає номенклатуру як перелік державних посад і соціально-професійну групу управлінців вищої та середньої ланок органів влади, зосереджується на

діяльності відомих політичних діячів в Україні – М.О. Скрипника, Г.Ф. Гринька, О.Я. Шумського, В.П. Затонського, Я.П. Ряппо. Завданням докторської дисертації М.Ю. Виговського було: виявлення теоретично-методологічних основ радянської та концептуальних засад сучасної історіографії, з'ясування історичного і функціонального походження самого терміну «номенклатура», дослідження еволюції кількісного складу управлінців вищої та середньої ланки освітніх установ, з'ясування умов та обставин персональних призначень високопосадовців. Використовуючи архівні документи і нормативно-правові акти радянської держави він визначив соціально-політичні та адміністративно-регулятивні функції номенклатури структурних підрозділів системи освіти; охарактеризував соціальне і партійне походження, професійно-кваліфікаційний рівень та освітній ценз функціонерів Наркомосу і відділів народної освіти [341]. Дисертаційна робота, якщо співставити її методологічний потенціал з попередніми працями – М.О. Фролова, М.С. Дорошка, відрізняється іншими підходами, тому що виконана в контексті соціально-політичної історії.

Номенклатура радянської системи освіти, як наголошує Виговський, це перелік функцій державних установ, їх еволюція, відтак малодослідженою є повсякденна діяльність управлінських кадрів системи Наркомосу УСРР та відділів народної освіти. Слушним є його прагнення показати науково-теоретичне походження і методологічне застосування поняття «номенклатура», а також вивчення апаратно-бюрократичного феномену самого історичного явища, що вирізняє його роботу серед решти наукових праць. Він має рацію, коли пише про те, що елітарний аспект, характерний для більшості сучасних досліджень номенклатури, не завжди вичерпно розкриває діалектичне поєднання соціально-професійного та адміністративно-функціонального статусу чиновників радянських установ.

Структура дисертації, якщо проаналізувати її анотаційний виклад в авторефераті, поєднала два наукових підходи – проблемно-тематичний та хронологічний. Другий розділ є наскрізним, тобто охоплює увесь період

становлення та функціонування системи освіти, починаючи з 1920 р. розкриваючи формування кадрового корпусу НКО УСРР, службові обов'язки інспекторсько-керівних кадрів відділів народної освіти губернських, окружних, районних та обласних, освітньо-кваліфікаційний рівень управлінців; третій стосується суспільно-політичних пріоритетів повсякденної діяльності номенклатурної еліти (Г. Гринька, Я. Ряппо О. Шумського), соціального походження, партійності, національного складу службовців; четвертий присвячено вивченню діяльності наркома освіти М. Скрипника, його номенклатурного оточення та національно-культурних складових політичного кредо цієї суперечливої особистості, виділено пріоритети, стиль керівництва, роль і місце наркома освіти В. Затонського в освітньо-культурному просторі українського суспільства, особливості політико-ідеологічних кампаній другої половини 1930-х рр. Хронологічно відображено два основних періоди 1920–1927 рр. та 1928–1938 рр., які суттєво вирізнялися, якщо брати до уваги національно-культурні та суспільні процеси, тому структура, виклад матеріалу виглядають цілком логічними і послідовними.

Термін «номенклатура» з'явився в історіографії у 1990-х рр., хоча виник на початку 20-х рр. ХХ ст., але його тлумачення виявилось однобічним, за незначним винятком праць. Історики ототожнюють його з управлінською верхівкою, яку уособлювали члени політбюро ЦК ВКП(б), КП(б)У та Раднаркому. В літературі з історії 1920–30-х рр. використано, крім поняття «номенклатура», низку інших тлумачень: «партійні і радянські функціонери» [252], «політична еліта» [307], «соціальна еліта» [342]. Інколи історики згадують забуте визначення «ленінське керівництво» [246], а також звичне для історіографії 90-х рр. ХХ ст. – «адміністративно-управлінський апарат» [343]. Поєднувати терміни «номенклатура» і «політична еліта» можна лише умовно, тому що вони вирізняються як загальне та особливе. Так, А.К. Соколов, досліджуючи витoki бюрократизму радянської системи, переконаний, що «диктатура пролетаріату насправді здійснювалася

політичною елітою більшовицької партії, фігурами її вождів» [344]. Вони належали до категорії партійної номенклатури, представляючи її верхівку, тобто еліту.

З'ясовуючи походження більшовицької еліти, російський дослідник М.В. Саранцев протиставляє її новій номенклатурі, яку формував Сталін, відтак спостерігався процес «радикалізації партійної еліти» [345, с. 143]. Вона відбувалася шляхом «пролетаризації кадрів», чисток соціального складу партійців, репресій. «Сталінська еліта» представлена у документальних виданнях, які були опубліковані на початку 90-х рр. [346, 347]. До неї належали прихильники сталінської концепції модернізації суспільства, тобто радикальна частина партійної верхівки.

В історичній та політологічній літературі залишається своєрідний дуалізм щодо коректності термінології, тобто доречності використання визначень «номенклатура» і «політична еліта». «Аналіз радянської соціальної системи крізь призму елітології, – підкреслює В.М. Саранцев, – неминуче виводить на з'ясування співвідношення політичної еліти і номенклатури» [345, с. 29]. Він переконаний, що російські дослідники С.І. Барзилов, В.П. Мохов, О.Т. Джавлаков, Т.П. Коржіхіна, В.М. Сироткін, які вивчають проблему, вважають «елітою радянського суспільства» саме номенклатуру. Сам В.М. Саранцев вважає застосування нового терміну «еліта», котрий «за обсягом, структурою і сутнісним змістом» співпадає з терміном «номенклатура», малоефективним для наукового пізнання, який нічого не дає для сучасного суспільствознавства. «На нашу думку, – зазначає він, – поняття «політична еліта» вужче поняття «номенклатура», позаяк вбирає в себе лише відповідальних працівників, які посідають керівне становище в партійних органах, залишаючи за своїми межами великих господарських керівників, високопосадовців військових і вищих чинів служби безпеки» [345]. Всі вони, на його думку, належать до «панівної еліти», яка панує над державою, суспільством.

У 2000 р. було започатковано серію видань «Росія. ХХ століття», в рамках якої вийшла колективна монографія з соціально-економічних та суспільно-політичних проблем непу [348]. Зокрема, С.О. Павлюченко, з'ясовуючи суть «політичного монополізму» і «державного абсолютизму», торкнувся питання «нового класу». Він наголошує на тому, що Ленін «власноруч накреслив перехід на якісно нову ступінь закономірного процесу абсолютизації партійно-державної влади», щоб усунути від неї Л. Троцького та Сталіна, відтак запропонував «концентрацію реальної влади в межах вузької олігархічної колегії». Мова йде про так званій «Заповіт» вождя, про його статті 1922–1923 рр. На переконання С. Павлюченкова, ленінські поради були спрямовані на обмеження «авторитарного, камерного характеру» управлінських структур державної влади. Вчений зосереджує увагу на ключових особистостях, які визначали механізм функціонування державної системи, використовуючи такі визначення номенклатури: «олігархи», «бюрократичний апарат», «сталінська генерація апарату», «державний абсолютизм», «партійно-державний апарат», «бюрократія», «паразитична еліта», «професійні чиновники», «радянська партійно-державна бюрократія», «державна бюрократія», «совбури», «революційна аристократія», «номенклатурний апарат» [246, с. 182–190]. Називаючи партійний апарат «орденом мечоносців», Павлюченко вказує на конкретну дату «відліку існування комуністичної номенклатури» – 1923 р., коли В. Молотов і Л. Каганович «завели товсту книгу» з переліком понад 3 тис. посад, призначенням яких займався ЦК партії. «Насправді, – зазначає історик Павлюченко, – процес формування номенклатури в СРСР був набагато складнішим і тривалішим» [246, с. 191]. Номенклатура, на його думку, це «прошарок відповідальних робітників різного рівня», своєрідний «бюрократичний стан», що поповнювався за рахунок «кадрових партійних функціонерів» – «комуністичної знаті», а також із числа індустріальних робітників та селян. Учений використовує словосполучення «партійно-

державна еліта», до якої, судячи з логіки сюжету, належали члени ЦК більшовицької партії.

Розглядаючи термін і явище «комуністична номенклатура», Павлюченков підкреслює багатофункціональність цього соціально-політичного феномену, котрий важко піддається ідентифікації.

Авторитетним дослідником радянської політичної системи 1920-х рр. вже названо російського історика Є. Г. Гімпельсона. У 1990-х рр. цей історик опублікував три монографії, присвячені саме проблемам формування та діяльності радянської номенклатури. У 1993 р. він звернув увагу на ті обставини, що непівська «економічна реформа не супроводжувалася глибоким реформуванням радянської «воєнно-пролетарської» політичної системи, відтак не відбулося її справжньої демократизації», тому «правляча партія продовжувала панувати методами командування, придушення іншомислення» [231, с. 29]. Компартія, як слушно зауважує згаданий учений, «монополізувала всі державні структури», насаджуючи «диктат партійних структур в радянських органах». Учений виокремлює номенклатуру і рядових партійців, досліджуючи пільги членів більшовицької партії. Він пише про «одержавлення кооперації», яка виконувала розпорядження Наркомоса [231, с. 30], очевидно Наркомпроду, тому що номенклатура Наркомосу виконувала інші функції: «недопущення поширення некомуністичної ідеології» [141]. Задля цього 8 червня 1922 р. Раднарком створив Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт), яке об'єднало майже всі види цензури, що стосувалися освіти, науки, культури, преси. Теоретико-фактологічні елементи статті Гімпельсона знайшли повне відображення в окремому розділі монографії, яка вийшла друком у 1995 р., проте вона висвітлювала політико-ідеологічні основи партії більшовиків, прилаштування профспілок і кооперації до системи державної влади. Чергова монографія російського історика присвячена «радянським управлінням» періоду громадянської війни, завершальний розділ якої стосувався народження номенклатури на початку 1920-х рр., трохи згодом

набула організаційно-функціонального оформлення [232]. Покликаючись на висловлювання більшовика Б. Красіна, вчений подає відсоткову якість радянських чиновників: 10% ідеалісти, які були здатні померти за ідею, а 90% – пристосуванці [234]. Поява в літературі та в суспільстві терміна й соціально-політичного явища «номенклатура», на думку Гімпельсона, припадає на 1923 р. Він уперше з'явився в партійних документах, хоча «зародження номенклатури» розпочалося «одразу після приходу більшовиків до влади» [234, с. 49].

Історик Є.Г. Гімпельсон в одній з монографій виокремив «ідеолого-політичний» фактор згортання непу, особисту позицію Сталіна та його прихильників [143]. Основну дослідницьку парадигму становить конфлікт політики та економіки, головною причиною якого було поглиблення диктатури партії.

Три розділи його книги висвітлюють особливості реформування в економічному секторі та політичній системі, але безпосереднє відношення до теми номенклатури має третій розділ. Він стосується «бюрократії» радянської політичної системи, але варто звернути увагу на використання вченим термінології: «кадри партійного і державного апарату», «політика правлячих «верхів», «керівні кадри, т. зв. «номенклатури», «відповідальних працівників». Диференціація загалом відсутня. «Владно-управлінську ієрархію очолювали керівники, – підкреслює Гімпельсон, – які одержали назву «номенклатура» [143, с. 49]. Латинське слово «номенклатура» у політичному його значенні означає перелік осіб, які займають найбільш важливі посади. Зосереджуючись на історичному аспекті формування номенклатури, Гімпельсон нехтує теоретичними проблемами, відтак довільно тлумачить її походження, ототожнюючи з банальною управлінською верхівкою. На його переконання номенклатура здійснює насамперед політичне керівництво суспільством, а регулювання матеріального виробництва є для неї справою другорядною. Разом з тим, не

можна забувати, що для більшовицької партії все мало значення – суспільство, економіка, культура.

У статтях дослідника, що виходили на початку XXI ст., фактично було викладено попередні теоретичні узагальнення. Він вважав, що неп був покликаний «приборкати бюрократизм», який розвинувся через збільшення армії «радянських чиновників» [233]. Теза про вирішальну роль партапарату над державними структурами, яку Гімпельсон започаткував та аргументував у 1993 р., залишилась без суттєвих змін і в 2004 р. [235]. Визначення «номенклатурна обойма», «партійно-державні керівні кадри», «управлінці», «керівні кадри» є ключовими для його праць. Остання стаття з'явилася у збірнику, опублікованому у 2006 р., але вона стосувалася причин згортання непу [140].

Для переважної більшості праць сучасних українських та російських дослідників політичних відносин в СРСР 1920–30-х рр. притаманний партократичний аспект висвітлення номенклатури, її формування та діяльності. Він пронизує монографічні і дисертаційні праці істориків, які стосуються перебігу політичних дискусій і конфліктів 20-х рр., внутрішньопартійної боротьби за владу, ідеологічних пріоритетів опозиції. Внутрішньопартійна опозиція початку 20-х рр., на думку О.Є. Якімова [349], звернула увагу на формування виразної тенденції до узурпації «диктатурою партії» всієї повноти влади, відтак есеро-меньшовистська альтернатива соціально-політичного та економічного розвитку суспільства (парламентаризм, громадянські права і свободи, ринкові відносини) викликала опір більшовиків. У 1922–1923 рр., вважає російський дослідник, партія остаточно перетворилася на центральну ланку державної машини, підпорядковуючи її ідеологічним догмам. «Монопартійна диктатура», переконаний В.М. Кружинов, звузила дискусію до рівня «внутрішньопартійних боїв», що започаткувало своєрідний розкол суспільства, унеможливило його справжню, а не символічну демократизацію [350]. Боротьба за владу, особливо після смерті Леніна, точилася на

елітарному рівні, тобто відбувалася своєрідна «номенклатурна війна». Монополія більшовиків на політичну владу спонукала їх до кривавого придушення Кронштадтського повстання, вважають упорядники збірника документів [351], а після «дискусійних баталій» трансформувалася у відверту «диктатуру партії». Перетворення партії в «інструмент влади» і «верховну владу» над суспільством визнає російська дослідниця «сталінського соціалізму» І.В. Павлова [247]. Функціонування апарату управління, на її погляд, має стати предметом політичної історії, а сама номенклатура – об'єктом вивчення соціальних істориків [248].

В історіографії першої половини 90-х рр., особливо російській, підкреслювався історичний факт утвердження «партократії» [352], тобто влади партії [353], її еліти, у тому числі над партійцями, через перманентні чистки своїх рядів [354]. Велика група істориків перебувала тоді під впливом «теорії альтернатив», протиставлення «ленінізму» і «сталінізму», ніби вони представляли різні моделі суспільного розвитку. Так, А.С. Ахієзер підкреслює той факт, що Ленін виступав проти «адміністративно-бюрократичної перспективи», але «нове покоління правлячої еліти», очолюване Сталіним, запровадило «абсолютизацію авторитаризму, довівши його до крайньої форми – тоталітаризму» [355].

Історія і теорія сталінізму залишається найпріоритетнішою темою сучасної української та зарубіжної історіографії, яка розпочала своє формування з дослідження трагічних наслідків тоталітарного режиму, про що свідчать праці В.М. Даниленка, С.В. Кульчицького, Г.В. Касьянова [356], Ю.І. Шаповала [357], Д.В. Табачника [358], І. Біласа першої половини 1990-х рр. [359], які, крім науково-пізнавального значення, виконували важливу просвітницьку функцію – викривали злочини сталінщини. Їх характерною ознакою була відносна ідеалізація більшовицької номенклатури, яка була репресована, хоча сама витворила механізм терору. На таких теоретичних засадах написані книги російського «репресолога»

О.В. Хлевнюка [360, 361], котрий висвітлює репресії проти партійної верхівки, у тому числі з оточення Сталіна.

Відомий російський історик Р. Медведєв є авторитетним дослідником сталінізму, автором великої низки монографій. У 1990 р., тобто на зорі «перебудови», він опублікував одним з перших книгу про Сталіна і сталінізм, у якій показав роль і місце Сталіна в соціально-політичних конфліктах, його безпосередню участь у розгромі опозиції, у формуванні концепції насильницької колективізації та її здійсненні, в організації політичного терору [362]. Учений висвітлює також політичні біографії М. Бухаріна і Л. Троцького, їх позиції на початку 1930-х рр., а також мотиви вбивства С. Кірова. Дослідження Р. Медведєва, які з'явилися на початку ХХІ ст., зберегли теоретичну фабулу антисталінізму [179, 363], а фактологічно – однотипні.

Політичний портрет Сталіна показав Д.В. Волкогонов – автор монографій і статей, упорядник збірників документів. Він «демонізує» особу Сталіна, звинувачує його в усіх гріхах, а натомість ідеалізує Леніна, «журить» Бухаріна, Каменєва, Зінов'єва, Троцького за те, що не зрозуміли «задуму» їхнього лідера демократизувати Росію [364]. Насправді, судячи з нових історичних досліджень російських істориків [365], Троцький та партійна еліта боролися за владу між собою. Прозріння Бухаріна, на переконання упорядників його філософських трактатів, припадає на початок 30-х рр., коли цей теоретик партії порушив тему «соціалістичного гуманізму», яка мала розкрити «сталінську модель репресивно-тоталітарного соціалізму» [366].

Важливим джерелом вивчення партійної номенклатури є записи до журналу відвідувань кремлівського кабінету Сталіна. Його поріг перетинали, крім членів Політбюро ЦК ВКП(б), П.П. Постишев, С.В. Косіор, В.А. Балицький, В.Я. Чубар, П.П. Любченко, М.О. Скрипник, Г.Ф. Гринько, О.Я. Шумський, тобто вся українська політична еліта [367, 368]. Вони та інші партноменклатурники потрапили до історико-біографічного довідника

«Вокруг Сталина» [369]. Тема «сталінського оточення» досить вичерпно висвітлена у книзі В.Д. Тополянського про «фізіологію влади» [370], М.А. Зеньковича про соратників Сталіна [371], а також в монографічних дослідженнях О. Топтигіна [372], Б. Соколова про «наркомів терору» – М. Єжова, Л. Берію [373].

Диктаторську систему політичної влади Сталіна розкриває О. Бродський в монографії про соловецький табір [374], а політичні реформи другої половини 1930-х рр. висвітлено у книзі Ю. Жукова [180]. Перебування Сталіна «на вершині влади» показав російський історик Ю. Ємельянов [184, 375], «велич сталінського правління», тобто трагічне і героїчне, досліджував С.М. Семанов [376]. Історичним портретам Леніна, Сталіна, Троцького, Бухаріна, Луначарського, Богданова присвячено окремий розділ монографії Ю.П. Шарапова, яка з'явилася у 2006 р. [164]. Перелічені книги розкривають культ особи Сталіна, формуючи певною мірою стереотип про його персональну відповідальність за злочини тоталітарної системи. Така теоретико-методологічна парадигма характерна для переважної частини літератури про сталінізм, політичну систему в СРСР 1920–30-х рр. Кількість праць неухильно зростає, вони вирізняються фактологічними пріоритетами та концептуальними засадами, але гостро недостає теоретично-узагальнюючих підходів. Має рацію історик Б. Ілізаров, автор монографії про Сталіна, стосовно написання фахового самостійного історіографічного дослідження [377].

Разом з тим, набуває пріоритетності тема повсякденного життя партійної і радянської номенклатури. На початку 1990-х рр. з'явилися перші розвідки про систему пільг для радянських чиновників [378, 379], продовжується вивчення цієї проблеми також на початку ХХІ ст. [380]. Історики досліджують матеріальне становище партійної еліти та її політичну культуру [381], історичний пошук розповсюджується і на «мікрорівні» [382], тобто набуває актуальності соціальна історія.

Виокремився і поступово розвивається напрямок регіональних досліджень партійно-радянської номенклатури. Так, А.Г. Вишневський, аналізуючи радикалізм гасел про «самостійність» в Україні ХІХ – початку ХХ ст., використав термін «регіональна еліта» [117, с. 330–331], який також зустрічається в статті А.Г. Авторханова про технологію влади та «націонал-комунізм» в Україні 20-х рр. [352]. Висвітлюються архівні джерела про біографії «регіональних керівників ВКП(б)» [383], започатковуючи у такий спосіб і відповідний понятійний науковий апарат. Так, російська дослідниця О.С. Березкіна, вивчаючи політичну еліту, звернула увагу на використання терміну «активіст», характерного для радянської історіографії. «Активіст», тобто самовідданий і принциповий комуніст, котрий потрапив в «актив», тобто став номенклатурою, належав одночасно до політичної еліти [77]. «На практиці, – наголошує вона, – значна частина номенклатурних працівників різного рівня не мала доступу до ухвалення політичних рішень, відтак тлумачення номенклатури як правлячої еліти потребує критичного співвідношення» [77, с. 306]. Її колега Л.М. Лютов дослідив соціокультурний аспект «регіональної еліти» на початку непу [77, с. 321–340], зосереджуючись на матеріально-побутових умовах її життєдіяльності (зарплата, зловживання службовим становищем задля збагачення). Оригінальним є висвітлення ролі і місця райкому в системі міського управління у 20-х рр. ХХ ст. [77, с. 348–368].

Зарубіжна історіографія, що представлена працями західних дослідників історії формування і діяльності партійно-радянської номенклатури, виникла значно раніше від сучасної української та російської, які розпочали своє становлення на початку 1990-х рр. Такої думки є М.В. Саранцев [384], М.Ю. Виговський [156]. Можна погодитись з ними, але стосовно «фундаментальності» та «вільного доступу до джерел», якими ніби то вирізнялася західна радянологія, існує сумнів. У 1990 р. видавництво «Прогрес» опублікувало об'ємну історію Радянської Росії Е. Карра [385]. Він, спираючись головним чином на мемуарну літературу та відомі

документальні видання, показав соціально-економічну і політичну ситуацію в СРСР протягом першої революційної п'ятирічки 1917–1923 рр. В книзі спостерігається протистояння «ленінської гвардії» і нової еліти, а з другого боку простежується закономірність формування тоталітарного режиму – спадкоємність ідентичності ленінізму і сталінізму. Його колега по «школі ревізіоністів» і «фальсифікаторів» Р. Пайпс також наголошує на тій обставині, що на час смерті Леніна вже існувала політико-ідеологічні та організаційні основи майбутнього «сталінізму» [173]. Американський історик Р. Такер показав соціально-психологічні та політичні передумови формування деспотичного режиму в СРСР, «елітне оточення» самого диктатора – Сталіна, а Ленін, на думку вченого, будучи авторитетним політиком, не був диктатором [174, 175]. Позитивний образ М. Бухаріна витворив американський дослідник біографії «теоретика партії» С. Коен [386]. Сталін, на думку канадського дослідника Н. Перейра [387], не мав такої вишуканої теоретичної підготовки, як Ленін, Бухарін, Троцький, але він володів іншими якостями – організаційними здібностями, принциповою позицією, відчуттям вирішального моменту. Інженером революції вважає А. Красіна дослідник Т. О'Коннор [388].

Використовуючи традиції і методологічні засади «теорії тоталітаризму», історик К. Томаш [389] та М. Малія [390] показали політичні та соціально-економічні наслідки «радянського термідора», роль і місце його ідеологів та реалізаторів. Функціонування сталінських партійних кадрів 1930-х рр. досліджували німецькі історики Б. Штудер і Б. Унфрід [391], починаючи від «Великого перелому» та зосередившись на соціокультурних проблемах. Їхня монографія написана на архівних джерелах. Історико-теоретичні аспекти сталінізму вивчає Ш. Плаггенборг, пропонуючи нові концепції [176], згадуючи про деяких партноменклатурних посадовців. Політичні, економічні і соціальні зміни в Україні 1917–1934 рр. висвітлив А. Гайнріх, розкриваючи наслідки «соціалістичної трансформації», згадуючи інколи про соціальну структуру населення в УСРР та про політичних лідерів

[255]. Оригінальною є монографія британського історика А. Буллока, присвячена з'ясуванню «партійної біографії» двох диктаторів ХХ ст. – А. Гітлера та Й. Сталіна [392].

Лева доля наукової літератури зарубіжних дослідників радянської політичної системи припадає на висвітлення проблематики сталінських політичних репресій. Насамперед це праці нового покоління дослідників, які продовжують справу «школи ревізіоністів» (Р. Конквеста, Р. Пайпса, Е. Карра), серед яких слід назвати Р. Манінг [393], Л. Віолу [394], А. Безансона [395], М. Якобсона [396]. Вони використовують архівні документи і матеріали, відтак розкривають основні причини і наслідки політичного терору в СРСР та УРСР. Американський історик С. Коен, аналізуючи західну історіографічну думку, підкреслив, що у 1980-х рр. західні вчені відмовились від «тоталітарної моделі» висвітлення радянської системи, але у 90-х рр. ХХ ст. в США розпочалося відновлення цієї моделі «як американського ідеологічного триумфалізму» [397].

Отже, враховуючи кількісні й якісні ознаки наукової літератури з історії формування та розвитку «партійно-радянської номенклатури», можна говорити про спеціальний напрямок історичних досліджень. Вони здійснюються в контексті політичної і соціальної історії, відтак, історики застосовують «тоталітаристські моделі» висвітлення проблеми, хоча з'являються роботи з виразними рисами теорії та історії повсякденності. Існує декілька підходів до самого поняття «номенклатура», яке ототожнюють з керівними кадрами. Дехто виокремлює «політичну еліту» і «номенклатуру», а критерієм відмінності вважають рівень повноважень. Термінологія залишається суперечливою і вимагає додатково з'ясування, хоча з'явилися роботи, в яких розмежовується номенклатура державних посад і власне категорії управлінців.

Складовою частиною єдиного історіографічного процесу є вивчення національних та «регіональних еліт». Цей напрямок лише розпочато, але він

розкриває хорошу перспективу для з'ясування передусім повсякденного життя соціально-професійних груп суспільства.

Термін «партійно-радянська» або «партійно-державна» номенклатура є інтегральним і не завжди співпадає з реальними процесами. Партійна номенклатура діяла в системі партійних органів, а радянська в державних органах влади, які вирізнялися статусом і повноваженнями, тому їх треба використовувати окремо.

2.4. Висвітлення інституційного статусу громадських організацій

Радянська історична наука досягла кількісних вершин у дослідженні суспільно-політичної діяльності громадських організацій, використовуючи відлагоджену методологічну базу. Громадськими вважалися ті об'єднання, які перебували в організаційних та функціональних межах ідеології партійних органів. Існує колосальна кількість праць про комсомол, профспілки, різні товариства у містах та селах, але залишилися поза увагою дослідників інші об'єднання – творчі спілки, молодіжні і студентські організації.

Важливо з'ясувати стан наукової розробки історії громадських організацій, враховуючи методологічний плюралізм в історіографії, а також наявність унікальних архівних джерел, їх доступність. Досліджуючи сучасну науково-історичну літературу, варто акцентувати увагу на два напрямки: по-перше, виявити фактологічні пріоритети, тобто вивчення істориками маловідомих громадських об'єднань, по-друге, встановити концептуальні основи монографічних та дисертаційних праць, уникаючи суто бібліографічного огляду наукової літератури. Завданням історіографічного дослідження, крім вище підкресленого, є також визначення рівня наукового пізнання соціального явища, його структури і частин. Наскільки історикам вдалося розкрити проблему інституційності громадських організацій, їх

статусу, а з другого боку підтвердити чи спростувати тезу про функціонування громадянського суспільства в СРСР 1920–30-х рр.

Створення і діяльність громадських організацій історики розглядають в контексті функціонування радянської політичної системи, тобто її структурного елемента, дотримуючись усталеної методологічної схеми про єдність партії, профспілок та комсомолу. Такого підходу не уникнув російський дослідник «непівського суспільства» Є.Г. Гімпельсон, розглядаючи профспілки складовою частиною політичної системи та додатком державних органів [141]. В одній з його монографій громадським організаціям присвячено два підрозділи, які хронологічно виокремлені, але загалом стосуються їх діяльності в умовах реформ та «контрреформ» [143]. Громадські організації, на його глибоке переконання, були «складовою частиною радянської політичної системи», хоча за статусом належали до «недержавних» і «добровільних» об'єднань [143, с. 164]. Учений підкреслює факт наявності великої кількості різних товариств – художників, письменників, освітян, тобто творчих спілок, а також «політизованих» об'єднань («Допомоги політв'язням», МОДР, «Спілки безвірників» тощо). Масовими були профспілки, кооперація, релігійні об'єднання, які він і розглядає. Комсомол він не висвітлює, позаяк вважав його «молодіжною частиною більшовицької партії», хоч і масовою організацією. Взаємини молоді і влади у 1920–30-х рр. російські та українські історики також продовжують досліджувати [398, 399].

Діяльність громадських організацій була під контролем ідеологічних структур партії, хоча в умовах непівської лібералізації відбулися певні зміни у відносинах з ними. Історик Гімпельсон зазначає, що X з'їзд РКП(б) фактично проголосив курс на «одержавлення» профспілок, тобто визначив «державні функції профспілок» [143, с. 171]. Між тлумаченнями «одержавлення» і «державні функції» профспілок є суттєва відмінність, яку історики не помічають. Поняття «одержавлення», судячи з наукової літератури [318], віддзеркалює повне підпорядкування профспілок партійним

або державним структурам, але у 1920-х рр. функціонували професійні об'єднання в установах і на підприємствах державної та приватної промисловості. Формально вони були самодіяльними і вибудували власну організаційну структуру, маючи представників у державних органах. Професійні спілки, крім установ і підприємств, мали статус громадських організацій – творчих спілок тощо, відтак вони виконували державні і суспільні функції. Особливо в роки непу, коли держава відмовилася займатися проблемами соціального забезпечення багатьох категорій населення – насамперед працездатного [400].

Малодослідженою є діяльність профспілок на приватних підприємствах. Зокрема, український історик О.О. Сушко першим звернув увагу на соціальні функції профспілок, які виникли і діяли на підприємствах приватного сектору промисловості [133]. Він значно ширше тлумачить резолюцію X з'їзду РКП(б) «Про роль і завдання профспілок», ніж історики профруху, виокремлюючи участь професійних спілок у формуванні господарських органів, виробничих планів, програм, здійснення інспекторсько-контрольних функцій (нагляду, обліку та розподілу робочої сили), виконання соціальних функцій (нормування зарплати, зміцнення трудової дисципліни). Ці рішення стосувалися підприємств державної, кооперативної і приватної промисловості. Профспілки, виконуючи їх, діяли від трудових колективів, захищаючи економічні інтереси робітників, а не держави. Почуття класової свідомості робітників мало виразні матеріально-побутові риси, захистом яких і займалися профспілки, а не вивченням ідеології марксизму. Становище громадських об'єднань України 1920–30-х рр. показано в докторській дисертації С.М. Свистовича, яку він захистив у 2007 р. [401]. Їх висвітлення відбувається в контексті становлення більшовицького тоталітарного режиму, відтак громадські організації постають його складовими і функціональними частинами.

Теза про «одержавлення» профспілок, яка виконує навіть концептуальну функцію в історіографії політичної історії 1920–30-х рр., є

тенденційною і суперечливою, яка потребує об'єктивного з'ясування. Вона не відповідає реальним подіям повсякденного життя великих соціально-професійних груп населення у 20-х рр. ХХ ст., а також з точки зору історизму, позаяк функціонувала самодіяльна система профспілок, яка була підконтрольна партійним органам, а не державним, відтак необхідно говорити про «партократизацію» профспілок.

Проголошення та запровадження непу позначилося на організаційних і функціональних основах роботи профспілок. На цю обставину звертають увагу всі, хто вивчає їх діяльність, але майже ніхто не спростовує тези про «одержавлення» профспілок. Так, Гімпельсон пише про те, що «профспілковий вождь» М. Томський з трибуни XI з'їзду РКП(б) у 1922 р. заявив про відмову профспілок брати участь в управлінні державними підприємствами, закликавши їх захищати «інтереси працюючих» на підприємствах усіх форм власності [143, с. 176]. Вони справді займалися соціально-економічними проблемами, хоча парторгани намагалися контролювати їхню роботу шляхом заснування комфракцій. Держава фактично переклала на профспілки ті функції, які в умовах госпрозрахунку та приватного підприємництва вона виявилася неспроможною здійснити, відтак профспілки виконували «державні функції». На думку Гімпельсона «партійні рішення – це крок уперед в усвідомленні необхідності відмови від одержавлення профспілок і визнання за ними права на здійснення в якості масових незалежних організацій трудящих» [143, с. 179]. Він мав на увазі рішення XI з'їзду РКП(б), але залишається фактом визнання принципу «роздержавлення» профспілок, які протягом 1921–1922 рр. не стали державними, враховуючи політичну інерцію Кронштадтських подій, у яких профспілки брали активну участь [350].

Актуальною в історіографії історії профспілкового руху є «дискусія про профспілки» на початку 1920-х рр. Російський дослідник О.Ф. Кисельов вважає, що вона виникла внаслідок протистояння «лідерів профспілок з партійними лідерами», а також «кризи профспілок» в роки політики

«воєнного комунізму» [317], з іншого боку він виокремлює конструктивний дискурс дискусії: обговорення майбутніх форм робітничого самоуправління та перспектив громадянського суспільства. Позиція більшовицьких лідерів була різною: Л. Троцький і В. Ленін за одержавлення профспілок, М. Томський проти одержавлення, О. Шляпников за самоуправління, тобто їх організаційну незалежність. Дискусія про профспілки, як зазначає Кисельов, була пошуком нового політичного курсу, пріоритетів в умовах подолання «воєнно-комуністичної доктрини» [317, с. 26]. Не заперечує «конфлікту, що виник між компартійними і профспілковими угрупованнями в керівництві РКП(б)» і українська дослідниця О.М. Мовчан. Вона вважає «одержавлення профспілкового руху» однією з передумов «формування тоталітарного режиму» в Україні. Її монографія висвітлює історію підпорядкування профспілок партійними органами, хоча детально розглядається і «профспілкова номенклатура», «виробничо-економічна робота», «вирішення трудових конфліктів», «ідеологічне виховання», «класовий контроль» у галузі культури», «боротьба з бюрократизмом» [226, с. 78–80].

Якщо розглядати роль і місце профспілок в «компартіно-радянській системі влади», а саме так їх вивчає О.М. Мовчан, то уникнути «тоталітаристської моделі» висвітлення діяльності цієї масової громадської організації неможливо. Вона присутня у кожному розділі її монографії, тому визначення «насиленницька більшовизація профспілкового руху», «встановлення партійно-радянського контролю», «одержавлення», «централізоване управління» є ключовими для її роботи, які віддзеркалюють і відповідну дослідницьку парадигму. «Централізація профспілкового будівництва, – наголошує О.М. Мовчан, – доповнювалася бюрократичною системою профспілкового управління, оскільки у політично залежних, одержавлених профспілках здійснення принципу демократичного централізму, проголошеного більшовиками основою профспілкового будівництва й управління в СРСР, було нездійсненним» [226, с. 103]. У 1920-х рр. існувала і «радянська профспілкова система», тобто формально

вона представляла самодіяльну громадську організацію з галузевим принципом функціонування. Демократизація діяльності профспілок, тобто виборність керівних органів стосується їх внутрішнього механізму функціонування, хоча від «профспілкової номенклатури» залежало багато.

Питання «одержавлення» розглядається істориками профруху з точки зору теорії та історії, тобто методології історичного пізнання і реального процесу, тому для прихильників «кола тоталітаризму» державне підпорядкування профспілок факт доконаний, а для соціальних істориків процес незавершений. «Незалежність» та «одержавлення» профспілок з'ясовувала російська дослідниця Г.М. Іванова [315, с. 95–115]. За їх незалежність виступали меншовики, але їх усунули з політичної арени на початку 1920-х рр., тому більшовики прагнули перехопити ініціативу впливу на профспілки, які стали «жертвою» і «засобом». Історик звертає увагу на відмінність політичного статусу – «нейтральність» і «незалежність» профспілок. Для теоретизування історичного процесу така установка є важливою, хоча «нейтральність» профспілок в умовах революційних змін залишається гаслом. Відносини профспілок і держави, на думку Б.І. Андрусишина, були напруженими, які свідчили про співіснування двох протилежних тенденцій – демократичної та авторитарної, а меншовицькі ідеї про їх незалежність від держави були розвіянні жорстокою ленінською концепцією одержавлення [402]. У 20-х рр., як підкреслює Андрусишин, були спроби підпорядкування центральними профспілковими органами Наркомату праці УСРР [402, с. 127]. Одержавлення профспілок, за визначенням Б.М. Зємцова, це «передання соціальних функцій державі, використовуючи профспілкові структури» [315, с. 75–94]. Російські історики профспілкового руху К.І. Вершико та О.І. Горелов вважають, що профспілки не змогли тоді «реально розвинути елементи самоуправління і самоорганізації суспільства», позаяк не мали підтримки «знизу», а «зверху» на них тиснула «доктрина більшовиків» [319, с. 8]. Більшовики намагалися «перетворити профспілки з відверто державних у номінально громадські

об'єднання» – вважає О.М. Мовчан [403], отже у 1922 р. вони як зазначає дослідниця, були «відверто державними», хоча визнає «демократизацію» профспілкового руху: збереження галузевого принципу розбудови, поживалення роботи низових осередків, заміна примусового колективного членства «добровільним», перехід до самофінансування за рахунок членських внесків, українізація профспілкового апарату, організація «номінального республіканського профспілкового центру». Перелічені нею ознаки свідчать про існування «радянської профспілкової системи», тобто громадської організації. Висновок О.М. Мовчан про те, що у 1920–1922 рр. в Україні були утворені «державні професійні спілки» є дискусійним [403, с. 120]. Тривав процес їх політизації та «партократації» через комфракції, але в умовах гострої «профспілкової дискусії» та проголошення непу профспілки зберегли організаційно і функціонально самодіяльний статус.

В історіографії дискутується питання про так звану участь робітників в управлінні державою, відтак і про роль профспілок. Зокрема, В.С. Кремляков вважає, що профспілки «відсторонились» або були «відлучені» від участі в управлінні державою робітників [316]. Саме визначення «участь робітників» є політологічним терміном, а його конкретне історичне наповнення виявилось ілюзорним та утопічним явищем. «Оробітничення» – це «висування», тобто призначення на державні посади індустріальних робітників, а не просто «пролетаріату». Історики визнали негативний вплив принципу «оробітничення» на інтелектуальний рівень управлінських кадрів [233]. Профспілки, а точніше їхні політизовані лідери, підтримували ідею висування робітників на керівні адміністративно-господарські посади, обмежуючи право «самовисування» технічної інтелігенції [226, с. 362].

Профспілкова структура, незважаючи на посилення партійного контролю, виконувала свою основну соціальну функцію – захисту прав та матеріальних інтересів працюючих. Можна погодитись з точкою зору О.М. Мовчан про те, що «партійно-державний контроль» змінив функції профспілок [266, с. 362], але не відмінив, не заборонив, відтак з середини

1920-х років радянські профспілки приступили до організації інститутів соціального партнерства у сфері управління виробництвом – дорадчих колегіальних органів виробничого характеру – виробничих нарад та конференцій. Боротьба профспілок з бюрократизмом також підкреслювала їхню роль в демократизації управлінських структур, але вони не могли «подолати «багатоголову гідру» радянського бюрократизму» [404, с. 186]. Діяльність профспілок поширювалася також на духовну галузь, яку висвітлено в дисертації П.М. Бондарчука про участь профспілок в українізації [405], в статті О.М. Мовчан про відносини профспілок з молодіжними організаціями та іншими громадськими об'єднаннями культурно-освітнього спрямування [406]. Малодослідженою залишається «нова історія» профспілкового руху у 30-х рр., хоча почали з'являтися праці з профспілкового руху періоду «сталінської модернізації» [407].

Історія кооперативного руху, як і профспілкового, належить до масових форм соціальної самоорганізації населення. В історіографії аграрних відносин кооперації присвячено десятки монографічних досліджень і дисертацій, але вони виокремлюють переважно економічно-господарську діяльність кооперативних товариств, а також участь в суспільно-політичних процесах. Статус громадської організації самої кооперації залишався поза увагою істориків, які переймалися з'ясуванням «одержавлення кооперативної системи» [127, с. 6], визначенням її ролі в економічному житті суспільства. У 1993 р. Є.Г. Гімпельсон, з'ясовуючи структуру політичної системи непу та її виокремлення з «воєннокомуністичної доктрини», підкреслив статус громадської організації, якими були кооперативні товариства [231, с. 35]. Враховуючи той факт, що кооперація була громадсько-економічним об'єднанням, окремі дослідники розглядають її як суто економічну категорію, а інші – як «об'єднання громадського характеру». «На мій погляд, – констатує Гімпельсон, – мають рації другі: визначальним для кооперації є принципи організації та управління (добровільність, незалежність, самоуправління), яким матеріальна зацікавленість її членів не лише не

суперечила, але і сприяла їх здійсненню. Таке розуміння кооперації і дозволяє розглядати її у якості громадського об'єднання широких мас населення» [143, с. 35]. На початку ХХІ ст. з'явилися дисертації О.М. Дулгерової про культурно-освітню діяльність кооперації [408], Г.Й. Шевчука про функціонування окремо взятого товариства «Сільський Господар» [409], які засвідчили громадську роботу та суспільний статус самих кооперативних товариств. Однак, незважаючи на колосальну кількість наукової літератури з історії кооперативного руху, історики нехтують аналізом місця кооперації в соціумі, не враховують його належним чином. Дуже рідко трапляються випадки, коли в історичних фахових дослідженнях виокремлюється громадський статус кооперативних товариств. Так, Є.П. Костик, вивчаючи діяльність кооперативних видавництв у 20-х рр. ХХ ст., дійшов висновку, що вони організаційно і функціонально належали до кооперативних товариств, а з іншого боку – були громадськими об'єднаннями з редакційними, виробничо-господарськими і соціокультурними функціями» [410]. Отже, крім профспілок, кооперативні товариства різних форм кооперації, особливо в галузі культурно-освітнього життя, виявилися масовими громадськими організаціями.

В історіографії набуває актуальності тема соціального самоврядування. Так, у 2005 р. в Україні було захищено дві дисертації: перша присвячена розвитку селянського самоврядування у 1920-х рр. [411], друга самоврядуванню на Півдні України у 1917–1920 рр. [412] Автор першої роботи В.М.Олійник розглядає «кооперативне самоврядування українського селянства», підкреслюючи його громадські ознаки, а також висвітлює «суспільно-громадську діяльність кооперативних організацій». До самоврядних форм він зараховує також Комітети селянської взаємодопомоги, які виконували функції соціального забезпечення. Діяльність організацій взаємодопомоги, у тому числі і під час масової колективізації показано в монографії В.Г. Шарпатога [398]. Ознаки громадських об'єднань мали, на переконання В.М. Олійника, і земельні громади. Вони досить вичерпно

висвітлювалися харківським істориком В.В. Калініченком. Він підкреслював їх «громадський» статус та адміністративно-господарські функції. «Земельна громада, – зазначає дослідник, – ідеально поєднувала в собі громадський інтерес, що полягав у розширенні сільськогосподарського виробництва і забезпеченні потреб країни в продукції сільського господарства, і особистий інтерес селянства, що полягав у забезпеченні своєї родини всім необхідним для життя, в підвищенні життєвого рівня» [413]. Функції земельних громад та їх організаційний статус наближав їх до кооперативних товариств, але вони були традиційно селянськими органами соціального самоврядування на землі.

Історія селянських громадських організацій достатньо висвітлювалася радянською історіографією, але про них згадують і сучасні історики. Так, в монографії і авторефераті докторської дисертації Г.Т. Капустян [131, 414], крім партосередків та сільських рад, розглядається діяльність комітетів незаможних селян. «Соціально-економічна стабільність середини 1920-х років, – наголошує дослідниця, – змусила партійно-радянські органи визнати статус комнезамів як громадської організації і звільнити їх від адміністративних завдань» [414, с. 18]. Вони були громадськими організаціями від часу їх заснування, хоча виконували функцію соціального розколу селянського суспільства, а інколи фіскальні, стягуючи податки та натурально-грошові повинності. Спробу класифікації селянських організацій та політичних об'єднань в українському селі здійснив Ю.В. Котляр. Він умовно поділив їх на три групи: 1) традиційні інститути сільського самоврядування (громади); 2) організації, що виникли за революційної, політичної або економічної боротьби селян самостійно чи з ініціативи представників національних і загальноросійських опозиційних партій (селянський союз, селянські ради); 3) організації, створені владою (земельні комітети, комітети взаємодопомоги, комітети незаможних селян) [130, 415]. Напротивагу, розгляд селянських організацій в контексті соціальних перетворень в українському селі, запропонований в дисертації і монографії

В.М. Смирновим, не вирізняється новизною, позаяк їхня діяльність не тотожна змісту поняття «соціальні перетворення». Не мали розглянуті об'єднання селян ознак «організацій сектантського типу» [416, 417].

Відомим дослідником історії громадських організацій українського села є М.А. Журба, захист докторської дисертації якого відбувся у 2003 р. [418] Вона розкриває теоретико-методологічні основи досліджень громадських об'єднань 20–30-х рр. ХХ ст., висвітлює їх політичну, культурно-освітню, соціально-господарську діяльність. У 1996 р. російським дослідником О.О. Куренішевим була захищена дисертація про діяльність селянських комітетів взаємодопомоги [419], тобто громадські організації на селі в 1920–30-х рр. залишаються окремим напрямком наукових досліджень.

Російська історіографія історії діяльності громадських об'єднань представлена монографіями, дисертаціями, які з'явилися у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Так, у 1992 р. Т.П. Коржіхіна опублікувала одну з перших джерелознавчих та історіографічних праць про громадські організації в СРСР [420]. У 1993 р. була захищена дисертація про ставлення М. Бухаріна до молодіжного руху у 1928–1929 рр. [421]. Діяльність молодіжних об'єднань в Україні 20-х рр. вивчає також український історик В.І. Прилуцький. Він показав особливості функціонування комуністичних спілок молоді, які діяли на організаційних засадах КСМУ [422]. Історія діяльності студентських організацій 20-х рр. висвітлюється також в статті О.М. Мовчан [404]. Отже, простежується тяглість у вивченні молодіжних об'єднань. Дві докторські дисертації: О.М. Філатова, захищена у 1990 р. з історіографії відносин партії і профспілок [423] та М.В. Кисельова – у 1999 р. про добровільні товариства в Радянській Росії 1917–1920 рр. [424] переконують у послідовності історичних досліджень важливої складової громадського суспільства – його різнопрофільних об'єднань.

Відомим дослідником громадських організацій 1920-х рр. є І.М. Ільїна, яка у 1996 р. захистила кандидатську дисертацію [425]. Вона досліджувала фактично всі об'єднання, здійснюючи їх класифікацію за видами, формами і

типом діяльності. У 2001 р. вона опублікувала монографію, присвячену історії створення громадських організацій в СРСР [239]. На них позначилися лібералізація непівського курсу, а формування громадських організацій сприяло виявленню індивідуального через творчі спілки, які перебували під контролем цензури, але діяли на правах юридичних осіб. Не будучи об'єднаннями комерційного характеру, громадські товариства мали відносну свободу для самореалізації населення, хоча значна кількість об'єднань виконувала функції органів соціального забезпечення, реагуючи таким чином на реалії непівського суспільства. Держава регулювала створення та діяльність товариств, а також контролювала їх роботу. Так сталося з «Товариством працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР» (Торнітсо), яке мало виразне «політичне спрямування» [143]. Подібне товариство діяло також в Україні, починаючи з кінця 1920-х рр. і до середини 1930-х рр., що частково висвітлено істориками Г.В. Касьяновим [426], М.М. Кузьменком [153].

Сучасна українська історіографія не має узагальнюючого дослідження з історії громадських організацій 1920–30-х рр., а російська представлена книгою І.М. Ільїної. [239] Вона має 5 розділів, у яких з'ясовано саме поняття «громадські організації», їх кваліфікацію, нормативно-законодавчу базу функціонування, політичний контроль за ними, показано ідеологічні обмеження, «чистки», суспільну роль, політичну діяльність. Дослідниця склала список громадських організацій 1920-х рр., здійснила їх видову класифікацію за характером діяльності: профспілкові, кооперативні об'єднання, молодіжні, наукові, інженерно-технічні, медичні, краєзнавчі, культурно-просвітницькі, творчі спілки (літераторів, митців, музикантів), національні об'єднання, спортивні товариства тощо.

Дослідниця проаналізувала історіографію проблеми, у тому числі зарубіжну та радянську. Характеризуючи західну історіографію (твори Д. Боффа, Н. Верта, Д. Бредлі, З. Бжезинського), вона підкреслила зміну її методологічної парадигми висвітлення громадських об'єднань, яка

починаючи з другої половини 1980-х рр. розглядала їх «як інститути громадянського суспільства» [239, с. 6]. Упродовж 1990-х рр. «вітчизняні» історики, спираючись на нові архівні джерела, фактично подолали «дослідницькі стандарти і стереотипи», які виникли за радянської історіографії щодо ролі і місця громадських організацій в суспільстві. Подолала їх і російська дослідниця І.М. Ільїна, яка вважає термін «громадські організації», з лексичної точки зору, «чистим советизмом», позаяк світовий досвід має іншу термінологію – спілки, громадські рухи, клуби [239, с. 34]. Вона сприймає визначення «громадські організації» як історичний факт, що виник у 20-х рр. ХХ ст., досліджуючи його у розвитку, хоча тоді нормативно-правова база фіксувала діяльність «добровільних товариств і спілок», які об'єднували громадян країни за соціально-професійними та класовими ознаками, тобто формально засвідчували статус громадянського суспільства. Дослідниця значно розширила класифікацію громадських організацій, яка була зафіксована в Конституції СРСР 1936 р. «Основний закон», за яким понад чотири десятиліття жило радянське суспільство, визначив законодавчо такі громадські організації: профспілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні і оборонні, культурні, технічні і наукові товариства. Сприймаючи типологізацію громадських об'єднань, яку пропонують сучасні правники, вона вважає конструктивним метод і критерії класифікації за організаційно-правовими нормами, соціально-правовим статусом, сферою діяльності і членством, внутріорганізаційною побудовою. На думку Ільїної для загальної класифікації громадських організацій, особливо в умовах функціонування політичної монопартійної системи, доцільно використовувати поняття – «недержавні організації» [239, с. 43]. У 1920-х рр., як підкреслюється у монографії Ільїної, виникли не лише «нові організації», але і «новий вид громадської діяльності» [239, с. 95–98]. Наявність їх колосальної кількості свідчила про «соціальну активність непівської Росії», яку виявляли абсолютно різні групи населення – від «непманської буржуазії» до

безробітних. До книги потрапили основні роботи російських та зарубіжних істориків, хоча недостатньо вичерпно висвітлена література про діяльність творчих спілок в культурно-освітній царині суспільства 1920–30-х рр. Не згадує про них Ірина Миколаївна і в статті, яка з'явилася у 2006 р. [77, с. 340–346] Про «недержавність» літературних об'єднань пише А.І. Мазаєв в монографії, яка присвячена з'ясуванню відносин мистецтва і більшовизму [427]. З'явилася монографія про участь інтелігенції в діяльності творчих спілок [428], довідкові видання про управлінські структури культури [429]. Літературні об'єднання 1920-х рр. детально висвітлив відомий німецький учений К. Аймермахер в монографії, яка вийшла російською мовою у 1998 р. [430]. Він дослідив діяльність «Пролеткульту», РАППу, особливості трансформації письменницьких організацій та функціонування політичної цензури. Його монографія про теоретичні проблеми культури стосувалася інституційних основ творчих спілок, радянської моделі взаємин «радянської культури» і «національних культур» [431]. Канадський славіст, професор Манітобського університету М. Шкандрій в своїй праці детально проаналізував перебіг літературних дискусій 1920-х рр., взаємовідносини творчих організацій, поширення ідей «націонал-комунізму» в роки «червоного ренесансу» [432] Становище радянської культури і мистецтва у 1930-х рр., але в контексті «культура і сталінізм», розкрила Г. Горцка [433]. Проблемам відносин культури і влади присвячено збірник статей російських і зарубіжних учених [434], які вивчають культурно-мистецькі об'єднання. Він опублікований за редакцією К. Аймермахера та Г. Бордюгова.

Сучасна історіографії історії громадських об'єднань розпочала своє формування з другої половини 1980-х рр., позаяк період 1986–1991 рр. вирізнявся протистоянням двох методологій, представлених західними та радянськими дослідниками, а протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. відбулося подолання набутих раніше стереотипів і міфів щодо висвітлення діяльності різних спілок, товариств, гуртків, створених соціально-професійними групами радянського суспільства за економічними інтересами,

творчими уподобаннями, політичними переконаннями. Продовжувалося вивчення історії профспілок, але в контексті теорії тоталітаризму, характерної для переважної більшості сучасних історичних досліджень політичної системи 1920–30-х рр. в СРСР. Історія молодіжних організацій партійної орієнтації досліджується з точки зору політичної та соціальної історії, але набуває поширення новий напрямок – з'ясування діяльності молодіжних недержавних, позапартійних об'єднань.

Характерною ознакою праць з історії громадських організацій є перегляд їх ролі і місця в суспільстві, здійснення нової класифікації, розширення кола досліджуваних товариств, розгляд суспільно-політичного і організаційно-правового статусу. Їх створення і діяльність сприймається істориками як виразник не лише соціальної активності різних груп, а також як показник формування елементів громадського суспільства.

В українській історіографії відсутня узагальнююча індивідуальна або колективна монографія про громадські організації 1920–30-х рр., немає загалом і системного історіографічного дослідження, в якому б висвітлювалася їх діяльність, була б здійснена наукова класифікація товариств та громад, а також з'ясована проблема функціональних ознак громадянського суспільства.

2.5. Історіографія політичного терору

«Перебудовна» чи «пострадянська» історіографічна наука видала неосяжну кількість монографій, документальних видань, спогадів про масові політичні репресії в СРСР 1920–30-х рр. Для їх вичерпного висвітлення, навіть формального переліку бібліографій, не кажучи про історіографічний аналіз, необхідно була б багатотомна серія книг. Автор обрав класичну методичку наукового розгляду історіографії, тобто виявлення фактологічних пріоритетів, а з другого боку персоніфікований підхід, з'ясовуючи сучасний стан «репресології» – специфічного напрямку науково-історичних

досліджень. Важливо з'ясувати концептуальні основи та проблемно-тематичні уподобання української і зарубіжної історіографії, спільні і відмінні тлумачення причин та наслідків терору проти населення.

Дослідження масових репресій в Україні розпочалося з другої половини 1980-х рр., тобто за існування радянської держави та компартійної політичної системи. Публікації кінця 80-х рр. – початку 90-х рр. минулого сторіччя з історії сталінських політичних репресій стосувалися переважно трагічної долі партійної та військової еліти в УРСР. Історики В. Волковинський [435], С. Кульчицький [436], В. Мельниченко [437, 438], Р. Симоненко [439], В. Моргун [440], П. Фатєєв [441], Г. Чернявський [442], а перелік авторів можна було б продовжити, опублікували низку статей і книг про діяльність Х. Раковського. У них постає партійно-державний діяч, котрий мав власну політичну позицію стосовно принципів радянського державотворення, здійснення національної політики в Україні, наважився критикувати самого Сталіна. Відтворено трагічний образ репресованого політика, що став жертвою особистих інтриг «вождя народів». Спостерігаються відносна ідеалізація радянського високопосадовця.

До відомих політичних діячів були віднесені також М. Скрипник, О. Шумський, політична діяльність яких в «перебудовній» історичній науці була представлена науково-документальними публікаціями українських істориків М.І. Панчука [443], Р.Я. Пирога [444], Ю.В. Бабка [445], В.П. Замкового [446], А.Ф. Мацевича [447].

Пріоритетним стало також висвітлення трагічної долі військової еліти в УРСР, яка зазнала жорстоких репресій. У 1987 р. з'явилася стаття про Й.Е. Якіра, автором якої була Т.С. Осташко [448], а в 1991 р. про нього писав В.М. Волковинський, покликаючись на нові архівні джерела [449]. Про наслідки та обставини репресій проти військових писали Д.В. Табачник [450, 451], В.М. Волковинський [452], виходили перші збірники статей [453].

Однією з перших праць в Україні, яка висвітлювала причини і наслідки терору проти інтелігенції, була спільна монографія В.М. Даниленка,

Г.В. Касьянова, С.В. Кульчицького [355]. Вона вирізнялася від досліджень попередників системним підходом, відтак персоналії розглядаються в контексті ідеології насилля, деінтелектуалізації і дегуманізації культури, масового терору проти інтелігенції. Автори звернули увагу на фабрикацію «шумськізму», «волобуєвщини» та «хвильовизму», тобто не на персоніфіковану справу, а на публічну акцію проти української інтелігенції. Творення «ізмів», на думку згаданих українських істориків, означало наступ проти освітян, культурно-духовної еліти, а не лише проти представників партійної верхівки, хоч і харизматичних особистостей.

Друга половина 80-х рр., починаючи з 1986 р. і до початку 1990-х рр., тобто «перша п'ятирічка» формування сучасної історіографії масового політичного терору, поєднувала радянську історіографічну традицію висвітлення політичної історії сталінізму, зосереджуючись на культові особи Сталіна та засуджені наслідки репресій, але не з'ясовуючи системні ознаки. Спостерігалася ідеалізація деяких більшовицьких кадрів, які були творцями карально-репресивної ідеології, позаяк боролися за зміцнення монопартійної політичної системи. Фактологічний аспект виявився домінантним, що загалом типово для початкового освоєння проблеми, але поступово з'являлися ознаки системного аналізу. Праці мали меморіально-реабілітаційний характер: виокремлювали жертвовність особи і засуджували карально-репресивні органи – ДПУ, НКВС.

Російська радянська та зарубіжна історіографія другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. активно «розкручувала» тему сталінських репресій. У 1988 р. за редакцією М. Хейфеца вийшло російськомовне видання монографії Р. Конквеста «Жатва скорби» [454], а в 2007 р. переклад українською мовою з англійської [455], які справили конструктивний вплив на дослідження не лише голоду, а також політичного терору. Статті В.В. Цапліна [456], М.С. Тольца [457], опубліковані у 1989 р., розкривали таємниці перепису населення 1937 р., відтак і наслідки масових політичних репресій, у тому числі і жертв голодомору 1932–1933 рр. Соціально-демографічні переписи

1926, 1937, 1939 рр. стали, очевидно під впливом згаданих публікацій, предметом серйозних досліджень. Їх порівняльний аналіз здійснила В.Б. Жиромська [458], яка висловила сумнів стосовно об'єктивності матеріалів перепису населення 1939 р., але другий і третій Всесоюзний переписи населення, за винятком деяких частин перепису 1939 р., виявилися недоступними для дослідників. Дослідниця покликається на статті В.В. Цапліна, котрий виявився першопроходцем, дослідивши і кількість в'язнів у таборах 30-х рр. [459]. У 1991 р. підсумки перепису населення були опубліковані за науковою редакцією Н.А. Араловець, В.Б. Жиромської та І.М. Кисельова [460], відтак вони стали надбанням широкої наукової громадськості.

Соціолого-статистичний аналіз кількості політв'язнів сталінських таборів та спецпоселенців показав російський історик В.М. Земсков, ґрунтовні статті якого з'явилися у 1990–1991 рр. [461, 462], тобто на зламі радянської історичної науки. Монографії Р. Медведєва про Сталіна та сталінізм, які вийшли у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. [179, 362, 363], справили помітний вплив на розвиток історіографії політичної історії, а також праці Д.О. Волкогонова [364], В.Д. Тополянського [370], М.О. Зеньковича [371], Б. Ілізарова [377], Ю.М. Жукова [180, 181], Л.О. Барського [183]. Одні засуджують сталінізм, інші намагаються обґрунтувати необхідність і доцільність проведення соціалістичної модернізації суспільства.

Прорахунком було те, що дослідники зосередилися переважно на особі Сталіна, уникаючи дослідження репресивної політичної системи, її монопартійної структури, ідеології і практики більшовизму. На таких концептуальних засадах перебувала і зарубіжна історіографія [394], позаяк західні дослідники не мали доступу до архівно-джерельної бази про репресії, а також знаходилися під впливом теоретичних тлумачень політичної історії 1920–30-х рр. Р. Медведєвим, Д. Волкогоновим, О. Хлєвнюком. Так, О.В. Хлєвнюк видав у 1992 р. [360] книгу, яка виявилася підсумком

досліджень істориків та політологів протягом п'яти перебудовних років. Учений підкреслював, що історія сталінізму «залишається предметом гострих суперечок і протистояння» [360, с. 4]. Він пише про «терористичні форми державності», про «недемократичний державний соціалізм», про рух опору репресіям, про Сталіна – «ініціатора терору».

Подолання марксистсько-ленінської монометодології в історіографії, яке розпочалося офіційно після розпаду СРСР та відповідних інституційних принципів історичної науки (єдиний ВАК, історія СРСР тощо), активізувало розвиток «національних історіографій», інтеграційних форм наукової співпраці колишніх радянських суспільствознавців із західними «фальсифікаторами». На початку 90-х рр., а можливо і протягом усієї першої половини 90-х рр., мав місце своєрідний перехідний період в історіографії, названий «пострадянським», що загалом відповідало дійсності. Розкріпачена історична наука зосередилася на тих проблемах суспільного розвитку, які приховувала попередня політична система, застосовуючи сучасні методологічні схеми, підходи, пізнавальні технології, запозичені з інших наук.

Характерною ознакою сучасної історіографії історії масових політичних репресій в СРСР та УРСР 1920–30-х рр. є поява документальних і довідково-меморіальних видань. В Україні з ініціативи академіка П.Т. Тронька була започаткована серія книг «Реабілітовані історією», структура яких поєднувала наукові статті, архівні документи, спогади, нормативно-правові акти. Першою книгою цієї серії виявився збірник наукових розвідок про репресованих педагогів, учених, літераторів – О.С. Грушевського, В.О. Пархоменка, В.О. Щепотьєва, М.О. Драй-Хмару, В.М. Верховинцева [463]. У 1994 р. члени редакційної колегії серії книг «Реабілітовані історією» Я.І. Журецький, М.М. Шитюк опублікували матеріали про репресії проти освітян Миколаївщини [464]. Серію продовжили публікації документів про наслідки політичного терору на Запоріжжі [465]. Подібні видання з'явилися на Харківщині [466] та Сумщині

[467], охоплюючи документами перебіг та наслідки масових репресій на території Харківської області 1930-х рр. Документи та матеріали про політично репресованих та похованих поблизу Биківні вийшли з друку у 2000 р. за підтримки Київської міської адміністрації, але у серії «Реабілітовані історією» [468]. Загалом підготовлено та опубліковано понад 15 книг цієї серії, які вирізняються науковим рівнем та джерелознавчими підходами, однак заповнюють прогалину в історіографії проблеми.

Серію документальних видань про репресії продовжили громадські науково-просвітницькі організації, науково-дослідні центри, архівні установи. Зокрема, Українське історико-культурне просвітницьке товариство «Меморіал» ім. В. Стуса видало дві книги про репресованих киян та жертви Биківні [469, 470]. До документальної серії, яка загалом становить джерельну базу історіографічних досліджень, слід віднести видання про «сталінське свавілля у Дніпропетровському університеті» [471], «Одеський мартиролог» – дані про репресованих мешканців Одеси та області [472, 473], а також унікальну збірку документів про страчених на Соловках політв'язнів, у тому числі відомих українських вчених, літераторів, театральних діячів, партійно-державних посадовців [474, 475, 476].

Російські історики також видали збірники документів і матеріалів про політичні репресії періоду сталінщини, виявляючи їх в архівах Російської Федерації. Вони відтворюють терористичну діяльність карально-репресивних органів переважно на території РСФРР, але викладений у них фактичний матеріал має безпосереднє відношення до України. Так, у збірнику документів і матеріалів про «Академічну справу» 1929–1931 рр. фігурують відомі українські науковці М.С. Грушевський, М.І. Яворський та інші [477]. Оригінальними є тематичні видання – збірник документів і спогадів репресованих журналістів [478], а також про «національні репресії в СРСР» протягом 1919–1952 рр. [479]. Документальні видання стосуються також діяльності карально-репресивних органів та історії становлення й розвитку системи ГУЛАГу [480, 481, 482, 483]. Безпосереднє відношення до репресій

проти персоналій, тобто відомих діячів культури, мають збірники документів, опубліковані наприкінці 1990-х рр. [484, 485]. Для з'ясування політико-правових аспектів масових репресій та реабілітації репресованих було видано декілька збірників нормативно-правових актів [486, 487]. Упорядники документальних збірників не забули про наслідки репресій проти військових [488], а також проти селян [489, 490], інтелігенції [491].

Перелічені збірники документів і матеріалів супроводжувалися ґрунтовними вступними статтями істориків, археографічними характеристиками джерел, тобто документальне видання набувало виразних ознак історіографічної джерельної бази. Тематичні збірники документів розкривали причини і наслідки репресій, а упорядники ставали дослідниками конкретних проблем, відтак їхні книги були монографічними працями.

Соціально-демографічні, політичні, правові аспекти масових репресій висвітлювалися на сторінках фахового періодичного видання – науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». Він був заснований Інститутом історії України НАНУ, СБУ, Головним архівним управлінням при Кабміні України, Всеукраїнською спілкою краєзнавців. У першому числі часопису, котрий вийшов 1994 р., академік НАНУ П.Т. Тронько, як голова Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» зазначив, що державною програмою передбачено «підготовку і видання протягом кількох років унікальної 27-томної праці, на сторінках якої будуть увічнені імена мільйонів наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій періоду тоталітаризму» [492]. Серія книг «Реабілітовані історією» виходить, а згаданий часопис виявився єдиним в Україні періодичним виданням такого тематичного спрямування. У першому числі опублікували наукові статті: В. Пристайка про боротьбу ДПУ з українською академічною наукою [493], Р. Пирога про трагічну долю рідного брата Михайла Сергійовича Грушевського – О.С. Грушевського [494], Ю. Шаповала про фабрикацію судового процесу над М.С. Волобуєвим-Артемовим [495]. Журнальні

рубрики «Призабуті біографії», «Повернуті імена», «Документи свідчать», «Політичні репресії 20–30-х років», «З матеріалів «Окремої папки» свідчать про науково-історичну тематику, про пріоритетність документальної частини над описовістю. Фактично кожне число часопису стосувалося виключно репресивної політики державних карально-репресивних органів. Так, особливості репресій проти викладачів та професорів польських навчальних закладів в Україні показано в статті О.С. Рубльова і В.Ф. Репринцева [496]. У 1997 р., випускаючи номер, редакція виокремила тематичну рубрику «Під прицілом – інтелігенція», у якій помістили статті В.І. Очеретенко про переслідування української інтелігенції в першій половині 1920-х років [497], Б. Кияка і О. Проскура про драму академіка О.Г. Гольдмана [498], дослідника О.І. Бонь про історика і краєзнавця О.П. Новицького [499], а до «окремої папки» – ввійшла документальна розвідка Г. Вербіленко про діяльність ВУАН 20–30-х років [500]. Журнал помістив матеріали В.М. Даниленка про педагога В.Ф. Дурдуківського [501], О.В. Юркової про долю науковців київської історичної школи М.С. Грушевського [502]. Кожен номер мав добірку публікацій про маловідомих та забутих українських істориків. Так, у 1999 р. з'явилися науково-документальні матеріали про життя та творчість академіка О. Оглоблина [503]. Наступне число вийшло з рубрикою «Людські долі», до якої написали статті О. Рубльов і М. Фельбаба про співробітників «УРЕ» [504], І. Матяш про долю О. Грушевського [505].

Фактологічний підхід є характерною ознакою перелічених публікацій, що власне і відповідає змісту та спрямуванню цього науково-публіцистичного щорічника.

Український дослідник сталінських репресій в Україні 1920–50-х рр. Ю.І. Шаповал – автор великої низки статей та близько десяти книг. Одна з перших його праць з'явилася у 1993 р. і розкриває політичний механізм функціонування карально-репресивної машини в Україні [223]. Усі 16 розділів книги висвітлюють специфіку терору проти селянства, військових, інтелігенції, партійно-радянської номенклатури. Історик, спираючись на

унікальні архівні документи, показує обставини фабрикацій судового процесу «СВУ», «УНЦ», «УВО», «Справи боротьбистів», тобто першим звертає на них увагу. Наступна монографія вченого вийшла у 1994 р. та стосується хроніки загибелі академіка С. Єфремова, вбивства С. Петлюри, «справи» академіка М. Слабченка, розправи над О. Шумським, М. Скрипником та М. Волобуєвим, а з другого боку він підкреслює роль партійних функціонерів Л. Кагановича, М. Хрущова в організації репресій [506]. Разом з В.І. Пристайком він опублікував науково-документальне видання про судовий процес над «Спілкою визволення України» [507], який був одним з перших інспірованих політичних судилищ над українською інтелігенцією. У 1996 р. вони видали книгу про останні трагічні десять років життя видатного українського політика і вченого М.С. Грушевського, котрий протягом 1924–1934 рр. перебував під контролем політичних і карально-репресивних органів [508]. Використовуючи невідомі раніше та унікальні за змістом архівні документи В. Пристайко, Ю. Шаповал та В. Золотарьов, видали книгу, яка з'явилася у 1997 р., про номенклатуру ВЧК – ДПУ – НКВС в Україні, про її безпосередню участь у формуванні тоталітарного режиму [509]. На початку XXI ст. історик Ю. Шаповал опублікував працю, яка увібрала його статті за останні 10 років, написані у жанрі історико-наукової публіцистики [510].

В українській історіографії сформувався проблемно-тематичний напрямок висвітлення обставин та наслідків політичного терору проти інтелігенції, представлений працями відомих дослідників політичної історії України 20–30-х рр. XX ст. Так, у 1994 р. О.С. Рубльов та Ю.А. Черченко опублікували монографію про репресії проти західноукраїнської інтелігенції у 1920–50-х рр. [511], залучивши архівні документи і матеріали з архіву СБУ. Досліджуючи роль та місце західноукраїнської інтелігенції у політичних та культурних процесах 20–30-х рр., О.С. Рубльов показав масові репресії проти західноукраїнської інтелігенції, яка приїхала в УСРР для науково-освітньої роботи [512]. Про неї пише М.М. Кузьменко в монографії, яка вийшла у

2004 р. [153], а також у брошурі в співавторстві з В.М. Даниленком [513]. Доля наркомів освіти Г. Гринька, О. Шумського, В. Затонського висвітлюється у довідково-біографічному видання, яке підготував І.Л. Лікарчук [154]. Репресованим педагогам України присвячена монографія В.І. Марочка та Г. Хілліга, яка на широкому архівно-документальному матеріалі розкриває творчий шлях і трагічну загибель педагогічної інтелігенції в Україні 1930-х рр.: працівників Українського науково-дослідного інституту педагогіки, професорів і викладачів навчальних закладів, учителів загальноосвітньої школи, відомих учених, цілих сімейних педагогічних династій [155].

Політична діяльність М. Скрипника досить вичерпно висвітлена в монографії В.Ф. Солдатенка [158], котрий крім архівних матеріалів, ґрунтовно і критично проаналізував українську та зарубіжну літературу про видатного політичного діяча. Про трагічний фінал Скрипника написано багато. Зокрема, йому присвячено розділ монографії М.Ю. Виговського [156], захищена кандидатська дисертація В.Г. Шарпатим [514].

Репресивна політика проти освітян висвітлена у брошурі Л.В. Корж, автор якої розповідає про трагічну сторінку професорсько-викладацького складу Сумського педагогічного інституту [515]. Документальне видання В.М. Даниленка та А.А. Кравченка розкриває драму життя відомого у 1920-х рр. педагога В. Дурдуківського [516]. Політичний терор проти освітян Запоріжчини показано у брошурі за редакцією М.М. Окси [517].

Інтенсивність досліджень політичних репресій не зменшується, а є стабільною – з'являються кандидатські і докторські дисертації, відтак нові монографії та наукові статті, збірники документів. Так, у 2000 р. В.В. Ченцов захистив докторську дисертацію на тему «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки», в якій дослідив формування механізму політичних репресій, роль репресивних органів у зміцненні більшовицького режиму, показав особливості репресій проти селян, вплив ДПУ на церкву, репресивну технологію «становлення монополії більшовизму» [518]. Можна погодитись

з висновком Ченцова про те, що репресії були «невід’ємною частиною суспільно-політичного життя України», хоча «тогочасне життя радянських людей визначалося багатьма складниками» [518, с. 24], тобто були «досягнення». Він опублікував дві монографії, які стосувалися репресій у 1920-х рр. та трагічної долі німецького населення в Україні [189, 190], а також близько півсотні статей, тобто є авторитетним дослідником історії політичного терору. Ним викладено історіографію проблеми, проте спеціального історіографічного дослідження він не писав.

Історіографічний огляд літератури з історії масових політичних репресій притаманний працям М.М. Шитюка – його докторській дисертації [519] та монографії [188]. Проблемно-тематичними пріоритетами Шитюка є становлення репресивно-каральної системи, репресій проти селян, інтелігенції, національних меншин. На переконання історика – найбільших втрат зазнало селянство, а масові репресії спрямовувалися проти всього населення.

У 2006 р. кандидатські дисертації захистили Н.М. Литвин про політичні репресії проти наукової інтелігенції в УСРР 20–30-х рр. [520] та Е.П. Петровський про архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні 1937–1938 рр. [521]. Джерелознавчий аспект історії масових репресій, особливо методика їх класифікації документів, висвітлено в публікаціях О.В. Гранкіної [522], методичній розвідці Р.Я. Пирога [523], а також в дисертації Р.Ю. Подкура [524]. Ґрунтовний аналіз архівно-слідчих справ здійснив відомий український історик С.І. Білокінь, котрий дослідив масовий терор як засіб державного управління в СРСР [191, 192].

Сучасна зарубіжна історіографія політичних репресій представлена працями російських та західних істориків, політологів, демографів. У 2002 р. російський історик та історіограф М.Є. Главацький видав книгу про «філософський пароплав» [525], тобто про історію виселення інтелігенції у 1922 р. за кордон. Його чергова книга з’явилася 2003 р. і стосувалася історії інтелігенції Росії [526]. Обидві монографії є історіографічними

дослідженнями, хоча їх автор використовує визначення «історіографічні етюди». Він пояснює це тим, що історіографічні етюди не претендують на охоплення всього комплексу наукової літератури, але кожен тематичний сюжет супроводжує аналізом різних точок зору сучасних дослідників. Учений з'ясовує політичні причини антагоністичного ставлення більшовиків до інтелігенції, аналізуючи сучасні тлумачення ідеології більшовизму.

Монографія Т.М. Смирнової [527] є оригінальним дослідженням повсякденного життя «бувших», тобто соціально-професійних груп суспільства, які залишились після жовтневого перевороту, відтак намагалися інтегруватися в радянську систему. Якщо в умовах непу їм вдавалося значно краще адаптуватися, то наприкінці 1920-х – протягом 1930-х років вони відчували на собі «посилення класової нетерпимості». Смирнова пише про наслідки політичних чисток установ, у яких працювали «бувші», особливо після вбивства С. Кірова. Їх соціальними ознаками для чекістів були наявність пенсне, піаніно, бібліотеки та інших атрибутів минулого.

Висвітлення обставин та наслідків політичних репресій відбувалося шляхом публікації документів, які стосувалися партійно-державної номенклатури вищого рангу. Так, у 1995 р. була опублікована добірка листів Сталіна до Молотова за 1925–1936 рр. [528], а у 2001 р. листування Сталіна до Кагановича [529]. Серію публікацій документів та матеріалів продовжили видання розсекречених фондів особистого архіву Сталіна [530], а також інші архівно-документальні видання [531].

Сучасна російська історіографія має значну кількість праць з історії становлення і розвитку ГУЛАГу. Відомою дослідницею радянських концентраційних таборів 1920–30-х рр. є співробітниця Інституту російської історії РАН Г.М. Іванова. Її перша монографія з'явилася у 1997 р. стосувалася ролі ГУЛАГу у формуванні тоталітарної держави [532]. Вона досліджувала соціальний контингент робочої сили таборів [533]. Тема її докторської дисертації присвячена ролі і місцю ГУЛАГу в радянській державній системі кінця 1920-х – середини 50-х рр. [294]. Дослідження

Г.М. Іванової вирізняються ґрунтовною джерельною базою, критичним аналізом літератури.

Тема політичних репресій та функціонування карально-силових структур тоталітарного режиму в СРСР залишається пріоритетною для російської історіографії, судячи з інтенсивності наукових досліджень. Так, лише протягом 2003–2006 рр. в Росії було написано та захищено десятки дисертацій, які безпосередньо чи опосередковано торкалися цієї трагічної сторінки в історії суспільства. Вона постає в дисертації С.А. Шулубіної про формування «соввоєнлага» [534], Ю.Ю. Пажит про в'язнів, трудмобілізованих та спецпереселенців в таборах НКВС Свердловської області, серед яких було десятки тисяч українських селян [290], В.В. Жученка про умови життя в'язнів радянських виправних таборів у 1929–1941 рр. [535], О.І. Капчинської про діяльність ВЧК на початку 1920-х рр. [292]. Перелічені роботи висвітлюють повсякденне життя в'язнів радянських таборів, тобто написані в контексті соціальної історії, що вирізняє їх від політичних досліджень тоталітарного режиму. Історики цікавляться економікою ГУЛАГу, з'ясовують умови праці примусових робітників [536].

Історіографія поповнюється дослідженнями, які висвітлюють масові політичні репресії, тобто показують масштаби терору. До таких праць слід віднести дисертації С.С. Благовієва [537], О.М. Усенка [291], монографію В.В. Кожинова [538].

Демографічний аспект масових політичних репресій розкриває кількість полеглих в таборах ГУЛАГу, а також соціально-професійний склад в'язнів, їх вікову структуру. Втрати населення у 1920–50-х рр. досліджено в публікаціях Н.А. Араловець, яка користувалася даними переписів 1926, 1937 та 1939 рр., а також повоєнними статистичними довідниками [539, 540]. Відомою дослідницею демографічних втрат населення в 20–30-х рр. є В.Б. Жиромська, наукові розвідки якої торкалися різних проблем – жертв репресій, голоду 1932–1933 рр. [541, 542, 543, 544, 545] Дисертація І.В. Волошинової присвячена переселенській політиці радянської держави

[293], а В.М. Земсков є визнаним дослідником соціально-демографічних проблем поселенців, спецпереселенців у таборах [546]. Авторитетним демографом і дослідником соціально-політичного розвитку у 1920–30-х рр. є А.Г. Вишневський, монографія якого з'явилася у 2006 р. і розкриває «демографічні катастрофи» першої половини ХХ ст. в СРСР [547].

Західна історіографія сталінських політичних репресій має давню традицію, але її модерна хвиля припадає на початок 1990-х рр., коли зарубіжні дослідники також отримали доступ до архівних джерел. Разом з російськими колегами вони працювали над спільними науковими проектами з документальних видань, а також займалися монографічними дослідженнями. Так, у 1993 р. М. Джекобсон видав монографію про систему сталінських таборів в СРСР 1917–1934 рр. [395], а хронологічний період другої половини 1930-х рр. та початок 1940-х рр. висвітлив Р. Девіс [548]. На початку 90-х рр. ХХ ст. вийшов збірник наукових статей, упорядкованих І. Гетті та Р. Маннінг, до якого, крім російських істориків, потрапили розвідки західних учених – Д. Гоффмана про великий терор на промислових підприємствах, Г. Рігтерншпорна про соціально-політичну ситуацію у 1930-х рр., а також інших дослідників, які розглядали проблеми репресій – І. Гетті, Р. Маннінг, Ш. Фітцпатрік, С. Уїткрофта, Х. Куромії [393]. У них розкривається система ГУЛАГу, терор проти різних соціально-професійних груп суспільства. Жодна монографія зарубіжних дослідників сталінських репресій не залишає поза увагою монографію Р. Конквеста, опубліковану на початку 70-х рр. [549], але менше згадується його книга 2003 р., яка є роздумами відомого ученого про політичні події ХХ ст. – революції, сталінізм, тероризм [261]. У 2006 р. з'явився український переклад книги Е. Епплбом про історію ГУЛАГу [550], яка є публіцистичним твором.

Німецькомовна історіографія представлена збірником статей за редакцією Ш. Плаггенборга, до якого увійшли наукові розвідки Б. Еннкера про політичне панування культу особи, К. Кур про дітей ворогів народу, Й. Хьослера про радянські та російські інтерпретації сталінізму, М. Венера

про сталінізм і терор [176]. Політичним репресіям присвячено статті Й. Бауера [551] та Д. Поля [552], які стосуються наслідків терору проти населення, у тому числі в Україні. У 1996 р. вийшли ґрунтовні монографії Р. Штеттнера про функціонування системи сталінських концтаборів [553], М. Хільдермайєра про сталінізм напередодні Другої світової війни [270], дослідження Б. Штудер та Б. Унфріда про сталінську партноменклатуру [390]. Вони висвітлювали причини і наслідки політичного терору в контексті теорії тоталітаризму, реанімованої на початку 90-х рр. західними істориками.

Отже, з'ясувавши стан сучасної історіографії проблем становлення і функціонування радянської політичної системи 1920–30-х рр., слід визнати цю тематику однією з найпріоритетніших. За кількістю праць домінантними є 1920-ті роки, актуалізація яких зумовлена науково-історичними дослідженнями непу, його традиційною соціально-економічною проблематикою. Для історіографії 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. притаманна активізація саме вивчення політичної історії: функціонування монопартійної системи, формування партійно-радянської номенклатури, створення і розвиток СРСР, утвердження тоталітарного режиму та його карально-репресивна політика.

Сучасна російська історіографія історії становлення та функціонування політичної системи періоду непу, має суперечливе поєднання ґносеологічного та онтологічного аспектів. Вишукуючи модерні теоретичні підходи, російські історики не завжди розмежовують методи системного аналізу непу та структурно-функціональні ознаки самого нового економічного курсу. Термін «непівське суспільство», яким користуються дослідники політичної історії, залишається передусім методологічним інструментом, меншою мірою історичною реальністю 20-х рр. Дискусійним є питання про існування паростків громадянського суспільства, про його конституційний статус, про демократизацію соціально-політичних інститутів, про діалектичний зв'язок економічних та політичних реформ. Неп, особливо в контексті теорії альтернатив кінця 1980-х – початку

1990-х рр., набув серед окремих істориків вигляду економічної системи, окремі складові якої, вони, базуючись на марксистській методології та припущеннях контрфактичної історії, намагалися відшукати і в тогочасній політичній системі. Але єдиного системного зв'язку не існувало, вони суттєво вирізнялися між собою, а новий економічний курс стосувався переважно базових основ економічного життя – промисловості, сільського господарства, торгівлі. Неп, як політика, не мав системних ознак, не реалізував власного потенціалу, не вибудував і відповідної соціально-економічної системи. Теза про вплив ринкової економіки на демократизацію суспільного життя, яку обстоював Є.Гімпельсон, теоретично виглядає привабливо, але в реальному житті такої взаємодії не відбулося, а «зміновіхівство» виявилось жалюгідною реакцією інтелігенції на лібералізацію економічного курсу більшовиків.

Заслуговує уваги висновок В.Дмитренка про два паралельних, але рівнодіючих, шляхи розвитку економіки та політики, про відмінність непівської економічної та більшовицької політичної систем. Між ними існував «розривний зв'язок», тому що багатокладність економічного розвитку формувала іншу соціальну структуру суспільства, а «радянська політична система», заснована на монопартійному принципі, переслідувала абсолютно протилежні цінності.

Поняття «непівське суспільство» має два виміри: перший стосується соціально-економічних форм повсякденного життя приватних підприємців – непманів, а другий виокремлює перший як підсистему суспільного розвитку загалом. Питання про наявність ознак радянського суспільства у роки непу залишається дискусійним саме в контексті формування нового типу ментальності, а не висвітлення структурних компонентів – рад, громадських організацій, партійно-державних органів влади. Виразником громадянського суспільства історики вважають свобод: слова, друку, віросповідань, вибори. Вони є критерієм зрілості суспільства, і у 1920-х рр., а тим більше у 1930-х рр. – не діяли.

Термін «непівське суспільство», крім гносеологічної парадигми, стосується передусім функціональних ознак повсякденного життя тих соціально-професійних груп, які уособлювали «епоху непу», були її творцями і носіями. «Непівське суспільство», яким зазвичай користуються історики, є своєрідним хронотипом, тобто заміником історичного періоду, а з другого боку теоретико-методологічним надбанням сучасної історіографії непу, новим проблемно-тематичним висвітленням соціальної історії. Її дослідження фактично розпочато, але триває пошук нової методології. Залежно від теоретичної бази дослідження, від ключового підходу, постає і відповідна картина суспільного розвитку. Так, прихильники теорії тоталітаризму зосереджуються на складових радянської політичної системи, модернізму – вишукують структурні елементи суспільства загалом, цивілізаційного підходу – знаходять його роль і місце в контексті світової еволюції, а «соціальні історики» досліджують особливості повсякденного життя. Мають рацію ті дослідники, які виокремлюють необхідність системного вивчення непу, використовуючи сучасну теоретико-методологічну базу історичної науки.

Реально «непівське суспільство», тобто повсякденне соціально-економічне життя великих груп людей на відповідних принципах непу, існувало в умовах радянської політичної системи, яка формуючись обмежувала потенційні можливості функціональних основ непу. Економічна політика не була системою, а лише напрямком, відтак не відбудувала власної системи, модернізувавши частково існуючі економічні відносини. Для історичних наукових досліджень важливо розмежовувати поняття «політична система», «непівське суспільство», «економічна система», «непівська економіка», які співвідносяться як ціле і частина, спільне та особливе.

Історія радянського державотворення вирізняється теоретичними підходами та політологічними оцінками українських, російських, західних істориків. В працях українських істориків, яких обмаль з проблем становлення СРСР, відсутня ідея спадкоємності державної ідеї за принципом

триєдності Російська імперія – СРСР – Російська Федерація, яка простежується в російській історіографії. Унітарна держава, якою був СРСР, українськими істориками сприймається дуже критично і, на їхню думку, унеможливила розвиток національної державності та громадянського суспільства в Україні. Для новітньої наукової літератури проблем історії радянського державотворення притаманна наявність елементів універсалізму, цивілізаційного підходу, постмодерністських теорій, однак ключовим є теорія тоталітаризму, яка стала своєрідною методологією дослідження. Прихильники концепції тоталітарності, а вони становлять більшість, показують “радянську імперію”, авторитарність її інститутів влади, монополію партії над державними органами. Для них висвітлення “радянського федералізму” в контексті “єдиної союзної держави” або “великої централізованої, унітарної держави” є пріоритетним, а для українських істориків актуальними є проблеми децентралізації, національної державності, суверенізації. Сучасна історична наука розглядає переважно відносини влади і суспільства, а не історію радянського державотворення, тобто звертає увагу на її соціальні та політичні функції.

Висвітлення партійно-радянської номенклатури відбувається переважно в контексті теорії тоталітаризму, характерної для західної політології 1970–80-х рр., гносеологічні принципи якої стали своєрідною методологією для історіографічного дискурсу в Україні та Росії 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Номенклатура ототожнюється головним чином з партійною елітою, ідеалізація якої, притаманна для історіографії початку 1990-х рр., перетворилася на демонізацію та критичне висвітлення, особливо Сталіна та його оточення. Темою номенклатури переймаються українські та зарубіжні історики, хоча її повсякденне життя залишається малодослідженим.

Дослідження інституційного статусу громадських організацій відбувається також в контексті теорії тоталітаризму, особливо українськими та російськими істориками. Панівною є концепція одержавлення

кооперативних товариств, профспілок, молодіжних та фахових організацій. Історіографія проблеми представлена декількома докторськими та кандидатськими дисертаціями, але відсутня належна науково-історична класифікація громадських об'єднань. Західні дослідники, за деяким винятком, розглядають їх виникнення в контексті історії становлення та функціонування громадянського суспільства.

Політичні репресії становлять особливий науково-пізнавальний інтерес суспільствознавців, але вражає теоретико-методологічна одноманітність їх висвітлення. Вичерпно з'ясовано наслідки, перебіг подій, а мотиви менш досліджені. Набуває поширення соціальний аспект, тобто особливості використання підневільної робочої сили в концтаборах та поселеннях, побут в'язнів. Основну частину історіографічних джерел з історії політичних репресій становлять монографії та збірники документів, які висвітлюють наслідки терору проти професійних груп та соціальних верств суспільства – військових, педагогів, учених, селян, партійно-радянської номенклатури. Спостерігається відносна ідеалізація окремих категорій репресованих, а концептуально вони віддзеркалюють методологічні принципи теорії тоталітаризму. Західні історики виокремлюють проблему формування сталінізму, досліджують його політико-ідеологічні та соціально-економічні витоки. Кількість літератури досягла тієї якісної межі, яка спонукує істориків до написання підсумкових досліджень, щоб виявити досягнення та прорахунки, визначити перспективи. Дослідивши науково-історичну літературу з історії становлення та розвитку політичної системи у 1920–30-х рр., слід констатувати і відсутність узагальнюючих історіографічних праць.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРИОРИТЕТИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

3.1. «Теорія альтернатив»: сучасні тлумачення непу

Українська та російська історична наука має декілька суто історіографічних праць, присвячених з'ясуванню сучасного стану вивчення непівської проблематики. За роки «перебудовного» та «пострадянського» розвитку історіографії було спростовано чимало схем і догм висвітлення непу, але з'явилися і нові міфи. На їх появу звернув увагу В.П. Дмитренко у 1994 р., підкреслюючи той факт, що неп «став у побуті буденним», сприймається як доступне і зрозуміле явище, відтак, як поняття, «втратило свою чітку історичну визначеність» [216, с. 27]. Судячи з оцінок та тлумачень самого Дмитренка, він також перебував під впливом «перебудовного синдрому», тобто не заперечував актуалізації непівської проблематики тими радикальними змінами, які відбувалися в СРСР наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого сторіччя. Економісти, соціологи, історики, на його переконання, шукали історичні «зразки для запозичення», вважаючи заміну непу іншою політикою – «перекрученням соціалізму» [227]. Науковці почали вивчати історичне значення непу [554], теоретичні дискусії початку 1920-х рр. стосовно його перспектив розвитку [555], зосереджуючись на протиставленні нового економічного курсу та командно-адміністративної системи [556, 557].

Найвиразніше концептуально-методологічні особливості історіографії непу кінця 1980-х – початку 1990-х рр. віддзеркалює «теорія альтернатив», тобто дискусії про перспективи непу, причини його згортання, переваги і прогалини, про протиставлення ленінсько-бухарінської моделі непу сталінській модернізації з її адміністративно-силовими та організаційно-

господарськими формами – примусовою колективізацією, форсованою індустріалізацією. «Теорія альтернатив» в історіографії непу та історії соціально-політичних і економічних відносин 1920-х рр. загалом – не була породжена гносеологічними принципами «альтернативної історії», які викликають певні застереження вчених [558], а швидше політико-ідеологічними факторами кінця 80-х рр. ХХ ст. Професійні історики, зазначає М.М. Горінов, перебували під впливом «перебудовної» історіографічної весни», не звертаючи уваги на очевидне: офіційно не проголошену, але вдало вибудовану ідеологічну парадигму теоретичних дискусій. «Перебудовний плюралізм, – наголошував він, – був обмежений тісними рамками: вимагалось протиставити «хороший» неп (історію 20-х рр.) «поганому» сталінізму (історії 30-х рр.). Відповідно вітчизняна історіографія 1920–30-х рр. загалом проходила під знаком пошуку альтернативи сталінському «великому перелому» 1929 р. і ширше – моделі державного соціалізму, реалізованій в СРСР і в країнах колишнього соціалістичного співтовариства» [559, с. 240]. Дискусії «перебудовної доби» охопили не лише історичні науки, а все суспільство, яке чекало радикальних змін, відтак ейфорія «в рядах професійних істориків» виявилася нормальним морально-психологічним явищем, особливо після багатьох років всіляких заборон та обмежень. «Непівська економіка, з характерним для неї плюралізмом форм власності, госпрозрахункової держпромисловості, співіснуванням планового регулювання і ринку, – на переконання М. Горінова, – вважалася багатьом публіцистам і, меншою мірою, дослідникам-професіоналам ідеальною моделлю «соціалістичної ринкової економіки»; а неп загалом – з його відносним ідеологічним плюралізмом у межах комуністичної доктрини – прообразом омріяного «ринкового соціалізму», нібито волюнтаристські відкинутого Сталіним, котрий прагнув встановити режим особистої влади, відтак не мав потреби в «плюралістичному» непові» [70, с. 240]. Так думав і писав М. Горінов у 1996 р., але у 1990 р. він вивчав «альтернативні варіанти соціально-економічного розвитку», розглядаючи причини згорання непу:

партія не скористалася заповітом Леніна, не розвинула «ленінську модель ринкового кооперативного соціалізму»; не ліквідували «ультраліві догматики» [559]. Необхідно зазначити, що Горінов у 1990 р. висловив скептичне ставлення до «конструювання позаісторичних сталих «альтернатив» – Троцького чи Бухаріна, а натомість закликав колег вивчати реальну непівську господарську систему, багатуукладність, економічні кризи 1920-х рр. [559, с. 8]. Неп, як вважав російський учений, виявився своєрідним компромісом між двома економічними системами – адміністративно-командною періоду громадянської війни та дрібнотоварною «підприємницько-ринковою тенденцією», а «альтернативи Сокольнікова», орієнтування на розвиток кооперативного сектора, була приречена на усунення в умовах монопартійної системи [221].

Кооперацію, як альтернативу сталінської модернізації, розглядають українські історики С.В. Кульчицький [151], В.І. Марочко [127], але виокремлюють суперечливу парадигму ленінського «кооперативного соціалізму», тобто невідповідність селянської кооперації і більшовицької колективізації у формі колгоспів, позаяк вони уособлювали два різних соціально-економічних уклади. Протиставлення «альтернативи Бухаріна» і сталінської командно-адміністративної моделі простежується в іншій монографії С.В. Кульчицького [126], хоча спеціально він не досліджує цю проблему. Українські історики займалися вивченням конкретних форм економічного розвитку суспільства – кооперації, сільського господарства, не переймаючись з'ясуванням альтернативи сталінської модернізації, хоча «перебудовний синдром» позначився на концептуальних основах історіографії непу.

Становлення «теорії альтернатив», тобто активного обговорення теоретичних та історичних проблем непу, припадає на 1988–1989 рр. Її творцями виявилися історики, які започаткували хвилю «перебудовної історіографії», намагаючись модернізувати історичне пізнання минулого, а також швидко розкрити так звані «білі плями» історії. Зокрема, у 1988 р.

вийшла стаття Г.А. Бордюгова та В.О. Козлова про «альтернативу Бухаріна», автори якої з'ясовували питання «про подальшу долю непу» [560], а насправді простежували перспективу функціонування економічної системи, орієнтованої на «приватний ринок», не залишаючи поза увагою «рух до соціалізму як «ладу цивілізованих кооператорів». Вони ідеалізували неп, але не приховували і його недоліків, обстоювали власне бачення розвитку соціально-економічної і політичної ситуації в країні другої половини 20-х рр. Зосереджуючись на питаннях «дискусій про долю непу, про альтернативи і невикористані можливості кінця 20-х рр.», згадані дослідники розпочинають аналіз проблеми не з XV з'їзду ВКП(б) та наступних 1927–1929 рр., а від попереднього періоду 1925–1927 рр., котрий значною мірою зумовив протиріччя і драму кінця 1920-х рр. Якщо сучасні історики, вважали автори статті, переймаються питанням «як і чому можна і треба було зберегти неп, то для сучасників непу проблема виявилася принципово іншою: як уникнути небезпеки, пов'язаною з цією політикою» [560, с. 15].

Для партійно-радянської номенклатури 1920-х рр., на думку згаданих російських істориків, згорання непу означало усунення приватного ринку, свободи торгівлі в організаційних формах тих років, яке розпочалося, на переконання Бордюгова і Козлова, у 1927 р. Вони зазначали, що XV з'їзд ВКП(б) «розробив концепцію переведення непу на нові засади», тобто «програма поступової трансформації непу, а не його згорання» [560, с. 16]. В надрах непу, на їхню думку, визрівали елементи майбутньої «адміністративно-командної системи». Дослідники підкреслюють наявність об'єктивних факторів згорання непу (загострення міжнародної ситуації, хлібозаготівельної кризи), а також історично обґрунтовують доцільність застосування державою «надзвичайних заходів». Малопереконливою є їхня теза про те, що «погіршення політичної ситуації в країні, викликане кризовими явищами в економіці», спричинило протест номенклатури і робітників до «непівського суспільства», позаяк система влади стабілізувалася завдяки непівському курсові, а невдоволення робітників мало

значно ширший спектр, котрий охоплював політичні, соціальні, побутові питання системного характеру. Непмани формували і забезпечували внутрішній споживчий ринок, якому населення віддавало перевагу.

Аналізуючи «альтернативну програму» групи Бухаріна (імпорт хліба, нормалізація продовольчого становища міст, рішуча відмова від надзвичайних заходів, дотримання революційної законності, лібералізація податкової політики, цін на хліб), Бордюгов та Козлов загалом визнають її перспективність і перевагу адміністративно-командній системі, ідеологом якої вони вважали Сталіна. На їхню думку «ні бухарінський, ні сталінський шлях не був оптимальним», а інших ніхто більше не запропонував. «І все ж, – наголошують вони, – альтернатива групи Бухаріна була. Вона полягала у принциповому скасуванні надзвичайщини як системи методів соціалістичного будівництва» [560, с. 32].

Концептуально «теорія альтернатив» виявилася нереальною, позаяк об'єктом дискусії став неіснуючий факт, тобто наявність можливого. Дослідники не заперечували «історичної зумовленості трансформації непу», визнали внутрішню кризу «непівської системи наприкінці 1927 – початку 1928 року», протистояння «традиційного» непу і «досвіду епохи «воєнного комунізму». Пропозиції Бухаріна мали тактичне спрямування, а «придатної для членів ЦК альтернативи він не запропонував» [560, с. 30–32]. Наприкінці 80-х рр. в історіографії непу домінувала його радянська інтерпретація, яка базувалася на ленінських оцінках та висновках щодо нового курсу [561].

Критичний перегляд «теорії альтернатив», а фактично методологічної парадигми висвітлення непу, розпочався у 1990 р. Історики висловлювали категоричні думки з приводу дискусій про перспективність і неперспективність моделей соціально-економічного розвитку країни наприкінці 1920-х рр. «Мені видається, – наголошував Є.О. Нікіфоров, – що діалог про альтернативу в історичному процесі, що триває в публіцистичній літературі, є марним» [310, с. 202]. Він обґрунтовує свою тезу тим, що об'єднати монополію і вільну конкуренцію неможливо, відтак і

«Бухарінсько-Сталінська» альтернатива – це нонсенс, а тим паче намагання деяких істориків поширити відносну лібералізацію економічного життя на політичну систему 20-х рр. Тоталітарний режим і демократія – абсолютні протилежності, а в реальному житті радянського суспільства їхня єдність обернулася фарсом – так званою «пролетарською демократією», яка не мала ніякого відношення до справжніх свобод та прав пролетаріату, тобто промислових робітників. У 1991 р. В.В. Кудрявцев у передмові до збірника статей російських економістів-аграрників 20-х рр. визнав факт ідеалізації непу істориками «перебудовної доби», а дискусію про альтернативність розвитку країни у 20-х рр. – схоластичною [562].

«Бухарінська альтернатива» стосувалася головним чином тактики подолання конкретної економічної ситуації – кризи хлібозаготівель, а не вдосконалення політико-економічної системи державного соціалізму. Курс на його зміцнення залишався незмінним, а функціональні принципи розбудови не викликали тоді сумніву. Теоретичну фабулу дискусій про альтернативу сталінської модернізації становила наступна конструкція: спроможним чи неспроможним був неп подолати «воєнний комунізм» в соціально-економічній і політичній сферах. У 1992 р., тобто чотири роки після першої статті про «альтернативу Бухаріна», Бордюгов і Козлов опублікували книгу [61], до якої потрапили їхні публікації за 1989–1990 рр. про політичну біографію «теоретика партії», про його погляди на соціалізм. Згадали також про «перебудовну» дискусію стосовно альтернативи сталінізму. Критично переглядаючи основні аргументи за і проти, вчені дійшли висновку, що сама дискусія означала «повернення нас до старої концепції щодо прогресивного руху радянського суспільства, незважаючи на злочини сталінської епохи» [61, с. 124]. Історики підкреслювали початок розбудови державного соціалізму задовго до «великого перелому», визнавши зародження адміністративно-командної системи в рамках «непівської економіки». Повертаючись до перебігу дискусії кінця 80-х рр., автори згаданої праці відзначили таке: «невиразна постановка питання про

альтернативи адміністративно-командної системи, його плутанина з питанням про альтернативу сталінської політики кінця 20-х рр. – призвели до непорозуміння» [61, с. 144]. Обговорення цієї проблеми в науково-історичній та публіцистичній літературі тривало до середини 90-х рр., починаючи загалом з другої половини 80-х рр., яке виявилось плідним за кількістю праць, але і в теоретичному плані сприяло активному з'ясуванню засад «непівського суспільства». Треба зазначити, що визначення «непівське суспільство» постало вперше саме в статті Бордюгова і Козлова [558, с. 32], але проблема відносин суспільства і влади тоді ще не стала пріоритетною для істориків. Згадані дослідники відмовились від прихильності до «теорії «альтернатив», зосередившись, зокрема, на «пошукові альтернативних структур в історичній науці» [563].

Офіційне «самоспростування» так званої «теорії альтернатив», до якого вдалися у 1992 р. Бордюгов та Козлов, стосувалося їхньої наукової позиції, а методологічні принципи «перебудовної історіографії» проблем непу залишились. Так, С.В. Цакунов, з'ясовуючи досвід проведення ринкових реформ у 1920-х рр., торкнувся питання про їх політичні перепони, які мали рівень офіційної доктрини [564]. Книга вийшла у 1994 р. і її автор розкритикував прихильників умоглядних «альтернатив», проте не уникнув подібних гносеологічних підходів, аналізуючи «капіталізм при соціалізмі», тобто несумісні явища. Він переконаний, що неп був приречений на скасування від часу проголошення.

Історики, цураючись «теорії альтернатив», зосереджувалися на конкретних проблемах, про що вони закликали ще на початку 1990-х рр., але позбутися її інерції та тенденцій не вдалося, позаяк вони виявили себе при розгляді економічного розвитку суспільства. Деякі дослідники продовжували з'ясовувати причини згортання непу, визнаючи за основу – економічні фактори, а не протистояння між політичними та економічними сферами [565]. Для історіографії 1990-х рр. стає пріоритетною тема поєднання державного регулювання економічних відносин у 1920-х рр., тобто

співвідношення чи співіснування командно-адміністративної системи і ринку. Вона простежується в статтях і колективних працях російських істориків [566, 567, 568], а також в книгах українських дослідників [125, 133]. Державне регулювання висвітлюється в контексті «повзучої монополізації» економічної сфери державним сектором, відтак «посилення монопольних тенденцій і втручання держави в господарське життя» суспільства [569], яке почало набувати принципу методології. Він стосувався вивчення діяльності громадських та кооперативних організацій, адже історики залюбки писали про одержавлення. Безперспективність непівського курсу стала аксіомою для тих істориків, які демонізували уніфікаторську роль державних структур.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші історіографічні дослідження з непівської проблематики, які підвели підсумок нового бачення соціально-економічного розвитку суспільства 1920-х рр. Науково-теоретичне узагальнення результатів дискусій про «альтернативність» припадає на другу половину 90-х рр., коли в історіографії непу виокремилися дві парадигми – «оптимістична» та «песимістична», про які писав М.М. Горінов [70]. Концептуальну базу «песимістів» становила теза про ринкові відносини, про рівень їх розвитку в тій чи іншій галузі економіки. Не виписуючи стандартів ринкової економіки, дослідники сільського господарства і промисловості виявляли ознаки «нерозвиненого» і «деформованого» ринку, припасовуючи зразки і досвід здійснення модернізації економіки у європейських країнах. Має рацію М. Горінов, зазначаючи, що «прив'язка непу до ринкової тенденції, відверто кажучи, конкретно-історично видається невірною» [70, с. 243]. На його думку «неп в економіці – це дуалістична адміністративно-ринкова система» [70, с. 244], тобто учений визнає ту історіографічну парадигму, яка склалася протягом першої половини 90-х рр. в науковій літературі з історії і теорії непу: протистояння командно-адміністративної і ринкової систем. Авторитетний дослідник непу, як і значна частина істориків нового курсу більшовиків, не уникнув містичного впливу самої аббревіатури «неп», про яку застерігав Дмитренко, відтак його фраза «неп в економіці» є

тавтологія, а неп, тобто звичайна політика, не мала системних ознак. Багатоукладність, яка існувала і раніше, лише змінила деякі принципи функціонування, зумовлені проголошенням непу, але вона не була суто непівською.

Сучасну російську історіографію непу 1990-х рр. розкрив І.Б. Орлов, з'ясувавши її досягнення, проблематику і перспективи. Він критично висвітлює джерела історіографії непу, об'єктивно оцінює дискусії кінця 1980-х рр., хоча і скептично. «Ідеологізований підхід до непу у перебудовний період (у ньому шукали витoki перебудови та аргументи для аналізу причин деформації соціалізму), – зазначає історіограф непу Орлов, – дозволили побачити в ньому реальний шлях виходу з економічного і політичного тупика, у якому опинилася країна, альтернативу сталінської командно-адміністративної системи» [75, с. 104]. Разом з тим, аналізуючи політичні фактори своєрідного «ренесансу» у вивченні непу, котрий припадав на кінець 1980-х рр., російський історик вважає, що він був «спровокований» ідеологічними мотивами, а конкретніше закликом О.М. Яковлева досліджувати причини скасування непу. В історіографії виник небувалий плюралізм думок: від «песимістів» до «оптимістів», який свідчив про «суб'єктивне» і «об'єктивне» тлумачення непу. Для перших вирішальним фактором «згортання» непу були «вольові дії Сталіна» та його оточення, які не сприйняли «традиційного» непу, а для других («об'єктивістів») – злам непівського курсу був неминучим у зв'язку з нездоланими протиріччями (кризовість непу, обмеженість ринкових механізмів, відсутність політичних реформ) [75, с. 105]. Обидва напрямки, які є надбанням історіографії непу, фактично вибудували першу і дуже важливу фазу наукового з'ясування непівського суспільства. Висловлюючись стосовно «Бухарінської альтернативи», яку пропагували історики, Орлов висловив сумнів стосовно можливості її реалізації, а найвірогіднішим вважав «синтез бухарінського і сталінського варіантів» [75, с. 108]. Він виокремив також і третій варіант – небухарінська альтернатива сталінському курсу в якості першого

п'ятирічного плану із збалансованим ростом і принципами непу. Постановка питання про альтернативність підштовхувала істориків до з'ясування конкретних форм альтернативного розвитку. Учений погоджується з колегами про те, що період актуалізації «білих плям» та історичних альтернатив зник, але і в пошукові закономірностей суспільного розвитку, котрий ніби знаменує новий етап історіографії, «теорія альтернатив» залишається. «Із загальнофілософської точки зору, – підкреслює Орлов, – дискусія про альтернативність і детермінізм безплідна і ненаукова» [75, с. 105]. Неможливо довести реальність того, чого взагалі не існувало.

Найбільш системною, на думку Орлова, була концепція непу В.П. Дмитренко. Вона стосувалася положення про наявність альтернативності як потенції і можливості, реалізація яких залежала від усунення двох моментів: радикальної зміни ідеології більшовизму та відлучення партії від влади.

Якісно новий рівень дослідження непу, на переконання Орлова, розпочався з середини 1990-х рр. Наука звільнилася від ідеологічного та адміністративного впливів, відтак об'єктивному науковому аналізу стали підвладні всі аспекти непу. Питання про альтернативність непу продовжується дискутуватися, але під іншим концептуальним кутом: неп – конкретна політика, ідеологія конкретно-історичного періоду чи реакція керівництва РКП(б) на загрозу втрати влади, засіб вирішення реальних економічно-господарських завдань. Орлов визнає спробу М. Горінова з'ясувати основні тенденції розвитку сучасної історіографії непу, яка зосереджується на соціально-політичних аспектах, а в царині економічної історії, обмежується пошуком взаємодії – плану та ринку. Підсумовуючи історіографічний аналіз сучасної російської науково-історичної літератури з історії і теорії непу, Орлов виокремив наступні узагальнюючі висновки, покликаючись на конкретні джерела: неп не досліджувався із загальноцивілізаційної точки зору, без ретельного розгляду окремих частин якого неможливо збагнути його суть, неп був вимушеним відступом, не був

цілісною системою, неп – економічна реформа, але незавершена економічна політика партії [74, с. 193].

Історична наука «перебудовної» та «пострадянської» доби багато уваги виділила з'ясуванню методології, яке, на думку Орлова, супроводжувалося безглуздими суперечками про перспективність або безперспективність того чи іншого методу, а завершилося тим, що історики монополізували один з них, уникаючи конкретно-історичних досліджень. Системний аналіз непу означає вивчення причинно-наслідкових зв'язків між структурами соціуму, їх функціональних зв'язків. Свідченням його використання стали праці про взаємини суспільства і влади, відтак історики вийшли на поняття і явище «непівське суспільство». В історіографії набуло вжитку і тлумачення «непівська економіка», але дослідники не погоджуються з тим, що вона мала системні ознаки. Так, В.П. Дмитренко певен, що неп не був цілісною системою, особливо, в економіці, а був лише одним з її елементів [216]. Такої думки і його колега М. Метельський, котрий виокремлює проблему одержавлення кооперації, децентралізацію управління промисловістю лише на рівні трестівського госпрозрахунку [570]. З позиції альтернативності оцінює неп, якому не судилося стати системою, позаяк економічні реформи, не супроводжувалися політичними В.Я. Філімонов [571]. На таких методологічних засадах побудовані монографії Є. Гімпельсона, про які говорилося у попередніх розділах стосовно «непівського суспільства». Безсистемність непу демонструє Л.М. Лютов, досліджуючи відносини державної промисловості і приватного сектору [148, 149]. Дискусії про системність непу є пошуком системної парадигми вивчення самого непу. Такої можливості Орлов не заперечує. Онтологічні та гносеологічні аспекти з'ясування системних ознак непу переплітаються. Слушною, є оцінка непу як «системи тимчасових заходів для ліквідації диспропорцій у народному господарстві» [571, с. 8–10]. Функціонування економічної системи у 20-х рр., враховуючи її багатуукладність, розвивалося за конкретними законами, які далеко не співпадали з принципами непу, особливо в сільському

господарстві. Суперечливою є концепція системності непу, якщо мати на увазі відвертий антагонізм між державним і приватним секторами з точки зору соціально-економічної цілісності суспільного розвитку.

Характерною ознакою сучасної історіографії непу є тлумачення його реформаційного потенціалу. На переконання Орлова, «неп можна оцінювати як реформу», але досить своєрідну, позаяк перехід до неї відбувся поспішно, без попередньої підготовки та з'ясування у партійно-урядових колах» [74, с. 34]. Інші дослідники, особливо «хвиль російської модернізації», розглядають період 20-х рр. таким чином: 1921–1922 рр. – перехід до реформ, 1922–1927 рр. – здійснення реформ, 1927–1929 рр. – перехід до контрреформ [572]. Можна погодитись з такою умовною періодизацією реформування, власне з твердженням істориків про наявність самих реформ, які завершилися відносним оформленням змішаної системи економічних відносин, представлених різними суб'єктами господарювання – державним, колективним, приватним секторами. Економічна система була планово-ринковою з виразними ознаками державного монополізму.

Не викликає заперечень історичний факт проголошення та часткового здійснення реформ, але вони не мали ознак радикального і конструктивного поліпшення соціально-економічної ситуації в суспільстві. Непівські перетворення не змінили економічних основ суспільного розвитку, позаяк цю функцію виконала націоналізація та воєннокомуністична доктрина, тому неп був частковою економічною реформою. Він, на глибоке переконання Орлова, не став радикальною економічною реформою, а лише одним з аспектів економічної політики радянської держави, яка припускала наявність товарно-грошових відносин [74, с. 46]. «Вирішення питання про можливість симбіозу елементів ринкової системи з економічною системою, яка базується на державній власності на основні засоби виробництва, – наголошує Орлов, – це означає і постановку питання про альтернативу непу, про перспективи створення господарського механізму регулювання ринкової системи» [74, с. 46]. Неп розглядався як фактор стабілізації внутрішньої соціально-

економічної структури, відтак був соціально-економічною політикою. Якщо політика, то говорити про систему або її системотворючі ознаки поспішно і ненауково. Вона мала форми і методи здійснення, але не структурно-системні складові, притаманні для соціуму, тобто суспільства, економіки, влади. Нова економічна політика, як і будь-яка «політика», була засобом, набором методів для досягнення конкретних завдань. Саме вони залишаються малодослідженими, тобто соціально-економічна результативність непу, а не політичні тактико-стратегічні аспекти та «альтернативи».

Неп був лише політикою, заздалегідь приреченим економічним курсом, згорання якого віддзеркалювало «універсальну економічну закономірність», яку виокремлюють сучасні науковці: перевищення певної критичної величини державного сектору призводить до руйнації фундаментальних підвалин будь-якої суспільно-економічної формації [573]. Економічна політика, яку здійснювала радянська влада упродовж 1920-х рр., сприяла утвердженню нової політичної системи, мала виразні ознаки дискретності, тому виявилася безальтернативною. Вона була підсистемним явищем, а не ключовим, відтак приреченою на радикальну трансформацію. Переважна більшість дослідників позитивно оцінює результативність непу, особливо для соціально-економічної стабілізації суспільного розвитку, хоча головне політичне завдання – встановлення громадянського миру виявилось недосяжним. Не можна погодитися й з думками про те, що саме неп спричинив соціальні суперечності в суспільстві, як вважає С.В. Виноградов [574], тому що вони виникли під час більшовицьких експериментів у 1917–1920 рр., а новий курс мав їх усунути.

Запровадження непу в аграрному секторі економіки 20-х рр. минулого сторіччя завжди було пріоритетним напрямком, позаяк соціально-економічна тематика викликала широкий діапазон науково-історичних досліджень, починаючи з радянської історіографії. Сучасна українська, російська та західна історіографія має низку ґрунтовних праць, а головне можливість

тісного наукового обміну. Свідченням тому є проведення теоретичного семінару «Сучасні концепції аграрного розвитку», матеріали якого друкувалися на сторінках фахового періодичного видання «Отечественная история». Так, відомий російський історик-аграрник В.П. Данілов, розпочинаючи один із семінарів, зазначив, що подібні зустрічі російських та зарубіжних учених з питань історії селянства тривають давно, а їхня мета – це співставлення концепцій [575]. Зокрема, у 1995 р. темою теоретичного семінару стало обговорення ґрунтовної монографії німецького історика Ш. Мерля, яка вийшла ще у 1981 р. [576]. Фактично дискусія стосувалася товарного виробництва у селянському господарстві, концепції непу, ролі кооперації, сільськогосподарського кредиту, податкової політики, соціальної структури селянства, кризи хлібозаготівель, тобто ключових питань його книги. Опонентами були російські історики Ю.О. Мошков, М.А. Вілцан, Ю.Х. Ібрагімова, М.О. Івницький, В.П. Данілов, Н.К. Фігуровська, І.Є. Зеленін, В.М. Слепньов, тобто еліта російської історичної школи аграрної історії. Дискусія відбувалася в контексті «теорії альтернатив», тому що неп, на переконання В.П. Данілова, був «періодом вибору шляхів, періодом альтернатив» [575, с. 101]. Роком раніше Н.Л. Рогаліна, з'ясовуючи вплив непу на селянство, зазначила, що історики від роздумів та дискусій про втрачені можливості і альтернативи розвитку 20-х рр. перейшли до «фронтального» переосмислення цього «суперечливого феномену» [577]. Вона виокремила специфіку непу в аграрному секторі, де він розпочався дещо пізніше, але гадала від чого помер неп: від «насильницької» чи «природної» смерті». Складається враження, ніби російська історіографія просто приречена на концепцію альтернативного пошуку. У 1998 р. дослідниця закликала і наполягала відмовитись від уявлення про дві стадії непу – «зростаючу» та «спадаючу», а 1925 р. не вважати рубіжним [578]. Неп, на її думку, мав ознаки реформи, не земельної, як вважає В.В. Кабанов [579, 580], а аграрної. Між ними існувала з цього приводу конструктивна дискусія [581], хоч її не підтримали історики, тобто не досліджували

непівської аграрної реформи. Вона не знайшла розвитку і в українській історіографії непу, яка висвітлювала його в контексті державного регулювання соціально-економічних відносин, спираючись на так звану «теорію альтернатив», яка опанувала історичною наукою. Про аграрну реформу у 20-х рр. ХХ ст. сучасна українська історіографія мовчить, але компенсує цю прогалину активним дослідженням соціально-економічної проблематики: розвитку селянського господарства в роки непу [582, 128, 129], висвітленням його своєрідної соціальної становості, тобто виокремлення групи заможних селянських господарств [583, 584], теоретичних розвідок про фермерство в українському селі 1920-х рр. [585]. Соціально-політична проблематика 20-х рр. ХХ ст. частково висвітлюється в книзі П. Магочія [586], а соціально-економічні аспекти в колективній монографії з історії селянства України [132].

Російські історики присвятили з'ясуванню історико-теоретичних питань заможності селянських господарств аграрний симпозіум, що відбувся у 2001 р. у Вологді. Одні вважали, що визначення «заможні селяни» – це характерний для радянської історіографії клас «куркулів», а справжні середняки мали 30% господарств, а загалом учасники наукового симпозіуму обговорювали конкретні теми: землекористування, розвиток заможницьких господарств, ментальність [587].

Протягом десяти років виходять наукові записки Московської вищої школи соціальних та економічних наук з історії та теорії селянознавства, які редагував В.П. Данілов. У 2006 р. вийшов п'ятий випуск, у якому є стаття В.П. Данілова, що виявилася його останнім науковим доробком [588]. Він використовує термін «реформа» і «революція» для характеристики «аграрних перетворень»: реформа 1861 р., столипінська реформа 1906–1915 рр., «велика аграрна революція 1917–1922 рр.» Цікаво, що «велика революція», її соціально-економічні наслідки, на думку Данілова, змусили більшовиків запровадити неп, про який він не згадує в контексті аграрної реформи. Дослідник теоретично повертається до «проблеми альтернатив сталінізму»,

тобто до дискусій 1980-х рр., але для того, щоб привернути увагу до проблеми раннього непу. Історик протиставляє сталінський варіант модернізації соціально-економічних структур, який не вважає виключно єдиним, «об'єктивно необхідному процесові первинного накопичення і товарно-капіталістичної модернізації» [588, с. 20].

Для українських істориків непу, якщо співставити їхні праці з російськими, притаманна конкретна соціально-економічна проблематика. Так, в дисертації О.О. Стадник досліджуються соціально-економічні на громадсько-політичні відносини в селах Поділля у 1921–1928 рр. [589], Л.А. Прилуцької з'ясовуються соціально-економічні причини безробіття у 20-х рр. [590], І.В. Ткаченко висвітлюється розвиток приватної промисловості Москви в роки непу [591]. Вони захищені протягом 2006–2007 рр., тобто інтенсивність наукових розвідок непу не падає, але дуже обмаль теоретичних та історіографічних досліджень.

У 2006 р. була опублікована стаття В.П. Данілова і в тематичному збірнику праць про неп. Учений визнав той факт, що неп був «особливою моделлю соціально-економічного і політичного розвитку», яка вирізнялася від попередньої – воєннокомуністичної та наступної – «сталінської командно-адміністративної системи» [592, с. 27]. Для села роками непу були 1925–1927 рр., але зазначена модель не стала господарською системою, позаяк було мало часу і забагато перепон, вважав Данілов, а також стався «злам непу як альтернативи командно-репресивної системи сталінізму» [592, с. 29]. Отже, для Данілова «теорія альтернатив» залишилась актуальною до 2006 р. включно. Він спростував думку тих, хто заперечував факт «зламу» непу, мовляв його не існувало, покликаючись на п'ятитомне видання стенограм пленумів ЦУ ВКП(б) 1928–1929 рр. «Неп як політика соціально-економічних перетворень і розвитку Росії, – наполягав Данілов, – дійсно був альтернативою сталінізму... Поняття «альтернатива» стосовно суспільного розвитку передбачає можливість іншого варіанту вирішення тих самих же проблем, які вирішувалися з великими затратами і втратами – матеріальними,

культурними, людськими. При цьому мова ведеться про варіант, що практично здійснювався, схвалений суспільством і підтриманий широкими верствами населення, навіть більшістю, варіант, що став предметом громадської боротьби і був відкинутий... Саме так тривало обговорення проблеми «непівської альтернативи сталінізму» [592, с. 31]. Історик не змінив власної точки зору на причини та обставини ліквідації непу.

До наведеного збірника статей, випущеного в Інституті російської історії РАН, помістили наукові розробки А.С. Сенявський, І.Б. Орлов, Н.Л. Рогаліна, Е.Г. Гімпельсон, О.В. Гусев. Зокрема, Сенявський виокремив період кінця 80-х рр. – початку 90-х рр., коли історіографія непу почала усувати «стару ідеологічну складову» у дослідженнях непу, цуратися «традиційних кліше», але з'явилися нові міфи, зумовлені бажанням деяких учених перевернути «все до основ» [593, с. 7]. Учений наголошує, що з 1971 р. по 2002 р. в Інституті російської історії РАН було проведено шість конференцій по непу, з них 4 за роки пострадянського історіографічного розвитку. Неп можна зрозуміти, але для цього треба відмовитись від старих і нових догм, особливо, вважає Сенявський, при з'ясуванні «виходу з непу». Історик підкреслює, що неп був альтернативною воєнному комунізму, хоча не в усіх галузях. Стосовно непівської альтернативи сталінізму, то позиція Сенявського проста і зрозуміла: хто–кого. Розмови про «демократичний соціалізм» і «кооперативний соціалізм» він назвав «ментальними іграми» та ілюзією ліберальних інтелігентів» [593, с. 20–21]. Концепція непу, причин його згортання, віддзеркалює основні принципи дискусії про альтернативу, але вирізняється широким політологічним обґрунтуванням. Він не заперечує того, що «непівська» альтернатива сталінської консервативної модернізації існувала, але переконаний, що «варіант збереження непу» спочатку викликав би стагнацію, а згодом соціально-економічну і політичну катастрофу. Підсумовуючи історіографію непу, російський історик зазначає, що історична наука лише наближається до його системного аналізу.

У 2002 р. вийшла колективна монографія, присвячена непу [594], але вона не могла розв'язати його теоретичних проблем, тому що написана в одному методологічному ключі – тоталітаризму, відтак концепція одержавлення економіки і суспільства є домінантною. Вона простежується в дисертації О.В. Чернишової про державне регулювання села в умовах непу [298], в матеріалах конференції, присвяченій пам'яті В.П. Дмитренка [145], в монографіях Г.Т. Капустян [131], Ю.В. Котляра [130], які розглядають українське село періоду непу, а також в монографіях О.А. Пиріг [136, 595], Ю.П. Волосника [134], О.О. Сушка про ринкові відносини та приватне підприємництво [133], В.І. Гринчуцького про діяльність промислових трестів [596].

На початку ХХІ ст. в Україні з'явилося декілька дисертаційних досліджень з історіографії непу, що є позитивною тенденцією сучасного історіографічного дискурсу, позаяк історіографією конкретних проблем бажаючих займатися дуже мало. Зокрема, в кандидатській дисертації Г.Г. Коцур [223] виокремлено п'ятий розділ для з'ясування сучасного стану дослідження непу, але переважно українськими істориками. Дисертація Л.І. Шаповал, яка захищена у 2006 р. [24], розкриває деякі аспекти сучасної української та російської історіографії непу. Вона зосередилася на методології російської історіографії, на з'ясуванні політико-економічних причин запровадження непу, на періодизації непу, вивченні істориками реалізації нового курсу в аграрному секторі, дослідженнях кооперації та приватного підприємництва, політичної системи. Зокрема, дослідниця підкреслює, що російська історіографія тривалий час «займалася» з'ясуванням «непівської» альтернативи [24, с. 19], але цей процес продовжується.

Фактично «теорія альтернатив», тобто з'ясування істориками перспектив розвитку непу в контексті сталінської консервативної модернізації, хоч і з'явилася наприкінці 1980-х рр., а на початку 1990-х рр. була суттєво переглянута і загалом відхилена, однак була складовою

історіографічного дискурсу. Вона присутня майже у кожній праці з історії непу, трансформуючись в ту чи іншу концепцію. Її ініціаторами були російські політики, а також історики, які розвинули свої ідеї до рівня «теорії». Українські історики не переймалися її розвитком, проте сприйняли ключові теоретичні принципи, а також сам історичний факт, зосереджуючись на конкретних проблемах непу, особливо в аграрному секторі «непівського суспільства» 20-х рр. ХХ ст.

3.2. Історіографія колективізації селянських господарств

Формування нової концепції соціально-політичних перетворень в 1930-х рр. відбувалося шляхом подолання теоретико-методологічної парадигми радянської історіографії, спираючись на архівні документи і матеріали. Українські та російські історики, а також західні, намагалися відшукати історичну правду про причини та наслідки масової колективізації сільського господарства. Відтак займалися виявленням, систематизацією і друком першоджерел.

Для документальних видань 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. притаманна внутрішня проблемно-тематична логіка структурування джерел, тобто послідовний виклад системи фактологічних доказів деструктивних наслідків колективізації та загалом сталінської аграрної революції «згори». Цей теоретично-концептуальний принцип спостерігається в упорядкуванні двох збірників документів і матеріалів про голод 1932–1933 рр. та колективізацію в Україні. Перший був опублікований у 1990 р. [597], котрий супроводжувався науковими статтями істориків. Зокрема, український історик С.С. Діброва звернув увагу на те, що тривалий час було «домінування в офіційній історіографії спрощених, недіалектичних поглядів на історію колективізації» [597, с. 12], але його вступна стаття до збірника унікальних документів не вирізнялася концептуально, віддзеркалюючи методологічні пріоритети радянської історіографії, хоча у ній підкреслюється

наси́льницький карально-репресивний характер створення колгоспів. Голодомор він називає «кризовими явищами», а зменшення поголів'я худоби «психологією одноосібника», яка виявила себе у «безвідповідальному ставленні до громадського майна і худоби» [597, с. 18]. Матеріали збірника виявилися набагато радикальнішими, ніж оцінки та висновки істориків, які помістили до нього статті. Другий збірник [598], а таким було його порядкове число, якщо враховувати попередній, який був справді першим в історіографії колективізації та голоду, стосувався масової колективізації, хлібозаготівель та їх соціально-економічних наслідків. У передмові підкреслювалися концепція насильницької колективізації, яка висвітлювалася в контексті адміністративно-командної системи, факт «одержавлення колгоспів», «сталінська політика воєнно-комуністичного штурму», повторне запровадження продрозкладки. На думку упорядників цитованого збірника, у ньому з'явилися ті документи, «яких не вистачало для встановлення причинно-наслідкових зв'язків, діалектичного розуміння сталінської колективізації, зокрема, її руйнацької дії щодо сільського господарства й селянства, що врешті-решт призвело до масового голоду» [598, с. 15]. Опубліковані документи, їх інформаційний потенціал та проблематика, розкривали справжню соціально-економічну катастрофу в українському селі, не вимагаючи додаткових коментарів істориків чи будь-яких теоретичних інтерпретацій.

Документалістика, тобто публікація тематичних збірників архівних матеріалів, набувала ознак історіографічних джерел, враховуючи наявність ґрунтового наукового супроводу у вигляді вступних статей, коментарів, археографічного огляду добірок. У 1997 р. вийшов збірник документів, підготовлений українським істориком В. Васильєвим та професором Торонтського університету Л. Віолою [599]. Він стосувався колективізації та селянського руху опору. Подібний матеріал, але за архівними фондами ДПУ, видав італійський історик А. Граціозі [600], автор монографії про селянську війну проти більшовиків [601]. Вступна стаття Л. Віоли до вищезазначеного

збірника, в якій проаналізовані документальні видання та історіографія, вирізнялася категоричністю оцінок. Для неї колективізація – це «громадянська війна між сталінською державою і селянством», яка точилася «в економічній і культурній сферах, у повсякденному житті» [599, с. 29–42]. Канадська дослідниця, яка є автором книги про терор проти селян [394], не брала участі в підготовці збірника документів про голод на Поділлі [602]. Вона брала участь у підготовці багатотомного видання документів про колективізацію та розкуркулення, яке редагувала разом з В.П. Даніловим, Р. Маннінг. Зокрема, перший том стосувався 1927–1929 рр. [603], а третій 1930–1933 рр. [604], але концептуальні статті до них писали російські історики В.П. Данілов, Ю.О. Мошков, І.Є. Зелєнін. За редакцією В.П. Данілова вийшли збірники документів, які розкривають механізм формування політики масової колективізації [605].

Українські історики та архівісти видавали протягом другої половини 1990-х рр. збірники документів про колективізацію і голод в окремих регіонах України [606].

Сучасна українська історіографія соціально-економічного розвитку суспільства перехідного або міжвоєнного періоду вирізняється непропорційним співвідношенням праць з історії непівської проблематики та сталінської модернізації сільського господарства. Колективізація, як історичне явище, висвітлювалася в контексті з'ясування причин і наслідків голоду, але ця тема для окремого дослідження. На початку 90-х рр. історики підкреслювали насильницький характер колективізації [607], але не розкривали особливостей її здійснення, основних етапів, соціально-політичних та економічних наслідків. В дисертаціях, предметом дослідження яких були соціальні зміни [608], не згадується колективізація, яка була, насправді, черговою соціалістичною революцією, враховуючи її руйнівні наслідки. Винятком є дисертаційна робота Н.Р. Романець, яка розглядала відносини селянства і влади, але її фактологічним стрижнем є суцільна колективізація [609]. Вона показує ставлення селянства до колективізації, яке

було негативно-агресивним, позаяк акція здійснювалася насильницьким шляхом, а рух «селянського опору у 1928–1929 рр. мав соціально-економічне забарвлення» [609, с. 14]. На думку російського історика А.С. Сєнявського спротив колгоспному рухові чинили переважно куркулі, а решта селян сприйняла колгоспи [593, с. 23]. Італійський історик А. Граціозі вважає, що рух опору селян мав і політичний характер [600]. Відомий український історик С.В. Кульчицький не визнає того факту, що XV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на суцільну колективізацію, позаяк партія готувалася до неї довго і ретельно [222].

На початку ХХІ ст. українські історики Л.С. Скотнікова [610], І.В. Рибак, А.В. Матвеєв [611] досліджували аграрну проблематику 30-х рр., визнаючи насильницькі методи проведення колективізації, але не досліджували її впливу на трансформацію соціально-економічної структури сільськогосподарського виробництва. Селянство напередодні суцільної колективізації та руйнівні наслідки її здійснення на Лівобережній Україні стали предметом дослідження Л.Б. Лехан [612]. Характеризуючи організаційно-господарський стан колгоспів, дослідниця підкреслює, що радянське керівництво не створило матеріально-технічної бази, не виробило форм їхньої діяльності, а керівники не були зацікавлені у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва.

У 2003 р. вийшла колективна монографія про причини і наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка має спеціальний розділ з історії колективізації українського села [613]. Він написаний переважно С.В. Кульчицьким, який показує тактику і стратегію колективізації, ліквідацію заможних селян, рух опору, кризу колгоспного ладу. Для історика Кульчицького колективізація це насамперед «одержавлення» дрібного виробництва і створення централізованого планового господарювання. Учений простежує історію колективізації, починаючи з 1917 р., відслідковує еволюції самої більшовицької концепції колективного господарства. Він співставляє колективний рух 1919 р. та початку 1930-х рр., виявляє пасивні

та активні форми боротьби селян. Значну увагу приділено ролі Сталіна в організації масової колективізації, а також з'ясуванню кризи колгоспного ладу.

У другому томові «Історії українського селянства» також виокремлено розділ про колективізацію, написаний С.В. Кульчицьким, а його сюжетні та проблемно-тематичні лінії дещо співпадають з попередніми розвідками. Новизною вирізняється підрозділ про соціально-правовий статус колгоспного селянства, автором якого є В.І. Марочко [132, с. 95–211]. «Колективізація сільського господарства, яка відбувалася протягом 1929–1933 рр., – наголошує він, – вирішувала конкретні політико-економічні та організаційно-господарські проблеми, зумовлені широкомасштабною сталінською модернізацією промисловості, сільського господарства, суспільства загалом» [132, с. 199]. В українському селі, на його думку, була встановлена система «напівкріпосного становища колгоспників», виписана «Тимчасовими правилами трудового розпорядку в колгоспах» та забезпечена усією карально-репресивною владою. Учений називає колгоспний лад – воєнно-феодальною експлуатацією колгоспників. Інший український дослідник аграрної історії України підкреслює «господарсько-адміністративний та військово-репресивний» зміст здійснення колективізації [130].

У 2006 р. українська історіографія історії аграрних відносин поповнилася дисертаційними працями А.М. Бахтіна про колективізацію сільського господарства і голод на Півдні України у 1929–1933 рр. [614], а також уже цитованою дисертацією С.І. Дровозюка з історіографії національно-культурного і духовного життя українського селянства 1920–30-х рр. ХХ ст. [26]. Другий розділ дисертації Бахтіна стосується виключно історії здійснення насильницької колективізації, третій голодомору, відтак постає звична для сучасної історіографії теоретична схема: причини і наслідки. Один з підрозділів дисертації С.І. Дровозюка стосується висвітлення істориками впливу на духовний світ селян політики розкуркулювання та суцільної колективізації [26, с. 18]. Аспект дуже цікавий,

але він недостатньо висвітлений істориками, яким бракує відповідної методології, а репресологічний напрямок виявився недостатнім. В історіографічній статті В.І. Марочка про голод 1932–1933 рр. підкреслюється те, що історики – західні і російські – визнають колективізацію однією з причин трагедії [615].

Російська історична наука, враховуючи її потужні регіональні центри в Санкт-Петербурзі, у Новосибірську, Томську, Катеринбурзі, активно досліджує соціально-економічну проблематику кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Перебудовний характер мали статті В.П. Данілова з історії колективізації опубліковані ним наприкінці 1980-х рр. [616, 617], а протягом 90-х рр. – початку ХХІ ст. учений зосереджувався переважно на підготовці документальних видань. У 1990 р. була опублікована частина його монографії, яку заборонили до друку ще на початку 1960-х рр. Переглянувши деякі теоретичні положення, В.П. Данілов пов'язує курс на колективізацію сільського господарства з «великим переломом», тобто з політикою Сталіна, котрий «вперше одержав можливість нав'язати партії, крайні свої власні оцінки, погляди, методи, політичні рішення» [618]. Історик зазначає, що трансформації політики розвитку кооперації відбувалися в умовах хлібозаготівель 1928 р., відтак Сталін схилив партію до визнання необхідності колективізації. Дослідник не заперечує селянського опору колективізації, але визнає її прихильників з боку бідняків та середняків [618, с. 20]. Антисталінська позиція є характерною для праць Данілова. Вона простежується в полемічних дискусіях із відомим англійським дослідником радянської економічної системи 20–30-х рр. ХХ ст. Р. Девісом [619]. У передмові до першого тому документального видання «Трагедия советской деревни» Данілов називає колективізацію «соціальною інженерією», початком сталінського масового терору, руйнацією «селянської автономії» [603, с. 7]. Тезу про руйнування самотності селянського укладу життя в роки колективізації поділяє А.С. Ахієзер [355]. Він вважає, що шляхом колективізації та масового формування колгоспів влада вперше одержала

можливість необмеженого втручання в селянську общину, а з другого боку, намагання поєднати архаїчну форму общину-колгосп з досягненнями технічної модернізації перетворилося у трагічний фарс – псевдоекономіку. Ментальність селян, на переконання В. Данілова [620], тісно пов'язана з характером виробничої діяльності, господарюванням на землі, з природою, а селянський ідеал – це вільна праця, тому селяни не сприйняли колективізацію, яка руйнувала їхній світ, уклад життя.

Проблеми колективізації займався російський історик-аграрник І.Є. Зеленін. Його статті про завершальний етап колективізації виходили наприкінці 1980-х рр., а також на початку 1990-х рр. [621], хоча у них він висвітлював переважно політику розкуркулювання [622, 623, 624]. Дослідник переконаний, що масова колективізація стала причиною голоду, що стався в Україні, на Кубані, північному Кавказі, Поволжі та в Казахстані. У 2005 р. у співавторстві з В.П. Даніловим вийшла стаття, у якій вони фактично першими з російських істориків, хоч із певними застереженнями, визнали голод 1932–1933 рр. геноцидом [625]. Колективізація, на переконання І.Є. Зеленіна, призвела до кризи сільськогосподарського виробництва, до загибелі мільйонів селян через «терор голодом», до формування підневільних робітників-колгоспників [623]. Ця теза є характерною також і для праць М.О. Івницького, опублікованих протягом 1992–1994 рр. [626, 627]. Він використовує архівні документи і матеріали для висвітлення трагічних наслідків колективізації та політики розкуркулювання, але одночасно зазначає, що жовтнева революція започаткувала «ліквідацію експлуататорських класів» [628]. Вона дійсно започаткувала, але селяни не були експлуататорським класом. У 2000 р. вийшла його чергова монографія, розділи якої стосувалися проголошення курсу на колективізацію, хлібозаготівельної кампанії кінця 1920-х рр., їх катастрофічних наслідків, руху опору селян [629]. Суперечливою є теза про підтримку колективізації батрацько-бідняцькими верствами села, яку підкреслює Івницький [630], і яка притаманна також для деяких праць Данілова.

Науково-пошукова діяльність В.П. Данілова, І.Є. Зелєніна, М.О. Івницького у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., названих британським істориком Р. Девісом «могутньою купкою» [575], відбувалася двома напрямками: шляхом написання монографій, статей, проведенням теоретико-методологічних семінарів та упорядкуванням збірників архівних матеріалів. Якщо Івницький перевидав декілька варіантів своїх монографій, то Данілов зосередився головним чином на публікації архівних документів про колективізацію і політику розкуркулювання, які, на його переконання, викликали трагедію радянського села, але ще був і голод. Деякі положення згаданих істориків є дискусійними, деякі потребують додаткового вивчення. Цікаво, що відповідальним редактором монографії М. Івницького, яка вийшла у 2000 р., була Л. Віола. Без її участі не виходив майже жоден науково-документальний збірник з історії колективізації, навіть на Рязанщині [629]. А вона лише наприкінці 80-х рр. потрапила до когорти дослідників аграрної революції більшовицького режиму, закінчивши Колумбійський університет та аспірантуру Принстона, проте спеціалізувалася на проблемах соціально-економічної історії 1930-х рр. в СРСР [632].

Документальні видання значно активізували дослідження соціально-економічної ситуації в сільському господарстві країни другої половини 1930-х рр., які зазвичай висвітлювалися недостатньо. У зв'язку з цим треба назвати статті М.О. Безніна та Т.М. Дімоні, в яких висвітлювалася система державних повинностей колгоспників, їх напівкріпосний статус, відповідний уклад життя [633, 634]. Російські історики виокремлюють натуральні і грошові повинності колгоспників, особливо з 1932–1933 рр. [635]. Проблеми селянських повинностей в українському селі 1928–1933 рр. дослідила Т.Ю. Козацька, захистивши у 2006 р. кандидатську дисертацію [636]. Для історіографії соціальних наслідків колективізації цей аспект є абсолютно новим, позаяк розкриває повсякденне життя селян та колгоспників в умовах масової колективізації та загалом сталінської модернізації економічних відносин.

Особливості здійснення суцільної колективізації торкнувся відомий російський учений Г.І. Шмельов, вивчаючи аграрну політику в Росії ХХ ст. [637]. У шостому розділі монографії, яка вийшла у 2000 р., він підкреслює переваги кооперації, примусовий метод здійснення колективізації, її катастрофічні наслідки для сільського господарства. Колгоспний лад, на його думку, «вистояв у війну» [637, с. 167], тобто сприяв матеріальному забезпеченню армії, але основна частина країни, особливо Україна та Кубань, була окупована, тому не колгоспи, а люди – жінки і діти піднімали сільське господарство з руїн. Дослідник перебував під впливом ленінського тлумачення кооперації, відтак звинувачує Сталіна у порушенні так званого принципу добровільності колективізації, тобто присутня інтерпретація в дусі радянської історичної традиції з домішкою паралелей з «теорії альтернатив». За показник він взяв темпи колективізації, які, починаючи з 1927 р., стрімко зростали. «Порушення добровільності були запрограмовані у самих термінах і способах проведення суцільної колективізації, – зазначає Гелій Іванович, – тому недоцільно використовувати у даному випадку слово «перекручення» [637, с. 162]. Але взагалі він засуджує насильницьку колективізацію, яка завдала великих втрат сільському господарству, особливо тваринництву.

Дослідники теоретичної спадщини наукової школи вчених-аграрників, яку ототожнюють з іменем О.В. Чаянова [638, 639], вважають також, що усунення кооперації та проголошення курсу на суцільну колективізацію виявилось трагічною помилкою партійного керівництва, яке проігнорувало наукові обґрунтування соціально-економічного розвитку аграрного сектору. Економісти та аграрники-теоретики 1920-х рр. рекомендували справді лібералізувати діяльність кооперативного і приватного секторів народного господарства, звільнити їх від впливу державних органів. «Суперечки між економістами і політиками виникли також з питання колгоспного будівництва, – наголошує М.Л. Галас, – бо у поняття «колективне господарство» учені-аграрники і більшовицьке керівництво вкладали різну суть. Для Сталіна колгосп був засобом протистояння росту капіталістичних

елементів на селі, тоді як для Кондратьєва і Чайнова – насамперед новою формою великого товарного господарства, яка повинна мати «рівні можливості» з індивідуально-товарним господарством» [639, с. 91].

Російські історики на початку 1990-х рр. вивчали суспільні настрої селянства у 30-х рр., ідеалізуючи певною мірою так звану колгоспну торгівлю, називаючи її «колгоспним непом» [640], вивчали соціально-економічні і політичні відносини, підкреслюючи систему трудових повинностей [641]. Досліджувалася проблема відносин селян та Червоної армії, особливо ментальності селян-червоноармійців [642]. З'ясовуючи соціальну політику держави на селі, російські історики торкаються масової колективізації, але як соціально-економічного фону [643]. Учені аналізують соціально-економічний і демографічний розвиток «одноосібників» [644], вважаючи їх класом, хоча таке визначення використовували в офіційних партійних документах 20–30-х рр. для протиставлення селян-власників і колгоспників. Дехто з російських істориків переконаний, що колективізація сільського господарства була необхідною умовою модернізації соціально-політичних та економічних відносин [645].

Національний аспект індустріалізації та колективізації розглядається в монографії З.П. Галаганова [646]. Зокрема, один з розділів присвячено «суперечливому» розвитку України, хоча дослідник виокремлює питому вагу української промисловості, її економічний потенціал [646]. Він, а також інші дослідники [647] підкреслюють непідготовленість колективізації, форсування темпів, насильницькі методи здійснення, тобто характерні для сучасної історіографії висновки та оцінки.

Соціально-економічну ситуацію, що призвела до голоду 1930-х рр., досліджують російські історики В.В. Кондрашин, Т.Д. Надькін. Так, Кондрашин був одним із перших, хто писав про голод 1932–1933 рр. в РСФРР. Його статті з'явилися у 1991 р. на сторінках наукових періодичних видань [648]. Саме тоді він захистив кандидатську дисертацію про голод на Поволжі [649], з'ясував основні причини та наслідки. Дослідник переконливо

доводить «організований голод» в селах регіону [649, с. 18]. Він висвітлив умови виживання селян в роки голоду, показав зміни ментальності сільського населення, яке вважало, що держава їх «здала» [650]. У монографії, яка вийшла у 2003 р. [651], Кондрашин проаналізував історіографію голоду, виокремив праці Л. Віоли, Ш. Фіцпатрик, С. Уїткрофта, Р. Девіса, Р. Конквеста, а також виділив успіхи українських істориків – дослідників трагедії. Серед причин катастрофи учений називає насильницьку колективізацію та хлібозаготівлі. Необхідно зазначити, що Кондрашин єдиний з російських істориків, котрий використовує спогади очевидців голоду, відтак показує глибину людської трагедії [652]. Про листи селян, як джерело вивчення обставин голоду писав також відомий російський історик В.Ф. Зима [653].

Суцільна колективізація та політика розкуркулення стали об'єктом дослідження кандидатської дисертації Т.Д. Надькіна, захищеної у 1996 р. [654]. Робота, судячи з назви розділів, присвячена особливостям здійснення саме колективізації селянських господарств. У 2004 р. він опублікував книгу про здійснення колективізації, репресії та голод [655]. Аграрна політика радянської держави, на думку російського дослідника, була спрямована на одержавлення сільського господарства шляхом форсованої колективізації [656, 657].

Історична наука продовжує накопичувати фактологічні знання про соціально-економічний експеримент, яким виявилася масова колективізація та колективна форма господарювання – колгоспна система. Історіографічних досліджень обмаль, а якщо і з'являються, то мають класичний стиль, притаманний радянській історичній науці. Так, у 2004 р. в МГУ була захищена докторська дисертація на тему соціально-економічних і культурних перетворень в СРСР в роки довоєнних п'ятирічок, автор якої М.В. Наумов показав історіографію проблеми [83], а точніше обмежився історіографічним оглядом літератури з історії колективізації, індустріалізації та культурної революції. Він підкреслює «підвищену увагу» істориків до негативних явищ,

висвітлює основні оцінки здійснення колективізації, які існують в історіографії: насильницький характер, руйнівні наслідки тощо. Фактично другий розділ дисертації, котрий є базовим, позаяк присвячений з'ясуванню соціально-економічних і культурних трансформацій, розкриває історіографію індустріалізації, колективізації та культурної революції, тобто за усталеною схемою.

Російський історик І.В. Чємоданов, аналізуючи сучасну наукову літературу, намагався показати альтернативу насильницької колективізації [658], тобто повернувся до концепції про альтернативи, характерної для кінця 1980-х рр. Він прагнув відповісти на питання: чи була необхідна насильницька колективізація? Одні історики, зазначає він, вказують на відсутність об'єктивних причин такої колективізації, інші висловлюють більш помірковані судження, виокремлюючи перспективу кооперації. Має рацію Чємоданов, коли пише, колективізація була не єдиною акцією, яка завдала непоправних втрат, тому що для потреб індустріалізації масово викачували сільськогосподарську продукцію [658, с. 156]. Недосконала податкова система, на його думку, не стимулювала збільшення товарності сільського господарства, а молода промисловість виявилася неспроможною задовольнити потреби колгоспно-радгоспної системи, особливо в сільгоспмашинах.

Західна історіографія соціально-політичних перетворень в радянському сільському господарстві 1930-х рр. має власну історію та специфіку розвитку, але упродовж 1990-х рр. вона успішно інтегрувалася в історіографічний дискурс України та Росії. Цьому сприяла горбачовська перебудова, а з другого боку бажання українських та російських істориків особисто познайомитись з колишніми «фальсифікаторами». Конструктивний вплив на вивчення колективізації в СРСР справили переклади монографії Р. Конквеста – російською та українською мовами [454, 455]. Зокрема, упорядники російського видання підкреслювали той факт, що «на сьогоднішній день ця книга є єдиним історичним звітом про найважливіший

період радянського минулого» [454, с. 10]. Необхідно зазначити, що у Конквеста було чимало опонентів. Його висновки намагався спростувати відомий німецький історик Ш. Мерль [659], заперечуючи антиукраїнське спрямування терору – голодом, яке обстоював американський учений.

Опонентами Р. Конквеста, а також Д. Мейса були відомі англомовні вчені – британець Р. Девіс та австралієць С. Уїткрофт, які у 2004 р. опублікували монографію про розвиток сільського господарства в СРСР 1931–1933 рр. [660]. Вона віддзеркалювала концепцію двох істориків – старшого і молодшого покоління «ревізіоністів», висловлену ними ще у 1990-х рр. Так, Р. Девіс вважає, що влітку 1930 р. було досягнуто пришвидшення темпів індустріалізації, коли завершився «перший етап примусової колективізації», а протягом 1931–1933 рр. виявила негативні наслідки економічна криза [661]. Командно-адміністративна система остаточно зміцнила своє панівне становище, хоча стала, на його бачення, гнучкою і складною. Він підкреслює факт своєрідної лібералізації «економічних важелів» у 1932–1933 рр., тобто допускає «так званий неонеп» [661, с. 204], хоча реформи зазнали краху. Цю тезу Р. Девіса спростував російський історик І.Є. Зеленін, висловивши сумнів стосовно «колгоспного неонепу» [662], хоча його опонент залишався власної думки [575]. У 1998 р. Р. Девіс та С. Уїткрофт, визнавали насильницьку колективізацію та її руйнівні наслідки, однак продовжували розвивати тезу про кризу в сільському господарстві, зумовлену, крім суб'єктивних факторів, об'єктивними обставинами. Їхню позицію та аргументацію поділяє М. Таугер, намагаючись довести факт неврожаю у 1932 р. як одну з причин голоду, поряд з насильницькими колективізацією та хлібозаготівлями [663]. Колективізація, на переконання Кім Чан Чжина, була спробою виправлення чи компенсації невдалої соціально-економічної політики, яка обернулася трагедією для селянства [664].

Історіографічна за формою і змістом стаття І.В. Павлової, опублікована у 1998 р., стосувалася «критики ревізіоністського підходу західних істориків

до вивчення сталінської Росії 30-х рр.» [84]. До них вона віднесла Дж. Гетті, Т. Ріттешпорна, Л. Віолу, Х. Куромію, Р. Маннінг, Р. Терстон, Ш. Фіцпатрик, які переймалися соціальною історією. Дослідниця не заперечує їх вагомому внеску у висвітлення соціально-політичних відносин в СРСР 1930-х рр., але підкреслює один ключовий недолік: західні історики підходять до вивчення радянської історії «з мірками західної цивілізації» [84, с. 113]. Вони переймаються публікацією документів, вивченням повсякденного життя радянських людей, але не застосовують системного підходу. Російська дослідниця висловила думку про те, що рано «хоронити» поняття «тоталітаризм» як категорію пізнання радянської історії 20–30-х рр.

Для західної історіографії соціально-економічна проблематика 30-х рр. залишається пріоритетною, особливо історія здійснення масової колективізації, з'ясування причин і наслідків голодомору, політичні репресії проти населення. Так статті Г. Зімона [665], А. Граціозі [666], Р. Кушнежа [667] опубліковано в українському науково-історичному часописі, а також у зарубіжних журналах [668].

У 2004 р. польський історик Р. Кушнеж опублікував монографію про колективізацію та голод в Україні 1929–1933 рр. [669]. Книга має сім розділів, у яких показано причини та перебіг масової колективізації, опір селян, стан заможних селянських господарств, антиколгоспну агітацію, збройну боротьбу селян, організацію праці в колгоспах, їх феодалізацію, а також обставини голоду, руйнування релігії, використання репресій для формування тоталітарного ладу в селах України.

Дослідження колективізації, якщо їх співставити з радянською історіографією, втратило звичну пріоритетність. Фактично сучасна історіографія не поповнилася спеціальними монографічними роботами – ні індивідуальними, ні колективними, а висвітлення проблеми відбувається в контексті з'ясування причин голоду, політики розкуркулювання та масового терору, соціально-економічної політики держави. Історики видали багато

томів архівних документів і матеріалів, але не підготували узагальнюючих праць з історії колективізації, а також історіографії проблеми.

3.3. Українська та зарубіжна історіографія розкуркулювання

Для радянської історіографії термін «ліквідація куркульства як класу» був аксіомою, методологічною нормою, яка подібно шаблону застосовувалася істориками в історичних дослідженнях соціально-політичних відносин в СРСР 1920–30-х рр. Сучасна історична наука позбулася монометодології старого зразка, переглянула колишні теоретичні схеми, історіографічні кліше, застосовує різні методи і підходи, якими володіють західні політологія, соціологія, історія, філософія. Ідеологічних обмежень не існує, а політизація є віддзеркаленням особистих переконань того чи іншого дослідника.

Українські історики, досліджуючи колективізацію та політику розкуркулювання, використовують й інше політико-ідеологічне гасло – «обмеження й витіснення капіталістичних елементів», проте як визначення. Поняття «куркуль» або «куркульський прошарок», як слушно зазначає С.В. Кульчицький, наприкінці 20-х рр. «перетворювалося з економічного на політичне» [356]. На його переконання «розкуркулення покликано до життя сама логіка колективізації» [356, с. 91]. Варто було селянам-біднякам виступити проти колективізації, як вони одразу ставали «підкуркульниками», тобто тоталітарний режим використовував маніпуляцію термінами «куркуль» чи «підкуркульник» ніби ідеологічною зброєю, але почасти адміністративно-каральним заходом. Стосовно термінів «кампанія розкуркулення», «політика розкуркулення», вони сприймаються, судячи з історичних досліджень, як акція виконання партійної генеральної лінії. Для історіографії початку 1990-х рр. було характерним те, що термін «куркуль» вживався істориками без лапок. Український дослідник колективізації О.П. Єрмак, котрий давно вивчає історію радянського селянства, вважає «розкуркулювання» –

комплексом «адміністративно-репресивних заходів по експропріації заможних господарств» [605, с. 19]. С.В. Кульчицький, досліджуючи мотиви сталінського терору проти селян, використовує термін «політика ліквідації куркульства як класу», опускаючи лапки, тобто підкреслює історичність цілеспрямованого політичного терору, відтак розкуркулювання набуває виразних ознак репресії. У передмові до збірника документів «Колективізація і голод на Україні», котрий вийшов у 1993 р., а також у пізніших працях, професор Кульчицький слово «куркуль» бере у лапки. «Посилення податкового тиску на «куркулів», техніка розкуркулення, організація «куркульських виселків», депортація розкуркулених у віддалені райони, репресії щодо відповідальних працівників партійно-державного апарату за зволікання з розкуркуленням, доля селянських сімей, репресованих згідно з злочинними законами, спроби опору, взагалі вся картина «ліквідації куркуля як класу», – наголошував він, – широко представлена в документах збірника» [597]. У другому томі «Історії українського селянства» термін «куркуль» виявився без лапок і без додатку «так званий» [132, с. 128–130]. Книга вийшла у 2006 р., а політика «ліквідації куркульства як класу» висвітлюється в контексті з'ясування причин голоду, хоча є і нове бачення. «Здійснювати розкуркулювання можна було там і тоді, – наголошує вчений – де і коли відбувалася суцільна колективізація селянських господарств. Та чи можна було відділити кампанію суцільної колективізації від розкуркулювання? Якраз розкуркулювання на практиці тягнуло за собою колективізацію» [132, с. 128]. Питання не риторичне, яке абсолютно не з'ясовується в історіографії, хоча в усіх назвах монографій чи дисертаціях колективізація та розкуркулення використовуються як тотожні явища. Історики не розрізняють їх лише тому, що висвітлюють події в контексті поняття «тоталітаризму», характерного для західної історіографії 50–80-х рр. ХХ ст., модернізованого у 1990-х рр. та вдало пристосованого в українській та російських історіографічних дискурсах. Так, О.І. Ганжа, з'ясовуючи боротьбу українського селянства проти тоталітарного режиму, лише згадує про

«куркульські страйки» у 1920-х рр. [128, с. 45–46]. Про боротьбу з «куркульським засиллям» у 1918–1920 рр. згадує С.В. Кульчицький [222], тобто проблема існує, але не досліджується належним чином. Винятком є книги О.І. Ганжи, Ю.В. Котляра, у яких загалом висвітлюється соціально-політична та економічна ситуація в українських селах 1920-х рр., але про так званих «куркулів» вони не згадують, розглядаючи селянство в цілому.

Політика «ліквідації куркуля як класу» здійснювалася у 1930-х рр., судячи з історичних розвідок, відтак основна увага істориків зосереджується на цьому періоді історії. Модним став термін «розселянювання» [128, с. 83], запозичений істориками від публіцистів, але він стосується соціальних змін серед селянства загалом, трансформації їхнього статусу. Сталінська соціально-економічна революція, якою були масова колективізація та репресивна політика розкуркулювання, як вважає В.І. Марочко, докорінно змінила соціальний статус селянства [132, с. 191]. Українська дослідниця Л.В. Гриневич, досліджуючи участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р., використовує термін «куркулі» в лапках або з таким тлумаченням: «так звані куркульські елементи» [612, с. 403]. Початок масового виселення «куркулів» з України, – наголошує вона, – попередньо було заплановано на середину лютого. До цього часу ДПУ належало провести перший етап операції, вилучивши з села «небезпечний актив» – «куркулів» 1-ої категорії» [612, с. 406]. Історики не визначилися з термінологією, але переглянули своє ставлення до «куркуля» як соціально-професійної групи.

В дисертаціях, які захищені в Україні на початку XXI ст., терміни «куркуль» та «куркульське» господарство виокремлюються лапками [611], тобто підкреслюється певна умовність, а з другого боку політико-ідеологічна оцінка селянських господарств партійно-радянською номенклатурою у 1920–30-х рр. В історіографії з'явилася нова тенденція тлумачення так званих «куркульських» господарств – «заможні селяни» [613, с. 12] або селяни-фермери [133]. Вони не є новими для термінологічного арсеналу, позаяк їх

використовували статистичні органи у 1920-х рр. та деякі дослідники того періоду. В історіографічних працях українських істориків термін «куркуль» також взято у лапки [26], але для справжнього дослідження необхідно розкрити не лапки, а написати ґрунтовне історико-теоретичне дослідження з історії здійснення політики розкуркулення в Україні 1920–30-х рр. Необхідно визнати, що використання терміну «куркуль» в лапках чи без, свідчить про відсутність в історичній науці конкретної узгодженості щодо використання термінів. Одні історики, а таких більшість, беруть його у лапки, інші продовжують писати без лапок, визнаючи у такий спосіб більшовицько-сталінську термінологію.

Формування сучасної російської історіографії політики розкуркулення відбувалося в умовах горбачовської перебудови та «пострадянського» періоду становлення інституційних структур російської історичної науки. У 1990 р., тобто ще за існування СРСР, І.Є. Зеленін опублікував історико-теоретичну статтю про здійснення політики «ліквідації куркуля як класу» [622, с. 31]. Він використовує терміни «куркуль» та «політика ліквідації куркульства» без лапок, але мав на меті інше: показати «антиселянський, відверто репресивний характер» самої політики, опір селян її здійсненню, наслідки. Він назвав Р. Конквеста та С. Максудова, тобто західних дослідників, «нашими колегами-аграрниками» [622, с. 32], з якими раніше дискутував. Рух опору селян тривав до весни 1932 р., але під тиском обставин – каральних акцій, масових депортацій, голоду, ув'язнень був зламаний. Дослідник звернув увагу, але в іншій публікації [670], на продовження політики розкуркулення у 1937–1938 рр., яка використовувалася як форма масових репресій. Він покликається на праці Ш. Фіцпатрик, Р. Маннінг, у яких висвітлювалися наслідки репресій проти сільського партактиву, а також виокремлює терор проти «куркулів-втікачів».

Російські історики, досліджуючи соціально-політичні процеси в сільських районах, становлять знак рівності між «розкуркулюванням» та масовими репресіями. Зокрема, С.І. Савельєва застосувала історико-

правничий принцип до оцінки політики розкуркулювання, розглянувши конкретний зміст і критерії оцінки категорії «куркульство», підкреслюючи економічний протекціонізм держави стосовно бідняків і «громадянсько-правову дискримінацію заможних селян» [671]. Політика суцільної колективізації відбувалася, як зазначає вона, на основі розкуркулювання, яке мало виразні ознаки соціального терору і «тотального одержавлення села» [671, с. 142]. Соціально-демографічні наслідки політики розкуркулювання в СРСР 1920–1930-х рр. показали М.Я. Гушчін [672], О.О. Кір'янова [673].

Селянство, на переконання М.О. Вілцана, відчуло на собі три хвили репресій: 1929–1931 рр., тобто в роки масової колективізації; у 1932–1934 рр. – періоду державного терору («закон про колоски»); у рік «великого перелому» – 1937 р. [674]. В контексті репресій розглядає політику розкуркулювання і його колега – відомий російський історик М.О. Івницький, звертаючи увагу на сталінську «революцію згори» [630]. У 2000 р. він опублікував монографію [629], яка розкриває карально-репресивний вплив держави на селян: курс на колективізацію, хлібозаготівлі, масовий терор проти селян в умовах створення колгоспів, податкову політику, рух опору селян, їх депортації. Історик, як зазначила у передмові до його книги Л. Віола є очевидцем тих сумних і трагічних подій, позаяк він народився у 1922 р., а батька було репресовано [629, с. 3].

Більшовицькі експерименти в сільському господарстві, складовими яких була соціалізація землі, колективізація, політика розкуркулювання, що завершилася голодом, викликали, на думку С.Г. Кара-Мурзи, соціальну ненависть селян до влади [675].

Особливістю російської історіографії політики розкуркулювання та антиселянських репресій, що суттєво вирізняє її від української, є активне і ґрунтовне дослідження депортацій так званих куркулів. Ця проблема, яка має, крім пізнавального, і прикладне значення, висвітлюється шляхом виявлення і публікації архівних документів та матеріалів, а також написання монографічних і дисертаційних праць. Так, на початку 1990-х рр. з'явилися

перші документальні видання про спецпереселенців, тобто розкуркулених селян, на території Західного Сибіру у 1930–1933 рр., [676, 677]. Вони виходили під редакцією С.О. Красільнікова та В.П. Данілова, які з використанням унікальних документів показали механізм руйнування сільського укладу життя, свавілля державних органів влади, що призвело до соціально-економічної катастрофи. «Російське куркульство», на думку С. Красільнікова та упорядників одного зі збірників, було «прошарком сільської буржуазії» [677, с. 7]. Ця інтенція шановних дослідників може викликати лише сумнів і подив.

У публікаціях середини 90-х рр. «розкуркулювання» ототожнювалося з варварською акцією, яка торкнулася сотень тисяч селян, яких почали називати – «спецпоселенцями» [678]. Термін «куркуль» подається в лапках, а також «куркульське господарство», але як явище, а не поняття. Долю «куркульського виселення» простежує І.Е. Плотніков, демонструючи читачам унікальні документи про становище спецпоселенців в Уральській області [679].

Протягом другої половини 90-х рр. з'явилися дисертаційні дослідження на тему масових депортацій селян. Тобто виселення за соціально-економічними ознаками «куркульських» господарств. Дослідники підкреслюють стратегію і тактику «виселок»: ліквідацію селянського опору колективізації, а з другого боку «освоєння Сибіру, яка сильно відставала в соціально-економічному розвитку» [680]. Депортації селян висвітлюються в контексті репресивної політики держави, у тому числі етнічних українців з Кубані [681]. Розкуркулювання в СРСР стало предметом монографічного дослідження В.Я. Шашкова, у якому показано умови життя і праці, тобто існування спецпереселенців, обставини виселення так званих «куркулів» [682].

Авторитетним дослідником соціально-економічного розвитку селянських господарств, особливо політики розкуркулювання та історії формування системи примусової праці в таборах для спецпереселенців – є

російський історик В.М. Земсков. Він друкував статті документального спрямування про «куркульські виселки» [683, 684, 685], але підсумковою роботою є ґрунтовна монографія [201], опублікована ним у 2003 р. «Разом за період 1930-х – 1950-х років, – наголошує дослідник, – через усі форми спецпоселень, заслань і виселок пройшли, за нашими оцінками, не менше 6 млн. осіб. У 1930-ті роки переважну більшість людей, які перебували на спецпоселенні, становили розкуркулені селяни (тому і спецпоселенська система зазвичай називалася тоді «куркульською виселкою») [201, с. 281]. Вона налічувала близько 2,5 млн. осіб [201, с. 284], тобто половину усіх спецпоселенців. Політика спецпереселень була спрямована на освоєння незалюднених районів Сибіру, багатих на корисні копалини – стратегічної сировини для промисловості, а також використовувалася як засіб вирішення соціально-політичних і демографічних проблем, етнічних чисток. Перший розділ монографії Земскова розкриває саме «куркульську виселку» у 30-х рр., хоча соціально-економічну категорію «куркуль» він не виділяє лапками. Вражає ґрунтовна статистика кількості спецпереселенців, з'ясування їх територіального розміщення, рух відповідного контингенту у 1932–1933 рр., у тому числі з України.

Селянську виселку досліджував С.О. Красільников, монографія якого вийшла у 2003 р. [686]. Спецконтингент Пермського краю кінця 1920-х – початку 1950-х рр. став предметом дисертаційної роботи А.Б. Сулова [687], яка розкриває особливості використання робочої примусової сили, а також сучасний стан історіографії. Історія феномену спецпоселенців висвітлюється російськими ученими в контексті репресивної політики тоталітарного режиму, відтак розглядається як складова системи ГУЛАГу [688]. Інколи історики захоплюються пошуком нових джерел, але уникають теоретично-методологічних питань, до яких спонукає сам матеріал. Трапляється дивне поєднання – модерної архівно-джерельної бази і доволі архаїчних тлумачень «куркульства», характерного для радянської історичної науки. Така методика

зустрічається в дослідженнях В.Я. Шашкова [682], а також в роботах інших російських вчених.

Перевагою і досягненням російської історіографії історії здійснення політики розкуркулення є опублікована архівно-документальна база, яка неухильно поповнюється, про що свідчить вихід збірника партійних документів про виселки та спецпоселення у 1930–40-х рр. [689]. До збірника увійшли документи Архіву Президента Російської Федерації, ДАРФ, РДАЕ, у фондах яких збереглися матеріали Політбюро ЦК ВКП(б), ОГПУ–НКВД.

Російська історіографія поповнюється переважно документальними виданнями, дисертаціями і монографіями фактологічного характеру. Мало історико-теоретичних досліджень, особливо методологічного характеру. Немає історіографічної узагальнюючої роботи, за винятком вступних історіографічних оглядів літератури в дисертаціях, деяких книгах, окремих статтях [690].

Науково-історичне з'ясування колективізації сільського господарства, політики розкуркулювання, а також їхніх соціально-демографічних наслідків становлять пріоритетний напрямок для сучасної західної історіографії, яка успадкувала сталі традиції соціальної та політичної історії, проте розрізняється змістовно і методологічно. Змінилася і політична ситуація, відтак західні дослідники зустрічаються на спільних наукових конференціях, друкують розвідки у різних виданнях, дискутують.

Варто зупинитися на особливостях висвітлення німецькими ученими соціально-політичних проблем колективізації та розкуркулення в СРСР 1930-х рр. Відомим дослідником аграрної історії є Ш. Мерль. У 1990 р. він опублікував статтю про соціальний розвиток радянської колгоспної системи, зосередившись на діяльності політвідділів МТС, які займалися партійними чистками в колгоспах та радгоспах [691]. Об'єктом його дослідження стали деякі соціально-професійні групи (механізатори, стахановці) та місцева номенклатура (голови сільських рад, секретарі партосередків). Формування колгоспної системи вчений висвітлює в контексті теорії тоталітаризму,

покликаючись на відомості офіційної статистики, відтворює руйнівні наслідки насильницької колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівель [692]. Засівна площа, кількість худоби та її зменшення, техніка, кадри колгоспів, розподіл продовольства – стали предметом ретельного з'ясування німецького історика. На таких засадах написана його стаття про колективізацію та ставлення до неї селян [693]. Німецький історик визнав той факт, що колективізація, політика розкуркулювання та надмірні хлібозаготівлі є основними причинами голоду 1932–1933 рр., але він заперечує його «національну причетність», тобто факт навмисного винищення саме українців [659]. Соціальні аспекти висвітлення колгоспної системи, а також кількість жертв політики «ліквідації куркулів як класу» німецький дослідник висвітлює на опублікованих літературних джерелах, полемізуючи з Р. Конквестом [694]. Праці Ш. Мерля написані головним чином наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., але вони становлять історіографічну цінність, позаяк цей дослідник є авторитетним західним істориком з проблематики аграрного розвитку СРСР 1920–30-х рр.

На початку 1990-х рр. проблем колективізації торкався німецький історик А. Каппелер [695], але побіжно, згадуючи про неї в контексті загальної історії України та сталінської доби. Його колега Ш. Плаггенборг розглядає колективізацію з точки зору модернізації, яку почав здійснювати Сталін одночасно з індустріалізацією. Зокрема, колективізація та розкуркулювання, на його думку, виявилися своєрідним «експериментальним полем» всієї аграрної політики, яка завершилася голодом 1933 р. [696]. Він підкреслює той факт, що крім селян, особливо селянок, ніхто офіційно не виявив опору під час колективізації [696, с. 769]. З'ясовуючи соціально-демографічні втрати населення в СРСР від сталінських репресій, Плаггенборг виокремлює 300 тис. осіб розстріляних за роки колективізації та 6 млн. жертв голодомору [697], покликаючись на праці російських дослідників [540] та Ш. Мерля [694]. Невинні жертви сталінізму, а їхня загальна кількість, за підрахунками Плаггенборга, сягає 8 млн. осіб протягом 1928–1941 рр.,

результат «цинізму політичного керівництва», безглузких і «параноїальних» політичних рішень [697, с. 73].

Масова колективізація і розкуркулення, з їх «кривавими» наслідками і насильницькими методами здійснення, на переконання німецького історика, можна віднести до апогею «в історії насилля» [697, с. 77]. Досліджуючи організаційно-правові основи функціонування карально-репресивної системи в СРСР 1930-х рр., Плаггенбург виокремлює аспект триразового покарання куркулів: позбавлення власності і депортування, економічна руйнація (ліквідація як класу), персональна ліквідація [697, с. 86]. Така інтерпретація репресій проти куркулів є оригінальною і справді системною.

Сталінську модернізацію, тобто насильницьку колективізацію та політику розкуркулювання висвітлювали Й. Баур [551], Д. Поль [552], А. Хайнріх [255], аналізуючи «соціалістичну трансформацію України», торкнувся також соціально-політичних та соціально-економічних змін за роки колективізації. Його монографічне дослідження є своєрідним рефератом опублікованих праць російських істориків (В.П. Данілова, Г.Ф. Чмиги, В.В. Кондрашина, О.А. Осокіної, Ю.О. Полякова, В.М. Селунської, В.М. Земскова), німецьких (Ш. Мерля, М. Гільдермайера), а також української зарубіжної історіографії. Вражає некритичне ставлення дослідника до фактажу та особливо оцінок, висловлених радянською історіографією, збережено тезу про те, що колективний рух був складовою кооперативного плану, котрий передбачав кредитно-фінансову і матеріально-технічну підтримку селянських господарств і товариств. Покликання автора на праці Р. Девіса 1970-х рр. про врожайність зернових культур, а також інших дослідників (Ш. Мерля, Б. Кравченка) [255, с. 103], можна пояснити відсутністю в авторському арсеналі статистичних довідників. Це стосується також висвітлення темпів колективізації по республіках, коли ним за основне джерело інформації взято роботи Р. Девіса 1980-х рр. [255, с. 104]. Разом з тим, розділ про розкуркулювання, хоч і написаний з використанням лише

опосередкованих літературних джерел, вичерпно показує кількість депортованих селянських господарств.

Політика розкуркулювання, але побіжно, висвітлюється в статтях німецьких дослідників, опублікованих у тематичному числі авторитетного журналу «Osteuropa». Зокрема, про «ліквідацію куркульства як класу» в умовах примусової колективізації згадує Р. Марк [698], виокремлюючи термін «куркуль» лапками. Так, Е. Яан порівнює депортацію «куркулів» до Сибіру з примусовими робітниками на підприємствах нацистської Німеччини [699]. Масовим депортаціям селян з України та Кубані присвячена персональна стаття Г. Зімона [700]. Німецькі дослідники звертають увагу на репресивний характер політики розкуркулювання, яку свідомо і цілеспрямовано здійснював тоталітарний режим проти селян.

Висвітленню політико-економічної та соціально-організаційної мотивації «примусової колективізації» присвячено окремий підрозділ ґрунтовної монографії М. Гільдермайера про історію становлення і падіння СРСР [270].

Окремий розділ монографії польського історика Р. Кушнежа, присвячений колективізації сільського господарства [669], але один з підрозділів стосується безпосередньо «ліквідації куркульського класу». Молодий історик покликається на праці Р. Конквеста, українських дослідників, періодичні видання 1930-х рр., архівні джерела. Він використовує термін «куркуль» з додатком «так званий», намагається здійснити соціально-економічну типологізацію селянських господарств, обмежившись висвітленням подій у 1930 р.

Дослідником політики розкуркулювання в СРСР 1930-х рр. є Л. Віола, яка опублікувала низку праць англійською мовою, а також брала участь у підготовці збірників документів, про що вже згадувалося вище. Зокрема, разом з В. Даніловим та С. Красільниковим написала статтю до першої книги документального видання «Політбюро і селянство», яке стосувалося саме селянської виселки [689]. Монографія італійського історика А. Граціозі

російською мовою [600], висвітлює взаємини влади і селянства, які характеризувалися збройними конфліктами, названі істориком «селянською війною». Він також опублікував документи російських архівів про політичну ситуацію в українських селах у 1929–1930 рр., рух опору селян колективізації та розкуркуленню [599].

Західна історіографія проблем колективізації та розкуркулення в СРСР кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр. поповнилася низкою ґрунтовних монографічних досліджень та статей, авторами яких є представники різних поколінь істориків, які писали про це ще у 1960-х рр., але з'явилися праці науковців молодшої генерації. Колективізація висвітлюється шляхом відстеження та публікацій нових архівних документів, обговорення суперечливих питань на конференціях і теоретичних семінарах. Дуже мало праць про соціально-економічні наслідки колективізації, а основний акцент дослідників зосереджується на особливостях здійснення політичного терору проти селян. Треба наголосити, що західна історіографія має, щонайменше, три ключових теоретичних підходи вивчення історії 1920–30-х рр. в СРСР: модернізації, повсякденності та концепції тоталітаризму. Вони позначилися на структурних і ґносеологічних моментах наукової літератури з проблем соціально-політичних та економічних відносин. Ніхто з європейських чи американських дослідників не заперечує насильницького характеру колективізації та розкуркулювання, їх руйнівних наслідків.

Українська та російська історіографія проблем селянських депортацій вирізняється не лише кількістю праць, а також наявністю монографій, збірників документів, дисертацій, позаяк російські науковці приділяють значно більше уваги цій проблематиці. Але обом бракує фундаментальних узагальнюючих досліджень, особливо історіографічних.

Українські, російські та західні історики визнають насильницький характер політики розкуркулювання, її репресивні функції, завдання упокорення селянського руху опору сталінській модернізації сільського господарства. Майже всі висловлюють сумнів стосовно наукової придатності

політико-економічного визначення «куркуль», беручи його у лапки. Документальні видання та фактологічні роботи досягли того якісного рівня, за яким має бути поява історико-теоретичних та суто історіографічних досліджень, щоб виявити проблемно-тематичні засади та концептуальні пріоритети відповідного напрямку наукових досліджень.

3.4. Вивчення істориками соціальних відносин: концепція повсякденності

Методологічний плюралізм, характерний для сучасного історіографічного процесу, вирізняється наявністю різних теоретичних моделей з'ясування політичної та соціальної історії. Дослідники соціально-політичних відносин в СРСР 1920–30-х рр. застосовують пізнавальну схему, яка базується на двох основних епістемологічних засадах – теорії тоталітаризму та концепції модернізації. Вони набули поширення в історичній літературі, хоча ставлення до них науковців неоднозначне: одні сприйняли їх за методологічну основу, інші заперечують гносеологічну спроможність подібних концепцій. Однак, попри теоретичні суперечки, вони прижились в історіографії, стали її характерними ознаками. Якщо теорія тоталітаризму, тобто висвітлення історії України через політичний розвиток радянського суспільства, пронизує переважну більшість праць «перебудовної» та пострадянської доби, то її протилежністю на сьогодні почала виступати концепція повсякденності, яка більше орієнтована на виклад та аналіз соціальних складових історичного процесу. Не вдаючись до висвітлення основ її формування, позаяк це має бути окремим дослідженням теорії і принципів історичного пізнання в цілому, варто з'ясувати особливості використання істориками теоретичних підвалин концепції повсякденності у висвітленні ними соціальних відносин в радянському суспільстві 1920–30-х рр.

Російські суспільствознавці, починаючи з першої половини 90-х рр. ХХ ст., взяли на озброєння теорію модернізації, яка визріла на Заході ще у 1970-х рр., а також концепцію представників «тоталітарної школи», хоч, як з'ясувалося, вони не претендують на статус універсальної теорії, але забезпечують нове бачення історичного процесу.

Дослідники виокремлюють західну соціологічну думку як першоджерело зародження теоретичних основ історичного дослідження повсякденності. «Формування історії повсякдення в окремий напрям пройшло під впливом ідей багатьох шкіл і дослідників, серед яких філософія Е. Гуссерля, соціологія А. Шютца, соціогенетична теорія цивілізацій Н. Еліаса, соціальне конструювання реальності П. Бергера та Т. Лукмана, етнометодологія Г. Гарфінкеля та А. Сікуреля» [701, с. 21]. Їхні праці становлять загальнотеоретичну базу дослідження історії повсякденності, а їх самих можна віднести до засновників методу мікроісторії життєдіяльності соціальних груп, особистостей, окремих територіальних одиниць тощо. Структура повсякденності, яка є набагато ширшою від самого поняття «повсякденність», охоплює соціально-побутові і культурно-ментальні основи життєдіяльності людини, які досліджувалися істориками, етнографами у ХІХ ст., не акцентуючи уваги на теоретизуванні проблеми.

Провідними науковцями цього модерного напрямку вивчення історії – є представник німецької *Alltagsgeschichte* Адольф Людтке, італійської *Microstorie* Джовані Леві, Карло Гінзбург, Карло Поні та вчені, що гуртуються навколо журналу *Quaderni Storic*, історики «школи Анналів» які досліджують «*histories de la vie quotidien*». Поміж дослідників мікро історичного підходу вирізняються такі вектори історичного аналізу, як соціальна (системна) і культурна (епізодична) мікроісторії. Адепти соціальної мікроісторії зорієнтовані на компаративізм та методологічний індивідуалізм більше наближений до соціологічних екзерсисів. А німецька *Alltagsgeschichte* та італійська *Microstorie* різняться часовими рамками дослідження: перша сконцентована на новітню історію, друга повернута

обличчям до пізнього Середньовіччя. Французька «*histoire du quotidien*» залишається на рівнях приватного життя, гендерної історії, історії читання, клімату чи тіла, досліджуючи спокійну, «консервативну» історію. Слід також згадати про «історію знизу» долею якої опікуються деякі англомовні дослідники, але мабуть варто погодитися, що всі згадані напрямки та відгалуження повинні використовуватися, як слушно зауважує професор історії Йоркського університету Д.Шарп «для критики, доповнення і посилення головної течії історичної науки» [702, с. 54].

Основним є поняття «повсякденність», хоча існує безліч його тлумачень, тому, на думку російської дослідниці М.С. Жулевої, єдиної і визнаної дефініції немає [703, с. 4]. Зміст поняття «повсякденне життя» і предмет «історії повсякденного життя», вважає вона, є «об'єктом наукового теоретизування» суспільствознавців, а історики мають справу з конкретними явищами. Вони розглядають приватне життя людей, домашній побут і побут соціальних груп, сімейні і трудові відносини, історію побуту, тобто матеріального і культурного середовища, де відбувається задоволення потреб. Історія повсякденності, за її словами, це історія рядових учасників історичного процесу. «Структури повсякденності», – наголошує дослідниця з Росії, – охоплюють все те, з чого складається життя людини: її становище, потреби (харчування, житло, одяг, медицина) та можливості їх задоволення» [703, с. 5]. До повсякдення вона зараховує також взаємовідносини, вчинки, ідеали, звичаї і традиції, ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікації. Поняття і явище «повсякденність» стосується також «ментальних стереотипів» (думки, переживання, ідеали, норми, звички тощо).

З'ясовуючи методологічні аспекти історії вивчення повсякденності, Ж.О. Абрегова звернула увагу на понятійно-термінологічну строкатість, характерну для низки праць істориків. Вони використовують різні тлумачення: «повсякденне життя», «повсякденне людське буття», «життєвий світ» [704]. На її думку історія повсякденності є традиційною для

історіографії науковою проблемою, яка досліджується безсистемно. Визначення повсякденності істориками стосуються реальних процесів, відтак є перехідним від теорії до практики історичного дослідження. З точки зору теорії, як свідчить аналіз сучасних монографічних та дисертаційних праць російських істориків, історія повсякденності є «мікрорівнем соціетальної системи» [704, с. 14]. Для декого «повсякденність – це проза життя» [705, с. 39], а для відомого російського історика Ю.А. Полякова «історія – це повсякденне життя, обернене у минуле» [706].

Теоретико-методологічне обґрунтування концепції повсякденності достатньо висвітлене, але її застосування в конкретно-історичних дослідженнях відбувається значно повільніше. Історики намагаються показати складові повсякденного духовного життя українського селянства [707], обговорюють теоретичні та історичні підходи до самої структури повсякденності [708], вивчають бюджети міського населення як джерело висвітлення матеріального побуту [709], діяльність земельної громади селян [710], пільги номенклатури освітніх [711] та партійно-радянських установ [712], повсякденні турботи дрібних кустарів [713], «непманів-торгашів» [714], розкривають особливості побуту та дозвілля сільського населення України 1920–30-х рр. [715], виявляють деформації традиційної етнокультури українців 20–30-х рр. ХХ ст. [716]. Саме конкретні аспекти соціальної мікроісторії розкривають проблему повсякденного життя суспільства, ідентифікують його, тобто визначають рівень його розвитку.

На думку українського дослідника історії повсякденності О.А. Удода, котрий вивчає освітньо-духовне життя радянського суспільства 1920–1930-х рр., засновником наукового напрямку вивчення цієї проблеми був Ф. Бродель. Саме він, як наголошує О. Удод, виділив «матеріальну базу людського життя» – харчі, житло, техніку, одяг, гроші, тобто структуру повсякденності [717]. Український дослідник звернув увагу на еволюцію форм поселення та житла українців, особливо у 1920–30-х рр., які зазнали змін внаслідок проведення колективізації та соціалістичної модернізації

побуту. Висвітлюється не житлова проблема, а історія трансформації самого житла, структури міст, сіл, адаптованих до нової адміністративно-командної системи управління суспільними процесами. Така постановка соціально-побутових відносин, відтак і повсякденного життя радянських людей, є новою для сучасної української історіографії.

Історичний аспект вивчення історії повсякденності радянського суспільства 20–30-х рр. минулого сторіччя започатковано наприкінці 1980-х рр., коли історики намагалися показати соціальні аномалії розвитку радянського суспільства. Вони висвітлювали особливості повсякденного життя так званих маргінальних груп суспільства (повій, безпритульних дітей і дорослих, алкозалежних тощо), не вдаючись до теоретизування. Зміна історіографічної ситуації в Росії, яка склалася внаслідок демонтажу марксистської монометодології, сприяла міждисциплінарним дослідженням та взаєминам. На початку 1990-х рр. з'явилися дослідження соціологів та філософів [718], які активізували розробку істориками відповідного понятійного апарату науково-історичних досліджень [719]. У 1994 р. побачила світ стаття лєнінградської дослідниці Н.Б. Лебіної [720], яка стосувалася соціальних аномалій повсякденного життя міського населення, тобто конкретних питань – пияцтва, проституції, безпритульності. Наступного року вийшов збірник матеріалів наукової міжнародної конференції, присвяченої виключно проблемам російської повсякденності у 1921–1941 рр. [721]. Вони розміщені за двома тематичними розділами: формування нового способу життя людей та повсякденність в економіці. До першого потрапили доповіді про конформізм та російську повсякденність, про відображення політичної кон'юнктури у повсякденному житті, про працю, життя і побут спецпереселенців, про формування менталітету радянських громадян; до другого – розвідки про радянську повсякденність першої половини 1920-х рр., про селянські повсякденні турботи, про статистичний вимір повсякденності, про радянську повсякденність 1930–40-х рр. і підприємництво, про регулювання багатокладної економіки в

умовах перехідного періоду, про повсякденність економіки Росії, про економіку російської повсякденності. Не вдаючись до аналізу змісту матеріалів, які фактологічно стосуються переважно Росії, треба підкреслити деякі теоретичні аспекти. Конференція започаткувала наукову легітимність терміну «радянська повсякденність», а також визначилася стосовно її структури – побут, повсякденні турботи, житло, соціальні девіації тощо. Інноваційними є застосування поняття «повсякденність економіки», яке розкриває соціально-економічний вплив державної політики цін на життя людей, а словосполучення «економіка російської повсякденності» має відношення до харчування робітників, зарплати, карткової системи, доходів населення. Цікавою є постановка питання про вплив імпорту на повсякденне життя, особливо побут людей, а загалом конференція засвідчила початок формування самобутнього напрямку в історіографії соціальної історії радянського суспільства міжвоєнного періоду.

Повсякденність, на думку Л. Тарасевича та Б. Старкова, радянські історики та сучасні дослідники міжвоєнного періоду висвітлюють ізольовано від політики та економіки [721, с. 6–17]. С.О. Шинкарук, застосовуючи теоретичні методи концепцій повсякденності, розкриває нове бачення соціально-політичного життя інтелігенції, її ставлення до більшовицького режиму, а головне його вплив на ментальність цієї групи населення [721, с. 29]. Підходи, запропоновані ними, є справді конструктивними, позаяк через індивідуальне, тобто соціально-повсякденне, висвітлюється образ епохи і реальне життя суспільства.

У 1996 р. Інститут порівняльної політології РАН видав колективну роботу, розділи якої висвітлювали російську повсякденність з точки зору політичної культури [705]. Книга має важливе загальнотеоретичне значення для дослідження повсякденності. Вона розкриває методологію вивчення звичних і нетрадиційних форм життя соціуму. Стосовно радянської повсякденності зазначається, що авторитарний режим не скасував усталених форм приватно-сімейного життя, а колективістські установки довго і

суперечливо приживалися. Майже ніхто з істориків не наважувався показати, наприклад, взаємини активу сільської ради та компартійного осередку в межах села, а вони були доволі суперечливими. Автори розділів порушили декілька принципових проблем дослідження повсякденності: загальносоціальні орієнтації і норми міжособистих відносин, індивідуального мікросередовища та самоідентичності людини, публічного і приватного життя, протиставлення закону і звичаю, відносин держави і суспільства, стереотипів групової моралі в колгоспах та в общині, соціальної самотності.

Історія повсякденності радянської епохи, якщо покликатися лише на праці інноваційного спрямування з даної проблеми, заявила про себе переважно упродовж другої половини 1990-х рр. Формування історіографії започаткували праці з історії повсякденного життя міста, автором яких є доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету економіки і фінансів Н.Б. Лебіна. У 1997 р. вона опублікувала великий розділ в колективній монографії про повсякденне життя у 1920–30-х рр. [722], а через два роки індивідуальну монографію [723]. Чотири розділи її ґрунтовної праці висвітлюють традиційні аномалії та їх радянську специфіку (пияцтво, злочинність, проституцію, смерть та обряди поховань), інверсії норми і патології («безбожний побут», нова релігія, комунальний уклад життя), пряме нормування повсякденності (будинки, одяг), непряме нормування повсякденності (дозвілля, приватне життя). Соціальні норми – це межа поведінки, тобто норми моралі, звичаї, традиції, сила звички, стереотипи поведінки, які дослідниця простежує на прикладі повсякденного життя радянського міста. Вона відповідає на запитання: що вважалося нормальним, а що ненормальним для радянського суспільства 20–30-х рр. ХХ ст. До середини 1980-х рр., на її думку, історики писали про соціальні аномалії, але як про «пережитки капіталізму» у свідомості людей [723, с. 20]. Новизною вирізняється розділ про «квартирний переділ», тобто про «комунальну повсякденність» мешканців багатоквартирних будинків, про ущемлення прав

колишніх власників квартир, про їх дивну соціалізацію, про синдром «доносительства». Структура повсякденності, яку обрала Лебіна за предмет дослідження, має функціональне спрямування, а не статичне висвітлення простого побуту, що є характерним для більшості сучасних праць. Вживання спиртних напоїв, як зазначає дослідниця, можна розглядати як соціальну аномалію, а з другого боку як складову «культурно-антропологічного процесу, народну традицію, дозвілля», тобто ритуал, що мав виразний «національний і соціо-культурологічний характер» [723, с. 21]. За допомогою теоретично-методологічної дихотомії «норма-аномалія» вона показує суперечливе явище соціальних відносин міського населення – проституцію [724, 725].

Особливості повсякденного життя мешканців радянських міст є предметом дисертаційного дослідження С.Є. Паніна [727]. Перший розділ його роботи висвітлює побутове споживання спиртних напоїв, наркотиків населенням міст, поширення пияцтва, державну політику боротьби з пияцтвом; другий розкриває проституцію «як соціокультурне явище», третій показує кримінальну ситуацію в містах і боротьбу з нею. Дисертація М.С. Жулевої, яка присвячена вивченню повсякденності міського населення, стосувалася переважно соціально-демографічного аспекту: зовнішнього вигляду міст, їх комунікацій, демографічної характеристики, сімейно-шлюбних відносин, взаємин поколінь, виховання дітей, житла, бюджету сімей, зарплати робітників, медичного обслуговування, дозвілля, масових форм культурного життя, свят, а також девіантних форм повсякдення людини.

Дві книги Г.В. Андрєєвського, які мали однотипну назву [727, 728], виявилися не академічним дослідженням повсякденного життя москвичів періоду 20–40-х рр. ХХ ст., а спогадами та літературно-публіцистичним викладом історичних подій та явищ. Він пише про життя поетів, мешканців «комуналок», про мораль і право, про трамвай, про побут тих років.

Історико-демографічний аспект життєдіяльності міської сім'ї, у тому числі і протягом першої половини 1920-х рр., є ключовим в індивідуальній монографії Н.А. Араловець [729]. З шести розділів книги, два припадають на 1921–1926 рр. Так, у п'ятому розділі «Нові явища шлюбу міського населення» показано соціальні цінності сім'ї, дошлюбні взаємини, обряд шлюбу, національно-змішані шлюби, проаналізовано Кодекс законів про сім'ю, шлюб та піклування за 1926 р., а в шостому – трансформацію міської сім'ї: її кількісний склад, дітонародження, розлучення, смертність міського населення, соціальні умови життя, сімейні відносини. Книга побудована на матеріалах переписів населення 1897 та 1926 рр., тому вирізняється ґрунтовністю статистичних відомостей про норми і соціальні аномалії повсякденного життя міської родини. Вона залишалася традиційною, де переважав патріархально-авторитарний тип відносин, а пануючою формою була «проста і малодітна сім'я» [729, с. 180]. Шлюб брали в межах однієї соціально-станової групи, релігійної общини, національності, а міжнаціональних шлюбів було мало. Фактологічно книга стосується РСФРР, але за змістом та висновками вона має науково-пізнавальне значення для співставлення з іншими регіонами, у тому числі з повсякденністю міського населення УСРР 1920-х рр.

Складовою частиною структури повсякденності 1920–30-х рр., судячи з проблемно-тематичних пріоритетів історіографії, є тема проституції та побутової злочинності. Їхньому висвітленню присвячено статті соціологів та істориків – Н.Б. Лебіної [730], В.В. Нікуліна [731], Т.В. Царевської [732]. Характерною ознакою цих робіт є виокремлення соціальних аномалій в якості аргументу про утопічність остаточного подолання згаданих «соціальних проблем» в умовах радянської системи влади. ореол новизни зумовлений гостротою постановки самої проблеми соціальних аномалій в контексті формування і функціонування радянського способу життя суспільства, тобто їх наявність засвідчує історичний факт неспроможності нової влади подолати феномен девіантності. У 2002 р. була захищена

дисертація на тему соціальних аномалій у повсякденному житті населення СРСР 1920-х рр., автор якої показав соціально-економічні та політичні умови їх виникнення [733]. У 2006 р. він разом з В.І. Ісаєвим опублікував монографію, яка фактично повторювала текст дисертації [734], але тема соціальних аномалій стала історіографічним фактом. Автори зазначили, що будівництво соціалізму, яке більшовики вважали автоматичним усуненням девіантної поведінки в суспільстві великих груп людей, виявилось «ідеалізованим підходом до серйозних соціальних хвороб суспільства» [734, с. 6]. Дослідивши історіографію проблеми, історики дійшли висновку про те, що ця проблема лише починає досліджуватися суспільствознавцями.

Традиційними підходами вирізняються дисертації М.Ф. Сморгунова [735], М.В. Балахіної [736], І.А. Рябцевої [737] про соціально-побутове становище жінки-робітниці, про подолання дитячої безпритульності, демографічні і соціальні питання жіноцтва у 1920–30-х рр. Проблемам ліквідації масової дитячої безпритульності присвячена дисертація Г.Д. Реутової, яка показала соціальні джерела походження цього явища, повсякденне життя безпритульних [738].

Оригінальним напрямком в історіографії проблем повсякденного буття соціально-вікових груп суспільства є дослідження умов життя молоді. Необхідно зазначити, що ця тематика активно досліджується російськими істориками. Вплив політичних, державних, громадських організацій на соціальне становище молоді показано в дисертації В.І. Бріля [739], соціальної політики на молодь в роботі Р.А. Семка [740], а проблеми працевлаштування молодого покоління досліджував Е.С. Маруцький [741]. Життєдіяльність молодих людей у роки непу стала предметом наукових уподобань Є.С. Постнікова [742]. О.Ю. Рожков досліджує побут школярів, студентів, червоноармійців у 1920-х рр., захистив докторську дисертацію у 2003 р. [743]. Взаємини влади і молоді показав А.А. Селезін, аналізуючи особливості соціально-політичної адаптації молоді в умовах непу та формування монопартійної політичної системи [744]. Про діяльність побутових комун

робітничої молоді писали Д.Ю. Гнатовська та М.Р. Зезіна [745], а про матеріальні умови життя рабфаківців І.О. Сергачев [746]. Проблеми побуту студентів та молоді загалом висвітлювалися в роботах, які стосувалися непу, але в контексті соціальної політики держави, а не теорії чи історії повсякденності. Про них пише український історик В.І. Прилуцький, виокремлюючи соціально-політичний аспект [747].

Матеріально-побутові умови життя робітників та соціально-трудова конфлікти на промислових підприємствах стали предметом наукових розвідок Ю.М. Іванова [748]. У 2006 р. Л.В. Борісова опублікувала ґрунтовну монографію про трудові відносини на підприємствах радянської Росії у 1918–1924 рр., яка підсумовувала теоретичні досягнення та фактологічні напрямки сучасної російської історіографії з цієї теми [749]. Перший розділ книги розкриває особливості запровадження форм примусової праці у вигляді трудповинності; другий – висвітлює соціальний вибух робітників Москви у 1921 р., керований профспілками; третій – присвячено характеру трудових відносин в умовах непу, джерелам доходу, побуту та матеріальним стимулам роботи; четвертий – стосується виключно трудових конфліктів у 1922–1924 рр., а п'ятий – показує ставлення російських робітників до судового процесу над есерами. Дослідниця, критично оцінюючи радянську історіографію, віддає перевагу сучасним методам вивчення соціальної історії. Тема індустріалізації та історії робітничого класу, яка була пріоритетною в радянській історіографії, втратила властиву наукову привабливість та зацікавленість у 90-х рр. ХХ ст. На цю обставину звернув увагу А.К. Соколов, аналізуючи перспективи «робітничої історії» в Росії [750]. Її висвітлення трималося на дослідженнях профспілкового руху, але він також є вичерпаним науковим напрямком. Теорія та історія повсякденності, якщо їх застосувати до традиційно привабливої теми робітництва, може реанімувати великий історіографічний пласт, а колосальна джерельна база сприятиме конструктивним результатам наукових досліджень. Повсякденне життя

московських робітників на початку непу, яке вивчає В.С. Тяжельнікова [751], розкриває нову перспективу історіографії робітничого класу.

Непівська проблематика соціальної повсякденності активніше висвітлюється російськими істориками. Зокрема, соціальні та соціокультурні аспекти повсякдення виокремлено у збірнику наукових статей, підготовленого у 2006 р. в Інституті російської історії РАН. Так, Н.А. Араловець розглянула соціально-демографічний аспект міської сім'ї, тобто різних груп населення – непманів, службовців [77, с. 404–417]. Виділено умови життя жінки, її ставлення до шлюбу, а з другого боку спроби деяких більшовицьких лідерів модернізувати сімейні відносини, переглянути етичні норми у відносинах між чоловіком та жінкою. На думку дослідниці у 20-х рр. переважали патріархально-авторитарні норми регулювання сімейних відносин, хоча з'явилися нові тенденції, зумовлені визнанням юридичної рівності, але у побуті збереглося традиційне ставлення до жінки, насамперед, як до господині і виховательки дітей. Л.В. Борисова в статті до збірника виклала основні положення вже наведеної монографії [77, с. 448–464]. Якщо не переповідати змісту, позаяк вона показує суперечки між робітниками і роботодавцями у 1920-х рр., то за концептуальним підходом її наукова розвідка стосується проблем повсякденної трудової діяльності основних соціальних груп населення на промислових підприємствах. Профспілки використовували, судячи з її статті, роль посередників, захищаючи інтереси робітників, особливо в частині виплати зарплати. Подібну ситуацію на підприємствах державної промисловості, де також виникали трудові конфлікти, висвітлено в статті А.К. Соколова [77, с. 427–447]. До проблематики повсякденного життя міського населення можна віднести і статтю Т.М. Смірної, яка стосувалася демуніципалізації будинків в роки непу, а загалом діяльності домоуправлінь та комунальних служб, побуту так званих «комуналок» [77, с. 468–481].

В сучасній українській історіографії присутні праці які можна віднести до класичних прикладів соціальної історії в її «повсякденній» інтерпритації.

Підважує означений модерний дискурс лише відсутність ґрунтовних монографічних праць, а на противагу, наявна велика кількість статей та розвідок. Побутом будівельників великого індустріального комплексу та питаннями медичного обслуговування робітників в 1920–30-х рр. переймається В.Г. Ткаченко [752, 753], матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції досліджувала О.А. Коляструк [754], повсякденні проблеми українських селян цікавлять відомого дослідника С.Р. Ляха [755, 756].

Тема трудових конфліктів та ролі профспілок у їх розв'язанні також досліджується. Вона висвітлена в монографії О.М. Мовчан [226], а також у книзі О.О. Сушка [133], хоча повсякденне життя робітників представлено лише деякими його структурними елементами: умови праці, виплата зарплати, побут, у тому числі виробничий. Цікавою є спроба показати повсякденні турботи непманів [757], тобто приватних підприємців.

Пріоритетною, судячи з кількості праць, є історія створення та функціонування системи соціального забезпечення. У 1990 р. була захищена одна з перших дисертацій про державний інститут соціального забезпечення [758], написана на методологічних принципах радянської історіографії. В Україні цю проблему досліджує В.Г. Шарпатий. Перша його книга вийшла у 2004 р. і тематично розкривала формування системи соціального забезпечення в УСРР 1919–1922 рр., а також особливості пенсійного забезпечення деяких соціально-професійних груп населення, матеріально-побутове становище червоноармійців, біженців та «жертв контрреволюції» [759]. Друга монографія Шарпатога висвітлює особливості функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 30-х рр. [760]. Підсумкова монографія вченого, яку він опублікував у 2006 р. [400], фактично започаткувала самостійний науковий напрямок в історіографії історії соціальних відносин. Пенсійне забезпечення відповідних категорій суспільства розкриває маловідомий аспект його повсякденного життя у 1920–

30-х рр. Громадські форми соціальної взаємодопомоги досліджував С.М. Свистович, монографія якого вийшла у 2007 р. [761].

Російська історична наука першої половини 1990-х рр., успадкувавши від радянської соціальної проблематику, досліджувала особливості здійснення соціальної політики держави. Історики зосереджувалися на причинах безробіття та його подолання [762], виокремлювали специфіку соціальної політики стосовно робітників і службовців [763, 764]. У 1992 р. було опубліковано збірник документів, присвячений проблемам соціальної політики в Росії [765], а на початку XXI ст. з'явилася дисертація з історії її реалізації по відношенню до умов життя жінок [766].

Історія повсякденного життя селянства і села в цілому, незважаючи на колосальну кількість праць з аграрної історії, висвітлюється опосередковано або в контексті соціально-економічного розвитку за усталеною історіографічною традицією. В українській історіографії є низка досліджень про селянство 1920–30-х рр., серед яких безпосереднє відношення до повсякденного укладу життя мають книги В.В. Калініченка про селянське господарство періоду непу [129]. Деякі аспекти повсякденної діяльності селян-підприємців показав О.О. Сушко [133, с. 167–190], а умови виживання на селі в роки голодомору 1932–1933 рр. висвітлювала О.М. Мовчан [612, с. 538].

Російські історики виокремлюють проблему повсякденного життя населення у роки перших п'ятирічок через підприємництво і ринок, товарний дефіцит, діяльність торгсінів [767, 768]. Останні знайшли висвітлення в статтях і розділах, написаних українським істориком В.І. Марочком [612, с. 456–467]. Функціонування селянської сім'ї в роки непу з'ясувала О.М. Вербицька, зосереджуючись на соціально-демографічних аспектах та сімейно-шлюбних відносинах [77, с. 417–427]. Декларуючи у назвах проблеми «соціальної політики», особливо на селі, історики зосереджуються інколи на політичних аспектах – розкуркулюванні, конфліктах, податках [643], які мають відношення до повсякденного життя селян, але

опосередковано, враховуючи поняття «структура повсякденності». Залишається поза увагою соціально-психологічний аналіз повсякденності, котрий лише постає в історіографії, особливо в умовах екстремального існування людей, тобто на межі «масової маргінальності» [77, с. 481–502]. Однією з перших дисертацій про повсякденне життя селян є дослідження Ж.О. Абрегової, хоча спостерігається вплив соціально-політичної проблематики – репресії, розкуркулювання [700]. Повсякденна історія життєдіяльності колгоспного та самодіяльного селянства 1930-х рр. чекає дослідників. Краще висвітлюється праця і побут спецпереселенців, тобто розкуркулених та депортованих селян [201]. Новим напрямком історичних досліджень є з'ясування повсякденного життя іноземців, які працювали на промислових підприємствах Росії. Авторитетним дослідником цієї проблеми є С.В. Журавльов, котрий написав декілька монографій та упорядкував збірники документів, а також захистив докторську дисертацію [769, 770].

Західна історіографія, теоретично обґрунтувала концепцію вивчення повсякденного життя різних суспільних груп, вирізняється тим, що її представники, які зорієнтовані на вивчення історії радянського суспільства 1920–30-х рр., перебувають під впливом традицій колишньої радянології, відтак зосереджуються переважно на історії політичних відносин, особливо репресій. Винятком виглядає монографія американської дослідниці Ш. Фіцпатрик [771], яка є спробою системного вивчення специфіки суспільного життя в епоху сталінщини, відтак постають звичні форми повсякденного у незвичних, навіть аномальних для цивілізаційної сутності умовах.

Підсумовуючи аналіз науково-історичної літератури з проблем вивчення повсякденного життя населення радянського суспільства, слід визнати початок формування цього проблемно-тематичного напрямку в історіографії. Його становлення фактично розпочалося на початку 1990-х рр. ХХ ст., коли пострадянська історична наука перебувала у творчому пошукові оптимальної методологічної парадигми висвітлення соціально-економічного

розвитку країни у 20–30-х рр. ХХ ст., які вирізнялися крутими поворотами, політичними експериментами, неоднозначними соціальними наслідками. Для певної частини дослідників повсякденність належить до одного з розділів соціально історії [766]. Історики лише з'ясовують теоретико-методологічні аспекти її дослідження.

Соціально-економічна проблематика залишається пріоритетним напрямком сучасної української та зарубіжної історіографії, яка має багато спільних, але чимало і відмінних ознак. Вона формувалася під впливом горбачовської перебудови, долаючи схеми і догми радянської історіографії, запозичуючи модерні пізнавальні технології. Трансформація методологічної парадигми відбувалася еволюційним шляхом, без офіційного скасування попередніх канонів, ґрунтуючись на методах історичних досліджень. Перебудовна історіографія проблемно-тематично порушила всілякі ідеологічні перепони, викриваючи «білі плями» радянської політичної системи, а концептуально перебувала на стадії формування нових теоретичних підходів, відтак історики почали говорити про кризу історичної науки.

Пошук моделі економічної системи, котрий відбувався наприкінці 1980-х рр., зумовив та актуалізував теорії і принципи альтернативності в історичному процесі, що позначилося на з'ясуванні історії 1920–30-х рр. Теорія «альтернатив», тобто здійснення порівняльного аналізу принципів непу і сталінської модернізації економіки та соціальних відносин, хоч і мала певну теоретичну і гносеологічну обмеженість, виявилася стимулом для подальшого системного вивчення «непівського суспільства». Вона не була «безплідною», позаяк дала відповідь на низку суперечливих питань, а ще більше їх порушила і стала концептуальною основою для вивчення принципів проблем соціально-економічного розвитку суспільства 20-х рр. ХХ ст.

Концепція «згортання непу», яка була наріжним каменем всієї дискусії, дозволила історикам вирішити низку важливих питань теоретико-

методологічного і фактологічного спрямування. Теорія «альтернативності», про яку вже протягом другої половини 1990-х рр. згадували з іронією, віддзеркалювала конкретне застосування порівняльного методу історичного дослідження з елементами системного аналізу. Зокрема, висновки В.П. Дмитренка про еволюцію непу і воєнно-комуністичної ідеології вирізнялися не лише від радянської історіографії, а також від багатьох тлумачень періоду дискусії про «альтернативність». Адміністративно-командна система, яка склалася в умовах громадянської війни, на його думку, дозволила неп, окреслив його кордони і принципи використання, уникаючи будь-якої «лібералізації політичної системи». Вона швидко реагувала на загрозливі явища, відтак одразу виникали «стихійні і нестихійні тенденції до його згортання». Офіційно ніхто не скасовував неп, слушно зауважував Дмитренко, а сталінська антинепівська політика запроваджувалася вольовим рішенням «колегіального» партійного органу – політбюро ЦК ВКП(б). Партія не відкинула «воєннокомуністичної ідеології», яка подібно церберу, пильно слідкувала за виконанням генеральної лінії на соціалістичну реконструкцію економіки, соціальних відносин, духовного життя суспільства, насаджуючи державну форму власності і відповідно планово-директивну модель управління народним господарством.

Висвітлення колективізації та політики розкуркулювання відбувається одночасно, хоча в українській історіографії вони не стали пріоритетною проблемою соціально-економічної історії. Історики України висвітлюють примусову колективізацію та політику розкуркулювання в контексті з'ясування причин голоду 1932–1933 рр. На сьогодні відсутні монографічні дослідження і дисертації, які б стосувалися безпосередньо історії здійснення суцільної колективізації, не кажучи вже про історіографічні праці. Ця прогалина залишається незаповненою істориками. Російська історіографія має серію тематичних документальних видань, дисертаційні роботи, монографічні праці, особливо на рівні регіонів, хоча історія колективізації загалом в РСФРР не написана.

Історична наука виокремлює насильницький характер колективізації, деструктивну політику розкуркулювання, яку ототожнює з формою масового політичного терору проти селян. Розкуркулювання виявилось способом соціальної чистки, методом утвердження на селі системи політичної та одноосібної влади Сталіна. Дослідники підкреслюють рух опору селян, відтак схиляються до загального висновку, особливо західні науковці, про виразні ознаки громадянської війни, спад якої припадає на початок голодомору. Його причини та наслідки викликають суперечки між українськими та зарубіжними істориками, особливо щодо політичної оцінки. Колективізація та розкуркулювання висвітлюються згідно поширеної в історіографії моделі тоталітаризму стосовно вивчення радянської політичної системи.

Модерним напрямком дослідження соціально-політичних проблем суспільного розвитку є з'ясування повсякденного життя населення, відтак можна говорити про початок самобутнього розвитку мікроісторії соціальних груп, які висвітлюються нерівномірно. Фактично залишається малодослідженою історія повсякденності селянства, незважаючи на велику кількість праць з проблем аграрних відносин. Недостатнє вивчення історії повсякденності робітників промислових підприємств можна пояснити консервативністю усталеної за роки радянської історіографії теми індустріалізації. Теорія повсякденності дозволяє розширити пізнавальні можливості історичних досліджень. Її представники не уособлюють «ревізіоністську групу» в історіографії, проте формують її новий напрямок. «Ревізії» підлягають методологічні принципи радянської історіографії, з її соціально-класовою домінантою і теоретичною однотипністю. Теорія повсякденності є виразником системного аналізу на мікрорівні соціального буття різних груп суспільства, а не універсальною методологічною базою історичних досліджень. Її новизна відносна, позаяк питання побуту та соціальних аномалій досліджувалися у далеких 20-х рр., але без відповідної теоретичної бази. Історики ще не з'ясували єдиної дефініції, однак

найпоширенішими є терміни «історія повсякденності» та «повсякденне життя».

Ключове значення має термін «структура повсякденності», тобто її складові частини. Історіографічний аналіз свідчить про певну тематичну одноманітність, яка обмежується висвітленням соціальних аномалій у побуті міського та сільського населення. Ця складова досліджується набагато ширше, ніж решта історико-теоретичних проблем. На початковому рівні перебуває історіографія повсякденного життя села, робітників промислових підприємств, неперманентів, інтелігенції. Недостатньо вичерпно простежується соціально-професійний та демографічно-віковий аспект в історії повсякденного радянського суспільства. Теорія повсякденності створює можливості для ретроспективного відтворення історії життєдіяльності окремого заводу та колгоспу, кооперативного товариства і приватно-кустарного підприємства, тобто значно розширює діапазон науково-історичного пізнання соціальних відносин, сприяє кращому і ширшому розумінню мікроісторії.

РОЗДІЛ 4

НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

4.1. Етноцентрична парадигма висвітлення політики українізації

Українська історична наука активно досліджує особливості здійснення політики українізації, коренізації та загалом культурно-освітнього розвитку суспільства 1920–30-х рр. в УРСР. Фактологічні праці домінують над теоретико-методологічними, відтак спостерігається дублювання науково-історичних проблем, а з другого боку методологічний і термінологічний плюралізм. Модернізація наукового понятійного апарату відбувається під впливом суміжних гуманітарних наук – філософії, політології, соціології, тому що історики запозичують той чи інший категоріально-понятійний апарат, тобто інструмент наукового пізнання. Упродовж 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. історична наука «озброїлась» термінологією, яка уніфікувала гносеологічні підходи до оцінки конкретних соціально-політичних та національно-культурних процесів, у тому числі і політики українізації.

Самоідентифікація історіографічного дискурсу в Україні, яка долаючи так звану «кризу» історичної науки виокремлює національні пріоритети наукових досліджень, а також відповідну проблематику, є характерною ознакою не лише України, виразно розкриває себе в Росії, науковці якої активно розробляють національну ідею, переглядаючи російську і радянську історії. Російські історики, які вивчають національну проблематику ХХ ст., підкреслюють «появу національних і сепаратистських рухів та зростання етнокрактизму» [165, с. 4]. Вони вважають абсолютно доцільним використання поняття «великодержавність» для історії Росії, а з другого боку займаються реконструкцією «руського світу», тобто єдиного цивілізаційного, культурно-психологічного, релігійно-етнічного і господарського простору –

спільноти слов'янських етносів: росіян, білорусів та «східних українців» [165, с. 5]. Така парадигма висвітлення національних та соціокультурних відносин, яку запропонував російський історик А.В. Марчуков, викликає багато зауважень, а особливо до «так званого «національного питання». Але можна погодитись з ним, що СРСР не був однорідним утворенням, позаяк республіки вирізнялися мовними, культурними, ментальними, цивілізаційними ознаками, отже «етноцентризм» з точки зору культури явище соціально зумовлене, а не «відцентрова тенденція».

Соціогуманітарні науки зазнали трансформації не лише структурно-організаційних основ, а передусім теоретико-методологічних, однак зміна методології не повинна спотворювати історії, особливо такої чутливої теми, якою є національні відносини. Об'єктивність висвітлення залежить не лише від обраного методу чи принципу історичного дослідження, а також внутрішніх політичних уподобань історика, його ментальності, професіоналізму. Так було завжди. Українські історики, повинні були само ідентифікуватися в просторі національних історій, і орієнтувалися відносно трьох векторів – російського, українського чи польського. Такою була історіографічна ситуація наприкінці XIX – початку XX ст., але протягом наступних десятиліть вітчизняним інтелектуалам завжди доводилося стояти перед вибором геополітичних спрямувань. На сьогодні, етноцентрична парадигма висвітлення соціокультурницьких явищ набуває самодостатнього інституційного статусу. Українізація, функціонально виходила за межі території, позаяк стосувалася державного будівництва і національно-культурного розвитку в кордонах всієї радянської країни.

Враховуючи ставлення сучасної історичної науки до концептуальних засад фундаментальних досліджень, особливо до застосування термінології, варто простежити теоретико-методологічні підвалини сучасної історіографії з питань українізації у 1920–30-х рр., а також виявити специфіку понятійно-категоріального апарату низки монографічних праць і дисертацій. Завданням даного наукового дослідження є з'ясування еволюції історіографічного

дискурсу в Україні, позаяк до цієї розробки залучено виключно твори українських істориків, які є відомими дослідниками цієї проблеми. Важливо простежити історичний, етимологічний, функціональний та діалектичний контекст використання дослідниками самого терміну «українізація», а також проблемно-тематичні напрямки. Вони залишаються малодослідженими, тому що історики вивчали конкретні проблеми: українізацію державного апарату, громадських організацій, установ системи освіти, не замислюючись над питанням про гносеологічну взаємозумовленість поняття і соціокультурного явища.

Історія українізації висвітлювалася і радянською історичною наукою, особливо її здійснення в освітніх установах, але фактично залишалася поза межею наукового тлумачення саме політика, тобто принципи її реалізації в галузі суспільно-політичного і духовно-культурного життя. Намагання українізувати партію так званими «націонал-ухильниками» вважалося буржуазно-націоналістичним викривленням, яке було адресоване українським націонал-патріотам або західним радянологам.

Авторитетним дослідником політики українізації 1920-х – першої половини 30-х рр. є член-кореспондент НАНУ В.М. Даниленко, теоретичні розробки якого припадають на початок 90-х рр. Він звернув увагу на суперечність, яка об'єктивно існувала між політикою українізації, тобто декларативним курсом відповідних партійно-державних органів, і реальним її здійсненням [772, 773], показав тимчасовий характер «українізації», тактико-стратегічний дискурс самої політики, її компромісність і безпринципність, ідеологічне спрямування. Крах політики українізації, на переконання професора Даниленка, припадає на середину 1930-х рр., хоча визрівав упродовж попередніх років, а фактор уніфікації освіти, культури, духовного життя помножений на відверту русифікацію лише довершив справу [774, 775]. У 1991 р. вийшла колективна монографія, третій розділ якої написав Віктор Михайлович [356]. Він стосувався деінтелектуалізації і дегуманізації культури, адміністративно-державного і карально-репресивного впливу на

культуру. Підрозділ «Життя і смерть українізації» засвідчив нове бачення проблеми. Слід зазначити актуалізацію вченим соціально-національного, суспільно-політичного і суто духовного контексту, висвітлення їх в межах національно-державного будівництва. «Українізація», яку Даниленко подає у лапках, підкреслюючи її ідеологічну зумовленість, ототожнюється нами з «національно-культурним відродженням». Відома теорія «боротьби двох культур», тобто протиставлення «пролетарської Росії» і «селянської України», яка недостатньо висвітлена в історіографії, хоча і є принциповою, показана професором Даниленком з позиції соціокультурного аналізу. Він позитивно оцінює вплив українізації на розвиток мови та культури, які «одночасно стимулювали «процес зростання національної самосвідомості українського народу» [356, с. 254]. Обмеженість українізації, судячи з матеріалу монографії, полягала в тому, що вона розглядалася як складова частина коренізація партійно-радянського апарату, відтак стала «апаратною українізацією». «Для Сталіна і Кагановича, – наголошує дослідник, – українізація, як і весь процес коренізація, була тимчасовим тактичним відступом, політичною грою» [356, с. 256]. Для початку 1990-х рр., коли в історіографії відбувалися теоретичні зміни, висвітлення теорії «боротьби двох культур», літературної дискусії 1926–1928 рр., протистояння партійно-радянських номенклатур – республіканської і союзної, виокремлення соціокультурного аспекту, «процесу національно-культурного відродження», на які звернув увагу Даниленко, було новим. Висловлені ним тлумачення залишаються актуальними, а запропонована періодизація здійснення українізації не зазнала суттєвих змін. Національний аспект простежується доволі рельєфно в концепції висвітлення політики українізації.

На початку 1990-х рр., коли відбувся злам радянської держави, політика українізації стала пріоритетною темою наукових досліджень, яку висвітлювали Я.Р. Дашкевич [776], В.С. Лозицький [777], М.Г. Жулинський [778], які розглядали її у контексті національно-культурного розвитку, відводячи особливу роль лідерам «духовного відродження» –

М. Хвильовому, М. Скрипнику. Певна ідеалізація українізації спостерігається також у ґрунтовній монографії І.М. Дзюби [779], хоча можна погодитися з думкою згаданих авторів про вагомий вплив українізації на розвиток літератури, освіти, мистецтва.

Наукова література з проблем українізації налічує десятки праць, сотні статей, значну низку дисертаційних досліджень [780], але відсутня історіографічна робота, яка конче необхідна для узагальнення і визначення досягнень, прогалин, дискусійних і суперечливих тлумачень та оцінок. Єдиною на сьогодні працею подібного характеру залишається колективна монографія, підготовлена в Інституті історії України у 2003 р. [781] Вона підсумувала десятирічний період вивчення українізації, відтак є своєрідним еталоном науково-історичної думки. Структурно книга фіксує шість проблемно-тематичних блоків: походження та інтерпретації терміну «українізація», історичні передумови формування політики українізації, її здійснення та вплив на суспільно-політичні відносини і етнонаціональний розвиток, згортання українізації в умовах сталінізму, політичні наслідки і рефлексії поза Україною. Фактологічні аспекти, виокремлені у розділах монографії, засвідчують реалізацію конкретних наукових досліджень: українізація партії, державних органів влади, профспілок, комсомолу, системи освіти, армії, наукових установ, засобів інформації, книговидавництва.

Не торкаючись конкретних фактів, викладених у тому чи іншому дослідженні, можна простежити деякі теоретико-методологічні схеми, якими користуються сучасні історики, висвітлюючи проблеми українізації, але передусім треба з'ясувати модерні інтерпретації самого поняття «українізація». Перший розділ згаданої колективної монографії, яка вийшла у 2003 р., присвячено теоретико-методологічним питанням: співвідношенню термінів «українізація», «коренізація», «націоналізація». Термін «українізація», як слушно зазначається у цитованій книзі, започаткував М.С. Грушевський у 1907 р. стосовно викладання деяких предметів

українською мовою [781, с. 15]. Стосовно появи терміну у 1920 р. існує декілька версій, одну з них знаходимо у цитованій книзі: «він був запозичений і використаний більшовиками для зміцнення своєї влади в Україні в 20-ті роки», ініційований і поширений представниками українських політичних партій (боротьбисти, укапісти), випрацювана і пропагована інтелігенцією патріотичного спрямування.

Термін «українізація» був перенесений в УСРР під тиском соціально-політичних обставин, зумовлених інерційними силами української революції, і котрий більшовики трансформували у конкретну політику згідно власної ідеологічної доктрини розбудови соціалістичного ладу. Він означав запровадження української мови у державних, культурно-освітніх та громадських установах. Історики розмежовують поняття «українізація» і «коренізація», які вирізнялися за змістом і призначенням. Перший, на переконання авторів колективної монографії з теорії та історії українізації [781, с. 18], є функціональною складовою «політики коренізація», її історичною формою. Здійснювана більшовиками політика коренізація виявилася значно ефективнішою щодо «облаштування» національних меншин, які, крім мовного, освітнього, культурно-мистецького питання, вибудували національні адміністративно-територіальні одиниці та відповідно органи влади. Видається дещо перебільшеним вплив українізації на формування національної свідомості, від чого і застерігають автори згаданої праці. Можна погодитися з іншою думкою: українізація справді дала «відчути значення мови, культури, традицій як чинників духовного розвитку нації» [781, с. 8]. Мало хто з істориків заперечує роль українізації в активізації національно-культурного і духовного життя суспільства, відтак «соціокультурні зрушення такого масштабу не могли не насторожити правлячу комуністичну верхівку» [781, с. 10]. Виокремлення соціокультурного аспекту є не випадковим, позаяк в органах освіти, як свідчать сучасні дослідження [156], номенклатура регіонального рівня та сільські педагоги уособлювали свідому частину національно-патріотичних

верств населення для якої українізація – це не лише збереження мови і соціокультурної самобутності «сільської України», а її самої.

Автори монографії звернули увагу на те, що соціальний аспект українізації є малодослідженим, позаяк «бракує узагальнюючого соціологічного дослідження щодо реалізації українізаційного курсу» [781, с. 164]. Висвітлюючи соціальні основи українізації, історики підкреслюють ставлення до неї різних соціальних груп, виокремлюють етнонаціональні наслідки українізації. «Українізаційні заходи, – зазначається в монографії, – створювали більш сприятливі умови україномовному міському неофітові не лише для збереження своєї попередньої ідентичності, але й для закріплення її на новому, більш престижному, більш комунікативному рівні» [781, с. 169]. Таке тлумачення українізації розкриває її соціокультурні функції, хоча не вона впливала на підвищення питомої ваги українців серед робітництва, а інші фактори.

Інноваційним слід також визнати тлумачення коренізація як спроби національної реформи, яке спостерігається досить виразно у монографії. Її автори підкреслюють, що РКП(б) мусила вдаватися до «реформістських методів», а поряд з економічною, кредитно-фінансовою, військовою – «повинна була знайти своє місце і національна реформа» [781, с. 22]. У попередніх розділах дисертації вже підкреслювалося, що відносно реформування економічної системи (розвиток кооперації, приватного підприємництва, ринку, торгівлі) не супроводжувалося адекватним реформуванням політичної системи, а національна сфера становила її важливу ділянку. Створення національних районів загалом відповідало принципам коренізація, але сам процес віддзеркалював елемент адміністративного реформування, явища дуже поширеного для 1920–30-х рр. «Термін «національна реформа», – підкреслюється у цитованій книзі, – точніше, ніж поняття «політика коренізація», передає суть започаткованого XII з'їздом партії повороту в національному питанні» [781, с. 19–20]. Його запровадив у 1990 р. Я. Дашкевич [776, с. 56], але він не знайшов поширення

в історіографії, позаяк історики віддали перевагу історичним термінам. Разом з тим, поєднання економічної реформи, тлумачення модернізації політичної системи і виокремлення національної реформи є своєрідним концептуальним проривом в історіографії соціально-політичного і культурно-духовного розвитку суспільства 1920–30-х рр., хоч і суперечливим з точки зору історизму.

Абстрактне тлумачення терміну «українізація», на думку В.М. Даниленка [774], не вирізняє його від інших – «полонізація», «русифікація», тому що він засвідчує лише етимологічне походження. Його необхідно розглядати в контексті конкретного історичного періоду. Для доби української революції 1917–1918 рр. він означав функціонування українських державних установ, реальне запровадження мови, розвиток інституційних основ української державності. Соціально-політична інерція українізації 1917–1919 рр., яку підтримували боротьбисти, а також збіг інших факторів початку 1920-х рр., змусили більшовиків повернутися до питання про коренізацію та українізацію, але вони виявилися жалюгідним повторенням попередніх років. Більшовики врахували уроки минулого, відтак запровадили власну «національну реформу», очоливши її псевдореалізацію.

Проголошення непу і курсу на українізацію відбулося майже одночасно, хоча вони вирізняються тактико-стратегічними завданнями, проте мають і деякі спільні ознаки. Український історик О. Субтельний розглядав українізацію в загальному процесі модернізації, виокремлюючи роль і місце мови в суспільстві, «що модернізувалося» [782, с. 479]. Історична наука в Україні достатньо уваги приділяє дослідженню непу, підкреслюючи його тимчасовість, політичну компромісність, економічні переваги. Неп, на думку багатьох українських вчених, унеможливив соціальний вибух, сприяв подоланню руйнівних наслідків війни та політики воєнного комунізму [783]. Політика українізації, судячи з дисертаційних досліджень Н.Г. Кукси [784], П.М. Бондарчука [405], була поширенням принципів ідей непу на сферу культурно-національних відносин. В історіографії набула поширення точка

зору стосовно тимчасовості політики українізації, яка була засобом досягнення стратегічного задуму – інтегрування національно-культурного процесу до радянської системи під контролем держави. Виокремлюється «вимушений характер» українізації [785]. Деякі аспекти українізації висвітлено в монографії Р.Я. Пирого [786]. Проблемам українізації, але в контексті модернізації системи освіти в УСРР 1920-х рр., присвячено статтю М.М. Кузьменка [787].

Історична наука в Україні приділяє увагу з'ясуванню ролі і місця партійно-радянської номенклатури в суспільстві 1920–30-х рр. Її ставлення до українізації виявилось різним: одні підтримували просто «генеральну лінію» партії, а її незначна когорта покладала серйозні надії на українізацію. В українській історіографії є різні тлумачення політичної позиції республіканської номенклатури щодо здійснення українізації. Історики виокремлюють активність О. Шумського та М. Скрипника, які не обмежувалися лише мовним чи «літературно-мистецьким фронтом», а намагалися поширити українізацію на партійне і державне будівництво, тобто використати її в якості ключового принципу розбудови суспільства. Український історик В.Г. Шарпатий вважає, що Скрипник захищав «національні інтереси України, рівноправність її культурного розвитку» [514]. В.Ф. Солдатенко, відомий дослідник української революції та партійно-радянської номенклатури, зазначає, що у 1920-х рр. розвиток науки, культури, мистецтва відбувався на ґрунті національного відродження [158, с. 149]. Він не вважає Скрипника «батьком українізації». «Взагалі ж, – пише Валерій Федорович, – щодо самого феномена українізації впродовж довгих десятиліть склалося стільки міфів, виникло стільки тлумачень, проведено стільки дискусій, що, здавалось би, жодних питань ні на теоретичному рівні, ні на фактологічно-особистісному виникати не повинно. Однак це зовсім не так. І навіть – зовсім навпаки. Тут нагромадилося чимало плутанини, час від часу оприлюднюються найнесподіваніші – аж до відверто абсурдних – концепції і висновки» [158, с. 142]. На переконання Солдатенка, теза про те,

що «українізація» є складова частина «коренізація» – помилкова, але історик не погоджується з іншим: «коренізація» прагнула утвердити просто радянську владу, «значить владу комуністичної партії», а не «зробити радянську владу рідною для корінної національності». Він зазначає, що термін «українізація» виник ще до 1917 р., а в устах М. Грушевського, С. Єфремова, С. Стешенка, М. Порша, С. Петлюри «слово українізація було виголошено як одне з начальних завдань визвольного руху, як велична мета духовного злету, національного відродження» [158, с. 147]. Покликаючись на праці Скрипника, В.Ф. Солдатенко доводить усвідомлення необхідності українізації наркомом освіти, яку намагався продовжувати і захищати [788]. Необхідно зазначити, що Солдатенко, визнаючи успіхи українізації у національному відродженні, не заперечує її інтернаціоналістського впливу.

Особливості партійного контролю за розвитком українізації показав О.П. Рабенчук [789], монографія якого вийшла у 2006 р.

Концепція українізації, яку виклав І.М. Дзюба, на перший погляд, має виразні ознаки інтернаціоналістської політики, але вона є глибоко національно-державницькою і соціокультурницькою. Коли він пише про виховання російського населення «в дусі поваги й уважного, дружнього ставлення до українського національного життя й будівництва, до культури, мови, традицій» [779], то тим самим підкреслює національно-культурні цінності українського соціуму, а не лише однієї з його частин – інтелігенції. Українізацію він поширює на соціальні групи суспільства, на місто, на культурно-освітню галузь, економіку, тобто на соціум, позаяк він є носієм культури у її широкому розумінні.

В історичній науковій літературі політика українізації персоніфікується з лідерами партії боротьбистів – Г. Гриньком, О. Шумським, а також з М. Скрипником – українським більшовиком. Ніхто з істориків не заперечує конструктивної участі цих високопосадовців, хоча висловлюються неоднозначні оцінки щодо самої українізації. Так, М.М. Кузьменко вважає, що вона «набула ознак керованого політичного процесу», «виразного

літературно-філологічного спрямування», а її ініціатором стала «комуністична партія більшовиків» [153]. На його думку неп та українізація виявилися «стабілізуючими факторами суспільного розвитку» [153, с. 93]. Він вважає Гринька активним українізатором, а історик М.Ю. Виговський не виокремлює такої активності наркома [156, с. 145], яку висвітлює інший український дослідник В.В. Липинський [157, с. 32–35].

Національно-культурні пріоритети політичної діяльності Скрипника не викликають сумніву в українських істориків. Так, М. Панчук зазначає, що завдяки «демонстрації лояльності до Сталіна і Кагановича, Скрипник хотів отримати можливість продовжувати українізацію, утвердити свої особисті позиції у справі національної політики», а після повернення Кагановича до Москви і призначення першим секретарем ЦК КП(б)У С. Косіора, нарком освіти мав змогу для реалізації політики захисту національних та державних інтересів [790]. Аналізуючи стенограми пленумів ЦК ВКП(б) за 1928–1929 рр., Виговський також виокремлює активну політичну позицію Скрипника щодо захисту конституційних прав України, обстоювання внутрішнього суверенітету і навіть ідеї соборності українства на теренах УСРР [156, с. 182]. Прагнення українців на розбудову «національно-культурного життя поза Україною», на думку українського історика Г.Г. Єфіменка [791], вважалось «петлюрівщиною» і переслідувалось союзними державними органами. Досліджуючи особливості українізації після зміщення Скрипника та протягом другої половини 1930-х рр., учений зазначає, що вона «перестала бути пріоритетною справою» [791, с. 140]. Інші дослідники також вважають, що після кадрового усунення та самогубства Скрипника в Україні активізувались русифікаторські тенденції [155, с. 42–43]. Історик Ю.І. Шаповал вважає Скрипника послідовним прибічником «політики «коренізація», а відтак і «українізації» [506].

Повертаючись до загального історіографічного дискурсу в Україні стосовно проблем національно-духовного розвитку українського суспільства 20–30-х рр. ХХ ст., зазначу наявність великої колекції науково-історичних

праць саме з історії проведення українізації. Вражає послідовність і ґрунтовність дисертаційних досліджень в Україні, які розкривають різні аспекти українізації: Л.В. Блінда показала роль українізації у суспільно-політичній галузі [792], О.М. Бондар – її вплив у військах УВО [793], Г.М. Васильчук – українізацію вищих органів державної влади й управління [794], Я.В. Верменич висвітлила політико-культурні аспекти [795], К.Е. Колісник – здійснення політики українізації на Харківщині [796], В.О. Стремецька українізацію на Півдні [785]. Вони безпосередньо досліджували українізацію, але є велика низка дисертацій опосередкованого висвітлення політики українізації, тобто з'ясування місця преси в українізації [797], впливу українізації на українське національне відродження [798], розвитку видавництва УРЕ [799]. Не викликає заперечень конкретна проблематика, скажімо, українізація армії чи вищих навчальних закладів, роль преси, але використання політики в якості хронології культурно-освітнього розвитку селянства виглядає дещо умовно. Політика не може бути хронометром, позаяк сама має періоди здійснення, які не завжди піддаються справжній історичній періодизації. Це стосується і непу, котрий є політикою, а не конкретною подією, установою, війною тощо, які мають початок і завершення, тобто хронологічні ознаки.

Якщо умовно визнати політику українізації «другим непом», але у галузі духовного життя, то він проіснував довше, вирізняючись піднесеннями і спадами. Варто наголосити, що українізація була складовою частиною загального модернізаційного курсу більшовицької партії, справді «іміджем вирішення національного питання» [784, с. 11], яка згасала відповідно поширенню і зміцненню принципу інтернаціоналізації, тобто русифікації культури, школи, суспільства. Історики намагаються викласти періодизацію політики українізації, виокремлюючи два періоди: від 1920 до усунення Скрипника з посади, а другий – це власне її згортання упродовж 1930-х рр. Українізація стосувалася частково кадрової політики та канцелярії, про що писав у 20-х рр. минулого сторіччя С.О. Єфремов [800], діловодства, а не

системи влади. Збільшення кількості українських книг, яке спостерігалось у 1920-х рр., супроводжувалося вилученням «забороненої націоналістичної літератури», посиленням політичної цензури [191, 801], відтак українізація віддзеркалювала принципи радянізації. Вона створювала передумови для духовного відродження, але стосувалася переважно інтелігенції, номенклатури, а не селянства – соціальної бази нації.

Теоретичні та культурно-освітні проблеми українізації висвітлюють відомі українські дослідники духовного життя в Україні 1920–30-х рр. Зокрема, В.В. Масненко досліджував етнонаціональні наслідки політики українізації, її здійснення в державних та громадських організаціях, в установах системи освіти [802, 803]. Він, як і решта українських істориків, використовує поняття «доба українізації» [804], тобто в якості хронографа конкретних історичних явищ, які мали властиву для них періодизацію розвитку. Українізаційної тематики стосувалася також його кандидатська дисертація [15]. У 2001 р. вийшла його ґрунтовна монографія з питань теорії та історії націотворення в Україні [38].

Монографічні роботи О.А. Удада розкривають роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського суспільства 1920–30-х рр. ХХ ст. [35, 36] Він підкреслює позитивний вплив українізації на розвиток освіти, а також незавершеність цього процесу, його штучну обмеженість.

Фактологічний аспект дослідження українізації домінує над теоретико-методологічним, а прагнення істориків компенсувати брак концептуальних підвалин науково-історичного аналізу супроводжується пошуком універсальної термінології. Існує близько десятка визначень, які мають безпосереднє відношення до українізації, хоча є доволі суперечливими. В історіографії набули поширення наступні тлумачення: «українізаційна доба», «українізаційна кампанія», «українізаційні процеси», «українізаційні декрети», «українізаційна діяльність», «українізаційні заходи», «процес українізації», «українізаційна політика», «коренізаційна кампанія»,

«українізаційна робота», «українізаційні акції», «українізаційна програма» тощо. Використовуючи термін «політика українізації», ми маємо на увазі тактику і стратегію партійно-державних органів влади у царині освіти та культури (радянська система освіти в УСРР, ідеологізація, комунізація тощо), тобто формалізацію справжньої модернізації духовного життя українського суспільства. Українізація, тобто історичне явище, віддзеркалювала процес запровадження української мови, державний статус якої тоді не мав достатнього конституційного обґрунтування в установах і закладах. Вони власне і є об'єктом наукових вислідів, а головне поняттями і термінами з 1920-х рр. Решту словосполучень слід віднести до модерного наукового апарату.

Термін «українізаційні акції» та «українізаційна діяльність» майже однотипні за походженням, проте їх змістовна складова є доволі абстрактною, якщо спробувати адаптувати до реальних подій і явищ у 1920–30-х рр. Громадські організації (профспілки, комсомол) фактично стали об'єктом українізації [405]. Вони не впливали на формування політики українізації. Діяльність і «акції», тобто дії, можуть здійснювати конкретні суб'єкти – державні, громадські, політичні органи, навіть не видатні особи, які можуть лише впливати на ті чи інші процеси. У розділах деяких дисертацій об'єктом політики українізації виступає інтелігенція [798], хоча у 1920-х рр. значна її частина була представлена українськими освітянами, науковцями, літераторами. Вона була також і суб'єктом, особливо вся інтелігенція, пропонуючи українську мову, досліджуючи та поширюючи її, а з другого боку трансформуючи у повсякденну побутову або професійну діяльність.

Визначення «процес українізації» є тавтологією, позаяк «українізація» – це і є процес, бо не обмежувалася лише мовою, а впливала певною мірою на ментальність чиновників. Термін «українізаційні процеси» – форма множини одного явища, яке стосувалося «переведення» діловодства українською мовою. Завершеної і відпрацьованої програми українізації не

існувало, відтак поняття «українізаційна програма» не є вдалим і доречним. Це, більше, стосується і терміну «українізаційна робота». Загадковим є визначення «українізація учнів» [785], особливо у школах з українською мовою викладання, а в решті, то вже справа так званої коренізація. Українізація стосувалася насамперед установ, навчальних закладів, громадських організацій, а не соціально-професійних груп, що безумовно викликало б серйозні наслідки у суспільстві. Тлумачення «українізація сфери культури» можливе, але у сенсі «українізаційних досягнень», тобто результативності – функціональної, інтелектуально-професійної, соціальної.

Сучасна українська історіографія історії здійснення політики українізації в УСРР 1920–30-х рр. становить потужний науковий напрямок загального історіографічного дискурсу в Україні. Треба зазначити, що поза увагою істориків залишилася низка принципово важливих подій і явищ: українізація церковного життя, форми спротиву українізації з боку російськоментальної інтелігенції та частини партійно-державної номенклатури, визначення статусу конституційності української державної мови у складі СРСР, поширення українізації на галузь партійно-державного будівництва. Малодослідженими залишаються «українізаційні процеси» в Україні 1930-х рр., особливо другої половини, які обмежуються висвітленням масових репресій проти інтелігенції. Заслуговує подальшого теоретико-методологічного розвитку аналогія «запровадження «непу» в культурі [805] з усталеним в історіографії поняттям нової економічної політики. Визріла необхідність написання узагальнюючої наукової праці з історіографії історії культурно-освітнього і духовного розвитку України міжвоєнного періоду.

Концептуальною основою висвітлення українізації залишається етноцентрична парадигма, яка загалом віддзеркалює теоретико-методологічні зміни в історичній науці протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Етноцентризм у даному випадку цілком відповідає структурним і функціональним ознакам історичного явища – українізації, яка торкнулася соціокультурних та політичних відносин в Україні 1920–30-х рр. Історики не

обмежуються етнонаціональними характеристиками українізації, виокремлюючи також інтернаціоналістські тенденції та вплив українізаційного курсу на регіони компактного проживання українців в РСФРР.

4.2. Зарубіжна історіографія проблем радянської українізації

Інституційно західна та російська історіографії представляють зарубіжну історичну науку, якщо порівнювати їх з українською, позаяк вони становлять організаційну складову державної системи освіти та науки. Наука, як інтелектуальна сфера діяльності, має властиву структуризацію, яка почасти не збігається з адміністративно-політичними кордонами. Інтеграційні процеси, які розпочалися на початку 1990-х рр. в галузі соціогуманітарних наук, сприяють розвитку спільних наукових проєктів, виявленню і друкові колективних монографій, тобто інтелектуальної продукції з відповідними авторськими правами.

Історики, які досліджують соціально-економічні процеси 20–30-х рр. ХХ ст. – непереконливу колективізацію, політику розкуркулювання, репресії, голодомори досягли наукових висновків і теоретичних положень, які є універсальними, але суперечки виникають тоді, коли вони торкаються національно-етнічних проблем. Історія радянської національної політики належала до елітної тематики, а після розпаду СРСР національний аспект не втратив актуальності, але його висвітлення набуло конкретно-історичних наукових тлумачень. Російські історики і публіцисти висловлюють різні думки з приводу «спільної історії» українського та російського народу: для одних ідеологічні витoki самостійності – це український сепаратизм [277], для інших зацікавлення викликає «проблема формування української нації та історія українського національного руху» [165]. Їх з'ясування відбувається в контексті формування російської національної (великодержавної) ідеї, виявлення суперечливих і неоднозначних процесів та явищ історичного

минулого, актуалізації трагічних сторінок або реанімації тих унітарних форм державності, які відповідають програмним положенням політичних сил в Україні та Росії.

Політика українізації активно висвітлювалася зарубіжною радянологією до початку 90-х рр., але пальма першості належала науково-дослідним фундаціям української діаспори. На сьогодні вони до певної міри стали складовою частиною українського історіографічного процесу, навіть його організаційною частиною. Це стосується також і деяких відомих західних дослідників. Так, американський учений, автор ґрунтовної монографії з історії націонал-комунізму Д. Мейс [806] працював в науково-дослідних установах сучасної України, опублікував разом з українськими істориками статті і монографії [790, 807, 808], а його статті в періодичних виданнях опубліковані окремою книгою [809].

Німецькі історики також вивчають розвиток культурно-освітніх процесів в СРСР 1920–30-х рр., але не торкаються безпосередньо українізації. Їх цікавлять відносини політики і культури, становище культури в умовах сталінізму, питання «створення і розпаду радянської культурної системи» [430], хоча трапляються праці, у яких висвітлюються деякі сторони українізації [255]. Західні дослідники вивчають загальні питання культури або конкретні літературно-мистецькі об'єднання, а також систему політичної цензури, проте не згадують специфіки «коренізація» чи «українізації».

Сучасна російська історіографія виокремлює проблему етноцентризму, з'ясовуючи концептуальні чи фактологічні пріоритети наукових досліджень в колишніх радянських республіках. Зокрема, Г.О. Бордюгов пише, що упродовж 1917–1927 рр. центр «загравав» з туземними елітами», запроваджував «коренізацію» [101]. Його колега В.П. Булдаков, звертаючи увагу на «окраїнний націоналізм» та «національно-визвольну демагогію», визнав факт «українізації» армії у революційні роки – негативним і деморалізуючим явищем [104].

Українізації та коренізації торкалася Т.Ю. Красовицька, яка досліджувала національну еліту та культурну політику радянської влади у 1920-х рр. [810, 811]. Вона постає в монографії А.В. Марчукова, але в контексті українського національного руху в УСРР 20–30-х рр., відтак можна проаналізувати його бачення українізації. «Хоча вивчення політики українізації не входило до кола наших завдань, – наголошує російський дослідник, – коротко про неї сказати треба. Політика українізації була покликана досягти декількох завдань. Почасті можна зустріти твердження, що українізація державного і партійного апарату, підтримка розвитку української культури та українська мова була потрібна для встановлення більш тісних зв'язків між партією і державою з одного боку, і селянством – з другого, а також для того, щоб партія не втратила керівництва зростаючою суспільно-політичною активністю селянства» [165, с. 251]. Поділяючи цю більшовицьку тезу, Марчуков вважає, що невдоволення селян владою було зумовлене економічними факторами, позаяк не всі селяни переймалися національним питанням, залишаючи його для інтелігенції – учителів, агрономів. Для неї, на думку цього дослідника, українізація виявилася «своєрідною культурною компенсацією за політичну поразку в роки Громадянської війни» [165, с. 252]. Він, покликаючись на дослідження Г.В. Касьянова, підкреслює черговий компроміс влади з соціальними прошарками суспільства, у даному випадку з інтелігенцією, щоб унеможливити її вплив на культурно-національне будівництво. Далі, аналізуючи особливості українізації, російський учений виокремлює намагання більшовиків монополізувати «український національно-культурний процес» [165, с. 553]. Дослідник вибудовує власну концептуальну схему бачення реальної українізації: партія очолила її здійснення, усунувши від координації інтелігенцію, яка визнала офіційну українізацію фальшивою. Необхідно зазначити соціокультурний підхід Марчукова до аналізу українізації, тобто її вплив на суспільство, а з другого боку ставлення до неї його різних груп – передусім селянства та інтелігенції.

Внутрішній зміст українізації, на переконання російського історика, означав боротьбу за будівництво української культури і нації між більшовиками і національним рухом. Національна інтелігенція прагнула використати українізацію для поширення своєї ідеології серед народу. Для Марчукова політика більшовиків в галузі культури і національного будівництва – це і є «політика українізації», але не як «соціальна модернізація суспільства», а прагнення партійно-державних структур позбавити інтелігенцію можливості стати керманічем української культури. Керувати культурою в умовах монопартійної політичної системи для інтелігенції було неможливо, але її національно свідомі і активні частини прагнули розвивати українську культуру, долаючи чи трансформуючи метод соцреалізму, котрий нав'язували партійні органи. Сучасні дослідження українізації виходять за її суто культурологічну мету, зосереджуючись на політичній складовій [153, 774, 781], відтак не ідеалізують особливого впливу інтелігенції на розвиток українізації. Нація, на думку Марчукова, «феномен не етнічний, а соціально-політичний» [165, с. 542], відтак офіційна українізація, тобто керована партійними структурами, стосувалася переважно політичного аспекту – координації державою національно-культурних відносин, унеможливлення будь-якого ідейного сепаратизму чи етноцентризму, позаяк обмежувалася освітою та канцелярством. Українізація етнічних українців, які становили дві третини населення в УСРР, а селянство значно більше, політичний фарс, особливо в умовах конституційного оформлення унітарної держави, «партократизації» значної частини республіканської номенклатури, крім управлінців Наркомосу, які виявили принципи самодіяльності і принциповості, у тому числі з питань українізації [156].

Авторитетним дослідником політики українізації є О.Ю. Борисьонко, історик-славіст, фахівець з новітньої історії України, особливо національно-культурної політики більшовиків у 1920–30-х рр. Її монографія, яка вийшла у 2006 р. [166], залишається єдиною науковою роботою російських істориків з даної проблематики. Для неї українізація – один з найцікавіших суспільно-

політичних і культурних феноменів ХХ ст. «Будучи регіональною формою коренізації, – наголошує вона, – українізація не обмежувалась культурною сферою, а мала також чітке соціальне та економічне спрямування» [166, с. 3–4]. Дослідниця аналізує праці західних істориків Д. Мейса, Р. Салліванта, Д. Лібера, Т. Мартіна, підкреслюючи їхню джерельну обмеженість, а також «відомих українських істориків» – С.В. Кульчицького, Ю.І. Шаповала, В.Ф. Солдатенка, Г.В. Касьянова, В.М. Даниленка, Я.Р. Дашкевича та «молодих дослідників» – В.Г. Шарпатога, Г.Г. Єфіменка. Зокрема, вона виокремлює точку зору В.М. Даниленка про те, що «українізація» насправді не відповідала суспільно-культурним процесам в Україні, позаяк там відбувалася «дерусифікація» [166, с. 8, 11]. Покликаючись на праці українських істориків, Борисьонюк виводить концептуальну схему української історіографії політики українізації: задля життєздатності централізованого державного організму було дозволено існування своєї «культурно-національної автономії», тобто центр сприяв розвитку національної культури. На її переконання «сучасні українські історики розглядають українізацію виключно як політику в галузі мови, культури, науки, освіти, не торкаючись її економічних та соціальних аспектів» [166, с. 13]. Необхідно визнати загальною об'єктивний аналіз української історіографії політики українізації, здійснений Борисьонюк. Соціально-економічний аспект українізації дійсно залишається малодослідженим, хоча він простежується в роботах з історії українського кооперативного руху [127, 408], культурно-духовного розвитку українського села 1920–30-х рр. [812] Окремі розділи про зв'язок українізації зі змінами в соціальній структурі населення є у колективній монографії українських істориків [781]. Однак, за незначним винятком праць, соціально-культурний аспект українізації виявляється найменш висвітленим. Історикам бракує методологічних новаційних підходів до проблеми, перегляду традиційних схем і стереотипів, подолання суто культурологічного контексту тлумачення українізації.

Якщо для української історичної науки тема українізації, судячи з кількості захищених дисертацій, є пріоритетною, то для російської історіографії вона залишається другорядною. Винятком є монографія Борисьонок. Непопулярність цієї проблематики в Росії вона пояснює регіональним статусом колишніх республіканських наукових установ, а після розпаду СРСР «вузьких» спеціалістів» [166, с. 14]. «Така ситуація надовго визначила специфіку історичної тематики: для російської історіографії характерний погляд «зверху вниз», з центру на республіку, у зв'язку з цим, зазвичай, виникають питання впливу держави на національні, економічні, соціальні, культурні процеси в республіках» [166]. Дослідниця не виявила жодної наукової роботи російських учених, яка б стосувалася українізації. Вона називає праці В.П. Булдакова [104], Г.Ф. Матвєєва [813], які опосередковано висвітлюють національно-культурні відносини в Україні. Деякі російські дослідники вважають українських лідерів Х. Раковського, М. Скрипника, Г. Гринька, В. Затонського основними опонентами Сталіна під час формування єдиної унітарної держави [275]. Так, А.Г. Авторханов називав М. Скрипника «останньою національною опозицією у ВКП(б)» [353, с. 76]. Опосередковане відношення до українізації мають роботи Т.Ю. Красовицької з питань модернізації системи освіти, але вони стосуються виключно РСФРР [811]. Російські дослідники визнають вплив українізації на розвиток української культури, науки, освіти, позаяк там утверджувалася українська мова [814], хоча дехто виокремлює її деструктивну роль, яка полягала в тому, що загострювала національні суперечності, призводила до ущемлення прав інших етносів – росіян та євреїв [815]. Коренізація, на думку Д.М. Нікітіна, позитивно вплинула на розвиток єврейської меншини [816], а для інших вона обмежилася формальними явищами. Деякі соціально-політичні аспекти українізації, але дуже побіжно, можна зустріти в роботах С.М. Семанова [817], О.В. Шубіна [818], присвячені анархізму в Україні, але соціальний рух вони висвітлюють в контексті повстанської боротьби та політичної історії.

Монографія О. Борисьонк, судячи з історіографічного огляду російської наукової літератури, залишається єдиним дослідженням виключно з проблем українізації. Вона виокремлює наступні аспекти: перехід до українізації у 1917–1922 рр., проголошення коренізації, основні напрямки українізації, її сприймання суспільством, українізація і внутріпартійна боротьба, «націонал-романтика» Скрипника, згорання українізації. Варто розглянути її концептуальні положення, співставляючи з тлумаченнями інших істориків, у тому числі українських. Можна цілком погодитися з висновком Борисьонк про те, що у 1919–1920 рр. більшовики дозволили навчання українською мовою, випуск друкованих видань, діловодства українською мовою, хоча цими питаннями до проголошення УСРР займався народний комісаріат у справах національностей, тобто фактично українізація розпочалася до проголошення політики коренізації на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. Російська дослідниця вважає, що «політика коренізації партійного і державного апарату в національних республіках», тобто українізація, була зумовлена двома обставинами: зовнішня загроза з боку Польщі, а з другого боку бажання більшовиків продемонструвати світові зразок вирішення національного питання в СРСР. Вона вважає Сталіна ініціатором політики коренізації, в основу якої було покладено його тлумачення нації – спільність території, мови, економічного життя, культури. Дослідниця розглядає перебіг дискусій з приводу принципів формування унітарної держави, які почалися між українським лідерами (Раковським, Скрипником) та Сталіним, підкреслюючи питання про політику коренізації та українізації. «Питання українізації для Скрипника, – наголошує Олена Юрїївна, – були тісно пов'язані з питаннями союзного будівництва, позаяк для нього було очевидно, що від характеру взаємовідносин центру і республік буде залежати і характер здійснення українізації» [166, с. 83]. Треба лише зазначити, що українські дослідники політичної діяльності Скрипника не виокремлюють його українізаторської діяльності у цей період [158, 156].

Початковий період українізації справді відбувався в умовах формування політико-правових та організаційних форм союзної держави, яка, на думку українських істориків, «мала закріпити централізаторську (по суті, об'єктивно шовіністичну) лінію в союзному будівництві», відтак виникла «гостра потреба «заспокоїти» національні республіки», тому було знайдено лінію на «коренізацію» [781, с. 43]. Цей курс, як вважає російська дослідниця Борисьонок, забезпечував «національний облік радянської влади у республіках» [166, с. 86], тобто політично-державна система влади формувалася на засадах ідеології більшовизму з виразними ознаками тоталітаризму, а коренізація надавала їй тимчасову національну форму. На початку 1920-х рр. курс на українізацію «вибивав ґрунт із-під ніг небагаточисельних, але достатньо впливових українських партій боротьбистів та укапістів з їх національно орієнтованою соціалістичною програмою, яка могла конкурувати з правлячою партією» [166, с. 122]. Українізація не викликала особливого захоплення «української політичної еміграції» і не продемонструвала «для західних українців» взірця розв'язання національного питання. Західноукраїнська інтелігенція їхала до радянської України з причин її соціально-економічного та політичного становища, яке бажало бути кращим [511]. Українська політична еміграція мала сподівання на деструктивний вплив непу на соціально-економічні основи радянської влади, а в успіх політики коренізації українці-емігранти не вірили. М. Грушевський повернувся в Україну лише весною 1924 р., коли основні принципи українізації було сформовано, а непівське суспільство почало розкривати свої обмежені можливості.

Другий розділ монографії Борисьонок є основним, позаяк стосується основних напрямків здійснення політики українізації. На її глибоке переконання вона була однією з «регіональних форм коренізації» – методом «реалізації радянської політики національного будівництва» [166, с. 99]. Російська дослідниця визначає чотири основних напрямки українізації, які віддзеркалювали ознаки сталінського визначення нації: спільність території,

мови, економічного життя і психологічного складу, відтак зумовили специфіку національної культури. Вона розглядає кожен з напрямків, хоча порушує їх послідовність та проблемно-тематичний перелік. Формуючи адміністративно-територіальні кордони УСРР українська сторона, на думку Борисьонка, виокремлювала саме етнографічний момент щодо перегляду російсько-українських кордонів [166, с. 100]. Насправді, судячи з досліджень українських істориків [819], крім етнографічного фактору, існувала низка зовнішньополітичних чинників, які переважали інші обставини. Українізація системи управління, освіти, науки і культури, а також армії висвітлена поверхово і дуже фрагментарно. Сумнів викликає теза про формування національної армії в республіках, тому що вона функціонувала за територіальними принципами.

Етносоціальний та економічний аспект українізації висвітлюється в монографії Борисьонка у «світлі рішень XII з'їзду», тобто вона взяла за основу сталінську тезу про вирівнювання економічного і соціального рівня розвитку різних націй. Дослідниця зазначає, що «економічний аспект коренізації» став реалізовуватися фактично після розробки стратегії форсованої індустріалізації [166, с. 115], але не називає критерії «рівня» та «вирівнювання», якого мала досягнути Україна, хоча вона його мала, особливо в сільському господарстві та промисловості. До кінця 1920-х рр. основні комісаріати в УСРР були підпорядковані союзним наркоматам, відтак централізація досягла завершальної фази, яку згодом довершила реформа управління промисловістю у 1930 р. Український уряд втратив будь-який вплив на самостійне управління «народним господарством», а фінансування так званого відбудовного періоду у 1920-х рр. відбувалося переважно за рахунок внутрішньореспубліканських фінансово-економічних ресурсів. На ґрунті «соціалістичної реконструкції промисловості» виникла так звана «волобуєвщина», достатньо вичерпно досліджена українськими істориками [820, 821]. В унітарній державі, якою був СРСР, централізація економіки досягла апогею, а так звана українська промисловість набула

статусу союзної територіальної одиниці. Національний аспект економічного розвитку України 1920–30-х рр. є малодослідженою проблемою в історіографії, яка висвітлювалася на заході, особливо українськими істориками та економістами [822]. Вона є актуальною, але історики зосереджуються переважно на політичних та соціальних аспектах розвитку українського суспільства, а національний дискурс вимагає застосування системно-структурного та порівняльно-історичного методів вивчення так званого народногосподарського комплексу. Ключовою темою може бути проблема економічних українсько-російських відносин, формування союзного бюджету, промислового потенціалу, управлінських повноважень, республіканського статусу номенклатури тощо. На сьогодні в українській історіографії не має дисертаційних досліджень, присвячених економічному аспекту українізації.

Етносоціальний фактор українізації також належить до малодосліджених проблем її здійснення, позаяк має безпосередній та опосередкований виміри. Має рацію Борисьонок, коли пише про те, що поява українських шкіл, театрів, діловодства українською мовою «створювало ілюзію руху до справжньої національної державності на Україні» [166, с. 120]. Разом з тим, етносоціальний аспект не можна ототожнювати з підготовкою фахівців, рееміграцією інтелігенції, формуванням молоді генератії творчої інтелігенції, яка скористалася плодами українізації, але її твори обслуговували «коренізацію» радянської системи влади в Україні, залишаючи по собі взірці соцреалізму. Малопереконливим є зв'язок українізації з бюрократизацією радянського суспільства шляхом висунання на керівні посади «національних кадрів», а статистика питомої ваги українців та неукраїнців серед номенклатури, яку використовує Борисьонок, є формальним виразником республіканського статусу управлінців. КП(б)У та РНК УСРР мали обласний статус, а принципові питання вирішували союзний уряд та політбюро ВКП(б). Висновок російської дослідниці про те, що в ході «українізації була закладена основа для формування етнічної

республіканської еліти» [166, с. 123], якщо звернутись до праць українських істориків, не витримує критики. По-перше, це не була еліта суспільства, позаяк її освітній та професійний рівень не відповідав вимогам часу, по-друге, її призначали за погодженням із центром. «Тенденції до проведення механічної «українізації» та пролетаризації вищого номенклатурного прошарку в УСРР, м'яко кажучи, не сприяли підвищенню рівня компетентності керівництва, – зазначає український історик М. Дорошко, – адже відсоток функціонерів, які мали початкову або домашню освіту, невпинно зростав і складав на час проведення кадрового обстеження у 1927 р. практично дві третини керівного складу КП(б)У» [224, с. 78]. Існує сумнів, що партійно-державна еліта «усвідомлювала свою особливу ідентичність» і «розглядала Україну як самостійну національну республіку», за винятком Х. Раковського, П. Солодуба, М. Скрипника. Сучасні історичні дослідження переконливо доводять наявність національно-державницьких та культурно-національних пріоритетів у Скрипника [156, 158]. До партійної еліти в Україні належали також В. Чубар, С. Косіор, П. Постишев, Л. Каганович, В. Затонський, які обіймали керівні посади, але вони ніколи не дбали про «самостійну національну республіку». Навіть Каганович – «уроженець села Кабани Київської губернії», якого Борисьонок називає «ярим прихильником українізації», слухняно виконував волю та розпорядження Сталіна. Присутність сталінського емісара в Україні, як зазначають українські історики, завершилася усуненням Шумського і викриттям «націонал-уклоністів» [506].

Висвітлення завершальної стадії українізації, яке викладено в монографії Борисьонок, є надто поверховим і схематичним. Вона показує вагому роль Скрипника для розвитку української культури, вважає його «прихильником єдиності українського народу», але не розкриває промов і дискусій наркома освіти на пленумах ЦК ВКП(б), у яких виразно постають справжні пріоритети національно-культурного і державницького поступу України. Згортання українізаційного курсу на її думку, розпочалося після

самогубства Скрипника, а «доля українізації була вирішена остаточно» на XVII з'їзді. Дослідниця уникає терміну «русифікація», відтак і самого явища, яке, за даними Г. Єфіменка [791], набувало великого розмаху в Україні, особливо в галузі освіти, науки, культури. Такої думки і М.М. Кузьменко [153]. О. Борисьонк погоджується загально з українськими дослідниками стосовно прикінцевої дати українізації – 1938 р., хоча згортання коренізації розпочалося, на її переконання, декількома роками раніше, а роками корінного перелому в українізації стали 1932–1933 рр. [166]. Однак, враховуючи недоліки і прорахунки, слід визнати монографію О.Ю. Борисьонк першим науково-історичним дослідження політики українізації в російській історіографії. Сучасні історики Росії, висвітлюючи теоретичні та історичні питання розвитку радянської культури у 1920-х рр. [159, 162], уникають теми коренізації, не кажучи про українізацію чи білорусизацію.

Західна історіографія висвітлює питання національно-культурного розвитку в контексті політичної історії, зосереджуючись на історії формування унітарної держави, здійснення нею національної політики, у тому числі формування національних кадрів, з'ясування поняття і явища «радянські нації», націонал-більшовизму. До неї слід віднести праці Т. Мартіна [823], Ф. Хьорша [824], Д. Бранденбергера [825], Г. Ріттершпорна [826], Г. Лібер [827]. Існує наукова література, яка присвячена конкретним проблемам розвитку мистецтва у 1920–30-х рр., але це предмет суто культурологічних досліджень.

Сучасна зарубіжна історіографія політики українізації, представлена працями західних та російських учених, розглядає її у контексті національного руху, національно-державного будівництва, а по суті теорії та історії формування унітарної держави, розвитку коренізації, тобто становлення системи радянської влади в республіках з «національним обліком». Західні історики не приховують русифікаторських тенденцій, а російські уникають. Фактично залишається малодослідженим

етносоціальний та економічний аспекти українізації. Українізація не була пасивною формою здійснення політики коренізації, позаяк здобула власну систему координат та самобутності.

4.3. Сучасні дослідження «націонал-комунізму» та «націонал-ухильництва»

З'ясування теорії та історії націонал-комунізму в Україні першої третини ХХ ст., особливо у 20–30-х рр., заслуговує на окреме історіографічне дослідження, якого, між іншим, немає. Завданням цієї розвідки є висвітлення сучасного тлумачення націонал-комунізму, притаманного для світоглядних та політичних уподобань української еліти 1920-х – початку 1930-х рр., тобто виявлення теретично-методологічних основ і проблемно-тематичних напрямків історичних досліджень в Україні та поза нею. Важливо співставити погляди та оцінки українських, російських та західних істориків. Такий підхід означає виявлення та з'ясування стану наукового вивчення окресленої історичної проблеми, а не абсолютного і вичерпного переліку бібліографії, тому що вона не має системного та узагальнюючого науково-історичного твору, тобто спеціального історіографічного дослідження.

Одним з перших, хто започаткував наукове висвітлення націонал-комунізму, був М.І. Панчук – український історик, фахівець з історії етнонаціональних відносин в Україні 1920–30-х рр. Так, у 1989 р. з'явилася його стаття про життя та діяльність О.Я. Шумського, яка висвітлювала обставини усунення українського політика з посади наркома освіти, причини конфлікту з Л. Кагановичем, а також основні політичні уподобання колишнього боротьбиста [443]. Якщо дотримуватися хронологічного принципу, то необхідно також назвати публікації, які з'явилися наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр.: А. Любченка про обставину смерті М. Хвильового [828], О. Забужко про дві культури [829], В. Замкового про М. Скрипника [446], В. Коваля, В. Мельника про обставини смерті

М. Хвильового [830, 831]. Перелік літератури про них можна продовжити, але її характерною ознакою була «перебудовна концепція» висвітлення тоталітарної системи, репресій з відносною ідеалізацією жертв політичного терору. У 1991 р. з'явилися перші історіографічні огляди публіцистичної літератури про політичну діяльність О. Шумського [832]. Завершувався період «перебудовної історіографії», упродовж якого історики розкрили чимало «білих плям», опублікували маловідомі факти і події, намагалися дати теоретичні оцінки минулого. Фактологічні підходи перепліталися з теоретичними, категоричність яких зумовлювалася засудженням ідеології тоталітаризму. Так, історик Г.В. Касьянов розглядав «націоналізм» та «націонал-ухильництво» як «ідеологічні жупели з національним забарвленням» [356, с. 202–203]. Він співставляв ленінське та сталінське тлумачення великодержавності, наводив різні висловлювання партноменклатури стосовно «великодержавного шовінізму та українського націоналізму», хоча не розкривав їх складові. «Націоналістичний ухил» Шумського, судячи з тексту цитованої книги, полягав у форсованих темпах українізації, прагнення наркома освіти усунути Кагановича та українізувати партійну верхівку КП(б)У [356, с. 207]. Складовими «націоналістичного ухилу» в Україні, за оцінкою Касьянова, були – «шумськізм», «волобуєвщина», «хвильовизм», «яворщина», а також «націоналістичний ухил» Скрипника, якого історик вважає причетним до «викриття» його попередників. Свого часу Скрипник трошив «шумськізм», «волобуєвщину», «яворщину», «хвильовизм», – наголошує Георгій Володимирович. – Тепер настала його черга. В КП(б)У розгорнулася боротьба проти «націоналістичного ухилу Скрипника» [356, с. 212]. Боротьба з ними означала централізацію влади, поглиблення та поширення впливу унітарної держави в Україні, унеможливлення будь-якого руху опору та номенклатурного сепаратизму. «Боротьба з міфом націоналізму чи націонал-ухильництва в партії, – зазначає Касьянов, – зумовлювалося потребами формування тоталітарної держави» [356, с. 217]. Отже, судячи з такого

визначення, «націонал-ухильництво» – це міф, просто політичний інструмент розправи Сталіна над опозицією в Україні, якщо вона була такою. «Отже, – підсумовує Касьянов, – можна зробити висновок: «націоналізм» та «націонал-ухильництво» були нічим іншим, як ідеологічними жупелами, складовою частиною міфології сталінізму. Їхня поява та досить тривале існування в ідеологічному арсеналі тоталітарної системи обумовлювалися і об'єктивними (економічна централізація, унітаризація держави, розбіжності між відцентровими (українізація та її згортання, амбіції політичних лідерів тощо) обставинами» [356, с. 218]. Переслідування інтелігенції за їхні національні почуття чи навіть необережні висловлювання було трагічною реальністю, а теза про міфологію сталінізму, тобто про безпідставність звинувачення Шумського чи Скрипника в «націонал-ухильництві» є надто категоричною.

Дослідники політичної діяльності О. Шумського виокремлювали його принципову позицію та намагання українізувати партію, тобто запровадити не формальне діловодство українською мовою, а передусім змінити кадрову політику. На початку 1990-х рр. історики зосереджувалися переважно на фактологічних аспектах висвітлення політичної біографії Шумського [832]. Зокрема, Ю.І. Шаповал писав у 1993 р., що є достатня джерельна база для того, щоб «проаналізувати комплекс ключових питань, пов'язаних з історією так званого «націонал-ухильництва» [223, с. 23]. Покликаючись на статті І. Кураса, М. Панчука, історик Шаповал констатував: «ніякого ухилу як цілісного формування не було» [223, с. 23]. Боротьба з «націонал-ухильництвом» велася жорстокими методами, але не було «націонал-ухильництва». Так вважають Г. Касьянов, Ю. Шаповал та інші українські історики, хоча не всі розкривають сумнівність самого явища «національний ухил», обмежуючись цитатами сталінських телеграм, листів, викриттям «ухильництва» Шумського [506, с. 231]. Міф чи реальність «націонал-ухильництва» в Україні 1920-х – початку 1930-х рр.? Історики першої половини 1990-х рр. відповіли однозначно – міф. Не виклавши вагомих

спростувань та обґрунтувань, крім цитування партійних документів та різних телеграм, вони піддали сумніву можливе існування «націонал-ухильництва». Р. Конквест, книга якого була перекладена українською мовою, дещо іншої думки. «Шумського, – пише американський історик, – який вимагав якомога повнішої культурної, економічної й політичної автономії, звинуватили в «націоналістичному ухилі» і звільнили з посади разом із його прихильниками» [260, с. 94]. Отже, підстави були, позаяк вимагав «автономії», тобто висловлював опозиційність. Дослідники політичної діяльності Шумського не заперечують його активної, навіть дуже активної участі в українізації, організації культурного процесу. «Усунення Шумського, – наголошується в монографії М. Панчука та Д. Мейса, – це політична сигналізація росіянам, що українізація носить тимчасовий характер, на яку більшовики вимушені були піти, і що її в будь-який момент можна припинити» [790, с. 63]. А послідовна позиція Шумського щодо українізації, яку він намагався поширити на партію, мала виразні національно-державницькі пріоритети. Зазначені вище історики пишуть, що «Скрипник приписав Шумському неіснуючі наміри», а «вболівання Шумського за долю української культури, його намагання зберегти Хвильового як важливу літературну силу, його боротьбу проти різноманітних шовіністичних проявів, Скрипник видав як націоналістичний ухил» [790, с. 65]. Виходячи з такого тлумачення «ухилів», яке подають М. Панчук та Д. Мейс, стає очевидним факт фабрикації політичного шоу кінця 1920-х рр., тобто навішування ярликів, але не заперечення справжніх національно-державницьких пріоритетів в українського політика. Їх ніхто не спростовував, а навпаки історики знаходять нові підтвердження номенклатурної принциповості та самобутності у висловлюваннях і діях Шумського. Так, українсько-німецький тандем дослідників політичної біографії Шумського, представлений українським істориком В. Марочком та німецьким макаренкознавцем Г. Хіллігом [155], називає наркома освіти «палким прихильником прискореної українізації». Вони також визначають

ідеологічну зумовленість виникнення «націонал-ухильництва», ярлика, що мав стримати намагання «українізувати суспільно-політичні відносини», але не заперечують факту внутріпартійної опозиційності Шумського, її виразних національних спрямувань, які не обмежувалися лише українізацією.

Нарком освіти Шумський, на думку історика М. Виговського, не мав «завершеної політико-ідеологічної схеми» [156, с. 168], тобто програмних положень, але вирізнявся принципами здійснення кадрової політики, культурно-освітнього розвитку українського суспільства. Дослідник вважає, що для з'ясування справжнього походження «націонал-ухильництва» цього високопосадовця необхідно співставити його висловлювання з обставинами фабрикації. Конфлікт між Шумським та Кагановичем віддзеркалював протистояння республіканської та всесоюзної номенклатури стосовно повноважень. Прагнення наркома освіти розмежувати функції державних і партійних органів, виокремлення проблеми меншовартості КП(б)У та безправності комуністів-українців, розширення національно-культурного діапазону політики українізації виходили за рамки повноважень республіканської номенклатури, тому центр вдався до жорстоких політичних заходів. Його звинувачували в антиросійських випадках, у «націоналістичному» підході до проведення національної політики, «в зоологічній ненависті до російських партійних кадрів», які «проводять загальнопартійну лінію і борються з націоналістичними ухилами» [156, с. 171]. Виявляється, що Шумський переслідував тих «членів партії-українців», які викривали «націоналістичні ухили». Варто нагадати, що в офіційних партійних документах 1920-х рр. зустрічаються два терміни: «націонал-ухильництво» та «націоналістичні ухили». Їх ототожнювали, хоча вони вирізнялися змістовно та функціонально. Перший стосувався виключно номенклатури та української інтелігенції в УСРР, тобто мав місцеве значення, а другий ознаки інтегрального походження, позаяк стосувався широкого кола питань, теорії і практики українського націоналізму. Принаймні так їх тлумачили партійні функціонери протягом 1930-х рр. За

політико-ідеологічною фразеологією про «націонал-ухильництво» та «націоналістичні ухили», якою керівництво ВКП(б) таврувало цілком конституційні вимоги української республіканської номенклатури, проглядалося неприховане бажання тоталітарного режиму придушити будь-які спроби її самодіяльності, а також реставраційні тенденції політичних сил доби УНР. «Політичний феномен «націонал-ухильництва» Шумського, – на переконання М. Виговського, – був відчайдушною спробою поширення українізації в царині суспільно-політичного життя, партійного будівництва, кадрового забезпечення номенклатурних посад» [156, с. 173]. З боку союзних партійно-державних установ така політика українізації виглядала безумовним ухилом, котрий загрожував принципам унітарної держави та її монопартійної політичної системи, а для української номенклатури реалізацією конституційних повноважень.

Український історик Г. Єфіменко, досліджуючи політику коренізації та українізації, фактично розкрив політико-ідеологічне походження феномену «націонал-ухильництва», тобто терміну і явища, хоча і не ставив собі за мету. «Завданням коренізації на території України у кадрових питаннях була не «українізація», – наголошує він, – а «більшовизація» державного та партійного апарату» [791, с. 54]. Більшовизація означала не лише висування комуністів на керівні посади, а насамперед радянізацію та комунізацію суспільного життя через номенклатурний вплив. «З допомогою політики коренізації, – пише Єфіменко, влада намагалася боротися з так званім «місцевим націоналізмом», який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою у національному питанні» [791, с. 55]. Протягом 1923–1932 рр., на його переконання, влада «періодично проводила в Україні кампанії боротьби з проявами «місцевого націоналізму» («хвильовизм», «шумськізм», «волобуєвщина», «яворщина», справи СВУ і УНЦ, ліквідація української автокефальної церкви тощо). Отже, концепція українського дослідника наступна: «націонал-ухильництво» – це політично-ідеологічні заходи політбюро ЦК ВКП(б) з метою позбавлення «великого впливу

національних елементів на формування радянського та партійного апарату» [781]. Визначення «місцевий націоналізм» та «великодержавний шовінізм», якими користується сучасна історична наука, запозичивши з літератури 1920–30-х рр., віддзеркалювали реальні політичні процеси, тобто протистояння номенклатур – республіканської і союзної, співіснування двох соціокультурних спільнот – української та російської, які вирізнялися національно-культурними особливостями, представляли два напрямки суспільного розвитку.

Таким чином, судячи з науково-історичних досліджень українських та зарубіжних учених, термін і явище «націонал-ухильництво» є історичним фактом. Вони розкривають специфіку відносин між політичними елітами більшовицької партії стосовно форм і змісту національно-культурного розвитку України, повноважень республіканської номенклатури в контексті здійснення політики коренізації та українізації. Історики вважають феномен «націонал-ухильництва», як свідомої опозиційності, вигадкою Сталіна та його прихильників, ідеологічною кампанією, яка у 1930-х рр. набула виразних карально-репресивних ознак. Вони не заперечують того, що М. Скрипник, О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв та інші «ухильники» висловлювали думки і погляди, а дехто з них мав і конкретні дії, які засвідчували їх національно-культурні пріоритети, відтак викликали гнів та обурення центру. «Націонал-ухильництво», тобто погляди і дії українських високопосадовців у царині культури, політики, освіти, фактично було, хоча без подібної кваліфікації.

Виникає питання про співвідношення терміну і явища «націонал-ухильництво» з іншою дефініцією, яка давно існує в історіографії – «націонал-комунізм». Що спільного, а що відмінного між ними, якими є сучасні тлумачення українського «націонал-комунізму»? У 1983 р. молодий американський історик Д. Мейс, завершивши наукове дослідження з проблем націонал-комунізму в Україні 1920–30-х рр., опублікував монографію [806], у якій виклав власне бачення цього політичного феномену. Він підкреслив

спільне і відмінне між ленінізмом та українським «націонал-комунізмом», тобто намагався показати ідейну залежність лідерів українських лівих партій від більшовизму, адаптацію його основних соціально-політичних положень на українському ґрунті. «Треба зважати, – зазначається у книзі М. Панчука та Д. Мейса, – що національний комунізм в Україні мав досить сильне коріння, позаяк українських рух часів царської Росії мав здебільшого соціалістичний характер і несоціалістичні націоналісти ніколи не мали масової підтримки» [790, с. 3]. Отже, «націонал-комунізм» мав соціалістичний зміст, відтак загалом влаштовував більшовиків. На цю обставину Д. Мейс звертав увагу у 1996 р., розглядаючи соціалістичні моделі української державності [833]. Для істориків М. Панчука та Д. Мейса український національний комунізм явище історичне, представлене політичними партіями та їх лідерами, що входив до міжнародного комуністичного руху. Основною течією національного комунізму, на їх переконання, були боротьбисти – Українська комуністична партія (боротьбистів), лідери якої прагнули «знищення національного поневолювання», розвитку радянської формою і соціалістичної змістом держави, відродження національно-культурного життя. В «Меморандумі» УКП(б) до Виконкому III Комінтерну, зазначалося, що «боротьбисти є ортодоксальними та революційними марксистами, легітимними лідерами української революції, що саме вони мають найліпші шанси вести Україну комуністичним шляхом» [790, с. 26]. Ухильництво, судячи з політичних прагнень боротьбистів, полягало в тому, що українські «націонал-комуністи» продекларували шлях соціалістичного будівництва в Україні, виходячи з теоретичних положень марксизму. Недержавна нація заявила про будівництво соціалізму і радянської влади, що викликало занепокоєння в ідеологів унітарної єдиної держави. Основні політичні вимоги боротьбистів активно обговорювалися на IV-й конференції КП(б)У в березні 1920 р. [329], стенограма якої опублікована, відтак можна констатувати факт існування ідеології «націонал-комунізму». Її вплив, на думку Г. Єфіменко, був «сильним», тому «представники націонал-комунізму вимагали для себе

більше повноважень», а українізація була для них засобом досягнення мети [791, с. 57–59].

У 2006 р. український історик В.Ф. Солдатенко опублікував книгу, яка присвячена проблемним питанням історії «націонал-комунізму» в Україні [788]. Він вважає, що 1917 р. став «дуже важливим в історії національного комунізму», після якого активізувалася діяльність лівих українських партій, особливо найчисельнішої з них – УПСР. Учений простежує еволюцію їх організаційних форм та світоглядних основ, методів боротьби, виокремлює конструктивні ініціативи боротьбистів (декрет сприяння розвитку культури українського народу, ідея створення єдиної комуністичної партії в Україні) та показує пріоритетність національного над соціальним. Дослідник висвітлює обставини самоліквідації УКП(б), зосереджуючись на матеріалах IV-й конференції КП(б)У, підкреслює «належну стійкість» укапістів, а також висловлює сумнів стосовно поширеного в історіографії твердження про «звуження історії українського комунізму як організованої ідейно-політичної течії» [788, с. 97]. На його переконання, «ідеї українського комунізму не вичерпали себе із завершенням організаційно-партійних трансформацій» [788, с. 98], позаяк в реальному політичному житті час від часу пробивалися паростки тяжіння до національних чинників (всупереч централізаторсько-інтернаціональним тенденціям), уособлені в позиції, вчинках, діяльності М. Хвильового, О. Шумського, М. Волобуєва, М. Скрипника. Висновок Солдатенка про функціонування ідей і дій «націонал-комуністів» після ліквідації УКП(б) у 1925 р. не є новим, позаяк у працях українських істориків їх діяльність прослідковується до 1933 р. включно [791, с. 60]. Новизна полягає в тому, що Солдатенко актуалізує цю проблему, намагається виокремити основні етапи розвитку українського «націонал-комунізму». Виникає питання про співвідношення явищ «націонал-комунізм» та «націонал-ухильництва» після 1925 р., тобто про науково-історичну кваліфікацію останнього. До «націонал-комуністів» він свідомо записав М. Скрипника, котрий долучився у 1920 р. та 1928 р. до ідейного розгрому

боротьбистів та їхнього колишнього лідера – О. Шумського. Його причетність до усунення Шумського з посади наркома освіти доведена українськими істориками: одні вважають Скрипника «націонал-ухильником» [446], інші – «націонал-більшовиком» [156].

Дослідник політичної біографії Скрипника історик Солдатенко виокремлює і розвиває «націонал-комуністичні» пріоритети наркома освіти УСРР, відкидаючи «націонал-ухильництво» як можливе справжнє визначення його діяльності, а також інших діячів. «Політична ж їх оцінка як національних ухилів, – пише історик, – загалом зручна для звинувачень відповідних носіїв у зраді комунізму, насправді далека від досконалості, фактологічно недоказова, а з точки зору наукових критеріїв – навіть алогічна» [788, с. 99]. Він не визнає ухильництва у висловлюваннях та діях «націонал-комуністів», позаяк така політична течія реально існувала. Вона мала два конкретних періоди розвитку 1917–1925 рр. та 1925–1933 рр., а історія українського комунізму є «різновидом націонал-комунізму взагалі» [788, с. 404]. На переконання Солдатенка варто «переглянути підходи до оцінки українського комунізму і спробувати вийти на дещо ширші, ніж практикувалося до цього, параметри розгляду самого явища» [788, с. 405]. Історичний феномен українського комунізму висвітлюється у контексті політичної історії, а соціально-економічні аспекти фактично обмежуються розглядом «націонал-ухильництва» – так звана «волобуєвщина» [834]. Досліджуючи просто комунізм в Україні у 1919–1928 рр. [126], історики уникають висвітлення націонал-комуністичних тенденцій в економічній галузі, а вони були, тому що республіканська номенклатура намагалася зберегти відповідний статус.

Російські історики також виокремлюють теоретичні аспекти українського «націонал-комунізму», висвітлюючи дискусію про організаційні форми та принципи створення СРСР. Так, О.Ю. Борисьонк вважає М. Скрипника «символом українського націонал-комунізму» [160, с. 75], а М. Хвильового, М. Волобуєва не зараховує до його прихильників,

обмежуючись викладом загальних фактів, але в контексті ухильництва. Якщо для Борисьонка Скрипник був символом «націонал-комунізму», то для А.В. Марчукова «одним із символів українського націоналізму» виявився М.С. Волобуєв [160, с. 319]. Російський історик аналізує відомі статті українського політеконома та політпросвітника, намагаючись довести справжні «націоналістичні інтереси» автора, у поглядах якого «переважали національні, а не лівореволюційні мотиви» [166, с. 322–323]. Вражає те, що Марчуков сприймає зміст статті Волобуєва як справді авторський текст, а не фабрикацію, на яку звертають увагу українські історики [820]. Він абсолютно переконаний, що у деяких «колах українського суспільства» ніхто не мав жодного сумніву стосовно України як «національно-державного цілого». Ніхто з українських політиків не висловлював тоді думок про окремий і самостійний розвиток української економіки, позаяк вона фактично була підпорядкована союзним наркоматам. Якщо і говорили, то виключно про бюджетну політику, про збереження формальних ознак самодіяльності республіканських наркоматів – Наркомосу, Наркомзему. Розглядаючи «волобуєвщину» та культурологічну концепцію М. Хвильового, російський історик виокремлює їх специфіку: вони вважали Україну національно-державним цілим, тому їхня концепція орієнтована на збереження, захист та розвиток єдиного соціокультурного простору, а не переслідування «завдання перетворення народних мас в українську націю» [165, с. 328]. Таке тлумачення є загалом новим для історіографії, яка певним чином долає концепцію етноцентризму. «Саме цей принципово новий етап розвитку українського національного руху, – зазначає Марчуков, – висловлений в концепціях, що виникли серед вищих прошарків української інтелігенції, змусив більшовиків активно розпочати боротьбу за опанування українським національно-культурним процесом. Крім того, подібні настрої стали з'являтися і в партії, причому головним чином не серед рядової маси, а в колах високопоставлених комуністів. Український націоналізм (його різновидність, уразивши партію, одержала назву національного ухилу) був

зведений більшовиками до триєдиної формули: «хвильовизм» (в культурі), «волобуєвщина» (в економіці) і «шумськізм» (в партії)» [165, с. 340]. Отже, теоретично Марчуков визначився. Висвітлюючи український національний рух, він визнає так званий «націонал-комунізм» ідеологією комуністичного сектора цього руху. Подібну роль відведено також укапістам, а загалом концептуально книга Марчукова віддзеркалює принципи великодержавницької ідеї, чого, власне, він і не приховує.

Ліквідація УКП(б), на думку А. Марчукова, не означала усунення самого явища «націонал-комунізму», осередками якого були державні і партійні органи, якими керували колишні боротьбисти. Навіть серед КП(б)У виявилися люди, які думали «в рамках українського націоналістичного дискурсу» [165, с. 376]. До них російський історик зараховує В. Шахрая, С. Мазлаха, а загалом визнає, що упродовж 1920–30-х рр. виникла «українська національна спільність», хоч і дуже «відкоригована більшовиками».

Сучасна зарубіжна історіографія українського «націонал-комунізму», за кількістю праць, значно поступається її попереднім періодам розвитку, особливо 1960–80-х рр. В Україні захищено кандидатську дисертацію, присвячену аналізу зарубіжної історіографії [835], але її автор – Я.О. Потапенко уникає висвітлення стану сучасної російської історичної школи, яка також є зарубіжною. Українські історики вивчають українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. [836], тобто виокремлюють цей аспект. Історіографічного дослідження, яке б узагальнило сучасний стан наукової розробки проблеми історії і теорії українського «націонал-комунізму», не має, а необхідність його появи визріла, позаяк існує чимало суперечливих і малоз'ясованих питань.

Українська та зарубіжна історіографії досліджують проблеми теорії та історії українського «націонал-комунізму» в контексті національної політики більшовиків, політичної історії та національно-культурного розвитку України 20–30-х рр. ХХ ст. Ці аспекти висвітлюються нерівномірно,

особливо соціально-економічний. Переважна більшість істориків зосереджується на теоретичних основах «націонал-комунізму», обмежуючись вивченням обставин розколу в УПСР, виникненням партії боротьбистів, її «самоліквідації», уникаючи з'ясування його соціально-політичних витоків.

Дослідники визнали історичний факт існування політичного феномену українського «націонал-комунізму» у 1917–1925 рр., а також його ідеологічних і суто тактичних елементів протягом другої половини 1920-х рр. і до 1933 р. включно. Залишається без належного науково-теоретичного тлумачення явище «націонал-ухильництва», яке і віддзеркалює своєрідну фазу функціонування ідеологічних рештків українського «націонал-комунізму». Фабрикація гучних викривальних кампаній не спростовує факту його існування у заявах та вчинках українських політиків та інтелектуалів. На цю обставину звертають увагу деякі російські історики, досліджуючи український національний рух.

4.4. Проблемно-тематичні напрями вивчення національних меншин

Історія коренізації національних меншин в Україні 1920–30-х рр., тобто їх адміністративно-територіального облаштування, соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку, судячи з науково-історичної літератури та довідково-бібліографічних видань, достатньо висвітлена. В Україні була підготовлена та опублікована серія бібліографічних покажчиків літератури про нацменшини. Так, зусиллями Н.А. Дехтярової та Є.Г. Кузнецової було упорядковано науково-допоміжний бібліографічний покажчик про етноси в Україні 1917–1941 рр. [837]. Вони видали покажчики літератури про болгар в Україні [838], про євреїв [839], кримських татар [840], німців [841]. Серія «Етноси України» продемонструвала наявність колосальної кількості літератури, яка виходила у 1920–30-х рр. з різних галузей діяльності

нацменшин: господарства, освіти, культури. Вони свідчать про актуалізацію наукової тематики з історії нацменшин в Україні.

Вивчення життєдіяльності нацменшин досягло тієї проблемно-тематичної межі, за якою мають з'являтися історіографічні роботи, але їх дуже мало. Зокрема, у 2006 р. І.М. Ващенко захистив кандидатську дисертацію, присвячену саме історіографії польської національної меншини в УСРР 1920–30-х рр. [44]. Він виокремив три проблеми: висвітлення істориками Мархлевського польського району, наслідки політичних репресій проти поляків, історіографія римо-католицької церкви. Здійснено фрагментарний історіографічний огляд літератури загалом про нацменшини. Про соціально-політичний, економічний та культурно-освітній розвиток поляків в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. написано та захищено дисертації, опубліковано монографії, відтак важливо виявити проблемно-тематичні пріоритети та науково-теоретичний рівень самих досліджень, а не складати черговий бібліографічний покажчик літератури. Так, у 1994 р. була захищена одна з перших дисертацій про становище польської національної меншини в Україні [842], а наступного року з'явилася дисертаційна робота О.Я. Калакури про українську полонію у 1917–1939 рр. [843]. Польська меншина на Поділлі постає в дисертаціях Л.Л. Місінкевич [844], В.А. Нестеренко [845], захищених наприкінці 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. У них розглядаються деякі аспекти соціально-економічного становища поляків в умовах радянської системи. Політичний аспект українсько-польських відносин 1918–1921 рр., які мали вплив на існування польської меншини, показано в дисертації І.П. Дерев'янка [846], О.І. Журавського про становище національних меншин Правобережної України у 1920-х рр. [847]. Організаційна структура проаналізованих дисертацій, тобто проблемно-тематичний зріз, виглядає однотипно: населення та територія, соціально-економічний аспект розвитку, культурно-освітній рівень. Фактично розглядається соціально-політична адаптація меншини в умовах радянської влади, а з другого боку функціонування відповідних адміністративно-

територіальних одиниць. Поза увагою залишається їх повсякденне життя та націокультурний соціум.

Історія польської національної меншини в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. висвітлюється в монографіях Т.І. Єременко [848], Л.Д. Якубової [849], Б.В. Чирка [850]. У 2001 р. була опублікована монографія російського дослідника, присвячена становищу поляків в СРСР у 1920-х рр. [851], автор якої І.І. Костюшко висвітлює її чисельність, розміщення і соціальну структуру, створення радянських і партійних органів, соціально-економічне становище, адміністративно-територіальні одиниці, політично-виховну роботу серед них, ставлення польської меншини до радянської влади.

Активно досліджується історія становлення і функціонування єврейських адміністративно-територіальних одиниць в Україні 1920–30-х рр. Так, у 2006 р. з'явилася монографія В.С. Орлянського про соціально-політичний розвиток єврейської громади в Україні 1920–30-х рр. [852], яка висвітлює особливості здійснення політики коренізації єврейського населення. Саме такою є проблематика його докторської дисертації, яку він захистив у 2002 р. [853]. Він показує політичне безправ'я євреїв, соціально-економічні наслідки війни, функціонування єврейських політичних партій, погроми, шляхи і методи політики коренізації (працевлаштування, розвиток кооперації, кустарні промисли), створення національних районів. Історія єврейських політичних партій досліджується в дисертаціях О.Я. Наймана [854], В.К. Гура [855], В.І. Гусєва [856], захищених у 1990-х рр. Особливості землевлаштування євреїв – предмет дисертаційного дослідження В.О. Доценка [857], автор якого фактично зосереджується на історії діяльності Укркомзету, колективізації, політиці розкуркулювання та переселення євреїв. Діяльність єврейської громади 1919–1929 рр. в Україні показано у книзі О.В. Козерода, яка вийшла у 1999 р. [858]. У 1994 р. та 2002 р. в Україні відбулося дві конференції, присвячені духовним та соціокультурним проблемам єврейської меншини ХХ ст. [859, 860]. Необхідно також назвати тематичні збірники документів, опубліковані у 90-х

XX ст. – початку XXI ст., які розкривають маловідомі аспекти діяльності єврейських політичних партій, формування і розвитку єврейської громади в Україні, її соціально-культурне становище [861, 862, 863]. Дослідники єврейської меншини акцентують увагу на соціально-економічних аспектах єврейської колонізації Півдня України у 1920–30-х рр., які широко представлені в працях В.С. Орлянського [864, 865, 866], а також у збірнику статей за редакцією С.Ф. Орлянського [867]. Єврейського питання торкаються зарубіжні дослідники В.О. Шишкін [868] та Г. Хілліг [869], хоча зарубіжна історіографія не стала предметом спеціального кваліфікаційного або монографічного дослідження. Культурно-освітні аспекти розвитку єврейської громади 20–30-х рр. минулого сторіччя висвітлюються на рівні окремих статей [870, 871], а дисертаційних праць не має, якщо не брати до уваги структурні підрозділи у загальних працях.

Вивчення німецької нацменшини в Україні 1920–30-х рр. відбувається в академічних та університетських установах, а також у науково-дослідних центрах. Зокрема, упродовж 2000–2002 рр. вийшли збірники документів про німців півдня України [872, 873]. Документальні розвідки з історії цієї меншини здійснив Б.В. Чирко [874]. Менонітські колонії півдня України, вивчали Н.В. Осташева [875] та О.Г. Суліменко [866], дисертацій яких були захищені у Києві та Дніпропетровську.

У 2006 р. В.М. Васильчук захистив докторську дисертацію, присвячену суспільним та національним аспектам розвитку німецької нацменшини [876]. «Систематизація праць вітчизняних дослідників, – наголошує він, – дозволила з'ясувати, що проблема інтеграції німців в українське суспільство залишалася дотепер малодослідженою, а отже, актуальною у науковому пошуку. Встановлено, що переважна більшість праць була підготовлена в умовах незалежної держави, коли в науковців з'явилася реальна можливість повного, об'єктивного і неупередженого висвітлення історичного процесу та подій» [876, с. 5]. Структура дисертаційної роботи В.М. Васильчука побудована за проблемно-хронологічним принципом. Її другий розділ

стосується 1917–1920-х рр., у якому висвітлюються наступні проблеми: зміни політичних пріоритетів німецької громади, етнополітичні аспекти суспільних трансформацій, соціально-економічні експерименти, культурно-освітнє середовище та ідеологічні впливи. Третій розкриває становище німецької меншини в період сталінської реконструкції: німецький аспект національної політики, форми економічного терору проти німецьких селян (колективізація, голод, розкуркулювання), політичні репресії, освітньо-культурне життя. Хронологічно він завершується 1938 р., тобто постановами уряду та партійних органів про реорганізацію німецьких навчальних закладів.

Російська історична наука також вивчає історію етнічних німців в СРСР. У 1995 р. О.А. Дель захистив дисертацію, предметом якої була німецька іноземна колонія в СРСР 30-х рр., проблема її формування і розвитку, тобто життя німецьких емігрантів [877]. Фактично висвітлюється повсякденне життя німців-емігрантів в роки перших п'ятирічок, у тому числі в Донбасі. У дисертації О.С. Мозгової простежується вплив радянсько-німецьких відносин 1918–1941 рр. на життя етнічних німців в СРСР, міграційні проблеми, рееміграція, а також використання нацистською Німеччиною етнонаціонального фактора [878].

Українська історіографія зосереджується переважно на соціально-політичних, економічних та культурно-освітніх проблемах розвитку національних меншин в Україні 1920–30-х рр. Історики вивчають побут та соціально-економічне становище циган [879, 880], молдаван, їх адміністративні райони і розвиток укладу життя [881]. Історіографія історії діяльності грецької громади в Україні налічує низку документальних видань, монографій, дисертаційних досліджень, які досить вичерпно розкривають різні аспекти функціонування адміністративно-територіальних одиниць [882, 883, 884]. Незважаючи на малочисельність цієї нацменшини в УРСР, історія її розвитку виявляється найбільш вивченою, якщо порівняти з висвітленням, наприклад, історії етнічних росіян.

Російська національна меншина 1920–30-х рр. в УСРР залишається найменш дослідженою вона не має науково-допоміжного бібліографічного покажчика літератури в серії «Етноси України», позаяк історики не наважувалися визнати сам історичний факт її виокремлення, хоча у 20-х рр. вона мала офіційний адміністративно-територіальний статус. Історики В.І. Архипов [885], О.В. Обидьонова [886], А.В. Дізанова [887], І.І. Мартинчук [888], досліджуючи національно-культурне будівництво на сході та півдні України, згадували про російську нацменшину, про її розміщення, але першою в українській історіографії роботою, яка безпосередньо присвячена висвітленню соціально-економічного та культурного життя росіян Донбасу у 1920–30-х рр., є дисертація Н.Г. Малярчук [889]. Вона показала загальну чисельність, територіальне розташування та соціальну структуру російської етнічної групи, історію створення російських національних адміністративно-територіальних районів, роль і місце російського населення Донбасу в соціально-економічних та політичних процесах міжвоєнного періоду. Деякі її висновки стосовно українізації є суперечливими. «Головною причиною, яка спонукала до виділення російських національних районів, селищних та сільських рад, – наголошує вона, – було успішне просування українізації, наслідком якого стала поступова дерусифікація освіти, преси, діловодства тощо» [889, с. 12]. Створення адміністративно-територіальних російських районів відбувалося згідно політики коренізації та визнання у 1927 р. росіян нацменшиною, а не через дерусифікацію, позаяк російська мова у містах та в установах залишалася тоді основною. Масовий «приплив українців у міста» не сприяв українізації пролетаріату [889, с. 13], а навпаки русифікації українців, їх урбанізації та пролетаризації.

Залишається малодослідженою проблема кооперативного руху у національних районах в УСРР 1920-х рр. Існує лише одна кандидатська дисертація В.М. Мазура [890], хоча мережа національних кооперативних товариств була достатньо розвиненою у роки непу. Соціально-економічна

проблематика стосується нацменшин загалом, а не конкретного етносу, відтак роботи мають поверховий характер. Фактично відсутні історичні дослідження колективізації та політики розкуркулювання. Абсолютно не висвітлена проблема формування і діяльності дрібного приватного підприємництва в національних районах та загалом нацменшин в Україні.

Культурно-освітній і духовний розвиток національних меншин досліджено значно вичерпніше. Організація шкільної освіти для нацменшин висвітлювалася в монографії О. Войналовича [891], а з'ясуванню системи освіти національних меншин в Україні 1917–1939 рр. присвячена дисертація О.Б. Бистрицької [892]. Особливості функціонування німецької національної освіти в Україні 1920–30-х рр. вивчала С.І. Очеретянко [893]. Викликає сумнів її теза про формування системи освіти нацменшин, позаяк існувала єдина радянська система освіти, принципи і форми якої стосувалися і школи нацменшин – середньої та вищої.

Соціально-політична ситуація в національних районах України висвітлюється істориками в контексті історії масових політичних репресій. Так, в монографії В. Марочка і Г. Хілліга виділено розділи про наслідки сталінського терору проти німецьких педагогів та польських освітніх установ [155]. Репресії проти поляків в Україні 1930-х рр. висвітлювали О.С. Рубльов та В.М. Репринцев [496], О.М. Антипова [894]. Депортації греків показано в монографії М.Ф. Бугая та А.Н. Кацоніса [895]. Перший опублікував також книгу про становище і драматичну долю нацменшин в Україні, використовуючи архівні матеріали з «Особої папки Сталіна» [896]. Його дослідження мають статистичні дані про виселення з України сільського населення, а депортації він пояснює спробою Сталіна асимілювати народи, вирішити національно-політичні конфлікти. У 2005 р. вийшов збірник документів про сталінські депортації у 1928–1953 рр. [897].

Малодослідженою є історія становлення і розвитку національної української меншини поза кордонами УРСР, тобто в адміністративних межах інших республіках. Сучасна історична наука висвітлює етнонаціональні

відносини у Криму. Зокрема, в дисертації Д.В. Хованцева розглядається ставлення партійно-державного керівництва до нацменшин в Криму у 1921–1941 рр. [898]. Системний підхід до українського питання в Криму виявили учасники наукової конференції, яка відбулася у Києві в лютому 2004 р. [899]. Національний аспект у формуванні органів радянської влади й управління в Криму 1920-х рр. висвітлюється в дисертації В.М. Пашені [900]. Соціально-політичні процеси в сільських районах дослідила Є.О. Горюнова [901], виокремивши національну політику в сфері поземельних відносин. Здійснення національної політики в Криму у 1921–1925 рр. показав В.О. Семенов [902], тобто кримська проблематика є пріоритетною для української історіографії. Етнічний склад населення Криму ХVIII–ХХ ст. є предметом наукових зацікавлень російських істориків, які намагаються спростувати тезу про те, що «Крим здавна був українською етнічною територією» [903].

Вивчення української діаспори на теренах колишнього СРСР є новим і перспективним науковим напрямком історичних досліджень. Однією з перших розвідок цієї проблеми є книга І.І. Винниченка про українців в державах колишнього СРСР [904]. Специфіку українізації за межами України досліджує Г. Єфіменко [791]. Національно-культурний розвиток українського населення Кубані вивчив Д.Д. Білий [905], присвятивши цій проблемі дисертаційну роботу, а П.І. Мазука висвітлив окремі аспекти формування української меншини в Казахстані [906]. Українці в РСФРР 1920–30-х рр. були нацменшиною, але не такою привілейованою як росіяни в Україні, позаяк не мали такої кількості адміністративно-територіальних районів та впливу на соціум.

Теоретичні проблеми дослідження історії розвитку національних меншин також посідають вагоме місце в історіографії. Історики та політологи формують та узгоджують понятійно-категоріальний апарат. Зокрема, О.О. Рафальський виокремив та показав науково-теоретичну і суто історичну специфіку поняття «національна меншина», але з етнополітичної позиції

[907]. Він є автором ґрунтовної монографії з історіографії національних меншин України, яка з'явилася у 2000 р. і залишається єдиним дослідженням подібного типу, виконаним у формі нарису [908]. У 2006 р. Л.Д. Якубова опублікувала монографію, яка стосувалася історіографії та джерел дослідження етнічних меншин в УСРР 1920-х – першої половини 30-х рр. [45], яка підсумовувала її багаторічний науковий пошук з цієї тематики. Вона підкреслює факт політичної та науково-теоретичної актуалізації зазначеної проблематики, відтак у 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. «самих лише кандидатських дисертацій з окремої проблематики було захищено більше сорока», а загалом кількість «опублікованих наукових праць, статей, повідомлень, тез сягає тисяч найменувань» [45, с. 81]. Дослідниця подає власну періодизацію розвитку історіографії проблеми, починаючи з 1920-х рр., а сучасний стан припадає, за її класифікацією, на п'ятий період. Малодослідженими, на її думку, є етнодемографічні та етносоціальні наслідки революційних перетворень 1917–1920 рр. та їх вплив на розвиток етнічних меншин, руйнівний вплив соціально-економічної політики більшовиків, соціальні та етнокультурні умови самореалізації етнічних громад в контексті політики коренізації. Слушним є висновок Якубової про відсутність системного дослідження етнічних меншин в УСРР, хоча існує багатотисячна бібліографія з їх історії міжвоєнного періоду [45, с. 85].

Важливим напрямком досліджень має бути етнополітичний аспект історії державотворення, концептуальні підходи якого підкреслив М. Панчук ще у 1993 р. [909], але історики не розвинули його, зосереджуючись на культурно-освітніх проблемах коренізації, адміністративно-територіального розміщення, загальної чисельності тощо. Етнонаціональні чинники державотворення, але в контексті політологічного аналізу, дослідив Л.Є. Шкляр [910], а М.Т. Степико здійснив філософсько-методологічний підхід до проблеми становлення та буття етнонаціональних спільнот [911]. Праці вчених подали нове бачення ролі і місця етнічних меншин в суспільстві і державних формах.

Російські дослідники також звертають увагу на теоретико-методологічні аспекти національних відносин [912]. Так, Ю.П. Бойко вважає, що нація – це соціум громадян однієї держави, а з другого боку вища форма етнічної спільноти зі спільною мовою, економічним укладом, територією, культурою, психологією [913]. Інша справа «політична нація» – радянський народ, яка уніфікувала етнокультурну специфіку, підпорядкувала її ідеологічним чинникам монопартійної моделі тоталітарного режиму. Але теоретичні моделювання та реальні етнонаціональні відносини, особливо у 1920–30-х рр. в Україні, не завжди тотожні, тому є необхідність створення узагальнюючого історичного дослідження з історії нацменшин.

Національний аспект соціально-культурного розвитку суспільства 1920–30-х рр., судячи з аналізу науково-історичної літератури та документальних видань, опублікованих в Україні та Росії протягом 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., залишається пріоритетним для істориків, соціологів та політологів. Його актуалізація зумовлена сучасними державотворчими процесами на теренах колишніх республік СРСР, суперечливими міжнаціональними відносинами, інтеграційними тенденціями у країнах Західної і Центрально-Східної Європи.

Актуальним напрямком наукових досліджень історії національно-культурних відносин є вивчення політики коренізації та українізації в Україні. На цю тему написано десятки монографій і дисертаційних праць, проведено наукові конференції, опубліковано збірники документів. У їхніх назвах найчастіше зустрічається термін «українізація», меншою мірою – «коренізація». Для українських і російських істориків не викликає сумніву їх історичність, тобто реальність здійснення у 1920–30-х рр. Вони підкреслюють ту обставину, що українізація була складовою формою здійснення політики коренізації. Разом з тим, українські дослідники, не заперечуючи позитивного впливу українізації на розвиток культурно-освітнього життя, висловлюють низку критичних тлумачень її здійснення. Вони, слідом за деякими українськими політиками та інтелектуалами 20-х

рр., вважають українізацію «фальшивою», позаяк вона стосувалася виключно діловодства, школи, науки, тобто канцелярської справи, а не українізації політичних і державних структур, системи влади загалом. Українізація в Україні, де абсолютну більшість становили саме українці, не мала функцій і завдання коренізації, як скажімо для нацменшин, відтак набувала специфічних ознак самобутнього фактору етнопонаціональної самоідентичності в умовах формування тоталітарного режиму. Вона, крім освітніх питань, виконувала функцію захисту національно-культурних основ соціуму, хоч і була керована більшовиками.

Вражає кількість та розмаїття праць з історії здійснення політики українізації в галузі культурно-освітнього та національно-духовного життя, але залишаються малодослідженими наступні аспекти: українізація церкви, КП(б)У, конкретних наркоматів, особливо союзного підпорядкування, здійснення політики коренізації щодо українського населення в інших республіках СРСР, історіографія проблеми та окремі теоретико-методологічні аспекти. Виокремлений істориками феномен «другого непу», тобто українізації, не знайшов належного висвітлення, а також дослідження в галузі соціально-політичних відносин. Потребує вивчення ставлення різних груп населення до політики українізації, а також з'ясування її вагомості для республіканської української номенклатури. Соціокультурний аспект українізації вимагає науково-теоретичних та концептуальних розробок, позаяк стосується базових проблем розвитку українського соціуму. Поза увагою істориків залишається дослідження українізації в містах і сільських районах, але з точки зору впливу на повсякденне життя населення.

Ототожнення коренізації з поняттям і явищем – «національна реформа», яке зустрічається в літературі, зумовлене реформаторськими тенденціями в історіографії, особливо «перебудовної доби», позаяк в реаліях 1920-х рр. вона не могла бути реалізована. Тоді не відбулася реформа політичної системи, а національні відносини були її складовою функціональною частиною. Адміністративно-територіальне районування,

тобто формування радянських органів влади за етнічними ознаками, торкнулася нацменшин, відтак коренізація була для них радянізацією їхнього побуту і життя загалом. Українізація, як форма здійснення коренізації, а так вважають переважно усі дослідники, такої мети не переслідувала, а адміністративні одиниці, у тому числі і нацменшин, входили до складу УСРР. Проголошення українізації мало означати внутрішню самореалізацію, тобто демократизацію партії, перегляду деяких положень конституції унітарної держави, з'ясування повноважень республіканської номенклатури, формування ознак громадянського суспільства, позаяк спрацьовував мовний фактор етносу.

Слід зазначити, що західна та російська історіографії, досліджуючи коренізацію та українізацію в контексті українського національного руху, логічно виходять на проблему «націонал-комунізму». Для російських істориків «українізація» та «націонал-комунізм» поняття і явища майже тотожні з політичної точки зору, позаяк вважають їх основними складовими елементами українського націоналізму.

Українська історична наука визнає факт «націонал-комунізму» в Україні 1917 – першої третини 30-х рр., уособленням якого були українські політичні партії боротьбистів, укапістів. Його витoki сягають 1917 р., тобто дещо раніше, ніж вважалося дотепер. Історики доводять, що з ліквідацією УКП в 1925 р., ідеї і практика «націонал-комунізму» не зникли, а продовжували, враховуючи прояви так званого «націонал-ухильництва». В історіографії простежується критичне ставлення до феномену «ухильництва», позаяк історики не визнають його реальностей у 1920-х рр., підкреслюючи факт фабрикації. Деякі дослідники не заперечують, а навіть доводять виразні національно-політичні та культурно-освітні пріоритети Г. Гринька, О. Шумського, М. Скрипника, відтак «націонал-ухильництво» факт історичний, як і його фабрикація союзною верхівкою, що вимагає додаткового з'ясування співіснування двох явищ «націонал-комунізму» та «націонал-ухильництва». Якщо враховувати той факт, що з ліквідацією

відповідних партій не були усунені їхні ключові фігури, які були основними ідеологами «націонал-комунізму», то стає логічно послідовним феномен «націонал-ухильництва». Він був продовженням ідей «націонал-комунізму», але за нових політичних умов, коли де-юре і де-факто існувала союзна держава, монопартійна система, проте «сепаратистські» тенденції виявлялися при обговоренні бюджету, при здійсненні українізації, у різних дискусіях з приводу культури, освіти, внутріпартійної демократії тощо. «Шумськізм», «волобуєвщина», «хвильовизм», «яворщина», хоч і мають ознаки фабрикації, але з політичної доцільності виявилися факторами стримування націонал-комуністичних тенденцій українського соціуму і частини політикуму.

Історіографія нацменшин, за кількістю праць, зрівнялася з показниками освоєння проблематики українізації. Фактично кожна нацменшина уважена появою кваліфікаційного дослідження, збірника документів та бібліографічного покажчика, але водночас не існує фундаментальної історії нацменшин в Україні. Не всі галузі їхньої життєдіяльності висвітлено рівномірно, а деякі (релігія, повсякденність, кооперація, приватне підприємництво, еміграція і рееміграція, еліти) залишаються малодослідженими. Етнополітичний та етносоціальний аспект не знайшли належного висвітлення в літературі.

Для сучасного історіографічного процесу характерним є методологічний плюралізм, етноцентриська парадигма вивчення національного аспекту соціокультурних відносин та формаційний і тоталітарний підходи, тобто поєднання усталених пізнавальних методик. Коренізація, українізація, «націонал-комунізм» і «націонал-ухильництво» розглядаються в контексті становлення політичної системи тоталітарного типу, ніби решта організаційних форм функціонування соціуму (повсякденність, його соціальна специфіка) не існували. Історики подолали марксистську складову теорії пізнання, але спостерігається інерція мислення старими схемами, відтак резолюції XII з'їзду РКП(б) з коренізації виглядають ледве не програмними дороговказами. «Другий неп», яким

виявилася політика коренізації, мав тактико-стратегічні завдання, якими вирізнявся і несправжній, відтак історики на вірному шляху, досліджуючи декларації і реалії національної політики радянського режиму, українізації справжньої і «канцелярської».

Для нової хвилі наукових досліджень національного аспекту соціокультурних відносин необхідні фундаментальні праці з історії українізації, «націонал-комунізму» та нацменшин, базовані на модерних епістемологічних засадах а як наслідок ґрунтовне узагальнююче історіографічне дослідження.

РОЗДІЛ 5

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ТА ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

5.1. Історіографія становлення радянської системи освіти

Історіографічний аспект культурно-освітнього та духовного становища радянського суспільства 1920–30-х рр. передбачає виявлення проблемно-фактологічних пріоритетів та концептуальних особливостей сучасних історичних та культурологічних досліджень. З'ясуванню підлягає стан наукової розробки проблеми, тобто модерні підходи до вивчення культури, системи освіти, структурних і функціональних складових духовного життя.

Уникаючи квантитативного огляду наукової літератури, важливо розкрити основні тенденції сучасного історіографічного дискурсу в Україні та за її межами, адже науковці постійно продовжують, безпосередньо досліджувати окреслену проблематику, друкуючи статті та випускаючи монографії. Разом з тим, проаналізувати їх в одному розділі, враховуючи загальну кількість, фізично неможливо, позаяк для цього необхідно здійснити окреме історіографічне дослідження. Важливо розкрити теоретико-методологічні особливості висвітлення історії культурно-освітнього і духовного розвитку суспільства. Але предметом даного розділу є не теорія культури, позаяк вона має власний предмет вивчення, а історіографія історії формування та розвитку радянської системи освіти, духовної культури суспільства, здійснення так званої «культурної революції», а також релігійно-духовного життя в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. Історики, досить часто, довільно тлумачать поняття і явище «духовна культура», зосереджуються лише на його окремих складових – радянській модернізації релігійного життя, церковно-державних відносинах, освіті, культурі, тому важливо простежити сучасний стан вивчення саме духовної культури, тобто виявити проблемно-

тематичні напрямки і концептуальні основи української та зарубіжної історіографії. Не порушуючи канонів історіографічного аналізу, був обраний саме такий підхід, щоб уникнути формального переліку праць, які достатньо вичерпно представлені у довідково-бібліографічних виданнях.

Починаючи з середини 90-х рр. ХХ ст., історики намагаються визначити стан наукової розробки проблеми формування системи освіти в Україні 20–30-х рр. минулого сторіччя. Так, у 1995 р. з'явилася перша дисертаційна робота з історіографії розвитку народної освіти у 1917–1932 рр. [16]. Її автор вважає, що наприкінці 1980-х рр. «дослідники остаточно позбавились впливу застарілих ідеологічних догм і стереотипів», відтак «остаточно спростовано твердження про відсутність в діяльності українського Наркомосу прагнення до координації своїх зусиль в галузі організації освіти з керівництвом Російської Федерації та інших республік» [16, с. 13]. Монографічні дослідження В.В. Липинського [157], М.М. Кузьменка [153], М.Ю. Виговського [156], які з'явилися на початку ХХІ ст., засвідчують факт «конфронтації», а не «координації» з РСФРР стосовно організації та функціонування системи освіти. Дисертація Ю.І. Чирви побудована за проблемно-тематичним принципом, він розглядає висвітлення в літературі питань українізації школи, розв'язання кадрових проблем школи, хоча система народної освіти значно ширша, ніж «історія шкільного будівництва» [16, с. 7].

Історіографічне дослідження О.П. Ситнікова, яке з'явилося у 2003 р., стосується історії розвитку освіти в УСРР 1920-х рр. [17], у якому узагальнено сучасний стан науково-історичних розвідок. Він поставив перед собою завдання «виявити провідні напрямки і основні тенденції дослідження історії освіти в УСРР 1920-х рр., проаналізувати існуючі парадигми щодо її розробки, розкрити динаміку й особливості вивчення окремих її аспектів, досягнути вагомості і значення дослідницьких результатів та визначити їх залежність від конкретно-історичних умов», а також показати малоз'ясовані проблеми, вплив тоталітарного режиму на «зміст, рівень і об'єктивність

досліджень» [17, с. 1]. За основу взято хронологічний принцип, що ускладнило виявлення тематичного підходу істориків. П'ятий розділ його дисертації стосується сучасного періоду історіографії. «Головними особливостями цього періоду, – наголошує він, – стали відречення вітчизняних науковців від марксистсько-ленінської методології і партійно-класового підходу до аналізу суспільних явищ, широке використання нових, закритих у радянські часи, документів, прагнення переосмислити на основі сучасних методик процес становлення і розвитку освіти в УСРР у 1920-і рр.» [17, с. 9]. Можна погодитись з ним стосовно «відречення», але інституційне усунення марксистсько-ленінської парадигми в історіографії не позбавило істориків пошуку універсальної методології, що викликало навіть дискусію про «кризу» історичної школи. «Освітнянська практика висвітлюється через призму внутрішніх суперечностей, – констатує Ситніков, – шляхом подолання радянських догматичних схем, усунення міфів, політико-ідеологічних стереотипів та переосмислення теоретичних основ історичного пізнання» [17, с. 9]. Наскільки це вдалося сучасним дослідникам історії розвитку радянської системи освіти 1920–30-х рр., варто з'ясувати, спираючись на історіографічні джерела, тобто науково-історичні тексти – монографії, дисертації, статті.

У 2006 р. в Україні було захищено дві дисертації теоретико-методологічного характеру: С.І. Дровозюка з історіографії національно-культурного та духовного життя селянства у 20–30-х рр. ХХ ст. [26] та Н.С. Брехунець з історіографії навчальних закладів освіти у 50–80-х рр. ХХ ст. [914]. Щодо першої, то у ній не розглядається культурно-освітній аспект, а інша присвячена надто вузькому сегменту системи освіти – навчальним закладам.

Відсутність координації тематики науково-історичних досліджень в Україні, особливо кваліфікаційних, породжує неузгодженість зусиль, а також тематичну одноманітність і дублювання теоретичних схем висвітлення історії формування радянської системи освіти. Вона мала організаційну

структуру і функціональну специфіку, тобто з історичної точки зору, явище і суб'єкт соціально-культурного життя у 20–30-х рр. ХХ ст. Їх висвітлення відбувається спорадично. Якщо проаналізувати наукову літературу за принципом її тематичного спрямування, то постає нерівномірність вивчення структурних складових системи освіти.

Вищим державним органом управління освітою та культурою був Наркомос. Історія його становлення та функціонування висвітлена в дисертаційних та монографічних дослідженнях українських, частково російських та західних учених. У 1994 р. була захищена одна з перших дисертацій про діяльність М. Скрипника на чолі НКО УСРР у 1927–1933 рр. [514] Її автор опосередковано висвітлює структуру самого НКО, зосереджуючись переважно на «концепції національно-культурного відродження республіки», яку розробив нарком освіти, на його організаторській діяльності, участі у формуванні українського радянського мистецтва. Біографічні нариси українських наркомів написав І. Лікарчук, торкаючись одночасно структурних підрозділів Наркомосу та відділів народної освіти [154]. Номенклатуру скрипниківського Наркомосу досліджували В.М. Даниленко та М.М. Кузьменко, присвятивши роботу, яка вийшла у 2003 р. [355]. Політична діяльність Скрипника, у тому числі на посаді наркома освіти, показана в монографії В.Ф. Солдатенка [158], але структура НКО УСРР ним не досліджується. Соціальне походження, персональний склад та функції номенклатури системи освіти в УСРР 1920–30-х рр. досліджує М.Ю. Виговський. У 2005 р. він опублікував монографію, розділи якої розкривають становлення номенклатури структурних установ НКО України: особовий склад та функції управлінського апарату, соціально-політичне походження службовців, їх освітньо-культурний рівень, повсякденну суспільно-політичну діяльність наркомів освіти – Г. Гринька, О. Шумського, М. Скрипника, В. Затонського, а також їхніх заступників – Я. Ряппо, П. Солодуба, А. Приходька, А. Хвилі та інших [156]. Дослідник виділив середню управлінську ланку – адміністративні відділи освіти при

виконкомах, персональний склад та функції яких фактично не досліджувалися істориками.

Український історик В.В. Липинський присвятив свою монографію вивченню історії формування радянської системи освіти у 20-х рр., виокремивши наступну тематику: мережу навчальних закладів та їх фінансування, матеріально-технічну базу освітніх установ, кадровий склад, навчально-методичну роботу, учнівські та студентські об'єднання [157]. Структурно вона не вирізняється від праць, які виходили у 60–80-х рр. ХХ ст., хоча теоретично-методологічний підхід цілком модерний. Робота є фактологічним дослідженням, проте її перший розділ стосується з'ясування концепції та моделі освіти 1920-х рр., у якому автор покликається на праці українських дослідників. Структурних підрозділів Наркомосу стосується ґрунтовне монографічне дослідження В.І. Марочка та Г. Хілліга про репресованих педагогів. Зокрема, вони висвітлюють репресії проти кадрового корпусу НКО УСРР, співробітників відділів народної освіти [155].

Історія формування радянської системи вищої освіти виявляється найменш дослідженою, якщо взяти за критерій кількість праць. У 1993 р. М. І. Мірошніченко захистила одну з перших дисертацій про діяльність вищої школи в УСРР 1920–1928 рр., її реформування та розвиток [915]. Професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів України становить основний предмет дослідження докторської дисертації М.М. Кузьменка [153], але в контексті науково-педагогічної діяльності інтелігенції, а не системи вищої школи. Дисертація О.Ю. Осмолівської, яку вона захистила у 2004 р., стосується професорсько-викладацького складу інститутів народної освіти, університетів, а сама система вищої освіти є другорядною [916]. Інколи можна зустріти епітети «величезна увага», «вагомні результати», які стосувалися досягнень другої половини 1930-х рр. у царині освіти та керівництва нею з боку партійних органів.

Опосередковане відношення до функціонування радянської системи вищої освіти мають – дисертація М.Ю. Виговського [341], монографія

О.А. Удада [21], позаяк вони торкаються викладацького складу та вищих освітніх закладів України 1920–30-х рр. Докторська дисертація В.В. Липинського також стосувалася вищої школи, її пролетаризації, студентського життя [917].

Функціонування системи вищої освіти в Україні висвітлювалося в контексті з'ясування повсякденного життя студентів, робітфаківців [918, 919], тобто внутрішньовузівського соціуму, відтак ці роботи також можна віднести до історіографії вищої школи.

Дослідження системи вищої школи в Україні відбувається шляхом вивчення наукової спадщини та педагогічної діяльності видатних учених. Так, внесок М.Н. Петровського в українську історичну науку показав А.Ю. Шевченко [20], а громадську, культурно-просвітницьку та наукову діяльність В.І. Щербини дослідила Т.М. Тороповська [920]. Ґрунтовні дисертації В.П. Тельвак [921], О.В. Юркової розкривають науково-педагогічну діяльність М.С. Грушевського [922]. Серія наукових монографій О.А. Удада, опублікованих українським істориком та історіографом наприкінці 90-х – на початку ХХІ ст., висвітлює наукові спадщини М. Петровського, К. Гуслистого [37, 923], історію духовного розвитку українського суспільства міжвоєнного періоду [35, 36, 916]. Науково-педагогічною діяльністю Н.Д. Полонської-Василенко, О.П. Оглоблина фахово переймався І.В. Верба [924, 925].

З'явилися дисертації, які присвячено з'ясуванню історії жіночої освіти в Україні, але хронологічно вони охоплюють переважно дореволюційний період, але були реорганізовані за радянської влади [926, 927]. З'являються нариси з історії освіти окремих регіонів [928], великий пласт складають ювілейні видання історій окремих вищих навчальних закладів, хоча не всі можуть пишатися фактом заснування чи функціонування в 20-х–30-х рр. ХХ ст. [929].

Історики виявляють науковий інтерес до проблем становлення середньої ланки освіти в Україні 1920–30-х рр. Для праць, які опубліковані

протягом першої половини 1990-х рр. характерний вплив історіографічної традиції радянської науки. Так, в дисертації В.В. Тартичка висвітлювалися форми і методи партійно-державного керівництва школою у 1928–1941 рр., а також організаційні основи навчально-виховного процесу, тобто поєднання історичного та історико-педагогічного аспектів [930]. І.Я. Щупак присвятив дисертаційне дослідження вивченню умов підготовки спеціалістів в середній технічній школі, хоча простежив розвиток системи технікумів, їх навчально-матеріальної бази [931]. Зазначені роботи дещо ідеалізують досягнення середньої технічної освіти. Дисертація М.С. Лисенко проблемно-тематично повторює дисертаційну роботу І.Я. Щупака, позаяк один розділ стосується мережі технікумів в УСРР, а другий організації навчального процесу в системі середньої спеціальної освіти [932].

Історію розвитку середньої та вищої ланок освіти другої половини 1930-х рр. в Україні показано в монографії Г.Г. Єфіменка, але в контексті державного регулювання та національних відносин [791]. Він розглядає згортання українізації і русифікацію школи, реорганізацію навчальних закладів національних меншин. Дослідник зазначає, що у 1933–1937 рр. ЦК ВКП(б) офіційно не скасував політику коренізації, але шляхом централізації та уніфікації системи освіти (програм, навчальних планів тощо) здійснював «форсовану денаціоналізацію» [791, с. 195]. А у 1938 р. «компартійне керівництво» ліквідувало навчальні заклади нацменшин [791]. Цей аспект «згортання мережі» шкіл, наприклад німецьких детально вивчала С.І. Очеретенко [893]. Розвиток системи народної освіти в Криму досліджували Г.М. Кондратюк [933], М.В. Прохорчик [934], які також підкреслювали трансформацію шкіл нацменшин.

Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності у 1920-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в УСРР вивчає О.С. Паращевіна [935]. Її дисертаційна робота вирізняється певною новизною, тому що проблема участі саме освітніх установ у ліквідації соціальної аномалії, тобто безпритульності дітей, досліджувалася побіжно. Вона показує особливості

формування організаційно-правової бази подолання дитячої безпритульності, структуру і функції відповідних освітніх установ системи освіти, захист дітей, «попередження» дитячої безпритульності. Варто лише зазначити, що деякі установи, про які згадується в її роботі, були підпорядковані ВУЦВКу та НКВС, а також мали статус самостійних організацій, тобто не входили до системи освіти.

Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1930 рр. – предмет дисертаційної роботи В.Л. Борисова [936]. Він зосередився на традиційних аспектах висвітлення діяльності цієї ланки системи освіти: показав пріоритети навчально-виховної роботи, кадрове забезпечення загальноосвітніх шкіл, роль і місце вчительства, його матеріальне становище, вплив «коренізації» та «українізації» на підготовку кадрів. Фактично робота присвячена історії педагогічної освіти, становленню загальноосвітньої школи в умовах тоталітарної системи, з'ясуванню впливу ідеології на школу та виховання. Дослідник вважає, що у 1920-х рр. в УСРР існувала «національна система освіти» [936, с. 7], але не розкриває цієї тези. Українська радянська система освіти хоча і мала територіальний самодіяльний статус, виписаний союзною конституцією про республіканські наркомати, її національні ознаки обмежувалися мовою спілкування, діловодства та викладання, хоча далеко не в усіх навчальних закладах. Виникає сумнів і щодо його визначення «національної загальноосвітньої школи» [936, с. 5], позаяк вся система освіти в Україні мала державницький статус.

Особливості розвитку шкільної літературної освіти у 1918–1938 рр. дослідила Л.О. Базиль [937], започаткувавши вивчення проблеми на предметному рівні, тобто навчальних дисциплін. Виокремлюється також тематика історико-педагогічного спрямування. Так, Л.В. Дояр захистила дисертацію з історії становлення системи морально-політичного виховання в УСРР 1921–1925 рр. [938]. Виявляється, що предметом її дослідження є формування моделі моральної поведінки та спроби її запровадження серед

більшовиків, «етика комуніста», виховна діяльність радянської влади серед робітників і селян, «звільнення жіноцтва УСРР від соціально-етичних хвороб», політизація закладів соціального виховання». Робота має виразні ознаки політологічного аналізу історичних подій і явищ.

Функціонування системи дошкільного виховання в УСРР 1919–1933 рр. стало предметом наукових зацікавлень О.В. Бондар, яка захистила у 2006 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук [939]. Вона розглядає дошкільні установи в контексті освітньої системи, виокремлює їх типи, з'ясовує соціальне, родинне, національне походження вихованців дошкільних закладів, «методичне наповнення навчально-виховного процесу», тобто робота виконана на міждисциплінарному рівні, хоча більшою мірою стосується історико-педагогічної тематики. Відносини школи і сім'ї показано в дисертації Т.Д. Антонюк [940], яка розкриває соціальний аспект повсякденного життя суспільства.

Підготовка педагогічних кадрів в Україні у 1917–1937 рр. висвітлена в монографії І.О. Кліцакова, яку він опублікував у 1997 р. [941]. Він не заперечує того факту, що ця проблема достатньо широко досліджувалася, але разом з тим наважився показати забезпечення радянської школи «кадрами вчителів», залучення старої учительської інтелігенції, створення професійної спілки працівників освіти, «радянізацію вчительських кадрів», становлення системи педагогічної освіти, залучення вчителів до суспільно-політичного життя, матеріальне становище шкіл та педагогів. Сюжети, виокремлені ним, не вирізняються новизною. «Працівники освіти, – наголошує він, – виконуючи рішення партії, повсюдно прагнули до всебічного розвитку дружби та співробітництва між республіками» [941, с. 65]. Висновок дуже оптимістичний, але дуже суперечливий, якщо врахувати гостру дискусію стосовно повноважень Наркомосу України та Росії, про яку пише його колега – донецький історик В.В. Липинський [157].

Система освіти в Україні досліджується також в контексті політики українізації, про що свідчать розділи колективної монографії [781], а також

історіографічні роботи з історії здійснення українізації [42]. Зокрема, в статтях П.І. Соболя [942], В.О. Стремецької [943] висвітлена українізація освітніх закладів південних районів України.

Трагічна доля освітян України достатньо представлена в історіографії. Нею переймалися історики: Ю.І. Шаповал, розглядаючи справу «СВУ» [506], О.С. Рубльов [511], В.М. Даниленко та А.А. Кравченко [516], В.В. Ченцов [518], М.М. Шитюк [519], С.І. Білокінь [191], але вони торкаються політичних репресій проти різних соціально-професійних груп населення, у тому числі освітян.

Українська історична наука більше уваги приділяє історії становлення і розвитку системи освіти періоду 1920-х – початку 1930-х рр. Малодослідженими залишаються проблеми культурно-освітнього життя другої половини 1930-х рр., а загалом спостерігається відносна схематичність та однотипність досліджень. Історичний та історико-педагогічний аспект, характерні для сучасних праць, лише доповнюють системний підхід, сприяють вичерпності наукових розробок.

Сучасна російська та західна історіографія має низку монографічних розвідок, які розкривають модернізаційні процеси в галузі освіти. Насамперед необхідно назвати ґрунтовні праці Т.Ю. Красовицької. Вона є відомою дослідницею національно-культурного будівництва в СРСР 1920-х рр. У 1998 р. вийшла її монографія, в якій розкрито мотиви і стратегію більшовицької модернізації національно-культурних відносин [945], у тому числі освіти. Культурно-освітні процеси в Україні міжвоєнного періоду висвітлюються в монографіях О.Ю. Борисьонк [166], А.В. Марчукова [165], в контексті політики українізації та українського національного руху. З'ясуванню специфіки радянської вищої школи присвячено розділи монографії російського історика Ю.П. Шарапова [164]. Він показав діяльність дореволюційної інтелігенції у вищих навчальних закладах, «критику буржуазних поглядів на систему вищої освіти», життя і побут

студентів, позаяк сам був студентом істфаку Московського інституту історії, філософії і літератури у 1937–1941 рр.

Система національної освіти в Росії, її концепції, оцінки, тлумачення зафіксована у збірнику документів, матеріали якого висвітлюють специфіку розвитку освітньої справи, реорганізацію так званої «старої» і формування радянської системи освіти у 1917–1938 рр. [945]. Питання культури та освіти віддзеркалює документальне видання про національне питання у 20-х рр. ХХ ст. [946], яке розкриває проблему міжнаціональних відносин у різних галузях суспільного життя. Необхідно назвати також стенографічний звіт ІV-ої наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками республік та областей, яка відбулася 9–12 червня 1923 р. у Москві, учасники якої також обговорювали питання розвитку системи освіти в УСРР та РСФРР [947]. Українські історики не використовують матеріалів цієї наради, відтак залишаються малоз'ясованими суперечливі питання формування єдиної радянської системи освіти. Історики Росії спромоглися видати збірник документів про становище російської школи за кордоном [948].

Російська історіографія 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. поповнилася працями про розвиток гуманітарних наук у 1920–30-х рр., тобто про їх роль і місце в суспільстві. Історики досліджували особливості управління наукою в СРСР в умовах формування тоталітарного режиму [949], еволюцію державної політики стосовно гуманітарних наук у ХІХ–ХХІ ст. [950], відносини влади і науки у 1917–1941 рр. [951], розвиток історичної науки в університетах у 1917–1931 рр. [952], тобто дисертації згаданих авторів мали безпосереднє відношення до висвітлення специфіки радянської системи освіти. Фактологічно вони опосередковано стосуються України, але є складовою частиною історіографічного дискурсу щодо спільної наукової проблематики. Доля вчених та освітян, постає у книзі В.С. Брачова, у якій розкривається перебіг політично-репресивного процесу над істориками у 1929–1931 рр. [953], під жорнова якого потрапила і наукова українська інтелігенція.

Західна історіографія висвітлює культурно-освітні відносини в УРСР 1920–30-х рр. в контексті соціально-політичної історії, масових репресій, розвитку педагогічної думки. Так, відомий німецький історик Ш. Плаггенборг написав розділи до колективної роботи з історії сталінізму, а також виступив її науковим редактором [176]. Він прорецензував монографію М. Гільдермайера «Історія Радянського Союзу», підкресливши її переваги і недоліки [954].

Відомим дослідником історії української педагогіки та системи освіти 1920–30-х рр. є професор Марбурзького університету Г. Хілліг. Він – автор великої низки праць про педагога і письменника А.С. Макаренка, про його відносини з номенклатурою Наркомосу УСРР, а також НКВС [955, 956, 957, 958]. Німецький учений досліджує також педагогічну спадщину Г. Ващенко [959]. Його колега З. Вайтц показав історію вирішення проблем правопорушень серед молоді у 1920-х рр. в СРСР [960]. Деякі аспекти державного управління культурно-освітніми процесами в СРСР міжвоєнного періоду розглядаються в монографіях Б. Штудер і Б. Унфріда [391], Е. Мюллера та Г. Шрьодера [961].

5.2. Сучасна наукова література з історії радянської інтелігенції

Концептуальний рівень радянської історіографії формування і діяльності інтелігенції в УРСР віддзеркалює колективна монографія, яка вийшла у 1988 р. [2]. Не вдаючись до аналізу методологічної парадигми даного твору, слід підкреслити термінологію, яку використовували автори. «Процес формування нової, соціалістичної інтелігенції, її подальший розвиток, участь в усіх галузях соціалістичного будівництва, – наголошувалося у передмові, – є предметом вивчення радянських істориків, філософів, економістів, представників інших суспільствознавчих наук» [2, с. 4–5]. Термін «радянська соціалістична інтелігенція» був своєрідною візиткою

для цензури, але вражає не його продубльована ідеологічність, а використання плеоназму «радянська соціалістична».

Критичне переосмислення теоретико-методологічних основ висвітлення «радянської інтелігенції» припадає на початок 1990-х рр. Зокрема, у 1993 р. Г.В. Касьянов захистив докторську дисертацію з історії інтелігенції Радянської України 20–30-х рр. [40], тобто її автор уникає визначення «радянська інтелігенція». Інтелектуальна еліта України 1920-х рр. жила в УРСР, але ментально і світоглядно вона не була радянською, а тим паче соціалістичною, позаяк сама влада висловила їй політичну недовіру у 1930-х рр., фізично усунувши з установ освіти, науки, культури. Історик Касьянов застосував тоді соціально-історичний підхід, тобто розглядав інтелігенцію як «специфічну соціально-культурну групу, яка має свої соціальні, соціально-політичні, психологічні, соціокультурні, етнічні та інші особливості» [40, с. 4]. Він досліджує «стару» і «нову» інтелігенцію, але необхідно визнати методологічну новизну авторського підходу, позаяк Касьянов розглядає інтелігенцію як «своєрідне соціокультурне явище, зі своїми особливостями розвитку і функціонування, яке акумулює в собі історично-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси народу, продуктом розвитку якого є інтелігенція» [40, с. 5]. Фактично дослідник виклав основні проблемно-тематичні напрямки системного вивчення «неповноцінного соціального партнера» робітничого класу та селянства, але зосередився на наступних проблемах: концептуальних основах соціальної політики радянської держави щодо інтелігенції; соціальних джерел її формування; характеристиках змін в соціальному, професійному, національному, демографічному складі; «соціально-конструктивній ролі держави в справі творення нової інтелігенції», а також прагнув «виявити специфіку розвитку інтелігенції як соціальної групи в Україні, показати відмінність цього процесу від подібних явищ в цілому по СРСР», «деструктивні напрямки держави» [40, с. 5]. Теоретичні основи його дослідження, крім «методологічного плюралізму», мали «елементи наукової

марксистської методології, зокрема при аналізі соціально-політичних аспектів проблеми застосовується принцип соціального детермінізму» [40, с. 6].

Досліджуючи сучасний стан української історіографії, її методологічні та інституційні аспекти, Касьянов виокремлює характерну рису: «національна історія зазвичай подається переважно в рамках етногенетичних концепцій» [56, с. 80]. Можна погодитися з ним стосовно того, що в українській історіографії відбувається «перехід від писання класової історії до класичної національної історії», але зміна її інституційного статусу не поліпшить наукового пізнання, яке є продуктом індивідуальної інтелектуальної діяльності. Деідеологізація науки, тобто очищення від намулу політичних детермінізму, дозволить уникнути чергового міфотворення, схематизму і догматизму. У зв'язку з цим, має рацію Касьянов, підкреслюючи «патріотичний екстаз» сучасного «середньостатистичного» українського історика, але й закликаючи не абсолютизувати ситуацію. Історики об'єктивно підійшли до висвітлення, наприклад українізації, виокремлюючи її конструктивні і деструктивні наслідки для освіти та культури. Одні ідеалізували і перевищували її позитивний вплив [962, 963], інші критично поставилися до політики і практики українізації [781]. Справа в історизмові самого дослідження, в об'єктивності висвітлення подій і явищ, а не в пошуках чергової теоретичної схеми. Інколи історики, намагаються видати бажане за дійсне, відтак вишукують різні політологічні конструкції та спрощені підходи. Це стосується вже згаданої українізації. «Могутнім поштовхом до відродження національної свідомості українців, – наголошують окремі автори, – була проголошена у квітні 1923 р. політика українізації. І хоч ставлення інтелігенції до офіційного курсу партії було неоднозначним (від цілковитої підтримки до недовіри), всі вони сприйняли політику українізації як можливість національного відродження України, відтворення її державності, розвитку культури і тому активно включалися в її реалізацію» [964]. По-

перше, далеко не всі, судячи зі щоденника академіка С.О. Єфремова [800]. По-друге, свідомість – занадто специфічна та різнобарвна складова духовної культури особистості, яка має виразні національні ознаки, але не обов'язково універсальні. Національна свідомість була притаманна українській інтелігенції ХІХ ст., якщо згадати праці відомих українських дослідників цієї проблеми Г.В. Касьянова [965, 966], В.В. Масненка [38, 967], В.А. Потульницького [968], а також протягом наступних десятиліть, особливо у 1917–1920 рр., тому виникає питання про доцільність використання терміну «національне відродження», у тому числі і духовне до періоду 20-х рр. На яких підвалинах воно базувалося, які критерії та складові самого явища, позаяк звичне тлумачення українізації не є переконливим у сенсі радянського культурного ренесансу.

Нове бачення методології висвітлення історії життєдіяльності інтелігенції у 1920–30-х викладено Касьяновим у 2004 р. в одній зі статей. Історик, проаналізувавши теоретичні основи радянської історіографії, зазначив, що тоді «домінували два основні тісно взаємопов'язані методологічні принципи, засновані на відповідних ідеологічних цінностях: абсолютизований і догматизований класовий підхід і соціально-економічний детермінізм (котрий за бажанням можна розглядати і як варіант «функціоналізму») [969, с. 36]. Дослідник не заперечує історичного факту української національної інтелігенції, хоча радянська історична наука уникала такого тлумачення, обмежуючись територіальними або політично-ідеологічними тлумаченнями. «Українська інтелігенція як особлива, специфічна соціальна група оформилася у другій половині ХІХ ст., – наголошує Касьянов, – її «соціологічний статус» визначався її місцем в системі обслуговування культурних, виробничих і політичних інтересів суспільства (у цьому сенсі визначення «соціальної природи» інтелігенції, дане в марксистських схемах, було цілком раціональним)» [969, с. 38]. Судячи із змісту статті українського історика, вона мала теоретико-методологічне спрямування, позаяк висвітлюючи радянську та

пострадянську історіографію, він намагається показати нове бачення історії формування української інтелігенції, не покликаючись на архівні джерела, а виключно в контексті з'ясування сучасної парадигми. «Українська інтелігенція, – вважає історик, – стала не тільки культурною і духовною, але й політичною елітою нації, яка творилась її ж зусиллями» [969, с. 46]. Таке визначення ролі інтелігенції стосувалося дореволюційної доби, а в 20–30-х рр. ХХ ст. «українська інтелігенція як особливий соціокультурний феномен», на думку Касьянова, була перетворена на чисельну соціально-професійну верству державних службовців. Протягом другої половини 1990-х рр., на його переконання, ніхто з істориків безпосередньо не займався історією інтелігенції, а відродження наукового інтересу до проблеми буде пов'язане із зацікавленнями науковців питаннями становлення української нації, державності та національної самосвідомості. Західна історіографія, як зазначає у висновку Касьянов, не має фундаментального наукового дослідження присвяченого безпосередньо українській інтелігенції.

Якщо припустити таке, що українська інтелігенція з'явилася на рубежі століть, то у 1917–1920 рр. вона виявила свою політичну позицію і зрілість, прагнучи дійсно національного відродження. У 1920-х рр. відбувалося її переродження, а українізація не сприяла національному піднесенню українців і не могла забезпечити справжнього розвитку їхньої духовної культури. Ідея «відродження» проникла в українську сучасну історіографію під впливом діаспорної літератури [970].

Дослідження історико-теоретичних проблем розвитку української інтелігенції у 1920–30-х рр. мають поступальний характер, тобто більш-менш рівномірний для 90-х рр., упродовж яких з'ясовувались теоретичні питання та формувалися проблемно-тематичні пріоритети. Історики висвітлювали наслідки політичних репресій проти інтелігенції [971], її суспільно-політичні позиції. Необхідно зазначити, що історики пов'язували українізацію та активну позицію інтелігенції з національним відродженням, виокремлювали зміновіхівську течію, роль інтелектуальної еліти в соціально-економічному

та культурному розвитку суспільства [15]. Дослідники вивчали місце інтелігенції в системі соціально-політичних відносин, наділяючи її демократичними рисами, тобто ознаками самобутньої соціально-професійної групи [972]. Інтелігенція висвітлювалася також в контексті політики українізації [795], що характерно також і для російської історичної науки, представники якої досліджують національно-культурні процеси в Україні 1920–30-х рр. [166, 165].

Упродовж другої половини 1990-х рр. виходили статті, монографії і захищалися дисертації, автори яких безпосередньо торкалися історико-теоретичних проблем діяльності української інтелігенції. Так, у 1998 р. вийшла ґрунтовна монографія В.П. Коцура про соціально-політичні процеси в Україні 1920–30-х рр., але саме в контексті історіографічного аналізу наукової літератури [13]. Він, судячи з його публікацій [973], визнає факт національного відродження у 1920-х – на початку 30-х рр. Такої думки і український дослідник історіографії українізації І.М. Ващенко [974].

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. історики почали досліджувати соціально-професійні групи інтелігенції, які представляли національно-культурну еліту українського суспільства 1920-х – 30-х рр. У 1999 р. О.А. Тарапон захистила дисертацію, присвячену з'ясуванню становища літературно-мистецької інтелігенції України в роки українізації 1923 р. – на початку 1930-х рр. Об'єктом її дисертаційного дослідження є становище та суспільно-політичні позиції літературно-мистецької діяльності інтелігенції, її соціально-психологічні, соціокультурні та етичні особливості життя і творчості в умовах тоталітарної системи [975]. Її колега М.А. Шипович захистила аналогічну дисертацію у 2000 р., яка також стосувалась літературно-мистецької інтелігенції України у 1920-х рр. [976]. Життєвий шлях, світогляд та суспільно-політичну позицію М. Хвильового дослідила Л.В. Турчина [977].

Інтелігенція як суб'єкт та об'єкт українізації – предмет дисертаційної роботи Д.В. Бачинського, яку він захистив у 2004 р. «В результаті

українізації, – наголошує він, – передбачалося змінити національний склад інтелігенції в УСРР на користь українців» [978, с. 12]. Ніхто з ідеологів політики українізації не ставив такої мети, навіть щирі українізатори – О. Шумський, М. Скрипник. Складається враження, що ця проблематика методологічно і тематично вичерпала себе, відтак потребує нового тлумачення в контексті повсякденності.

Соціально-історичний аспект розвитку науково-педагогічно інтелігенції досліджує М.М. Кузьменко. У 2004 р. він опублікував монографію [153], перший розділ якої присвячено історіографії проблеми. Зокрема, у ньому зазначено, що ця соціально-професійна група розглядається істориками в контексті українізації, культурно-освітнього життя українського суспільства, становлення системи вищої школи, підготовки педагогічних кадрів, масового політичного терору. Чотири наступні розділи присвячено: з'ясуванню участі інтелігенції в політично-ідеологічних кампаніях; виявленню особливостей радянської інтелектуальної еліти; висвітленню суспільно-гуманітарних досліджень науковців вищої школи; аналізу повсякденного життя – соціального забезпечення, матеріального становища, побуту. У 2005 р. ним була захищена докторська дисертація [979]. Її автор вказав на відсутність системного дослідження науково-педагогічної інтелігенції як суб'єкта суспільного життя.

Об'єктом дисертаційного дослідження Н.М. Литвин є політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні 1920–30-х рр. [520]. Вона розкрила ідеологічні мотивації терору, «законодавче підґрунтя» репресивної політики та ідеологічне наповнення, карально-репресивні функції судових органів. У висновках зазначено, що в історіографії відсутня комплексна розробка цієї проблематики [520, с. 15]. Але історіографічний аналіз вказує, що ця тема достатньо висвітлена, особливо мотиви репресії. Про репресії проти українських науковців писали С.Г. Водотика [980], І.В. Верба [981], висвітлюючи трагічну долю учених М.Є. Слабченка, К.Т. Штепи. Документальна розвідка В.І. Пристайка та Ю.І. Шаповала про

трагічне десятиліття М. Грушевського у 1924–1934 рр. в Україні та Росії [508], збірник статей про репресованих освітян О. Грушевського, В. Пархоменка, В. Щепотьєва, М. Рудницького, Н. Онацького, І. Капустянського, М. Драй-Хмару, В. Верховинця, В. Грінченка [463], які виходили впродовж першої половини 1990-х рр., повернули суспільству забуті імена видатних учених та педагогів. Репресії проти української академічної еліти висвітлено в статтях В. Пристайка [493], В. Очеретенко [497], Б. Кияка та О. Проскури [498]. Разом з тим, тема репресій проти української інтелігенції потребує системного історіографічного дослідження.

Вплив освітньої діяльності інтелігенції на формування української модерної нації у 1921–1934 рр. досліджувала І.О. Невінчана [982]. Поєднання історичного і політологічного аналізу, використане нею, надто абстраговане від реальностей історичного процесу. «Аполітичність значної частини української інтелігенції, – наголошує вона, – була вимушеною і насамперед засвідчила її бажання зберегти освіту поза впливом більшовицької партії» [982, с. 11]. Збереження освіти ніякого відношення до аполітичності не має, позаяк в означений період українська інтелігенція була достатньо освіченою, здобувши її переважно до 1917 р. Інтелігенція вимушена була адаптуватися до нових умов, щоб вижити, а не просто зберегти фах та систему освіти. Крім того, національну інтелектуальну еліту поступово відсторонювали від формування концептуальних засад розвитку освіти і культури. Її політична заангажованість чи аполітичність вже не могли суттєво впливати на перебіг подій.

Російська історична наука також вивчає соціально-гуманітарну галузь суспільного життя, акцентуючи увагу на різних проблемах діяльності інтелігенції. Для російської історіографії характерна ґрунтовна джерельна база, тобто висвітлення історичної проблематики шляхом друку тематичних збірників. Так, у 1992 р. російськими істориками та архівістами було видано антологію літературно-політичних документів, які розкривають ідеологічний контекст відносин інтелігенції і політичних структур [983]. Інтелігенція,

влада, народ, тобто їх взаємини, розкриває збірник джерел сучасної соціальної філософії [984]. Влада та художня інтелігенція становлять зміст і концепцію тематичних збірників документів, підготовлених за матеріалами архівних фондів партійних та карально-репресивних органів радянської держави [985, 986]. Питання суспільно-політичної ідентифікації інтелігенції, присутні в роботах, які стосуються політики РКП(б), щодо різних сфер культурного життя [987].

Монографічні та дисертаційні дослідження російських істориків стосуються переважно РСФРР, хоча є роботи загальноісторичного спрямування, тобто інтелігенції в СРСР. В поданому дослідженні важливо простежити методологію наукового аналізу, а не його фактологічне наповнення. На переконання Ф.К. Соколової сучасна історіографія зробила вагомий внесок у висвітлення історії інтелігенції радянського суспільства [988]. З'ясовуючи теоретико-методологічні основи вивчення проблеми, вона дає власне визначення «інтелігенції», яка є оціночною, духовно-культурною, моральною категорією, що репрезентує групу осіб суспільно-громадського світогляду. Вона називає три концепції бачення ролі інтелігенції: ідейно-моральна, яка розглядає цю групу як вищий прошарок соціального духу; соціально-етична, відтак інтелігенція постає ідейно-політичною групою з особливим внутрішнім духовним світом і специфічною мораллю, з бажанням служити суспільству; соціологічна концепція радянської історіографії, з її соціально-класовою і соціально-економічною теорією марксистського гатунку. Інтелігенція, за визначенням Соколової, це соціальна група, яка займається професійно-інтелектуальною діяльністю у галузі духовного виробництва [989]. Структура її монографії, опублікованої у 2003 р., поєднує проблемно-тематичний і хронологічний підходи, розкриває відносини влади та інтелектуальної частини суспільства, досліджує соціально-культурне і політичне місце інтелігенції в радянському суспільстві. Робота насичена фактологічним матеріалом, який висвітлює чисельність цієї соціально-професійної групи, її освітній рівень, склад, джерела поповнення.

Дисертації А.О. Волгушевої [990], Т.В. Глухової стосуються становища художньої та творчої інтелігенції [991], хоча функціональної відмінності, якщо виокремити термінологію, між ними не існувало. Роль інтелігенції в культурному житті великого сибірського міста досліджував В.Г. Риженко. У 2003 р. вийшла його монографія, в якій він показав сучасний стан «інтелігентознавства», підкреслив особливе значення системного підходу. Історик зазначає, що у 90-х рр. відбувся принциповий поворот до якісно нового стану вивчення історико-культурної проблематики. «Він виявився, – наголошує дослідник, – у крім вже зазначеної відмови від мононаукової парадигми, у переході до варіативного вибору методів і методик» [428, с. 46]. Ґрунтовна монографія Риженка висвітлює проблеми з культурологічної позиції, а об'єктом його дослідження є складний «соціокультурний феномен» – інтелігенція міста. Предметно-змістовну частину роботи становлять: професійна діяльність технічної інтелігенції в містах, її участь у розбудові об'єктів соцкультпобуту, ідея «міст-садів» та її адепти, художня і науково-педагогічна інтелігенція. Його дисертаційна робота, крім фактологічних завдань, вирізняється спробою здійснення системного міждисциплінарного дослідження [992].

Пріоритетною темою російської історіографії, судячи з наукової літератури та дисертацій, є відносини влади та інтелігенції. Вони були суперечливими, вирізнялися компромісами і конфронтаціями. Зокрема, Е.І. Гракіна обґрунтовує тезу про неминучість соціально-політичного конфлікту між науковою інтелігенцією і радянською владою, позаяк його основою була сама природа тоталітарної держави [993]. Але історія свідчить про полюбовні відносини творчої інтелігенції і комуністичного режиму, яка обслуговувала його, оспівувала та пропагувала. Інші дослідники підкреслюють відверту репресивну політику держави до інтелігенції, коли культурно-духовна галузь суспільства була під наглядом ідеологічних структур [994]. Російська дослідниця історіографії ідеологічного впливу на історичну науку в СРСР Г.Д. Алексєєва, з'ясовує участь інтелігенції у

формуванні та розповсюдженні більшовицької ідеологічної доктрини 1920–30-х рр. [995]. В контексті політичної історії, тобто відносин владних структур та інтелектуальної еліти, написані книги І.Є. Казаніна про становище інтелігенції у 1920-х рр. [996], О.А. Ширинця про політичну культуру інтелігенції [997]. Російські історики застосовують традиційні та інноваційні підходи до вивчення суспільно-професійної групи радянського суспільства, якою була «творча», «наукова», «педагогічна», «художня» інтелігенція, позаяк вона є «складним соціокультурним явищем суспільного життя», тому виникає необхідність «соціо-історико-культурного підходу» [989, с. 13].

Західна історіографія більше переймається соціально-економічними та політичними проблемами історії радянського суспільства, зосереджуючись на репресіях, депортаціях. Історико-культурологічний аспект досліджує німецький учений К. Аймермахер, про науково-історичний внесок якого буде висвітлено у наступному розділі, позаяк книги цього дослідника стосуються розвитку культури взагалі.

До суто історіографічних досліджень західних істориків слід віднести наукові розвідки німецького дослідника А. Каппелера про висвітлення історії України в німецькій історіографії [998, 999], американського історика українського походження Ф. Сисина [1000], але вони не розглядають історичні аспекти формування інтелігенції 1920–30-х рр. Загалом західна історіографія висвітлює її крізь теорію тоталітарного тлумачення радянської політичної системи.

Сучасна історіографія історії формування, діяльності та повсякденного життя інтелігенції 1920–30-х рр. в УРСР представлена головним чином працями українських істориків, хоча фактологічні аспекти є в роботах російських та західних дослідників, а також у спільних виданнях. Історики розглядають функції інтелігенції в контексті суспільного розвитку (українізації, «національного відродження»), але залишається чимало проблем, які потребують додаткового і всебічного вивчення. Зокрема, це

стосується феномену «національного відродження» в умовах формування тоталітарного режиму в Україні 20–30-х рр. минулого сторіччя, відтак і духовно-культурних пріоритетів діяльності самої інтелектуальної еліти суспільства. Дослідники довели історичний факт соціополітичної самоідентифікації української інтелігенції, яка виникла наприкінці ХІХ ст., простежили еволюцію відродження традицій і духовних цінностей соціуму.

Термін «національне відродження» проник в українську історіографію під впливом діаспорної літератури, але він не відповідає соціокультурним та духовним процесам в українському суспільстві 1920-х рр., не кажучи про 30-ті роки. Якщо визнати той факт, що українське національне відродження пробуджується наприкінці ХІХ ст., починає набирати організаційних форм та політичного підґрунтя протягом наступних років, досягнувши виразних національних форм у 1917–1920 рр., то викликає сумнів теза про відродження попереднього досвіду саме у 1920-х рр. Розвиток культури та освіти відбувався на інших ідейно-політичних та світоглядних основах, а тому ця дефініція потребує радикального перегляду.

Логіка та проблемно-тематичні пріоритети сучасних досліджень інтелігенції вимагають з'ясування їх теоретично-методологічних підвалин, відтак проведення спеціального історіографічного дослідження та написання узагальнюючої індивідуальної або колективної роботи. Існуючі дослідження вирізняються методологічним плюралізмом, використанням різних методик, підходів, що загалом сприяє системному з'ясуванню соціально-професійних груп суспільства 1920–30-х рр. в УРСР.

5.3. Історико-теоретичні тлумачення «культурної революції»

Ідеологема «культурна революція» слугувала протягом десятиліть методологією висвітлення культурно-освітнього і духовного розвитку радянського суспільства. Вона пронизувала праці російських та українських істориків, незважаючи на перебудовні тенденції другої половини 1980-х рр.

[1, 1001], коли історики стали на шлях ревізії минулого, вишукуючи «білі плями» в історії будівництва радянського ладу. У 1990 р., з'ясовуючи відносини держави та інтелігенції у 1920-х – 30-х рр., українські історики не афішували поняття «культурна революція» [1002], але не спростували і самого історичного явища, тобто не піддали сумніву його суспільну доцільність. За усталеною історіографічною традицією була захищена дисертація, в якій об'єктом критики була немарксистська американська та англійська радянологія [1003].

Сучасна історична наука та культурологія, тобто наука про теорію та історію культурного процесу, сповідують принципи методологічної багатоманітності стосовно вивчення духовного розвитку суспільства, відтак маємо виявити основні проблемно-тематичні напрямки, а головне концептуальні підвалини історико-культурологічних досліджень. Як українська, так і російська історіографія приділяють достатньо уваги соціокультурним відносинам у 1920–30-х рр., хоча вирізняються теоретичними підходами. В історіографічних роботах російських істориків виокремлюються «культурні перетворення» та «культурна революція» [83], в українській – національно-культурний аспект [26], але в обох випадках історичний та культурологічний аналізи здійснюються окремо.

На початку 90-х рр., коли зникли ідеологічні обмеження суспільних наук, історики почали розглядати відносини влади і культури, озброївшись концепцією «тоталітарної школи» західної політології та радянології. Так, у 1991–1992 рр. з'явилися дисертації, які стосувалися діяльності партійних і державних органів контролю, у тому числі за культурою [1004, 1005]. Саме тоді Т.Ю. Красовицька захистила дисертацію та видала монографію з проблем державного управління національно-культурним будівництвом [1006, 1007], тобто фактологічне спрямування залишалося незмінним. Не зазнала радикальних змін і її теоретико-методологічна база. Західні дослідники також виокремлювали проблему державного та політичного впливу на розвиток культури [1008]. Історики в Україні зосереджувалися на

трагічних сторінках розстріляного «відродження» [1009, 1010]. Треба зазначити, що і протягом наступних років концепція «тоталітарної школи» була домінуючою.

Російські історики, спираючись на вітчизняні архіви, почали видавати збірники документів та матеріалів з історії радянської культури, тобто замість колективних монографій, для написання яких спочатку бракувало маловідомих джерел, з'являлися документальні видання. Зокрема, у 1993 р. вони видали тематичну підбірку статей та промов М. Бухаріна про культуру [1011]. Відносини Й. Сталіна з істориками висвітлює збірник документів, опублікований у 2006 р. [1012]. Протягом першої половини 1990-х рр. друкувалися документальні видання про історію розвитку літератури та її відносин з органами цензури [1013, 1014], про діяльність гулагівського театру [1015], а згодом почали виходити збірники документів про становище письменників в СРСР [1016], про обставини життя й смерті відомих діячів культури [1017].

Наприкінці 1990-х рр. були надруковані архівні документи карально-репресивних органів, які розкривали відносини культури і влади [1018, 1019]. Виокремлюється тематична добірка документальних видань про функціонування органів цензури [1020, 1021]. У 2005 р. вийшов збірник документів у серії «Культура і влада», зміст якого стосувався розвитку театру та кіно [1022]. Варто наголосити, що, хоча друк подібних збірників стимулює науково-історичні дослідження, українська історична наука не видала такої кількості документальних добірок про історію культури.

Сучасна російська історіографія «культурної революції», тобто радикальних перетворень соціогуманітарних основ суспільного життя у 1920–30-х рр., вирізняється модерними підходами, хоча поряд співіснують і традиційні теоретичні конструкції. Відомим дослідником культури першого десятиліття радянської влади є російський історик В.Л. Соскін. Його монографії, які виходили у 1990-х рр., а також на початку XXI ст., стосуються російської радянської культури, початок формування якої він

датує 1917 р. [162, 163], підкреслюючи фактор ідеологічного впливу та партійно-державного втручання [162, с. 71]. У хронологічних межах 1917–1927 рр. російський дослідник виділяє два періоди «воєнного комунізму» та непу, хоча вони мали дуже опосередковане відношення до культурного життя. Так, в одній з монографій учений зосереджується на теоретико-методологічних аспектах вивчення проблеми, але у розділах фактологічного змісту розкриває демократичну альтернативу «зміни віх», трагедію «філософського пароплаву», тобто депортацію інтелігенції, закінчення автономії вищої школи, функціонування культури в «лещатах» ідеології [159]. Він висловлює думку про «культурний неп», але не висвітлює його принципи. У 2004 р вийшла його монографія, яка структурно об'єднала підрозділи попередніх книг автора, а загалом вона стосувалася освіти, науки та художньої культури [163]. Він вважає 1921–1923 рр. «відносно самостійною фазою культурного розвитку», хоча керував культурно-освітніми процесами Наркомос, а також «контрольно-репресивна система» – цензура [163, с. 400–422]. Дослідник покликається на нові джерела, з'ясовуючи ставлення держави до творчості Б. Пильняка, Б. Пастернака, М. Булгакова.

Дослідження істориками соціально-політичних відносин, особливо командно-адміністративної системи, певним чином позначилося на теоретичних підходах до історії культури, висвітлення якої відбувається в контексті своєрідного протиставлення надбудови і базису, тобто конфлікту демократичних основ культури і тоталітарного режиму. У 2004 р. російські науковці видали схему державних інститутів управління культурою у 1917–1930 рр. [429], що полегшує її системне дослідження.

Сучасна російська історіографія історії культури, представлена дослідженнями В.Л. Соскіна, В.Г. Риженка, Ф.Х. Соколової та інших, крім суто фактологічних питань, з'ясовує та вибудовує теоретико-методологічні підходи. Для істориків культури, на переконання В.Г. Риженка, стала привабливою і визначальною «культурологічна парадигма», яка виявилася

наслідком проникнення у сферу гуманітарних наук ідей системного аналізу [992, с. 26]. Учений віддає належне попередникам – «новосибірській групі соціальних культурологів та істориків культури», але підкреслює особливу роль і місце В.Л. Соскіна. «Особливостями його праць, – наголошує Риженко, – стали обов'язковими історіографічні і методологічні фрагменти, у яких учений звертається до «больових пунктів» сучасної історіографії радянської культури і культури радянського суспільства, розширює об'єкт дослідження до історії культури Росії» [992, с. 27]. Аналізуючи праці Соскіна, його колега підкреслює методологічні пріоритети авторитетного вченого – «вірність принципам макроаналізу та соціального підходу до вивчення культури» [992]. Привертають увагу дві складові єдиного соціуму, які виокремлює Риженко, – історія «радянської культури» та «культура радянського суспільства». Вони вирізняються, позаяк перша, більш універсальна, стосується структурних складових культури, тобто літератури, театру, кіно, живопису тощо, а друга – функціональних, елітних, етнонаціональних.

Перелік методологічних підходів вивчення культури знаходимо в дисертації Ф.Х. Соколової: соціально-етнічний (ідейно-моральний, культурологічний), соціологічний (соціально-професійний) та соціокультурологічний [988]. Вона є прихильницею соціо-історико-культурного підходу, який передбачає «синтетичну єдність соціологічного, культурологічного і конкретно-історичного» [989]. Виокремленні нею наукові підходи забезпечують здійснення системного аналізу духовної культури суспільства, тобто сукупності знань і цінностей, багат шарового утворення, яке охоплює пізнавальну, філософську, моральну, художню, політико-правову, педагогічну, релігійну галузі людського буття.

В історіографії є роботи суто фактологічного порядку, присвячені конкретним аспектам культури, висвітлення яких відбувається традиційно: факт, коментар, оцінка. Історики прагнуть з'ясувати цінності «радянської цивілізації» шляхом співставлення її позитивних і негативних надбань [1023].

Деякі російські науковці, намагаючись «відтворити справжню історію культурного життя першого післяреволюційного десятиліття», вишукують «поразки і перемоги, втрати і звершення» [1024, с. 7], але на переконання Ю.П. Шарапова, зосереджуються на «гарних» сторінках радянської історії. Сам він, не ідеалізуючи минулого, вважає, що у 20-х рр. «спинялась на ноги радянська культура» [164, с. 150]. Російський історик полемізує з німецьким дослідником радянського літературного процесу 20-х рр. К. Аймермахером, висловлюючи сумнів стосовно негативного впливу ленінського принципу партійності літератури на інші галузі культури. «Головне полягало в тому, – пише Шарапов, – що нова література росла і розвивалась, як саме життя, сповнена суперечностей» [164, с. 205]. А завдання історика, вважає він, показати «діалектичну єдність, не виокремлюючи жодну зі сторін» [164, с. 246]. Така недіалектична категоричність страждає прямолінійною односторонністю, а історик Ю.П. Шарапов, будучи людиною тієї епохи, певною мірою ідеалізує її, судячи з його праць [1025].

Німецький історик К. Аймермахер є авторитетним знавцем літературного життя в СРСР 1917–1932 рр. Його монографія, на яку покликається Ю. Шарапов, результат тривалої дослідницької роботи. Яка спочатку з'явилася німецькою мовою [1026], а згодом, але менша за обсягом, була перекладена російською [430]. Вона започаткувала серію книжок, присвячених дослідженню історії здійснення культурної політики в СРСР, «розгляду процесу створення і розпаду радянської культурної системи, ураженої впливом тоталітаризму» [430, с. 15]. Він показує взаємини між культурою і владою в умовах партійної трансформації літературно-художнього та суспільно-політичного життя, яке відбувалося до кінця 1920-х рр., коли літературознавство ще не було «одержавлене» [430, с. 125]. Термін «культурно-політичні дискусії», «літературно-політичні дискусії», «культурно-політичний розвиток», якими користується німецький учений, свідчать про культурологічний дискурс його праці, яка водночас є історико-культурологічним дослідженням. П'ятнадцять її розділів охоплюють різні

сфери та напрямки літературного руху та «культурно-політичної діяльності»: втручання державно-цензурних органів «зверху»; спровоковане втручання «знизу» (партія і Пролеткульт, партія і футуристи, партія і попутники); загальна культурно-політична концепція 1923 р.; об'єднання письменницьких організацій; кадрова політика і реорганізація пролетарських груп; створення «літературного фронту»; гегемоністські претензії РАПП; розпуск усіх літературних груп і «початок повного одержавлення культури» у 1932 р. Дослідник зазначає, що у 1930–1931 рр. РАПП розпочав уніфікацію літературних об'єднань, ліквідацію відмінностей між ними та активну «більшовизацію культури», орієнтуючи її на обслуговування соціалістичного будівництва та висвітлення тематики повсякденної класової боротьби [1027], була запроваджена жорстока цензура.

Науково-дослідна діяльність К. Аймермахера 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається шляхом здійснення спільних з російськими істориками наукових проектів. Разом з російським ученим Г. Бордюговим він редагує збірники статей, які стосуються сучасної історіографічної ситуації в пострадянських державах, тобто формування так званих «національних історій» [1028]. Зокрема, у співавторстві з Бордюговим німецький дослідник опублікував статтю, в якій розкривається своєрідна діалектика взаємодії явищ «культура» і «влада». Вони тотожні, вважають згадані дослідники, якщо культура ідеологічно обслуговує владу, а самодіяльного статусу набуває тоді, коли перебуває «на службі суспільства». Влада контролювала культуру, відтак виникла і здійснювалася «єдина уніфікована культурна політика». Визначення «культура керована владою» і «культура самокерована», які вони використовують, становлять методологічний дискурс праць німецького історика К. Аймермахера. Його концепцію поділяють І. Грабовські, висвітлюючи літературну політику радянської партійної бюрократії [1028, с. 18–49], Л. Еррен [1028, с. 56–66], з'ясовуючи «феномен колективної поведінки радянської інтелігенції», а також

уніфікацію літературного процесу у 1929–1930 рр., коли письменники масово ставали до лав РАППу [433].

Для сучасної російської культурології та історіографії культури характерне поєднання теоретичних і конкретно історичних праць з історії мистецького життя 1920–30-х рр. Зокрема, монографія А.І. Морозова про розвиток мистецтва в СРСР 30-х рр. ХХ ст., яка вийшла у 1995 р. [1029], є виразником сучасного культурологічного дослідження, позаяк її автор висвітлює не історію мистецтва, а дає політологічну та культурологічну оцінку творів радянських художників, скульпторів. Концептуально книга базується на теоретичних принципах модерної культурологічної парадигми висвітлення політичної історії ХХ ст., відтак відносини культури і влади розглядаються в контексті ідеології тоталітарного режиму. Дослідник підкреслює, що «тоталітаризм» вбачав потенційну небезпеку в інтелігенції», тому за нею слідкували органи політичної цензури. «Для долі радянської художньої культури саме руйнівне і довготривале значення мали, напевне, навіть не переслідування особистостей, яким піддавали її творців, – наголошує Морозов, – а той дух рабства, що насаджувався в їх свідомість та підсвідомість» [1029, с. 55]. Він виокремлює чотири періоди формування та здійснення «репресивної за суттю художньої політики сталінського керівництва»: 1932–1934 рр. – «попередня стадія», 1935 р. – «активізація процесу», 1936 р. – «кульмінація», 1937–1938 рр. – вища фаза репресій [1029, с. 43]. Вони, тобто репресії та ідеологічний диктат владних структур, були гарантією дієвості установок тоталітарної системи в галузі культури. З точки зору історії культури, монографія Морозова цікава тим, що у ній автор показує різні напрямки і течії, які існували в мистецтві 30-х рр. минулого сторіччя, висвітлює ставлення до них політцензури. Він розкриває не «культурну революцію», а «образ сталінського мистецтва». Особливості «сталінської культурної революції» 1936–1938 рр., але в галузі музики, проаналізовано в монографії іншого російського дослідника – Л.В. Максименкова [1030].

Проблемно-тематичні нариси з історії мистецтва 1920–30-х рр. написав А.В. Мазаєв, монографія якого вийшла у 2004 р. [1031, с. 43]. Він тривалий час працював над проблемою історії радянської художньої культури, віддаючи перевагу політологічному аналізу культури, але в контексті історії. На думку російського дослідника російська художня інтелігенція сподівалася вибудувати «незалежну республіку мистецтв», тому від імені «Союзу діячів мистецтв» провели бесіду з А. Луначарським на квартирі М. Горького, у квітні 1918 р., але нарком освіти перекреслив їхні наміри, відтак і сам історичний шанс: «направити розвиток вітчизняного мистецтва демократичним шляхом» [1031, с. 95]. Наступні роки виявилися згубними для духовного розвитку суспільства, позаяк більшовики встановили жорстокий контроль над культурою. Для монографії Мазаєва притаманна полемічність, особливо в історіографічній частині, коли дослідник цитує роботи попередників. Він співставляє дореволюційну російську культуру з «радянською державною художньою культурою», вишукує витoki «тоталітарної радянської літератури». Структурно книга є збірником тематичних нарисів про окремі напрямки розвитку літератури, мистецтва, соціології мистецтва 20-х рр.

У 2004 р. О.І. Кузнєцова захистила докторську дисертацію, присвячену історіографії вітчизняної художньої культури 1950-х – першої половини 1980-х рр. [1032], яка залишається ледве не єдиною роботою позаяк російські історики віддають перевагу з'ясуванню теоретичних та історико-культурологічних проблем розвитку мистецтва 1920–30-х рр. в СРСР, але історіографічний процес в Росії не представлений фаховою розвідкою в хронологічних межах означеного періоду.

Українська історіографія історії «культурної революції», тобто радянської культурно-духовного життя суспільства 1920–30-х рр., вирізняється пріоритетними напрямками висвітлення насамперед проблем національно-культурного розвитку українського соціуму та здійснення українізації. Тема культурних відносин між республіками, яка була

характерна для радянської історіографії, фактично втратила актуальність, за деяким винятком [1033]. На початку 1990-х рр. відбулася зміна методологічної парадигми історичних досліджень, яку упродовж десятиліть представляла марксистсько-ленінська теорія суспільного розвитку, а натомість постала епоха методологічного плюралізму. Теорія «культурної революції», а також інші складові ідеологеми так званого ленінського плану соціалістичного будівництва, зникли з методологічного арсеналу української історичної науки.

Історики зосередилися на проблемах наслідків більшовицької «культурної революції», тому у 90-х рр. ХХ ст. в Україні були перевидані книги В. Петрова про діячів української культури – жертв політичного терору [1034], С. Підгайного про українську інтелігенцію на Соловках [1035], Н. Полонської-Василенко про діяльність УАН [1036]. Актуальною стає історія життя українців в імперії та їх «українізація» в Росії, висвітлена у монографіях В.І. Сергійчука [1037, 1038], а не міжреспубліканські культурні відносини.

Історико-філософський та культурологічний підхід висвітлення основних проблем історії української культури запропонував М. Попович, монографії якого з'явилися у 1999 та 2006 роках [1039, 1040].

Для української історіографії 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. стає актуальною тема «національно-культурного процесу», яка набула ознак методологічної парадигми стосовно теорії та історії культури. Так, О.А. Кручек [1041], розглядаючи культуру як об'єкт державної політики, виклав «суть та особливості національно-культурного процесу»: ставлення до мови, реформа освіти, наступ на пресу, видавничу справу, мистецьке життя. Такими є складові самого явища, хоча дослідник простежує державно-правові, соціально-економічні та ідеологічні чинники національно-культурної політики. Визначення «національно-культурний процес» для історичних реалій України 1920-х рр. стосувалося не лише етнокультурного розвитку українців, а також національних меншин. Культура національних

меншин є предметом дисертаційного дослідження І.С. Міронової, хоча вона обмежилася адмінтерподілом та організаційною схемою навчальних закладів [1042], які, на її думку, мали ознаки «національної системи освіти», що викликає сумнів. Визначення «національно-культурний процес» для 1920-х рр., не кажучи про 1930-ті рр., яким оперують українські історики, вимагає належного теоретичного обґрунтування.

Термін «національно-культурна політика» також є поширеним в історіографії, але його використовують в контексті здійснення національної політики в галузі освіти, науки, культури. Зокрема, один з розділів монографії Г. Єфіменка присвячено реалізації національної політики радянської держави у сфері культури [791]. Історик звертає увагу на національні особливості в літературно-мистецькому житті, але не аналізує відповідні твори, зосереджуючись лише на кампанії вилучення «націоналістичної літератури». Він підкреслює, що «зміни в регулюванні розвитку літератури та мистецтва, які відбувалися у 1933–1937 рр., були спрямовані насамперед на уніфікацію і централізацію культурного життя, ліквідацію національного змісту «творів українських митців» [791, с. 232]. Визначення «національно-культурна політика» використовують і деякі російські історики [944]. Вона, треба зауважити, була відносно національною, позаяк здійснювалася в Україні з метою уніфікації етнонаціональних культур. Переслідування інтелігенції, контроль за культурою, боротьба з «місцевим націоналізмом» доводять історичний факт антинаціональної політики. Твори українських митців мали національні ознаки, але за мовою, якщо говорити про літературу, а також етнографічні в образотворчому мистецтві. За змістом вони віддзеркалювали принципи соцреалізму.

Розглядаючи культуру в контексті національної політики, історики застосовують елементи культурологічного аналізу, уникають розгорнутого історико-культурологічного висвітлення змісту, функцій, складових самої культури. Так, наприклад, Л.М. Новохатько, з'ясовуючи розвиток української

культури в 1920–30-х рр., фактично показує уніфікаторські тенденції з боку союзних органів, переслідування українських митців [810]. Культура, як специфічна галузь духовного життя суспільства, мала власні форми і напрями розвитку, але про них історики не пишуть, адресуючи їх розгляд фахівцям – мистецтвознавцям, культурологам. Через це, варто зазначити, що в сучасній історіографії не знайдено оптимальної форми висвітлення історичних та суто теоретичних аспектів культури. В той же час, сучасні розвідки щодо історії культури від фахових істориків та культурологів більше схожі на мистецтвознавчі інтенції, що плавно перетікають у філософські екзерсиси.

Вивчення культури в рамках українізації обмежує її об'єкт та предмет, політизує науковий метод, обмежує результативність дослідження. Однак, сучасна українська історіографія поповнюється дисертаційними роботами, у яких політика українізації нібито виступає формально-теоретичним фоном, об'єктом висвітлення, але безпосередній предмет наукового розгляду стає додатком. Спостерігається певна ідеалізація «вогнищ культури», до яких історики зараховують, наприклад, діяльність селянських будинків [1043]. Це стосується також і російських дослідників, які вивчають культуру і побут селян [1044]. Малопереконливою є теза Н.Г. Кукси про те, що політика українізації була «важливою передумовою всебічного підвищення культурно-освітнього рівня українського селянства» [784]. Оригінальною є постановка проблеми про взаємодію сільської та міської культур в УСРР 1920-х рр., про запровадження непу в галузі культури [1045], але теоретико-методологічна основа висвітлення інтеграції культур виявилася недостатньою. Міська і сільська культура належали до різних типів духовного соціуму, не кажучи про складові самої культури та їх репрезентативність.

Регіональний аспект дослідження культури простежується в дисертаціях з історії краєзнавства, але вражає одноманітність формулювання проблематики, структури праць [1046, 1047]. Згадана проблематика

передбачає вивчення частин цілого, тобто соціокультурного розвитку українського соціуму, відмінності та специфіку складових вітчизняної культури, відтак має перспективу науково-історичного вивчення, але потребує теоретичних розробок та концептуалізації самого напрямку дослідження.

Історія «культурної революції» в радянському суспільстві 1920–30-х рр. досліджується шляхом з'ясування «тектонічних змін» [164, с. 93], тобто висвітлення радикальних перетворень в конкретних галузях культурного життя. Зокрема, Р.В. Маньковська показала розвиток музейництва в Україні 1920-х рр. [1048], а В.П. Ступак дослідив діяльність Київських бібліотек по забезпеченню культурних потреб населення у 1921–1929 рр. [1049]. Створення і діяльність вищих навчальних закладів культури і мистецтва в Україні радянського періоду розкрито в дисертації Г.В. Светненко [1050]. Історичний контекст має дисертаційна робота Л.Л. Процик про становлення та тенденції розвитку театру ім. І. Франка у 20-х рр. ХХ ст. [1051]. Державна політика в галузі театрального мистецтва в Україні 1917–2000 рр. стала предметом дисертаційного дослідження Г.О. Дутчак, яка показала особливості «театрального життя в умовах сталінської тоталітарної системи» 1930-х рр. [1052]. Державне управління вищими навчальними закладами мистецтва і культури в радянській Україні 1917–1941 рр. вивчила О.Л. Приходько [1053], хоча тема її дисертації частково збігається з роботою Г.В. Светненко.

Розвиток українського театру висвітлюється в статті румунської дослідниці М. Лашло-Кутюк, яка з'ясовує його витoki у ХVІІ ст., аналізує еволюцію у ХІХ ст. та протягом першої третини ХХ ст. [1054]. Історією української музики, музичних інструментів різних часів переймається австрійський дослідник Л. Вітожінська [1055]. Літературні дискусії в контексті культурницького процесу в Україні 1920-х–30-х рр., дослідженні вже згадуваним канадським вченим українського походження М. Шкандрієм [432]. Розвідка має специфічні історико-філологічні конотації, і є прикладом

міждисциплінарного підходу до вивчення проблематики, яка завжди мала суб'єктивіське забарвлення.

Не залишається поза увагою істориків українське радянське кіно, його становлення і розвиток у 1920–30-х рр. Слід назвати монографію американського дослідника Д. Лібера, присвячену життю і творчості кінорежисера О.П. Довженка [1056]. Її автор опрацював архіви України, науково-публіцистичну літературу про Довженка, уникаючи аналізу кінокартин, але зосереджується на біографії кіномитця, його дипломатичних кроках, творчості у роки війни. Це перша книга західних дослідників про Довженка, яка базується на архівних документах.

Дослідники знаходять нові документальні свідчення про діяльність метра українського кіно в роки сталінщини, які розкривають його тернистий шлях в кіно [1057]. Історичний портрет Довженка показав В.І. Марочко, спираючись на маловідомі документи, віднайдені в архівах України та Росії [1058]. Біографічні нариси про Довженка постають у документально-публіцистичній праці М.А. Шудрі [1059]. Для перелічених досліджень характерна типова риса: висвітлення творчості та повсякденного життя митця через документ.

Висвітлення історії «культурної революції» в українському радянському суспільстві 20–30-х рр. ХХ ст. відбувається різними шляхами та науково-теоретичними підходами, що сприяє всебічному з'ясуванню соціогуманітарних наслідків більшовицької модернізації художньої культури, відтак і духовного життя. Долаються політизовані концепти та ідеологеми, зникає застаріла термінологія. На противагу актуалізуються нові підходи та формуються модерні дефініції. Дещо застарілий «українізаційний» хронотип у вивченні історії культурних трансформацій обраного, поступово заміщується регіональним контекстом наукового пошуку.

5.4. Історіографія релігійно-духовних відносин

Поняття «духовна культура» охоплює широку сферу людського буття, його різні форми, у тому числі і релігійну культуру. Вона, крім обрядово-культуової специфіки, є складним соціокультурним явищем суспільного життя, тому її дослідженням переймаються історики церкви, богослови, соціальні історики, культурологи, соціологи, філософи. Кожен має власний об'єкт та предмет вивчення, тематичні пріоритети, відтак і концептуальні основи. Для їх з'ясування необхідно розробити та впровадити методологічний механізм застосування міждисциплінарного дослідження.

Завданням поданого історіографічного аналізу сучасної науково-історичної літератури з історії церкви та церковно-духовних відносин у 20–30-х рр. ХХ ст. в УРСР є з'ясування тематичних напрямків, методологічних підходів висвітлення духовної культури суспільства, яке зазнало радикальної модернізації, яку називають – «радянізацією», «більшовизацією», «комунізацією», «політизацією», «ідеологізацією», «люмпенізацією». Сучасне історичне релігієзнавство молода галузь, позаяк протягом радянського періоду ним серйозно не займалися, висвітлюючи атеїзм та історію боротьби з релігійним рухом – офіційним чи протестантським. Одним з перших дослідників історії функціонування православної церкви в радянській Україні 20–30-х рр. ХХ ст. є В.О. Пащенко, котрий захистив у 1993 р. докторську дисертацію [1060]. Він показав антагоністичні відносини між радянською державою і церквою, висвітлив форми і методи державної політики щодо церкви, нищення православної церкви в Україні 1930-х рр., закриття церков. Праці В. Пащенко стосуються проблем державного регулювання церковного життя в суспільстві [168, 1061]. У 2004 р. він опублікував у співавторстві з А. Киридон монографію, в якій показано формування політико-правової моделі державно-церковних відносин в Україні 1917 – початку 20-х рр., розкрито основні тенденції розвитку українського національного руху, з'ясовано мотиви вилучення церковних цінностей, висвітлено специфіку обновленського руху, «самоліквідації»

УАПЦ, руйнування церкви у 1930-х рр. [169]. Вони використовують поняття «державно-церковні відносини», «релігійно-церковне життя», «державно-церковна проблематика», які стали своєрідними теоретико-методологічними установками, хоча, як здається, вирізняються між собою. Визначення «релігійно-церковне життя» має безпосереднє відношення до організаційних форм духовної культури того чи іншого соціуму – міського, сільського, соціально-професійного, а термін «державно-церковні відносини» засвідчує одновекторність проблеми, позаяк після відлучення церкви від держави, вона не впливала на політичне життя.

Формулювання «політика радянської держави щодо», яке започаткував В.О. Пащенко на початку 1990-х рр., продублювали інші дослідники історії церковного життя в Україні. Зокрема, це стосується дисертації Н.С. Рубльової, яка показала функціонування Римо-католицької церкви в Україні 1920–30-х рр., але в контексті державно-церковних відносин [1062]. Дві дисертації – Б.В. Змерзлого [1063] та Л.С. Демидович [1064], хоч і вирізняються предметом дослідження – перша присвячена Російській православної церкві у Криму, друга православної церкві в Україні у 1920-х рр., але за назвою вони однотипні – «політика радянської влади щодо». Така методика висвітлення має право на існування, проте вона набирає своєрідного методологічного статусу. Понятійно-категоріальний апарат наукових досліджень історії церкви та церковних відносин у 1920–30-х рр. потребує належного теоретичного з'ясування. Наприклад, Л.С. Демидович використовує фразу «церковна політика радянського уряду» [1064, с. 14], але уряд не здійснював церковну політику, якою переймалися відповідні структури самої церкви. Держава планомірно і активно проводила атеїстичну політику. «Для втілення в життя релігійної політики в роки становлення радянської влади, – зазначає Демидович, – були створені різного роду державні органи, діяльність яких була чітко розмежована і регламентована» [1064, с. 9]. Держава не «втілювала» релігійної політики, а намагалася її

пристосувати до власної доктрини суспільного розвитку, використати для соціальної стабілізації і згодом модернізувати.

Історія церкви в Україні висвітлюється в контексті національного розвитку та державно-соборницької ідеї. Зокрема, Е.П. Слободянюк, досліджуючи конфесії в українському суспільстві 20-х рр., зазначила, що православ'я було українською національною релігією не за мовою, а за змістом народної віри, обрядом [1065]. В.В. Марчук вважає, що греко-католицька церква в Україні сприяла консолідації державно-соборницьких сил [1066], а О.О. Нестуля виокремлює роль церковності у формуванні та зміцненні духовної культури українського народу [1067].

Український історик С.І. Дровозюк, досліджуючи «духовні явища та процеси» в українському селі, визнав недостатнім їх висвітлення в історіографії [1068]. Він дійшов висновку, що «сучасна історіографічна ситуація характеризується тим, що у церковно-релігійній проблематиці домінує історія взаємовідносин держави і церкви, в той час як духовне життя народу залишається на другорядному плані» [1068, с. 49]. Дослідник привертає увагу істориків до проблеми соціально-психологічного стану та поведінки селян в умовах безвірницьких кампаній та антицерковної політики влади. Він переймається з'ясуванням теоретико-методологічного та конкретно-історичного аспектів дослідження «духовної сторони повсякденного життя українського народу» [46, с. 69], тобто виокремлює напрямок вивчення духовної культури, але зосереджується на історіографії «селянського фактора у національно-церковному русі» [46, с. 65]. Проблеми етнології релігії, як справедливо зазначає Дровозюк, були вибудовані у 1920–30-х рр. відомими українськими релігієзнавцями, але забутими у радянській період. Історик, володіючи знанням справи, намагається показати «зв'язок національного церковного руху з традиційною народною культурою українського селянства», започатковуючи напрямок актуального дослідження історії повсякденного життя. «Це, – на переконання Дровозюка, – дасть можливість максимально розкрити участь селянства у національному

церковному русі, з'ясувати структуру і рівень його національної свідомості, збалансувати національний, релігійний і соціальний компоненти у новітніх конструкціях духовного життя українського народу» [46, с. 69]. Зазначимо, що Дровозюк тривалий час досліджує проблеми духовної культури селян, її етнологічні складові, виокремлюючи аспекти народної культури і «культурної революції», національної свідомості селян [1069, 1070], культурно-духовні процеси в українському селі, опублікував ґрунтовне монографічне дослідження [31], захистив докторську дисертацію [26].

Події церковно-визвольного руху першої чверті ХХ ст. в контексті «національного духовно-культурного відродження» досліджує А.Л. Зінченко [167]. Він визнає історичний факт «українського національного руху», висвітлює проблеми українського церковного життя в програмах українських політичних партій, діяльність митрополита Василя Липківського – «ідеолога українського духовного відродження» [167, с. 64]. Дослідник відслідковує протистояння між УАПЦ та РПЦ в Україні, деструктивну функцію державно-політичних структур по відношенню до українського духівництва в особі митрополита Липківського та його колег. Докторська дисертація А. Зінченка присвячена саме діяльності митрополита Липківського, але в контексті «українського церковно-визвольного руху» [1071]. Ідея «національної чи автокефальної церкви» простежується також в дисертації О.Є. Лисенка [1072].

Фактологічний аспект становлення та функціонування УАПЦ показав С.І. Білокінь, присвятивши окремий параграф монографії [191]. Він розкриває трагічну долю українського духівництва, показує місцерозташування київських парафій УАПЦ, але уникає політологічних оцінок церковного руху, навіть самого терміну – «обновленство».

У 2004 р. з'явилася ґрунтовна монографія відомого українського історика церкви О.М. Ігнатуші [171]. Він давно вивчає історію становлення та діяльності УАПЦ, захистив у 1993 р. кандидатську дисертацію [1073]. Перший розділ його монографії охоплює період від Х до початку 20-х рр.

XX ст., у хронологічних рамках якого автор з'ясовує соціокультурні та етнополітичні передумови розколу РПЦ у XIX – початку 20-х рр. XX ст., другий і третій стосуються «релігійного непу» 1920-х рр. та «великого терору» 1930-х рр., а четвертий присвячено з'ясуванню соціального аспекту функціонування православної церкви у 1920–30-х рр. в УСРР. Український дослідник виокремлює проблему «розколу» православної церкви, уникаючи концепції «фрагментації російського православ'я в Україні й формування в цьому середовищі української за характером церкви» [171, с. 4]. Він не заперечує можливості використання терміну «відродження української церкви», яке відбувалося у 1917–1920 рр., але обґрунтовує доцільність вживання тлумачень – «розкол» та «інституційний розкол». Учений має на увазі не духовний розкол, тобто порушення ортодоксальності релігійного вчення тощо, а цілком світське явище. «Розкол, – зазначає він, – є не що інше, як поділ цілого на частини, втрати цілісності і єдності без будь-якого наголосу на правоті одного вчення чи більшій цінності якогось одного уламка, фрагмента» [171, с. 152]. Така концептуальна парадигма висвітлення церковних відносин в Україні 20–30-х рр. XX ст. цілком прийнятна. Він слушно зауважує, що «спроби дослідити новітні зрушення в площині національно-культурної модернізації православної церкви» запроваджувалися у 1920-х рр., відтак вважає визначення «інституційна модернізація православної церкви в Україні» науково обґрунтованим та історично доцільним. «Вважаємо, – пише Ігнатуша, – що таке визначення відкриває перспективу подальшого компаративного аналізу інституційної модернізації православної церкви в Україні з модернізацією конфесій на теренах нової Європи, що може бути справою найближчого часу» [171, с. 152]. Він першим в українській історіографії церкви використовує термін «модернізація», котрий становить методологічну парадигму його дослідження, позаяк розглядає «церковний модернізм як суспільне явище» [171, с. 150–151].

Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 1920-х рр. XX ст. виявлено в дисертації О.М. Галамай, яка уникає традиційного для історіографії терміну «обновленський рух» [1074], котрий віддзеркалює суперечливий процес церковних відносин в умовах формування тоталітарної системи. В свою чергу О. Ігнатуша розглядає модернізаційні процеси церковного життя в контексті більшовицької трансформації суспільного розвитку, а також виокремлює проблему загальноєвропейських векторів модернізації православної церкви та державно-правових взаємин. Він показує політико-ідеологічний механізм «витіснення церкви з усіх сфер суспільного буття», деструктивну функцію «партійно-державної антицерковної системи» [171, с. 181].

Постановка проблеми «православної церкви в Україні як інституційної системи в соціокультурній і національно-політичній модернізації суспільства», що постає в дисертації О.М. Ігнатуші [1075], є інноваційною. Ним «досліджуються економічні, правові, політичні, культурно-антропологічні виміри соціальної й національної парадигми в організаційній трансформації конфесій» [1075, с. 2], генеза і характер інституційного розколу православної церкви в Україні. Дослідник, підсумовуючи аналіз літератури та джерел, виокремлює два періоди: «релігійного непу 20-х рр. та релігійного терору за сталінської модернізації» [1075, с. 30], які викликають зауваження стосовно доречності застосування терміну «релігійний терор», позаяк в умовах сталінщини відбувався антирелігійний терор, а також антицерковний, тому що переслідували духівництво і церкву як соціокультурний інститут. Визначення «релігійний неп» є умовним, яке віддзеркалює більшовицьку модернізацію культурно-духовних відносин. «Кожен з періодів, – наголошує Ігнатуша, – співвідносився з відповідною національною політикою: 1) коренізації, яка сприяла утвердженню автокефальних тенденцій і національних рис церковного устрою, 2) російського централізму, що реанімував великоросійські форми церковної організації» [1075, с. 31]. Політика коренізації, як свідчить історіографічний

аналіз сучасної літератури, мала дуже опосередковане відношення до «автокефалії» церкви, тому що стосувалася адміністративно-територіального облаштування переважно нацменшин, а не їх церковного життя. Українізація, яка формально була складовою коренізації, була обмежена сферою освітньо-культурних та державних установ, а спроба «українізації» церкви належала українському духовництву УАПЦ.

В історіографічній статті О.М. Ігнатуші, яка була опублікована на сторінках «Українського історичного журналу» у 2006 р. [47], проаналізована сучасна історіографія відносин православної церкви та радянської держави у 1920–30-ті рр. Стаття побудована за проблемно-тематичним принципом, відтак її автор показує стан джерелознавчих та археографічних досліджень, висвітлення «державно-церковних відносин» у загальноісторичних працях, фахових виданнях, вивчення державної політики щодо церкви, з'ясування національного аспекту державно-церковних відносин, соціокультурного виміру, історії окремих церков, церковно-обновленського руху, біографістики, антицерковної політики. Підсумовуючи огляд літератури, Ігнатуша визнає доцільним подальше вивчення «державно-церковних взаємин», а також сучасних «реконструкцій «релігійної повсякденності», процесу «впровадження соціалістичного побуту й культури», «ліквідації релігійних пережитків» у свідомості суспільства, його способів, темпів та наслідків» [47, с. 184–185]. Вони, на його думку, є пріоритетними і малодослідженими. Додамо лише, що науковець не підкреслює актуальності науково-історичного вивчення релігії і церкви в контексті духовної культури суспільства, яка функціонувала, незважаючи на його радикальну більшовицьку модернізацію.

Не вступаючи у дискусію стосовно доречності використання терміну «український національний церковний рух» у 1920–30-х рр., якого вживано у багатьох дослідженнях, зазначимо лише, що він більше пасує періоду 1917–1920 рр., тобто української революції. Навіть у ґрунтовних працях В.І. Ульяновського [1076, 1077], Б.І. Андрусишина [1078], які з'явилися у

1997 р., використано термінологію державного устрою. Того ж самого року були опубліковані матеріали наукової конференції, яка відбулася 12 жовтня 1996 р. у Києві, учасники якої обговорювали історичну детермінанту: взаємозалежність українського церковно-визвольного руху та утворення української автокефальної православної церкви [1079]. Вона, судячи з круглої дати, була присвячена 85-роковинам проведення першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Слід підкреслити, що проблема науково-історичного з'ясування ролі і місця Собору є актуальною, відтак існує його мікроісторіографічне тлумачення [1080], а також історико-джерелознавче кваліфікаційне дослідження [1081]. Він мав вплив на продовження українського церковного життя, яке, на переконання А.Л. Зінченка, мало виразний національний дух [1082].

В історіографії церковно-державних відносин 1920–30-х рр. набула широкого висвітлення тема «обновленства» або «обновленського руху». Вона представлена у монографії С.І. Жилюка [172], в статтях О.М. [1083], А.М. Киридон [1084], В.В. Шнира [1085], а також в кандидатських дисертаціях українських дослідників, автори яких висловлюють неоднозначні думки з приводу «обновленства». Вивченню його особливостей присвячена дисертація Г.І. Білан, яка висвітлює «обновленський рух» як цілком реальне історичне явище, зумовлене не лише політичними факторами, а також внутрішньоцерковними процесами [1086]. На таких концептуальних засадах перебуває і дисертаційна робота Р.М. Белоглазова [1087], О.О. Балягузової [1088], О.Д. Форостюка [1089]. Не заперечуючи самого історичного явища «обновленського руху», О. Галамай вважає його акцією радянської влади «для розколу православ'я під виглядом його назрілої модернізації» [1075]. На думку А. Киридон, яка давно вивчає церковні відносини в Україні, «обновленський рух» був спровокований політичним керівництвом радянської держави [1090]. Погоджуючись з колегами стосовно керованості «обновленства» з боку силових структур, О. Ігнатуша не вилучає

його з «живого ланцюга модернізації суспільства» [171, с. 10]. Суперечливість інтерпретацій цього суспільного явища, яке торкалося внутрішньоцерковного життя в Україні 1920-х рр., а з другого боку модернізаційного процесу, започаткованого більшовиками, свідчить не тільки про складність питання, але й про наполегливий науковий пошук істориків, політологів, правників.

В Україні періоду формування тоталітарної системи влади модернізаційного впливу зазнавали громадські організації, державні установи, соціально-культурні інституції, до яких належала церква, яка була відокремлена від держави, відтак мала статус громадського об'єднання зі складною ієрархією. Соціальною базою її розвитку та функціонування були різні групи населення, за віру і свідомість яких точилася гостра боротьба між церквою та державою. Не випадково етнонаціональні і державно-церковні відносини стали предметом монографічних праць О.Н. Саган [1091], В.І. Силантьєва [1092], О.Д. Форостюка [1093], О.В. Шуба [1094], які виокремлюють міжконфесійні стосунки та конфліктну ситуацію церкви і держави, яка не могла погодитись з церковним суверенітетом.

Сучасна російська та західна історіографія історії церковних відносин в СРСР 1920–30-х рр. вирізняється джерельною базою, тематичними пріоритетами, методологічними інноваціями. Зокрема, монографія М.В. Шкаровського присвячена проблемам обновленського руху в Росії, хоча автор розглядає його різні етапи, підкреслює специфіку обновленства до революції 1917 р. та у радянській період [1095].

Російські історики, досліджуючи церковні відносини, зосереджуються на двох аспектах: розглядають державно-церковні взаємини та відносини влади і церкви, тобто дві сторони одного явища. Зокрема, А.М. Кашеваров опублікував у 1997 р. монографію про стосунки держави та церкви у 1920–30-х рр., про роль ДПУ в організації розколу РПЦ [1096], а наступного року захистив докторську дисертацію [1097]. Дореволюційна церква, починаючи від Петра I, наголошує автор, була «православним відомством» та

«специфічним відгалуженням державності», а намагання зберегти самостійність церковної ієрархії у 1917–1919 рр. завершилося «обновленством», ініційованим ДПУ, та згодом масовим атеїзмом [1097, с. 23]. Державна політика радянської влади по відношенню до РПЦ у 1920–30-х рр. висвітлена у дисертаціях М.Д. Желнакової [1098], А.Л. Єлісеєва [1099]. Церква була відокремлена від держави, але релігія в СРСР не стала справою вільних громадян. У 1927 р. митрополит Сергій підписав «Декларацію» про співпрацю РПЦ з радянською владою, тобто заявив про лояльне ставлення церкви до держави. «Обновленство», на переконання М.Д. Желнакової, означало процес підпорядкування церкви державним інститутом влади [1098, с. 18]. Такої ж думки і його колега І.Г. Васильєва, ґрунтовна монографія якого стосувалася відносин російської держави та релігії [1100].

Українська дослідниця функціонування РПЦ в Україні 1917–1921 рр. Т.М. Євсєєва виокремлює політичний статус РПЦ у лютому – листопаді 1917 р., з'ясовує особливості формування системи управління РПЦ, показує автокефальний рух українських церковно-демократичних сил у 1920–1921 рр., канонічне та політичне становище Київської митрополії, боротьбу міністерства Сповідань уряду Директорії за визнання Української церкви [170]. Вона розкриває протистояння РПЦ та УПЦ, яке існувало після 1917 р. та у наступні роки, позаяк втрата державної опіки «позбавила РПЦ статусу центру – координатора та арбітра православного світу» [170, с. 298]. Дослідниця підтверджує думку О.М. Ігнатуші та інших українських істориків про існування «розколу» церкви. «Український церковно-національний рух, – наголошує Євсєєва, – від імені українського народу висунув вимогу зміни статусу Київської митрополії. Для його представників церковна автокефалія була нерозривно пов'язана з державною незалежністю, а факт збереження церковної самобутності – з існуванням окремої від росіян православної української нації» [170, с. 296]. РПЦ, судячи з висновку української дослідниці, намагалася всіляко обмежити «сепаратистські тенденції» в

Україні щодо формування самодіяльної української церкви. Конфлікт національних ідентичностей у православ'ї, а саме таким є науковий контекст її монографічного дослідження, вирізняє його з поміж інших праць, що мають традиційний підхід.

Відносини влади і церкви є основним пріоритетом сучасної історіографії церкви. Російський історик М.Ю. Крапівін, з'ясовуючи їх, використав термін «релігійний неп», тобто показав антитихонівську кампанію і тактико-стратегічну суть «обновленства» [1101]. Проблему впливу «форсованої модернізації на розвиток РПЦ» досліджено в дисертації Н.Ю. Белікової [1102]. Вона вважає, що «постреволюційна модернізація» суспільства та її вплив на «систему церковного життя» залишається малодослідженим аспектом, відтак другий розділ монографії присвятила вивченню розвитку «обновленського та іосифлянського руху в РПЦ». Російська дослідниця зазначає, що боротьба між «обновленцями» і «тихоновцями» призвела до «розколу РПЦ», позаяк перші вимагали перегляду літургії, усунення обрядів, які привнесено було від язичництва, намагалися наблизити богослужіння до народного розуміння, реформувати його, розширити участь мирян у розбудові церковного життя. «Об'єднавшись на платформі визнання радянської влади, та проголосивши програму реформування православ'я, обновленці виступили проти старої патріаршої церкви, яку очолював Тихон» [1102, с. 87]. Отже, російські історики визнали факт розколу РПЦ, котрий стався після революції 1917 р. та протягом п'яти післяреволюційних років. Вони вивчають державно-церковні відносини, державну політику стосовно церкви у 1920–30-х рр., а також відносини влади і релігії в суспільстві, роль «релігійного фактора» в «соціально-політичному житті радянського суспільства» [1103, 1104]. Малодослідженим залишається місце церкви у формуванні духовної культури міського і сільського населення, ставлення до релігії різних соціально-професійних груп суспільства, яке опинилося під впливом більшовицької модернізації.

Історіографічний аналіз російської наукової літератури та загалом джерельної бази дослідження був би неповним, якщо не згадати про існування тематичних збірників документів з історії церкви, підготовлених російськими архівістами та істориками. Так, у 90-х рр. були опубліковані акти святійшого патріарха Тихона, тобто його листування про канонічність вищої церковної влади [1105], матеріали політбюро про церкву у 1922–1925 рр. у двох томах [1106, 1107], документи про формування християнської церкви на території Росії та поза нею [1108], щоденник діяльності нового складу Синоду за квітень – червень 1917 р. [1109], про відносини держави та православної церкви протягом 1917–1991 рр. [1110, 1111], тобто за радянської влади, про функціонування РПЦ у 1917–1941 рр. [1112], послання патріарха Тихона [1113]. Два збірника документів стосувалися історії виникнення та діяльності Римо-католицької церкви в Росії [1114, 1115], тобто існує фундаментальна джерельна база для здійснення системних наукових досліджень. В Україні також з'явилося декілька збірників документів, але їх кількість значно менша [1116, 1117].

Західна історіографія виявляє науковий інтерес до історії церкви дореволюційного періоду, а радянський період розглядають в контексті відносин держави і церкви. Так, у 1998 р. С. Дальке опублікувала книгу про діяльність Союзу безвірників в СРСР у 1920-х рр., що виявилася результатом її магістерської роботи, у якій автор показала відносини держави і церкви у 1918–1923 рр. [1118]. В рецензії на її монографію німецького історика Л. Штайндорфа підкреслювалася боротьба «радикальної групи» московських більшовиків проти релігійних організацій [1119]. Він покликається на книгу А. Луукканена про стан церкви у 1917–1929 рр. в Росії [1120]. У 2002 р. вийшов збірник статей німецьких дослідників церковного руху в СРСР 1917–1941 рр. [1121]. Зокрема стаття В. Геллера про діяльність РПЦ [1121, с. 13–46] та Р. Тухтенхагена про вільну протестантську церкву в роки радянської влади [1121, с. 139–207], Х. Гассеншмідта про євангельсько-лютеранську

церкву [1121, с. 109–138], Х.-Д. Льове та Ф. Грюн про релігійне життя євреїв в СРСР [1121, с. 207–238].

Історіографія історії релігії та церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. засвідчує досить усталену теоретико-методологічну парадигму висвітлення проблеми, позаяк історики зосереджуються переважно на з'ясуванні державно-церковних відносин та стосунків влади і релігії в суспільстві. Українські дослідники виокремлюють національний аспект, відтак розкривають особливості національно-церковного руху, російські надають більшої уваги «розколу» РПЦ та загалом «розколу» православ'я, не заперечують факту самого «розколу» православної церкви у той час. Історики багато уваги приділяють «обновленському руху» у 1920-х рр., відносинам УПЦ та РПЦ, тобто виокремлюють політичний аспект. Фактично залишається поза увагою істориків тема ролі і місця церкви у духовному розвитку суспільства, тобто повсякденне церковне життя духівництва та мирян. Соціокультурний аспект суспільно-церковних відносин та релігії перебуває на стадії постановки проблеми в історіографії.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія історії культурно-освітнього та духовного розвитку українського радянського суспільства 20–30-х рр. минулого сторіччя налічує десятки монографій та дисертаційних праць, сотні статей, велику кількість збірників документів, що дає підстави говорити про цілком стабільний і поступальний історіографічний дискурс. Він вирізняється наявністю різних теоретико-методологічних підходів (соціокультурологічного, культурологічного, історико-соціально-культурологічного), на основі модернізаційної та цивілізаційної парадигми. Переважна більшість дослідників використовує теоретичні принципи висвітлення культурно-духовних відносин в контексті теорії тоталітаризму, тобто зосереджуються на взаєминах держави і суспільства в УРСР 1920–30-х рр., протиставлення влади та творчої інтелігенції.

Проблемно-тематичний аспект історіографії засвідчує пріоритетність церковної проблематики, відносин інтелігенції і влади. Культурно-освітні

питання розвитку українського суспільства висвітлюються переважно в контексті політики українізації, яка є достатньо розробленою істориками. Історія формування та діяльності інтелігенції висвітлюється разом з національно-культурним розвитком, відтак вона постає суб'єктом духовного життя, але на художню і творчу інтелігенцію впливала політична цензура і держава, підпорядковуючи служінню методу соцреалізму. Історики недостатньо уваги приділяють сутнісним ознакам інтелектуальної еліти – освітньому та культурному рівню, внескові до скарбниці світової культури та духовного збагачення національно культури. Національний аспект присутній в усіх дослідженнях українських істориків, які вивчають освіту, інтелігенцію, релігію, церкву. Російські історики переймаються вітчизняною історією, виокремлюючи суто російський аспект духовного життя 1920–30-х рр., хоча у збірниках документів присутні українські сюжети. Їхні праці мають опосередковане фактологічне відношення до українського суспільства, але вони сприяють формуванню загальнометодологічних підходів.

Підбиваючи підсумки наукового огляду літератури, зазначимо відсутність узагальнюючих монографічних праць історіографічного характеру. Історики написали окремі дослідження з історіографії освіти, але вони потребують доповнення та сучасних інтерпретацій. Існують малоз'ясовані проблеми, які є дискусійними, а також недостатньо вивченими залишаються складові духовної культури. Дослідники висвітлюють історію церкви, її відносини з владою, державно-церковні стосунки, але залишається поза увагою справжнє духовне життя суспільства та його соціальних груп.

ВИСНОВКИ

Сучасна історіографія соціально-політичного, соціально-економічного і культурно-духовного розвитку радянського суспільства в Україні 1920–30-х рр. представлена працями українських та зарубіжних істориків, які складають джерельну базу дослідження. Становлення модерної української історіографії відбувалося протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. еволюційним шляхом через пошук нової парадигми наукового вивчення історичного минулого, виокремлення проблем націотворення, розвитку державності, їх етноцентристської концепції. Багатотомні колективні монографії, характерні для радянської доби, поступилися індивідуальним, які вирізняються проблемно-тематичними пріоритетами та методологічним плюралізмом.

Для сучасного історіографічного дискурсу, особливо в Україні та Росії, історики яких професійно досліджують проблеми суспільного розвитку міжвоєнного періоду, притаманне неухильне зростання фактологічних праць, незначний відсоток історіографічних розвідок та обмаль теоретико-методологічних досліджень. Історією і теорією історіографії в Україні займаються: Л. Винар, В.В. Головка, Л.О. Зашкільняк, Я.С. Калакура, І.І. Колесник, В.В. Масненко, В.В. Кравченко, О.А. Удод, а прикладною, проблемно-тематичною історіографією історії України 20–30-х рр. ХХ ст.: І.М. Ващенко, І.В. Верба, О.І. Висовень, С.І. Дровозюк, В.Ф. Колесник, В.П. Коцур, Г.Г. Коцур, О.П. Ситніков, Ю.Ф. Чирва, Л.І. Шаповал, Л.Д. Якубова. Російська історіографія представлена фаховими монографіями: Г.Д. Алексєєвої, М.М. Горінова, М.В. Наумова, А.А. Некрасова, І.Б. Орлова, Ю.О. Полякова, а західна переймається виключно конкретними історичними проблемами. Ні українська, ні російська, а надто західна історична наука, крім деяких праць М. фон Хагена, Ф. Сисина, не спромоглася на узагальнюючу колективу монографію з історіографії ХХ ст. Така

історіографічна ситуація зумовлена особливостями розвитку інтелектуальної історії: конфліктом ідентичностей і формуванням національних історіографій, методологічним плюралізмом, децентралізацією академічної науки, зростанням інституційної самодіяльності університетських наукових центрів, дезінтеграцією наукових зв'язків, деідеологізацією гуманітарної сфери і радикальною зміною парадигми історичного пізнання, інформаційними та комунікативними можливостями джерельної бази.

Історіографія історії соціально-економічного, політичного, культурно-освітнього та духовного розвитку радянського суспільства 1920–30-х рр. в УРСР вирізняється розмаїттям проблемно-тематичних пріоритетів та нерівномірністю їх висвітлення. Першим сучасним історіографічним дослідженням історії соціально-політичних перетворень в Україні 1920–30-х рр. є дисертаційна робота В.П. Коцура, аналогів якої немає в російській історичній науці, незважаючи на інтенсивне вивчення політичної системи Є.Г. Гімпельсоном. Дисертація В.П. Коцура поєднує науково-історичний та історіографічні аспекти, віддзеркалює поширену у 1990-х рр. теорію тоталітаризму щодо висвітлення радянської історії, а проблемно-тематично розкриває еволюцію інтерпретацій радянськими та сучасними дослідниками ролі компартії, органів влади, громадських організацій в суспільстві тоталітарного типу. Історична наука розглядається ним як соціальний феномен, який впливає на розвиток суспільства, тобто є суб'єктом політичного процесу, а з другого боку об'єктом ідеологічного впливу. Такий підхід висвітлення проблеми характерний для монографій О.А. Удода, В.В. Масненка, Г.Д. Алексєєвої.

Історіографічний аналіз наукових джерел, проаналізований в дисертації, свідчить про динамічний пошук нової концепції соціально-політичного розвитку радянського суспільства міжвоєнного періоду, але переважна більшість українських та російських істориків обмежилася механічним застосуванням теорій тоталітаризму та повсякденності, запозичених з арсеналу західної політології та соціології.

Оцінюючи стан наукової розробки проблеми, слід виділити два пріоритетних напрямки – історіографія історії формування системи освіти, яка налічує декілька дисертаційних праць в Україні, та нової економічної політики: дві дисертації та колективна монографія українських та одна докторська робота і посібник російських дослідників. Українська історична наука має десятки монографій з історії соціально-політичного та економічного розвитку 1920-х рр., але жодної докторської роботи з історіографії науково-історичних та теоретичних питань непу. В Росії докторську дисертацію захистив І.Б. Орлов. Кількість кандидатських і докторських дисертацій, присвячених непівській проблематиці, не переросла в якість, тобто історики не сформували завершеної концепції суспільного розвитку того періоду, а також не створили універсальної парадигми його історіографічного осягнення.

Кількість праць з історії здійснення політики українізації та коренізації, тобто розвитку національних меншин, значно перевищує наявність історіографічних досліджень, яких просто обмаль. Рівень тематичного вивчення наближається до вивершення, але в українській історіографії, а в російській та західній тим більше, не з'явилося відповідної історіографічної кваліфікаційної роботи, яка б узагальнила фактологічний доробок учених.

Національно-культурний та духовний розвиток українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст. – тема докторської дисертації С.І. Дровозюка, яку він розробляв протягом 1994–2006 рр. Методологічно вона побудована на теоретичних принципах концепції тоталітаризму, а також етноцентризму. Основним аспектом є форми суспільної свідомості селянства, його рефлексії стосовно більшовицького реформування соціально-економічних відносин в українському селі. Національно-культурне і духовне життя села 1920–30-х рр., не беручи до уваги радянську історіографію з її монометодологією, а також враховуючи інертність і деяку пасивність до цієї тематики сучасних дослідників, відсутність належної кількості монографій і дисертацій, залишається перспективною науковою проблемою. Історіографія є

раціональною дисципліною, яка має справу з наявними, а не уявними джерелами, тому в дисертації С.І. Дровозюка спостерігається сучасне поєднання науково-історичного та суто історіографічного підходів.

Структурно, історіографічні дослідження аналізують радянську та сучасну літературу, які суттєво вирізняються за методологічними принципами і джерелами, тому виникає питання про доречність такого формального поєднання, особливо для з'ясування концептуальних проблем. Для виявлення історіографічного знання необхідно співставляти рівнозначні величини, тобто джерела різних епох розглядати в хронологічних межах їх виникнення. ТанDEM історіографічних шкіл і напрямків, об'єднаних тематично, не придатний для виявлення і системного з'ясування особливостей історіографічного процесу, позаяк радянська і сучасна історіографія вирізняються функціонально та методологічно, а в таких роботах зазвичай переважає частка історично літератури за хронологічним принципом.

Стан наукової розробки історіографії історії соціально-політичного і культурно-духовного розвитку УРСР 1920–30-х рр., враховуючи мізерну кількість фахових монографій та дисертацій, їх проблемно-тематичну однотипність, є недостатнім, що і зумовило необхідність комплексного кваліфікаційного дослідження. Завершивши його автор дійшов наступних узагальнюючих висновків.

Так звана «теорія альтернатив», яка виникла під впливом «перебудови», виявилася основою для ідеалізації непу і була спростована її ж основними творцями на початку 1990-х рр., тому що протиставлення адміністративно-командної системи і нового економічного курсу в рамках єдиної політико-економічної системи, хоч і вирізнялося, але виявилось фазами її розвитку. «Теорія альтернатив» відповідала ранньому етапові перебудовної історіографії, яку започаткували російські історики, але її концептуальні складові підтримували також українські дослідники. Західні історики поставилися до неї дуже стримано. Терміни «непівське

суспільство», «політичний неп», впроваджені російським істориком Є.Г. Гімпельсоном в науковій обіг, свідчили про пошук універсальної концепції історичного розвитку періоду 1920-х рр., але з теоретико-методологічної точки зору є непридатними для системного з'ясування проблеми. Неп – це лише один з напрямків економічної політики, яка лібералізувала певною мірою соціальні відносини, легалізувавши приватне підприємництво. Тактика непу, тобто відродження кооперації, приватного бізнесу, скасування воєнно-комуністичних методів управління економікою, розвитку фермерства, не узгоджувалася зі стратегією – зміцнення економічних основ соціалізму. Умовною також є спроба періодизації непу, позаяк його соціально-економічної ефективності (рівень життя, матеріальне забезпечення, рівність шансів для економічних укладів, відбудова дореволюційного потенціалу) суспільство не відчуло і належним чином не скористалося. Теза деяких російських істориків (А.К. Соколова) про спробу реформування політичної системи є малопереконливою, тому що неп, як раз забезпечив умови для ліквідації рештків багатопартійності в УСРР, а стабільність монопартійного принципу формування радянської системи влади залишалася незмінною.

Науково обґрунтованими і перспективними є два ключових напрямки дослідження: декларативні принципи та реальні складові громадянського суспільства, а з іншого боку з'ясування альтернативи самого непу, його потенціалу, цілого і частин, ознак системності, а не абсолютизації відмінностей політики воєнного комунізму від нового курсу. Недостатньо дослідженим залишається інституційний статус громадських організацій, їх різновидність, права, тобто елемент соціальної самоорганізації, а не «опора» партії. Принципи класичної теорії тоталітаризму, якою користалася західна політологія для висвітлення радянського суспільства, загалом, не забезпечують вичерпного розкриття так званого «непівського суспільства», яке виявилось значно ширшим від поняття тоталітаризм. Монопартійна

диктатура формувалася, але існувала і внутріпартійна боротьба за лідерство та шляхи політичного розвитку.

Науково-історичні тлумачення історії становлення унітарної радянської держави віддзеркалюють концепції тоталітаризму, тому для сучасних українських та російських істориків, не кажучи про західних, які є органічними її носіями, визначення «радянська імперія», «імперський унітаризм», «тоталітарний режим» набули ознак методології. Протягом 90-х рр. ХХ ст., особливо в умовах формування інституційних основ «національних історіографій», виникло чимало нових ідеологем. Частина російських істориків обстоює еволюційний зв'язок Російської імперії, «російської державницької ідеї у радянській формі» та сучасної Російської Федерації, концептуально обґрунтовуючи історичну необхідність реанімації радянської держави – СРСР. Наявність інших точок зору (відновлення імперії «під федералістськими гаслами» – А.Г. Вишневський; радянська імперія, але відмінна від Російської імперії, позаяк остання не мала тотального контролю над суспільством – С.В. Леонов; протистояння інтеграційних і сепаратистських тенденцій – Т.Г. Архіпова; україноцентристська тенденція – М. Скрипника, тобто поєднання радянської форми держави з національним фактором – А.В. Марчуков; класова держава – М.С. Восленський; маріонеткова держава в УРСР – Н. Верт) українські історики, не заперечуючи тоталітарного походження радянської держави, сприймають, але виокремлюють руйнівний вплив союзної влади на соціально-економічний розвиток УРСР, розвивають концепцію неприйняття українськими політиками самої ідеї унітарної форми держави, використовуючи політологічні тлумачення «авторитарна», «тоталітарна», «партократична», «держава-партія». Радянська держава висвітлюється в контексті політологічної парадигми, тобто відносин влади і суспільства, організаційної форми політичної системи. Така методологія дослідження історії її становлення та розвитку є упередженою, не розкриває виконавчої та законодавчої гілок влади в УРСР 1920–30-х рр., їх структури, функцій,

повноважень. В українській історіографії проблема державного радянського будівництва не досліджується як об'єкт і суб'єкт. Концепція тоталітарності уніфікувала наукові тлумачення радянської держави, яка сприймається як виразник тоталітарного режиму. Тоталітаризм означає поглинання державою суспільних форм, але предметом дослідження має бути система державної влади, еволюція її структурних форм, соціально-економічна політика, функції. Їх висвітлення лише через з'ясування рівня тоталітарності має пізнавальні обмеження.

Терміни і явища «партійно-радянська» та «партійно-державна» номенклатура є тотожні, позаяк існувала відмінність між структурою та функціями партійних і державних органів. Визначення «партія-державна» є політологічним тлумаченням тоталітарної монопартійної політичної системи, але воно не підміняє державних інститутів влади – наркоматів, комітетів, комісій, виконкомів. Поняття «номенклатура» означає перелік функцій і повноважень державних структур. Політична еліта в умовах монопартійності явище регламентоване, яке означало посадові шаблі верхівки владних структур – членів та кандидатів політбюро ЦК ВКП(б), КП(б)У, наркомів та їхніх заступників. Недостатньо висвітлене повсякденне життя номенклатури, її регіональний склад, ментальність. Тема активно досліджується, – захищено три дисертації, з них дві докторських, а в цій галузі історичних досліджень досягнуто певної рівності між українськими та російськими ученими.

Висвітлення інституційного статусу громадських організацій відбувається традиційно. Сучасна українська та російська історіографії розглядає їх складовими монопартійної політичної системи, «соціальною опорою» партійних органів, елементами тоталітарного режиму. Пануючою залишається концепція одержавлення профспілок, хоча упродовж 1920-х рр. вони виконували важливу соціальну функцію, діяли на державних і приватних підприємствах, мали галузевий принцип розбудови, виборність, нарешті офіційний статус громадської організації. Історики уникають вивчення громадського статусу кооперативних товариств, а також інших

спілок – творчих, наукових, фахових. Їх велика кількість та розмаїття статутних форм, характерних для 20-х рр. ХХ ст., дозволяє говорити про соціальне самоврядування та ознаки громадянського суспільства. Західні дослідники розглядають їх саме в контексті громадянського суспільства.

Кількість науково-історичної літератури, збірників документів про політичні репресії, їх проблемно-тематична одноманітність потребують ґрунтовного історіографічного дослідження, якого не існує, відтак продовжується дублювання тематики, з'являються нові ідеологеми.

Дискусія стосовно перспектив непу, тобто так звана теорія «альтернатив», сприяла пошуку наукового пояснення стратегії більшовицького курсу, тактики, але була «безальтернативною», тому що історична наука не досліджує відсутність можливого, реального, чого не відбулося. Безперспективною виявилася концепція «оптимістичного» та «песимістичного» висвітлення особливостей непу. Термін став своєрідним історичним брендом епохи, якої фактично не існувало, тому що більшовицька тактика і стратегія реформування не торкнулася радикальної зміни відносин власності. Неп був лише політикою, засобом досягнення, конкретних завдань, а не системою, відтак її не можна використовувати в якості хронології, ототожнювати з системою суспільних відносин. Він був системою тимчасових заходів, навіть адміністративно-командних, виконував важливу стабілізаційну функцію, мав виразні ознаки формаційності, але не був політикою радикальних економічних реформ.

Теорія «альтернатив» «непівського суспільства», тлумачення реформи політичної системи, які є надбанням історіографії, можна віднести до активного пошуку істориками системної парадигми висвітлення лібералізації економічного курсу більшовиків після низки невдалих і руйнівних експериментів.

Історія колективізації висвітлюється українськими та зарубіжними істориками виключно в контексті з'ясування причин голоду, а спеціальних дисертаційних праць немає, хоча опубліковано збірники документів, які

створюють умови для об'єктивного і системного дослідження. Колективізацію сільського господарства називають «соціальною інженерією», засобом одержавлення галузі сільськогосподарського виробництва, його модернізації, виокремлюючи її руйнівні наслідки, а колгоспний лад ототожнюють з класичною системою кріпосного права. Негативне ставлення до колективізації, характерне для сучасної історичної науки, є однією з причин пасивного вивчення цього глобального за соціально-економічними наслідками явища. Новизною вирізняються дисертації та монографії про систему повинностей колгоспного селянства, але цей напрямок лише формується в історіографії. Проблеми колективізації є додатком до вивчення інших питань.

Політика розкуркулювання активно досліджується російськими істориками, які разом із західними ученими видали серію тематичних збірників, а українськими – шляхом виявлення причин голодомору. Історики не визначилися стосовно доцільності використання самого терміну «куркуль»: брати його в лапки чи опускати їх. Розкуркулювання розглядається як репресивна політика, соціальний терор, метод депортації. Колективних та індивідуальних монографій, а також дисертаційних праць, які безпосередньо б стосувалися колективізації та політики розкуркулювання, історики не написали. Висвітлення колективізації та розкуркулювання на концептуальних засадах теорії тоталітаризму не забезпечує їх системою дослідження, відтак потрібен пошук нової парадигми та інноваційних методологічних підходів. Теорії тоталітаризму чи модернізації, як пізнавальні технології, не є універсальними і не вичерпують проблеми.

Концепція повсякденності, тобто вивчення соціальної мікроісторії, займає важливе місце в історичних дослідженнях в Україні, активно впроваджується російськими істориками, а для західних учених є звичним теоретико-методологічним підходом. Історики мають справу з конкретними явищами, висвітлюючи приватне життя людей, домашній побут, житло, одяг,

харчування, медично-санітарне забезпечення, вчинки, ідеали, звичаї, традиції, цінності духовні і матеріальні, думки, переживання, норми соціальної поведінки, релігійні практики. Історичний аспект вивчення повсякденності радянського суспільства є новим, хоча у 1970–80-х рр. суспільствознавці використовували термін «спосіб життя», складовими якого були елементи повсякденності. Сучасні історики зосереджуються на проблемах соціальних аномалій повсякденного життя міського населення 1920–30-х рр. в (пияцтво, проституція, безпритульність), обґрунтували поняття «радянська повсякденність», виокремили його структуру. Російська історіографія має декілька монографій і дисертацій з історії повсякденності, українська представлена історико-теоретичними розвідками О.А. Удада, окремими статтями учених Інституту історії України НАНУ та істориків, викладачів вищих навчальних закладів.

Для праць науковців, які досліджують повсякденність, притаманна залежність від історіографічної традиції висвітлення соціально-економічних відносин. Дослідження соціальної мікроісторії, тобто повсякдення груп суспільства, є перспективними, якщо дотримуватися усіх складових цієї інноваційної парадигми наукового пізнання. Вона створює теоретичну базу для оптимального вивчення соціальних відносин в радянському суспільстві 1920–30-х рр. Поряд з появою прикладів застосування новітніх схем історіописання, як то усна історія чи то історія преси, на початковій стадії знаходяться розробки сучасних науковців щодо не менш модерних напрямів: історії жіноцтва, дитинства, ментальності, читання тощо.

Етноцентрична парадигма висвітлення українізації та коренізації в Україні зумовлена проблемно-тематичною специфікою предмету дослідження, а не абсолютизацією чи актуалізацією національної ідеї. Українські історики визнають історичний факт здійснення політики українізації, але висловлюють сумнів стосовно повноцінності та вичерпності справжньої українізації як соціально-культурного явища. Заслуговує наукового з'ясування суперечлива теза про тотожність українізації та

національно-культурного відродження, хоча її позитивний вплив на розвиток мови і літератури був, але згадані явища вирізняються рівнем системності. Політика українізації виявилася засобом, ідеологічним інструментом впливу, маніпулятивним прийомом, а формальна українізація управлінського апарату державних та громадських установ не сприяла національно-культурному відродженню. Українізація та коренізація мають спільні і відмінні ознаки, але не як співвідношення загального та одиничного. Перша не була складовою частиною другої, позаяк українізація українців виглядає як тавтологія, а статус української мови в УСРР зумовлювався конституційністю, хоч і формальною, української радянської державності. Українізація номенклатури сприяла коренізації партійно-радянського апарату в УСРР, тобто політизації його кадрового складу, що і спричинило так звану «апаратну українізацію».

Тематично історія українізації достатньо висвітлена і з'ясована, але є малоз'ясовані аспекти – українізація церкви, визначення конституційного статусу української мови, здійснення українізації в РСФРР, особливо на Кубані, ставлення до неї номенклатури та суспільства, причини та обставини згорання українізації.

Західні історики вважають українізацію та коренізацію в Україні «українським Брестом», тобто поступкою більшовиків. Висновки та оцінки російських дослідників українізації є суперечливими, не витримують критики їхні тлумачення українізації як фактору монополізації українського національно-культурного процесу, засобу пропаганди та просування українською інтелігенцією «своєї ідеології». Політику українізації формувала і фактично здійснювала партійна більшовицька номенклатура, відтак монополізувати духовний простір було неможливо, але і прагнення ніхто не виявляв, а ознаки ідеології українська політична еліта втратила в розпуском партії боротьбистів. Можна погодитися з думкою про те, що українізація була своєрідною демонстрацією вирішення більшовиками національного питання, хоча існувала значно глибша мотивація, але не знайшла підтримки серед українських істориків оцінка українізації як регіональної форми

коренізації. Етносоціальний аспект українізації фактично не досліджувався істориками, позаяк не мав поширення, а прагнення російських учених розвинути його, виокремлюючи проблему вирівнювання соціально-економічного розвитку радянських республік виглядає неісторично. Західні дослідники використовують термін «русифікація», російські – уникають його наукового застосування.

Дослідивши сучасну українську та зарубіжну історіографію проблем формування українського «націонал-комунізму» та «націонал-ухильництва», слід звернути увагу на недоречність використання термінів «націоналістичний» для реалій УСРР 1920–30-х рр., позаяк не існувало його організаційних та ідеологічних форм прояву. Цілеспрямована боротьба з так званим «національним ухилом», вигаданим агітпропом ЦК ВКП(б), означала унеможливлення будь-яких форм і течій справжнього «націоналістичного» сепаратизму в органах влади. Ідеї «націонал-комунізму», але на радянському ґрунті, були характерні для українських партій соціалістичної та комуністичної орієнтації, а також знайшли виявлення в принципах радянської суверенізації та національно-культурницьких пріоритетах М.О. Скрипника. Українські та російські історики не заперечують наявності «націонал-комунізму», але розходяться в оцінці цього феномену. Для українських істориків «націонал-ухильництво» – тактика і стратегія боротьби з вільнодумством в партії і суспільстві, сфабрикована справа, дисциплінуюча ідеологема, засіб стримування опозиційності та впливу на партійну організацію в Україні, а для російських – історичний факт ідеологічного сепаратизму. Тема до кінця не з'ясована, особливо в політологічному та суто історичному контекстах, виявлення економічних аспектів, політичних та соціальних передумов для вірогідного поширення ідей «націонал-комунізму» в УСРР 1920–30-х рр.

Аналіз історіографічних джерел з історії національних меншин свідчить про кількісне зростання праць, доводить їх теоретико-методологічну і фактологічну однотипність, вказує на необхідність появи узагальнюючих

історіографічних праць концептуального характеру, для з'ясування інноваційних підходів. Фактично висвітлена історія життєдіяльності кожної з нацменшин в УРСР, а деяким присвячена низка монографічних і дисертаційних досліджень. Структура праць одноманітна: населення, адмінрайони, соціально-економічний та культурно-освітній розвиток. Не досліджується справжнє повсякденне життя меншин, тобто соціоетнічна історія, а окремі питання соціальної історії висвітлюються в контексті коренізації, депортації, масових репресій. Відсутня колективна монографія з історії нацменшин України, а також проживання українців в РСФРР та інших республіках у 1920–30-і рр., їх становища, побуту. Релігійний аспект також залишається малоз'ясованим. Заслуговує поглибленого наукового вивчення етнічна і національна ситуація в Криму зазначеного періоду., роль і місце українців, їх відносини з іншими народами півострова.

Дублюванням структури і теоретико-методологічних схем вирізняються дослідження історії формування радянської системи освіти, які зазвичай обмежуються висвітленням вищої та середньої школи, номенклатури НКО, діяльністю професорсько-викладацького складу, виокремленням історико-педагогічної проблематики. Система освіти національних меншин була радянською, а не суто «національною системою освіти». Історики не виявили конкретних організаційних форм саме української «національної системи освіти» в УРСР, хоча деякі російські дослідники використовують цей термін. Залишаються малоз'ясованими роль і місце відомих педагогів та вузівських учених в культурно-освітньому просторі, платна форма навчання, жіноча освіта.

Історики відмовилися від марксистської парадигми тлумачення інтелігенції, відтак уникають термінології «соціалістична», «радянська», але не запропонували нових методологічних підходів. Її наукова та громадсько-політична діяльність висвітлюється в контексті масових репресій, відносин влади та суспільства, міфологем про «національний ренесанс» і «духовне відродження». Терміни «українська національна інтелігенція», «творча

інтелігенція», «літературно-мистецька», «науково-педагогічна» свідчать про пошук нового бачення проблеми, але ключовим залишається визначення «інтелігенція», яка певним чином зумовлює і традиційність її дослідження. Вона мала ознаки соціально-професійної групи суспільства, яка займалася інтелектуальною працею. «Інтелігентознавство», термін застосований російськими істориками, не віддзеркалює інноваційних методологічних підходів, крім соціокультурологічного.

Сучасна історіографія використовує визначення «національно-культурний процес», «національно-культурна політика», які вирізняються функціонально та організаційно. Політика радянської держави в галузі культури 1920–30-х рр. мали антинаціональне спрямування, тому між складовими відсутня єдність. Принципи розбудови культури в Україні на основі методи соцреалізму та інших ідеологем не відповідають визначенню «національно-культурний процес». Історичний аспект розвитку української культури досліджується недостатньо, особливо в контексті галузевого виміру та здійснення політико-ідеологічного контролю органів цензури. Історико-культурологічні роботи зосереджуються на теоретичних проблемах, автори яких фактично уникають історії культури. Ідеологема «культурна революція», характерна для радянської історіографії, фактично подолана сучасними дослідниками, але виникла культурологічна парадигма про «національне духовне відродження», яке, на думку істориків, спостерігалось у 1920–30-х рр. в УРСР. Новим, є одночасний розгляд «радянської культури» і феномену «культури радянського суспільства», які вирізняються концептуально, тому що у першому випадку мова йде про базові явища в освіті, мистецтві тощо, а в іншому про повсякденне духовне життя суспільства, яке було генетично пов'язане з народною культурою. Теза про «культурний неп» є своєрідним заміном «культурної революції», тобто свідченням радикальних змін в українському радянському суспільстві, але для встановлення цього факту необхідно провести дослідження повсякденного життя.

Вивчення історії церкви та релігійного життя в Україні становить новий і самобутній напрямок в історіографії духовної культури. Монографії і дисертації істориків розкривають особливості церковно-державних відносин, тобто державну політику щодо церкви. Історики звертають увагу на інституційний розкол православ'я, на радянську модернізацію церковного життя, на протистояння УАПЦ та РПЦ. Теоретично недолугим є визначення «церковна політика радянського уряду», позаяк церковною політикою займалася саме церква, а радянська держава здійснювала антицерковну політику. Потребують з'ясування терміни «український національний церковний рух», «національно-духовне культурне відродження», які мають суперечливе функціональне значення та історичне походження. Духовна культура народу, яка включає і релігію, досліджується побіжно, а вона значно ширша від церковно-релігійного повсякдення соціуму, оскільки стосується різних форм етнічної та національної ідентичності. В історіографії простежуються аспекти релігієзнавства, історії церкви, конфесій, міжконфесійних відносин, репресій проти священнослужителів, але мало приділяється уваги основним формам духовної культури українців, народної культури, релігійного повсякдення, тобто дотримання і здійснення обрядовості з точки зору історичного вивчення, а не етнокulturологічного.

Підсумовуючи науковий аналіз історичної літератури з проблем соціально-політичного, соціально-економічного та культурно-духовного розвитку українського радянського суспільства 20–30-х рр. ХХ ст., необхідно визнати зростання кількості праць, що загалом свідчить про подолання так званої «кризи» історичної науки, але дуже мало історіографічних праць, особливо узагальнюючих. Проблемно-історіографічні роботи стосуються переважно системи освіти, національних меншин, непу, але в українській історіографії відсутні кваліфікаційні дослідження про сучасний стан зарубіжної історіографії, особливо російської, яка має значний науковий доробок історико-теоретичних проблем радянської історії. Зустрічаються роботи, які претендують на статус історіографічних, але обмежуються

бібліографічним переліком праць. Відсутні багатотомні узагальнюючі дослідження з історії соціально-економічного та культурного розвитку УРСР міжвоєнного періоду. Актуальною залишається підготовка спільних історіографічних проектів сучасних українських та російських істориків, які вивчають тематику 20–30-х рр. ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Санцевич А. В. Развитие историографической науки в Академии наук Украинской ССР / А. В. Санцевич, Н. В. Комаренко. – К. : Наукова думка, 1986. – 206 с.
2. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования) / авт. кол. Брега Г. С., Варварцев Н. Н., Комаренко Н. В., Курносков Ю. А. и др. – К. : Наукова думка, 1988. – 191 с.
3. Историография истории Украинской ССР / редкол. И. С. Хмиль и др. – К. : Наукова думка, 1986. – 556 с.
4. Дослідження з історії економічної думки в Україні (кінець XIX–XX ст.) / Г. В. Кліміна, В. М. Феценко, С. О. Біла, Н. Й. Михайлова; Т. І. Дерев'янка (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 1996. – 140 с.
5. Коцур В. П. Історіографія історії України. Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті літаври, 1999. – 520 с.
6. Коцур В. П. Преса як джерело вивчення непу (На матеріалах України, 1921–1925 рр.) / В. П. Коцур // Наук. праці з пит. політ. істор. – 1991. – Вип. 17. – С. 81–84.
7. Коцур В. П. Соціальне протистояння в Україні на початку 20-х років (На матеріалах преси) / В. П. Коцур // Вісн. Київ. ун-ту. – 1996. – Вип. 34. – С. 95–99.
8. Коцур В. П. Українізація і освіта в 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст.: деякі методологічні та історіографічні аспекти / Коцур В. П., Коцур Н. І. // Рідна школа. – 1997. – № 11. – С. 77–80.
9. Коцур В. П. Вплив українізації на розвиток освіти в 20-ті – 30-ті рр. XX ст. Історіографія проблеми / В. П. Коцур // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. пр. – 1997. – Вип. 1. – С. 286–296.
10. Коцур В. П. Інтелігенція 20-х – 30-х рр. в об'єктиві сучасної історіографії / В. П. Коцур // Наук. зап. з укр. іст. – 1998. – Вип. 5. – С. 29–35.
11. Коцур В. П. Соціально-політичне життя в Україні в 20-ті – 30-ті рр. XX ст.: Історіографія проблеми / В. П. Коцур // Наук. зап. з укр. іст. – 1997. – Вип. IV. – С. 47–56.
12. Коцур В. П. Творча інтелігенція в суспільно-політичному житті України 20-х – 30-х рр. XX ст. (Методологічні та історіографічні аспекти) / В. П. Коцур // Вісн. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 1998. – Вип. 39. – С. 29–32.
13. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: Історіографія) / Віктор Петрович Коцур. – К. : Наукова думка, 1998. – 506 с.
14. Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.: Історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук:

спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. П. Коцур. – К., 1999. – 37 с.

15. Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Масненко. – К., 1993. – 16 с.

16. Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): Історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Чирва. – Дніпропетровськ, 1995. – 21 с.

17. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. П. Ситніков. – К., 2003. – 23 с.

18. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років / Сергій Григорович Водотика. – К.; Херсон : Айлант, 1998. – 170 с.

19. Олександр Оглоблин. Українська історіографія 1917–1956. Перекл. з англ. / підгот. І. Верба, О. Юркова. – К. : ДЦЗД НАФ, 2003. – 249 с.

20. Шевченко А. Ю. Петровський М. Н. та його внесок в українську історичну науку 20-х – початку 50-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. Ю. Шевченко. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.

21. Удод О. А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920–30-ті рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. А. Удод. – Дніпропетровськ, 2000. – 32 с.

22. Коцур Г. Г. Нова економічна політика в Україні. Історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. Г. Коцур. – К., 2001. – 18 с.

23. Колесник В. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / Колесник В., Коцур В., Коцур Г. – К. : Хрещатик, 2002. – 176 с.

24. Шаповал Л. І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Л. І. Шаповал. – Запоріжжя, 2006. – 23 с.

25. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 222 с.

26. Дровозюк С. І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. І. Дровозюк. – К., 2006. – 35 с.

27. Дровозюк С. І. Суспільна свідомість українського селянства в період непу: історіографія проблеми / С. І. Дровозюк // Український селянин: зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 9. – С. 24–26.

28. Дровозюк С. І. Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах непу: історіографія проблеми / С. І. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 14. – С. 442–465.

29. Савельєва І. М. История в пространстве социальных наук / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Новая и новейшая история. – 2007. – №6. – С.3–15.

30. Дровозюк С. І. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (Історіографічні нотатки) / С. І. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 10. – С. 281–295.

31. Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: історіографічний нарис / Степан Іванович Дровозюк. – Вінниця : О. Власюк, 2005. – 364 с.

32. Дровозюк С. І. Політична культура українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст. (До історіографії питання) / С. І. Дровозюк // Український селянин: зб. наук. праць. – 2002. – Вип. 5. – С. 254–258.

33. Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності / Раїса Іванченко. – Вінниця : Континент-Прим, 2004. – 544 с.

34. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.30–39.

35. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.

36. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія / ред. Л. Зашкільняк. – Львів : Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2004. – 406 с.

37. Удод О. А. Історія і духовність / Олександр Андрійович Удод. – К. : Генеза, 1999. – 148 с.

38. Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / Олександр Андрійович Удод. – К. : Генеза, 2000. – 292 с.

39. Удод О. А. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика / Олександр Андрійович Удод. – К. : Генеза, 2005. – 192 с.

40. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): Історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. І. Висовень. – К., 2004. – 22 с.

41. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) / Віталій Масненко. – К.; Черкаси : Відлуння-плюс, 2001. – 440 с.
42. Касьянов Г. В. Інтелігенція Радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Касьянов. – К., 1993. – 32 с.
43. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретацій / Г. В. Касьянов // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. Ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. Зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 8. – С. 7–21.
44. Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УСРР 1920–1930-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. М. Ващенко. – К., 2006. – 19 с.
45. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХ ст.: Історіографія та джерела дослідження / Лариса Якубова. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2006. – 109 с.
46. Дровозюк С. І. Українське селянство і національний церковний рух 20-х рр. ХХ ст.: історіографія / С. І. Дровозюк // Український селянин: зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 8. – С. 64–69.
47. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174–190.
48. Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 11–19.
49. Удод О. А. Українсько-радянські взаємини: Історіографічні міркування й роздуми / О. А. Удод // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 167–178.
50. Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 178–192.
51. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49–63.
52. Єфіменко Г. Г. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 3–24.
53. Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 125–145.
54. Гуржій О. Основні напрямки наукових досліджень національних меншин у 1920–1930 рр. / О. Гуржій, М. Парахіна // Україна соборна. Зб. наук. статей. Ред. рада / В. М. Литвин, В. А. Смолій; ред. кол. О.П. Рєєнт (від. ред.) та ін. — 2004. – Вип. 1. – С. 288–304.

55. Якубова Л. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – Вип. 15 – С. 132–155.

56. Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти / Г. Касьянов // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 78–92.

57. Терно С. Вони грають зовсім не так, або Постмодернізм у сучасній українській історіографії / С. Терно // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 92–112;

58. Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми / Ю. Шаповал // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 112–122.

59. Лукашевич О. Джерела та історіографія 20–30-х рр. про побут та дозвілля сільського населення радянської України / О. Лукашевич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 10. – С. 294–301.

60. Марочко В. І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–1939-х років: історико-теоретичний аспект / В. І. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 8. – С. 43–51.

61. Бордюгов Г. А. История и конъюнктура. Субъективные заметки об истории советского общества / Г. А. Бордюгов, В. А. Козлов. – М. : Политиздат, 1992. – 352 с.

62. Афанасьев В. Г. Новые концепции и старые мифы / В. Г. Афанасьев. // Историки мира спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 397–407.

63. Алексеева Г. Д. Историческая наука России в поисках новых концепций / Г. Д. Алексеев // Историки мира спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 635–643

64. Дьяков Ю. Л. О некоторых причинах кризиса исторической науки. Проблемы и перспективы их решения / Ю. Д. Дьяков. // Историки мира спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 643–654.

65. Поляков Ю. А. Наше непредсказуемое прошлое. Полемические заметки / Юрий Александрович Поляков. – М. : АИРО-XX, 1995. – 216 с.

66. Сахаров А. Н. Отечественная историография: западные оценки и наша реальность / А. Н. Сахаров // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки / под общ. ред. чл.-корр. РАН А.Н. Сахарова. – М. : Наука, 1996. – 808 с.

67. Сахаров А. Н. Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки / А. Н. Сахаров // Советская историография. – М. : РГГУ, 1996. – С. 5–17.

68. Данилов В. П. Современная российская историография: в чем выход из кризиса? / В. П. Данилов // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки / под общ. ред. чл.-корр. РАН А.Н. Сахарова. – М. : Наука, 1996. – С. 22–30.

69. Иллерицкая Н. В. Становление советской историографической традиции: наука не обретая лица / Н. В. Иллерицкая // Советская историография. – М. : РГГУ, 1996. – С. 180–191.

70. Горинов М. М. Советская история 1920–30-х годов: от мифов к реальности / М. М. Горинов // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М. : АИРО-XX, 1996. – С. 239–277.

71. Алексеева Г. С. Новейшая отечественная историография о причинах окончания нэпа (вторая половина 80-х – начало 90-х гг.) / Г. С. Алексеева // Отечественная и всеобщая история: методология, источниковедение, историография. – Брянск : БГПИ, 1993. – С. 33–35.

72. Камышин В. Д. Историография новой экономической политики / В. Д. Камышин // Тез. доклад. второй респуб. науч. конф. «История советской России: Новые идеи. Суждения», 6–7 мая 1993 г. – Тюмень : Тюменский ун-тет, 1993. – С. 48–50

73. Кулагин Г. А. О некоторых проблемах нэпа в новейшей отечественной историографии / Г. А. Кулагин // Актуальные проблемы отечественной истории. – Воронеж : ВГУ, 1995. – С. 94–99.

74. Орлов И. Б. Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы / Игорь Борисович Орлов. – М. : Моск. Гос. ут-т гум. наук, 1999. – 193 с.

75. Орлов И. Б. Современная отечественная историография нэпа: достижение, проблематика, перспектива / И. Б. Орлов // Отечественная история. – 1999. – № 1. – С. 102–116.

76. Орлов И. Б. Трактровка нэпа в научном наследии В.П. Дмитренко / И. Б. Орлов // Нэп в контексте исторического развития России XX века. – М. : ИРИ РАН, 2001. – С. 13–25.

77. НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты / А. С. Сенявский (отв. ред.), В. Б. Жиромская, С. В. Журавлев, Г. Б. Куликова и др. – М. : РОССПЭН, 2006. – 544 с.

78. Некрасов А. А. Англо-американская историография новой экономической политики в СССР. Учебное пособие / Некрасов А. А. – Ярославль : ЯрГУ, 2005. – 100 с.

79. Сидоров А. В. Теоретико-концептуальные основы отечественной историографии в 1920-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / А. В. Сидоров. – М., 1998. – 52 с.

80. Орлов И. Б. Новая экономическая политика: государственное управление и социально-экономические проблемы (1921–1927 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Игорь Борисович Орлов. – М., 1999. – 46 с.

81. Волошинова И. В. Переселенческая политика Советского государства в 1920–1930-е годы в отечественной историографии: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / И. В. Волошинова. – СПб., 2002. – 24 с.

82. Надеждина В. А. Нэповская Россия в зеркале социальной истории / В. А. Надеждина // Отечественная история. – 2007. – № 4. – С. 149–159.

83. Наумов Н. В. Социально-экономические и культурные преобразования в СССР в годы довоенных пятилеток (1928–1941 гг.). Проблемы отечественной историографии: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Н. В. Наумов – М., 2004. – 42 с.

84. Павлова И. В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (Критика «ревизионистского» подхода) / И. В. Павлова // Отечественная история. – 1998. – № 5. – С. 107–121.

85. Сахаров А. Н. О новых подходах к истории России / А. Н. Сахаров // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3–20.

86. Историография сталинизма: сб. ст. / под ред. Н. А. Симония. – М. : РОССПЭН, 2007. – 480 с.

87. Сахаров А. Н. Новая политизация истории или научный плюрализм? (О некоторых тенденциях в мировой историографии истории России в XX в.) / А. Н. Сахаров // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки / под общ. ред. чл.-корр. РАН А. Н. Сахарова. – М. : Наука, 1996. – С. 11–22.

88. Поляков Ю. А. Историческая наука: время крупных поворотов / Ю. А. Поляков // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки / под общ. ред. чл.-корр. РАН А. Н. Сахарова. – М. : Наука, 1996. – С. 31–42.

89. Другий міжнародний конгрес українців: доп. і повід., 22–28 серп. 1993 р., Львів. Ч. II. – Львів : Львівск. Ін-тут українознав., 1994. – 214 с.

90. Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60–80-е годы XX века) / Алексеева Г. Д. – М. : ИРИ РАН, 2003. – 246 с.

91. Логунов А. П. Трансформация образа отечественной исторической науки в середине 90-х гг. XX в. / А. П. Логунов // Россия в новое время: историографический обзор и проблемы интерпретации. Сб. док. I–V науч. конф. – М. : РГГУ, 1998. – С. 89–97.

92. Журавлев С. В. Партийность и профессионализм историка / С. В. Журавлев // Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории. – М. : ИРИ РАН, 1994. – С. 243–252.

93. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / Иван Дмитриевич Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – 486 с.

94. Головка В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Володимир Вікторович Головка. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.

95. Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст / Володимир Вікторович Головка. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 227 с.

96. Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века: курс лекций. Вып. 2.: Становление «новой исторической науки» / Могильницкий Б. Г. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2003. – 178 с.

97. Репина Л. П. Интеллектуальная история на рубеже XX–XXI веков / Л.П. Репина // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 12–22.

98. Репина Л. П. Историческая наука и современное общество / Л. П. Репина // Новый образ исторической науки в век глобализации и информатизации: сб. ст. / под общ. ред. Л. П. Репиной. – М. : ИВИ РАН, 2005. – 288 с.

99. Зубова И. Л. Современное состояние исторической науки: о некоторых результатах поиска новых парадигмально-методологических ориентаций / И. Л. Зубова // Вторые Санкт-Петербургские чтения по теории, методологии и философии истории. / отв. ред. А. В. Маликов. – СПб. : Северная звезда, 2005. – С. 57–62.

100. «Свое» и «чужое» прошлое в постсоветских государствах. Мат. обсужд. на междунар. науч. конф. «Создание национальных историй», 15–16 сент. 1998 г., Москва – М. : АИРО-XX, 1999. – 54 с.

101. Бордюгов Г. Национальные истории в революциях и конфликтах советской эпохи / Г. Бордюгов, В. Бухараев. – М. : АИРО-XX, 1999. – 68 с.

102. Сахаров А. Н. Национальный вопрос и российская цивилизация / А. Н. Сахаров // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений / под общ. ред. А. Н. Сахарова, В. А. Михайлова. – М. : Наука, 1999. – С. 5–8.

103. Михайлов В. А., Кулешов С. В. Национальные интересы России / В. А. Михайлов, С. В. Кулешов // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений / под общ. ред. А. Н. Сахарова, В. А. Михайлова. – М. : Наука, 1999. – С. 9–18.

104. Булдаков В. П. Феномен революционного национализма в России / В. П. Булдаков // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений / под общ. ред. А. Н. Сахарова, В. А. Михайлова. – М. : Наука, 1999. – С. 204–220.

105. Константинов С. Восприятие истории народов СССР в России и исторические образы России на постсоветском пространстве / С. Константинов, А. Ушаков // Национальные истории в советском и постсоветских государствах / под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 1999. – С. 74–83.

106. Чеканцева З.А. Антропологическая история как междисциплинарное исследовательское поле: возможности и пределы / З. А. Чеканцева // Новый образ исторической науки в век глобализации и информатизации. Сборник статей / под общ. ред. Л. П. Репиной. – М. : Ин-т всеобщей истории РАН, 2005. – С. 102–112.

107. Касьянов Г. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пост-радянський простір, 1990-ті роки) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: мат. Всеукр. наук.-метод. сем., 17 черв. 2004 р., Київ. – К. : Ін-т іст. України НАНУ, 2005. – С. 36–46.

108. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / І. Колесник // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: мат. Всеукр. наук.-метод. сем., 17 черв. 2004 р., Київ. – К. : Ін-тут іст. України НАНУ, 2005. – С. 22–35.

109. Российская империя, СССР, Российская Федерация: история одной страны? Прерывность и непрерывность в отечественной истории XX века. Доклады и конференции / отв. ред. Г. А. Бордюгов. – М. : АИРО-XX, 1993. – 189 с.

110. Измозик В. С. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов / В. С. Измозик, Н. Б. Лебина // Вопросы истории. – 2001. – № 4. – С. 98–110.

111. Голубев А. В. Тоталитаризм как феномен российской истории XX века / А. В. Голубев // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М. : ИРИ РАН, 1999. – С. 7–17.

112. Сенявский А. С. Российский тоталитаризм: урбанизация в системе факторов его становления, эволюции и распада А. С. Сенявский // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М. : ИРИ РАН, 1999. – С. 33–58.

113. Коломийцев В. Ф. Методология истории (от источника к исследованию) / Коломийцев В. Ф. – М. : РОССПЭН, 2001. – 191 с.

114. Дорошенко Н. М. О современных подходах к изучению истории Н. М. Дорошенко // Фигуры истории, или «общие места» историографии. Вторые. Санкт-Петербургские чтения по теории, методологии и философии истории. / отв. ред. А. В. Маликов. – СПб. : Северная звезда, 2005. – С. 23–31.

115. Політична історія України XX століття. В 6 т. Том 3. – К.: Генеза, 2003. – 448 с.

116. Сенявский А. С. Социальная динамика России в XX веке в контексте модернизации / А. С. Сенявский // Этот противоречивый XX век. К 80-летию со дня рождения акад. Ю. А. Полякова. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 281–298.

117. Вишневский А. Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР / Анатолий Григорьевич Вишневский. – М. : ОГН, 1998. – 432 с.

118. Шевелев В. Н. Российская модернизация в контексте опыта XX столетия / В. Н. Шевелев // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 3. – С. 36–46.

119. Лубский А. В. Цивилизационные образы России / А. В. Лубский // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 4. – С. 47–49.

120. Проскуракова Н. А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии / Н. А. Проскуракова // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 153–163.

121. Ирхин Ю. В. Постмодернистские теории: достижения и сомнения / Ю. В. Ирхин // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 1. – С. 261–279.

122. Хвостова К. В. Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука / К. В. Хвостова // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2. – С. 22–34.

123. Савельева И. М. «Там, за поворотом...» О модусе сосуществования истории с другими социальными и гуманитарными науками И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Новый образ исторической науки в век глобализации и информатизации. Сб. ст. / под общ. ред. Л. П. Репиной. – М. : Ин-т всеобщей истории РАН, 2005. – С. 73–101.

124. Селунская Н. А. Информационные технологии и кризис жанра исторического исследования / Н. А. Селунская // Новый образ исторической науки в век глобализации и информатизации. Сб. ст. / Под общ. ред. Л. П. Репиной. – М. : Ин-т всеобщей истории РАН, 2005. – С. 229–240.

125. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: навч. посіб. для іст. фак. ун-ів / Віктор Васильович Підгаєцький. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпр. ун-ту, 2001. – 391 с.

126. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

127. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / Василь Іванович Марочко. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.

128. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / С. В. Кульчицький (від.ред.) та ін. – К. : ІУ НАНУ, 2000. – 222 с.

129. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

130. Котляр Ю. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Юрій Котляр. – Одеса : ТОВ ВІД, 2004. – 354 с.

131. Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / Ганна Тимофіївна Капустян. – Кременчук : вид-во «Кременчук», 2003. – 440 с.

132. Історія українського селянства: нариси в 2 томах. Том 2. / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца, К. П. Бунятян та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – 781 с.

133. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект / Олександр Олександрович Сушко. – К. : Преса України, 2003. – 251 с.

134. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Юрій Петрович Волосник. – Х. : НМЦ «СД», 2002. – 380 с.

135. Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр / Михайло Михайлович Олійник. – Х. : Основа, 1998. – 128 с.

136. Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / Олександра Андріївна Пиріг. – К., 1995. – 199 с.

137. Пиріг О. А. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / О. А. Пиріг, В. В.Лантух. – Харьков : «Основа», 1992. – 190 с.
138. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / Валентин Михайлович Лазуренко. – Черкаси : «Ваш Дім», 2005. – 220 с.
139. Крестьяноведение: Теория. История. Современность. Ученые записки. 2005. Вып. 5 / Т. Шанин, А. М. Никулин, В. П. Данилов и др.; под общ. ред. Т. Шанина, А. М. Никулина. – М. : Московская высшая школа соц. и экон. наук, 2006. – 432 с.
140. Гимпельсон Е. Г. Почему свернули нэп? / Е. Г. Гимпельсон // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 87–96.
141. Гимпельсон Е. Г. Формирование советской политической системы. 1917–1923 гг. / Ефим Гилевич Гимпельсон. – М. : Наука, 1995. – 232 с.
142. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы. 20-е годы (Руководящие кадры государственного аппарата СССР) / Ефим Гилевич Гимпельсон. – М. : ИРИ РАН, 2001. – 225 с.
143. Гимпельсон Е. Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы / Ефим Гилевич Гимпельсон. – М. : ИРИ РАН, 2000. – 437 с.
144. Шишкин В. А. Власть, политика, экономика. Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.) / Валентин Александрович Шишкин. – СПб. : ИРИ РАН, Санкт-Петерб. филиал, 1997.– 399 с.
145. Нэп в контексте исторического развития России XX века / отв. ред. А. К. Соколов. – М. : ИРИ РАН, 2001. – 315 с.
146. Павлюченков С. А. Крестьянский Брест, или предистория большевистского нэпа / Сергей Алексеевич Павлюченков. – М. : Русское книгоиздательское т-во, 1996. – 299 с.
147. Плеханов А. М. ВЧК–ОГПУ. Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921–1928 / Александр Михайлович Плеханов. – М. : Кучково поле, 2007. – 704 с.
148. Лютов Л. Н. Частная промышленность в годы нэпа (1921–1929) / Лев Николаевич Лютов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – 148 с.
149. Лютов Л. Н. Государственная промышленность в годы нэпа (1921–1929) / Лев Николаевич Лютов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1996. – 321 с.
150. Лютов Л. Н. Обреченная реформа. Промышленность России в эпоху непа / Лев Николаевич Лютов. – Ульяновск : УлГУ, 2002. – 267 с.
151. Кульчицкий С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Кульчицкий С. В. – К. : ІУ НАНУ, 1995. – 204 с.
152. Поляков Ю. А. Историзмы. Мысли и суждения историка / Юрий Александрович Поляков. – М. : Собрание, 2007. – 128 с.

153. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: Соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / Михайло Миколаєвич Кузьменко. – Донецьк : Вид. Норд-Прес, 2004. – 455 с.
154. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України. У двох томах. Т. I. (1917–1943 рр.). Монографія / Ігор Леонідович Лікарчук. – К. : Видавець Ешке О. М., 2002. – 328 с.
155. Марочко В. І. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. І.Марочко, Г. Хіллг. – К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.
156. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / Микола Юрійович Виговський. – К. : Генеза, 2005. – 312 с.
157. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / Віталій Володимирович Липинський. – Донецьк : РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с.
158. Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника / Валерій Федорович Солдатенко. – К. : Книга Пам'яті України, 2002. – 352 с.
159. Соскин В. Л. Переход к нэпу и культура (1921–1923 гг.). Метод. реком. к курсам «История отечественной культуры» / Варлен Львович Соскин. – Новосибирск : НГУ, 1997. – 107 с.
160. Соскин В. Л. Советская массовая культура: у истоков (1917–1927 гг.) / Варлен Львович Соскин. – Новосибирск : НГУ, 2001. – 149 с.
161. Соскин В. Л. Советская художественная культура: Социально-политический аспект / Варлен Львович Соскин. – Новосибирск : НГУ, 2002. – 207 с.
162. Соскин В. Л. Революция и культура (1917–1920 гг.): Историко-теоретический аспект: Метод. реком. к курсам «История отечественной культуры» / Варлен Львович Соскин. – Новосибирск : НГУ, 1994. – 127 с.
163. Соскин В. Л. Российская советская культура (1917–1927 гг.): очерки социальной истории / Варлен Львович Соскин. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2004. – 452 с.
164. Шарапов Ю. П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921–1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка / Юрий Павлович Шарапов. – М. : ИРИ РАН, 2006. – 368 с.
165. Марчуков А. В. Украинское национальное движение УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты / Андрей Владимирович Марчуков. – М. : Наука, 2006. – 599 с.
166. Борисенок Е. Феномен советской украинизации 1920–1930-е годы / Елена Борисенок. – М. : Изд-во «Европа», 2006. – 256 с.
167. Зінченко А. Л. Визволятися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / Арсен Леонідович Зінченко. – К. : Дніпро, 1997. – 423 с.
168. Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30 рр. ХХ ст / Володимир Пащенко. – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ, 1993. – 180 с.

169. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – 335 с.
170. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Тетяна Миколаївна Євсєєва. – К. : ІУ НАНУ, 2005. – 362 с.
171. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша – Запоріжжя : Полиграф, 2004. – 438 с.
172. Жилюк С. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні / Сергій Жилюк. – Житомир : Полісся, 2000. – 164 с.
173. Пайпс Р. Россия при большевиках / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1997. – 662 с.
174. Такер Р. Сталин у власти: История и личность. 1928–1941 / Роберт Такер; пер. с англ. – М. : Весь мир, 1997. – 644 с.
175. Такер Р. Сталин: История и личность / Роберт Такер; пер. с англ. – М. : Весь мир, 2006. – 862 с.
176. Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte / Hrsg. Stefan Plaggenborg. – Berlin Verlag Arno Spitz GmbH, 1998. – 458 s.
177. Ушаков А. Г. По ту сторону добра и зла / Александр Геннадиевич Ушаков. – М. : Мартин, 2006. – 862 с.
178. Радзинский Э. С. Сталин: жизнь и смерть / Радзинский Э. С. – М. : АСТ Москва, 2007. – 638 с.
179. Медведев Р. А. Неизвестный Сталин / Рой Александрович Медведев. – М. : Время, 2007. – 744 с.
180. Жуков Ю. Н. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. / Юрий Николаевич Жуков – М. : ВАГРИУС, 2007. – 512 с.
181. Жуков Ю. Н. Сталин: тайны власти / Юрий Николаевич Жуков. – М. : ВАГРИУС, 2007. – 720 с.
182. Бушков А. Сталин: Красный монарх: Хроника великого и ужасного времени / Александр Бушков. – М. : ОЛМА Медиа Групп: Нева, 2007. – 622 с.
183. Барский Л. А. Сталин. Портрет без ретуши / Лев Абрамович Барский. – М. : КомКнига, 2007. – 336 с.
184. Емельянов Ю. В. Сталин перед судом пигмеев / Юрий Владимирович Емельянов. – М. : Изд-во Эксмо, 2007. – 508 с.
185. Иосиф Виссарионович Сталин: энциклопедия. – М. : Алгоритм, 2007. – 494 с.
186. Сталин. Сталинизм. Советское общество. Сб. ст. к 70-летию докт. ист. наук, проф. В. С. Лельчука. – М. : ИРИ РАН, 2000. – 368 с.
187. Дорофеев В. Сталинизм: народная монархия / В. Дорофеев. – М. : Алгоритм Эксмо, 2006. – 400 с.
188. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті роки XX століття / Микола Миколайович Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 530 с.

189. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Віктор Васильович Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 482 с.
190. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы / Виктор Васильевич Ченцов. – М. : Готика, 1998. – 208 с.
191. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / Сергій Білокінь. – К. : Київск. наук. тов-во ім. П. Могили, 1999. – 446 с.
192. Білокінь С. Нові студії з історії більшевизму. 2-ге вид., розшир. й допов / Сергій Білокінь. – К. : ПУ НАНУ, 2007. – 410 с.
193. Марьянов Г. Кремлевский цензор. Сталин смотрит кино / Георгий Марьянов. – М. : Киноцензор, 1992. – 127 с.
194. Громов Е. С. Сталин: власть и искусство / Евгений Сергеевич Громов. – М. : Республика, 1998. – 495 с.
195. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 / Татьяна Михайловна Горяева. – М : РОССПЭН, 2002. – 397 с.
196. Чиркова Т.В. Литературная цензура в период перехода России от феодализма к капитализму. Монография / Татьяна Владимировна Чиркова. – М. : Альфа, 2002. – 100 с.
197. Соколов Б. В. Сталин, Булгаков, Мейерхольд. Культура под сенью великого кормчего / Соколов Б. В. – М.: Вече, 2004. – 379 с.
198. Ермолаев Г. «Тихий Дон» и политическая цензура. 1928–1991 / Герман Ермолаев. – М. : ИМЛИ РАН, 2005. – 253 с.
199. Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» после «великого перелома». 1930–1939: политика, осуществление, результаты / Илья Евгеньевич Зеленин. – М. : Наука, 2006. – 315 с.
200. Бондарев В. А. Крестьянство и коллективизация: многоукладность социально-экономических отношений деревни в районах Дона, Кубани и Ставрополья в конце 20-х – 30-х годах XX века / В. А. Бондарев. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКНУ ВШ, 2006. – 520 с.
201. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960 / Виктор Николаевич Земсков. – М. : Наука, 2003. – 306 с.
202. Бердянских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России / Бердянских В. А. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 768 с.
203. Надькин Т. Д. Сталинская аграрная революция и крестьянство (на материалах Мордовии) / Тимофей Дмитриевич Надькин. – Саранск : Издат. дом “Курьер – С”, 2006. – 159 с.
204. Бабюх В. А. Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. А. Бабюх. – К., 2007. – 23 с.
205. Каракоз О. О. Цензура в публічних бібліотеках України. сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Каракоз – К., 2000. – 21 с.

206. Горяева Т. М. История советской политической цензуры 1917–1991 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т. М. Горяева. – М., 2000. – 40 с.
207. Майорова О. В. Литературная цензура и проблема становления «русской идеи» в художественно-публицистическом процессе XIX–XX веков: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук.: спец. 09.00.10 «Философия политики и права» / В. А. Майорова. – Краснодар, 2006. – 25 с.
208. Суров А. В. Цензурная политика Советского государства в 1917 – начале 1930-х гг.: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. В. Суров. – Ярославль, 2002. – 21° с.
209. Клепиков Н. Н. Политическая цензура на Европейском Севере РСФСР/СССР в 1920–1930-е гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. Н. Клепиков. – Архангельск, 2005. – 24 с.
210. Червонная С. М. Россия нэповская: политика, экономика, культура (Заметки с научной конференции) / С. М. Червонная // Отечественная история. – 1992. – № 3. – С. 216–221.
211. Наретина Л. А. Нэп – идеи, практика, уроки (Конференция в Институте истории СССР АН СССР) / Л. А. Наретин // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 217–219.
212. Нэп: экономика, политика, идеология: тезисы доклада и сообщ. науч. конф., посвященной 70-летию начала перехода к новой экономической политике, (Тамбов, нояб. 1991 г.) . – Тамбов : Изв-во Тамб. пед. ин-та, 1991. – 54 с.
213. Нэп и становление гражданского общества в России: 1920-е годы и современность: материалы Всерос. науч. конф. (Славянск-на-Кубани, 17–20 октяб. 2001 г.). – Краснодар, 2001. – 259 с.
214. Цензура в царской России и Советском Союзе: материалы конф., (Москва, 24–27 мая 1993 г.) – М. : Рудомино, 1995. – 175 с.
215. Политическая история советского общества: материалы к курсу лек. Вып. 5. Поиск путей строительства социализма в СССР в 20-е годы /под ред. Е.Н.Осколкова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1991. – 56 с.
216. Дмитренко В. П. Четыре измерения нэпа / В. П. Дмитренко // Нэп: приобретения и потери. – М. : Наука, 1994. – С. 27–42.
217. Соколов А. К. Политическая система и нэп / А. К. Соколов // Нэп: приобретения и потери. – М. : Наука, 1994. – С. 54–60.
218. Симонов Н. С. Демократическая альтернатива тоталитарному нэпу / Н. С. Симонов // Отечественная история. – 1992. – № 1. – С. 55–67.
219. Игрицкий Ю. И. Снова о тоталитаризме / Ю. В. Игрицкий // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 13–21.
220. Роговин В. З. Была ли альтернатива? / В. З. Роговин // «Троцкизм»: взгляд через годы. – М. : Терра, 1992. – С. 76–92.

221. Горинов М. М. Альтернатива Г. Я. Сокольникова / М. М. Горинов // Нэп: приобретения и потери. – М. : Наука, 1994. – С. 120–138.
222. Кульчицкий С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицкий С. В. – К. : Вид. Дім Альтернативи, 1999. – 341 с.
223. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 349 с.
224. Дорошко М. С. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / Микола Савович Дорошко. – К. : Вид.-полігр. Центр «Київський ун-т», 2004. – 154 с.
225. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. / Микола Савович Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
226. Мовчан О. М. Українські профспілки в компарти́но-радянській системі влади (20-ті рр.) / Ольга Миколаївна Мовчан. – К. : ПУ НАНУ, 2004. – 418 с.
227. Дмитренко В. П. «Военный коммунизм», НЭП. / В. П. Дмитренко / История советского общества. Краткий очерк (1917–1945 гг.). // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 3–26.
228. История России. Советское общество. 1917–1991: эксперим. учеб. пособ. для сред. школ / В. В. Журавлев, Ю. В. Аксютин, М. К. Горошков и др. – М. : Терра, 1997. – 456 с.
229. История России. ХХ век / А. Н. Боханов, М. М. Горинов, В. П. Дмитренко и др. – М. : ООО Изд-во АСТ, 2001. – 608 с.
230. Попов Г. О советской истории / Гавриил Попов. – М. : Согласие, 2004. – 408 с.
231. Гимпельсон Е. Г. Политическая система и нэп: неадекватность реформ / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 29.
232. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы. 1917–1920 гг. / Ефим Гилевич Гимпельсон – М. : ИРИ РАН, 1998. – 257 с.
233. Гимпельсон Е. Г. «Орабочивание» советского государственного аппарата: иллюзии и реальность / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 2000. – № 5. – С. 38–46.
234. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917–1920) / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 44–54.
235. Гимпельсон Е. Г. Руководящие советские кадры: 1917–1920-е годы / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 2004. – № 4. – С. 61–67.
236. Лившин А. Я. Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и нэпа / А. Я. Лившин // Отечественная история. – 2001. – № 4. – С. 94–111.
237. Баранов А. В. Тенденции самоорганизации российского социума первой трети ХХ в. В контексте становления гражданского общества / А. В. Баранов // Нэп и становление гражданского общества в России: 1920-е годы и современность: материалы Всерос. науч. конф., (Славянск-на-Кубани, 17–20 октяб. 2001 г.). – Краснодар, 2001. – С. 11–16.

238. Брэдли Дж. Добровольные общества в Советской России / Дж. Брэдли // Вес. Москов. ун-та. Серия 8. История. – 1994. – № 4. – С. 34–38.
239. Ильина И. Н. Общественные организации в России в 1920-е годы / Ирина Николаевна Ильина. – М. : ИРИ РАН, 2001. – 209 с.
240. Павлов Д. Б. Отечественные и зарубежные публикации документов российских партий / Д. Б. Павлов // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 206–220.
241. Бевз Т. А. Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. А. Бевз – К., 2005. – 32 с.
242. Лебедева Г. О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в українській національно-демократичній революції 1917–1920 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. О. Лебедева – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
243. Магурчак А. М. Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1900–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. М. Магурчак – К., 2006. – 18 с.
244. Суворова Л. Н. Политическая власть, государство и рынок в 1920–1923 годы / Л. Н. Суворова // Нэп в контексте исторического развития России XX века. – М.: ИРИ РАН, 2001. – С. 57–85.
245. Суворова Л. Н. За «фасадом» «военного коммунизма»: политическая и рыночная экономика / Л. Н. Суворова // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 48–59.
246. Павлюченков С. А. Военный коммунизм в России: власть и массы / Сергей Алексеевич Павлюченков. – М. : Русское книгоиздат. тов-во. История, 1997. – С. 105.
247. Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма / Ирина Владимировна Павлова. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2001. – 480 с.
248. Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы / И. В. Павлова // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 45–56.
249. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: В 2 т. – Т. 2. / С. В. Кулешов, О. В. Волобуева, В. В. Журавлева, В. В. Шелохаева и др. – М. : Терра, 1996. – 720 с.
250. Ткаченко В. Д. Формирование политической элиты советского государства в 20-е годы // Сталин, сталинизм. Советское общество. Сб. статей. К 70-летию докт. ист. наук, проф. В. С. Лельчука. – М. : ИРИ РАН, 2000. – С. 125–140.
251. Окатов В. Н. О диалектике нэпа. Новое видение социализма / В. Н. Окатов // Нэп: экономика, политика, идеология. Тезисы докл. и сообщ. науч. конф., посвященной 70-летию начала перехода к новой экономической политике, (Тамбов, нояб. 1991 г.). – Тамбов : Изд-во Тамб. пед. ин-та, 1991. – С. 36–40.

252. Павлов Б. В. Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921–1925 годах / Б. В. Павлов // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 32–50.

253. Сенявский А. С. Конференции по истории новой экономической политики / А. С. Сенявский // Отечественная история. – 2003. – № 3. – С. 178–184.

254. Малиа М. Из-под глыб, но что? Очерк истории западной советологии / М. Малиа // Отечественная история. – 1997. – № 5. С. 99–107.

255. Heinrich Andreas. Die sozialistische Transformation der Ukraine. 1917–1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen / Andreas Heinrich. – Marburg : Tectum, 1997. – 150 s.

256. Die Sowjetunion im Zeichen des Stalinismus / Hrsg. von A. Peter und R. Maier. – Köln, 1991. – 174 s.

257. Nikolai Bucharin Gefängnischaften I. Der Sozialismus und seine Kultur / Hrsg. von S. N. Gurwitsch – Bucharina W. Hedeler und Ruth Stoljarowa. – Berlin : Basis-Druck Verlag, 1996. – 310 s.

258. Grant Ted Russia from revolution to counter-revolution / Foreword by V. Volkov, Leon Trotsky's grandson introduction by Alan Woods. – London : Wellred Publications, 1997. – 585 p.

259. Congest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine / R. Congest. – New-York : Oxford University Press, 1986. – 412 p.

260. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.

261. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Роберт Конквест. – К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2003. – 127 с.

262. Шаповал Ю. Гра з ХХ століттям / Ю. Шаповал // Критика. – 2006. – Ч. 10.

263. Дэвис Р. Развитие советского общества в 20-е годы и проблема альтернативы / Р. Дэвис // Россия в ХХ веке. Историки мира спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 311–319.

264. Булдаков В. П. ХХ век российской истории и посткоммунистическая советология / Булдаков В. П., Мау В. А., Ципко А. С. // Российская империя, СССР, Российская Федерация: история одной страны. Прерывность и непрерывность отечественной истории ХХ века. Доклады к конференции / отв. ред. Г. А. Бордюгов. – М. : ИЦ «Россия молодая», 1993. – С. 5–8.

265. Россия в ХХ веке: Люди, идеи, власть / отв. ред. А. К. Соколов, В. М. Козьменко. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 3.

266. Верт Н. История Советского государства / Николая Верт. – М. : Весь мир, 1998. – 542 с.

267. Волковинський В. М. Християн Раковський. Політичний портрет / В. М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К : Політвидав України, 1990. – 166 с.

268. Мельниченко В. Е. Раковский против Сталина / Владимир Ефимович Мельниченко. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
269. Верт Н. История Советского государства / Николая Верт; пер. с фр., 3-е изд., испр. – М. : Весь мир, 2006. – 560 с.
270. Hildermeier Manfred. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991: Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates / Manfred Hildermeier. – München : Verlag C. H. Bech, 1998. – 876 s.
271. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991 / Хоскинг Джеффри. – Смоленск : Русич, 2001. – 496 с.
272. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Восленский М. С. – М. : Советская Россия, 1991. – 624 с.
273. На пути к «социалистическому унитаризму». Из новых документов 1922 г. по истории образования СССР // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 181–189.
274. Павлова И. В. Сталинизм: становление механизма власти / Павлова И. В. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1993. – 289 с.
275. Шишкин В. А. Устой советского федерализма в годы становления единого союзного государства (1922–1929) // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений / под общ. ред. А. Н. Сахарова. – М. : Изд-во Алгоритм, 1999. – С. 292 – 302
276. Архипова Т. Г. Унитарный характер устройства СССР / Т. Г. Архипова // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений / под общ. ред. А. Н. Сахарова. – М. : Изд-во Алгоритм, 1999. – С. 280–291.
277. Ульянов Н. И. Украинский сепаратизм / Николай Иванович Ульянов. – М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 416 с.
278. Толмачов А. Е. Становление Совета Народных Комиссаров СССР (1923–1926): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история»/ А. Е. Толмачов. – М., 1991. – 25 с.
279. Байбаков С. А. История образования СССР: итоги и перспективы изучения: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. А. Байбаков – М., 1997. – 41 с.
280. Леонов С. В. Рождение Советской империи: Государство и идеология. 1917–1922 / Леонов С. В. – М. : Диалог–МГУ, 1997. – 356 с.
281. Леонов С. В. Создание советской государственности: теория и практика (1917–1922 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Леонов – М., 1998. – 38 с.
282. Пихоя С. В. Национально-государственное строительство в России (1917–1922 гг.): историко-политологический анализ: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / С. В. Пихоя. – М., 2002. – 20 с.
283. Константинов С. В. И. В. Сталин и национально-государственное переустройство России. 1917–1941 гг.: автореф. дис. на соискание учен.

степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Константинов – М., 1998. – 16 с.

284. Чеботарев В. Г. Наркомнац РСФСР: свет и тени национальной политики 1917–1924 гг. / Чеботарев В. Г. – М. : Общ. Академия наук рос. немцев, 2003. – 852 с.

285. Леонов С. В. Социализм и государство: поиск теоретических моделей в марксистской традиции / С. В. Леонов // Формирование административно-командной системы. 20–30-е годы. Сб. статей. – М. : Наука, 1992. – С. 6–12.

286. Потапова И. Р. Формирование командно-административной системы управления промышленностью (1926–1932 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. Р. Потапова – М., 1993. – 23 с.

287. Макаров В. Б. Советское государственное управление первого десятилетия: эволюция системы. Монография / В. Б. Макаров. – Н.-Новгород : Изд-во Волго-Вятской акад. госслужбы, 2002. – 272 с.

288. Кобелева Е. А. Место и роль ЧК в процессе становления советского государства. 1918 – начало 1922 г. (на материалах Пермского Прикамья): Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. А. Кобелева. – Пермь, 2005. – 27 с.

289. Суслов А. Б. Спецконтингент в Пермском крае в конце 20-х – начале 50-х гг. XX в.: Автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Б. Суслов. – Екатеринбург, 2004. – 38 с.

290. Пажит Ю. Ю. Заключение, трудмобилизованные НКВД СССР и спецпереселенцы в Свердловской области в годы Великой отечественной войны: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ю. Ю. Пажит. – Екатеринбург, 2005. – 21 с.

291. Усенко А. Н. Массовые политические репрессии. 1930-х годов на Дону: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Н. Усенко – Ростов-на-Дону, 2006. – 31 с.

292. Капчинский О. И. ВЧК: организационная структура и кадровый состав. 1917–1922 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. И. Капчинский. – М., 2005. – 24 с.

293. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / П. Грегори. – М. : РОССПЭН, 2006. – 399 с.

294. Иванова Г. М. ГУЛАГ в советской государственной системе: (конец 1920-х – середина 1940-х гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Г. М. Иванова – М., 2002. – 48 с.

295. Симонова М. А. Политическая система советского общества в начале 20-х гг. и дискуссии социалистов об альтернативах ее развития:

автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. А. Симонова – М., 1999. – 16 с.

296. Шульман М. Г. Партийно-государственная агитация и пропаганда первых лет советской власти: октябрь 1917–1920 гг.: (По материалам Калужской и Тульской губерний): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. «Отечественная история» / М. Г. Шульман. – Калуга, 2004. – 22 с.

297. Яковлева И. П. Советский общественный и государственный контроль в 1920–1934 гг. (на материалах Кубани): автореф. дис. канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. П. Яковлева. – Краснодар, 2004. – 24 с.

298. Чернышова А. В. Механизм государственного управления деревней в 1920-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. В. Чернышева – М., 2005. – 18 с.

299. Грик Н. А. Политика и экономика советского государства в 1921–1933 гг.: Критический анализ: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. А. Грик. – Томск, 2003. – 54 с.;

300. Девятков С. В. Возникновение и становление единовластия в Советской России (1922–1927 годы): автореф. дис. на соискание учен. степ. докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Девятков. – М., 1998. – 39 с.

301. Малышева Е. П. Политика Советского государства в области союзного законодательства в 1920-е годы: институциональный аспект: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00. 02 «Отечественная история» / Е. П. Малышева. – Красноярск, 1999. – 29 с.

302. Шипов Р. Б. Концепция пролетарского государства и политика советской власти в отношении рабочего класса в годы нэпа (1921–1922 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Р. Б. Шипов. – М., 2006. – 16 с.

303. Куликова Г. Б. Некоторые проблемы формирования и эволюции советского государства / Г. Б. Куликова // Этот противоречивый XX век. К 80-летию со дня рождения акад. РАН Ю. А. Полякова. – М. : РОССПЭН, 2001. – 336 с.

304. Прасад Д. Из истории советской государственно-политической системы 1917–1928 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Д. Прасад. – М., 1992. – 16 с.

305. Симонов Н. С. Проблема социального генезиса СССР в 20–30-е гг. / Н. С. Симонов // Историческое значение нэпа. Сб. науч. трудов. – М. : Наука, 1990. – С. 8–28.

306. Бровкин В. Н. Культура новой элиты 1921–1925 гг. / В. Н. Бровкин // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 83–98.

307. Ткаченко В. Д. Формирование политической элиты советского государства в 20-е годы // Сталин. Сталинизм. Советское общество. К 70-летию докт. ист. наук., проф. В. С. Лельчука. – М. : ИРИ РАН, 2000. – С. 125–140.
308. Соколов А. К. Политическая система и нэп / А. К. Соколов // НЭП: изобретения и потери. – М. : Наука, 1994. – С. 54–60.
309. Власть, политика, экономика. Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.). – СПб. : ИРИ РАН, Санкт-Петербург. филиал, 1997. – 336 с.
310. Никифоров Е. А. К проблеме альтернативности в социальном развитии России Е. А. // Историческое значение нэпа. Сб. науч. трудов. – М. : Наука, 1990. – С. 202–213.
311. Коржихина Т. П. История государственных учреждений: Материалы к источниковедению и историографии / Татьяна Петровна Коржихина. – М. : РГГУ, 1992. – 387 с.
312. Коржихина Т. П. Советское государство и его учреждение: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: [учеб. для вузов по спец. «История»], 2-е изд., перераб. и доп / Татьяна Петровна Коржихина. – М. : РГГУ, 1994. – 489 с.
313. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители, 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник / сост. В. И. Ивкин. – М. : РОССПЭН, 1999. – 639 с.
314. Чазов С. И. Военная реформа 20-х годов: ее осуществление и особенности во внутренних войсках: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. И. Чазов. – СПб., 1995. – 21 с.
315. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. Том 1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. – М. : РГГУ, 1997. – 577 с.
316. Кремляков В. С. Рабочий класс в идеологии и политической практике советского государства в 1921–1934 гг. (на материалах общественно-политических организаций и государственных органов): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. С. Кремляков – М., 1992. – 19 с.
317. Кисилев А. Ф. Профсоюзы и советское государство (Дискуссии 1917–1920 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Ф. Кисилев. – М., 1991. – 37 с.
318. Носач В. И. Профессиональные союзы России (1905–1930) / В. И. Носач. – СПб. : Санкт-Петербург. ГУП, 2001. – 400 с.
319. Вершико К. И. «Рабочая масса не чувствует в фабзавкоме свою организацию» / К. И. Вершико, О. И. Горелов // Исторический архив. – 2000. – № 3. – С. 3–32.
320. Гусева И. И. Постмодернистская парадигма в историографии: философско-эпистемологические уроки / И. И. Гусева // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 3. – С. 277–290.
321. Шадгие А. Ю. Системное осмысление историографии А. Ю. Шадгие // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 3. – С. 347–349.

322. Гончаров П. К. Политическая система общества: гносеологические и онтологические основы теории / П. К. Гончаров // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 2. – С. 96–117.
323. Сидоров А. В. Теоретико-концептуальные основы отечественной историографии в 1920-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / А. В. Сидоров. – М., 1998. – 52 с.
324. Боффа Д. История Советского Союза: В двух томах. / Джузеппе Боффа. – М. : Международные отношения, 1990. – 628 с.
325. Морен Э. О природе СССР. Тотальный комплекс и новая империя / Эдгар Морен. – М. : Наука для общества, 1998. – 220 с.
326. 229 кремлевский вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах. Справочник / сост. А. Д. Черняева. – М. : Ред. журн. «Родина», Науч. центр «Руссика», 1996. – 359 с.
327. Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы / Олег Витальевич Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 1996. – 304 с.
328. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / Володимир Сергійович Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
329. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р. Стенограма / упоряд. В. С. Лозицький. – К. : Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. – 528 с.
330. Кононенко Л. А. Современная зарубежная историография партии социалистов-революционеров / Л. А. Кононенко // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 115–164.
331. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали У 2 т. Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. / В. Ф. Верстюк та ін. (упоряд); В.А. Смолій та ін. (від. ред.). – К. : Наукова думка, 1996. – 589 с.
332. Февральская революция 1917 года. Сборник документов и материалов. – М. : РГГУ, 1996. – 353 с.
333. Фролов М. О. Вихідці із інших політичних партій у КП(б)У в 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Фролов. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.
334. Фролов М. О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): Становлення і функціонування / Микола Олександрович Фролов. – Запоріжжя : Прем'єр, 2003. – 448 с.
335. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. / Микола Олександрович Фролов. – Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – 800 с.
336. Єфіменко Г. Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Г. Єфіменко – Харків, 1998. – 18 с.

337. Голікова О. П. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Голікова. – Харків, 2000. – 19 с.

338. Висоцький О. В. Діяльність УСДРП та УПСР у 1900–1920 роках: історико-порівняльний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Висоцький. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

339. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1929) / Валерій Федорович Солдатенко. – К. : Генеза, 1999. – 508 с.

340. Дорошко М. С. Партійно-радянська номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. С. Дорошко. – К., 2004. – 34 с.

341. Виговський М. Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Ю. Виговський – К., 2006. – 32 с.

342. Яров С. В. Массовое сознание в 1917–1920 гг.: формы политизации / С. В. Яров // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX вв. – СПб. : Алетейа, 1999. – С. 510–520.

343. Жиромская В. Б. Кадры решают все! Административно-управленческий аппарат в 20–30-е годы по данным общих и спецпереселений / В. Б. Жиромская // Сталін. Сталинизм. Советское общество. Сборник статей. К 70-летию докт. ист. наук, проф. В. С. Лельчука. – М. : ИРИ РАН, 2000. – С. 203–220.

344. Соколов А. К. Лекции по советской истории 1917–1940 / Соколов А. К. – М. : Мосгорархив, 1995. – 151 с.

345. Саранцев Н. В. Большевистская властвующая элита: возникновение, становление, трансформация. 1900–1939. Историко-социологические аспекты / Николай Владимирович Саранцев. – Саратов : СГСЭУ, 2001. – 260 с.

346. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПСС: Справочник / сост. О. В. Хлевнюк. – М. : Политиздат, 1990. – 270 с.

347. Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сборник документов /сост. О.В. Хлевнюк. – М. : Россия молодая, 1995. – 340 с.

348. Россия нэповская / С. А. Павлюченков, Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков. – М. : Новый хронограф, 2002. – 416 с.

349. Якимов А. Е. Эволюция политических дискуссий 20-х годов (Опыт историко-критического анализа): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Е. Якимов – М., 1992. – 23 с.

350. Кружинов В. М. Политические конфликты в первое десятилетие советской власти (на материалах Урала). Монография / Кружинов В. М. – Тюмень : Изд-во Тюм. гос. ун-та, 2000. – 232 с.

351. Кронштадт 1921 г. Документы о событиях в Кронштадте весной 1921 г. /состав., введение и примеч. В. П. Наумова, А. А. Коссаковского. – М. : МФ «Демократия», 1997. – 432 с.
352. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия / под. ред. В. З. Роговина. – М. : РОССПЭН, 1995. – 400 с.
353. Роговин В.З. Власть и оппозиция / Роговин В. З. – М. : Тов-во «Журнал «Театр», 1993. – 400 с.
354. Авторханов А.Г. Технология власти / А. Г. Авторханов // Вопросы истории. – 1991. – № 12. – С. 73–90.
355. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. Социокультурная динамика России. Том 1. От прошлого к будущему / 2-е изд., перераб. и доп. / А. С. Ахиезер. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997. – 805 с.
356. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 340 с.
357. Шаповал Ю. І. Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років / Ю. І. Шаповал // Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К. : Вид. дім «Стилос», 2007. – С. 45–62.
358. Табачник Д. В. Массовые репрессии против интеллигенции Украины во второй половине 30-х – начале 40-х годов: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. ист. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д. В. Табачник. – К., 1992. – 19 с.
359. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. / Іван Білас. – К. : Либідь: Військо України, 1994. – 486 с.
360. Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / Олег Витальевич Хлевнюк. – М. : Изд-во «Республика», 1992. – 268 с.
361. Хлевнюк О. В Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в политбюро в 30-е годы / Олег Витальевич Хлевнюк. – М. : Россия молодая, 1993. – 144 с.
362. Медведев Р. О Сталине и сталинизме / Рой Александрович Медведев. – М. : Прогресс, 1990. – 488 с.
363. Медведев Р. Ближний круг Сталина. Соратники вождя / 2-е изд., доп. и перераб / Рой Медведев. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 352 с.
364. Волкогонов Д. Сталин. Политический портрет. В 2 кн. Кн. 1. / 4-е изд. / Дмитрий Волкогонов – М. : АО Новости, 1996. – 624 с.
365. Сироткин В.Г. Почему проиграл Троцкий? / Сироткин В. Г. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 480 с.
366. Бухарин Н. И. Философские арабески. Кн. 2. / сост. С. Н. Гуревич-Бухарина, А. М. Бухарина, Ю. И. Ларин; пред. А. П. Огурцова, комм. О. А. Сорокиной, М. Ф. Федотовой. – М. : ИЦ АИРО-XX, 1996. – 408 с.
367. Посетители кремлевского кабинета И. В. Сталина // Исторический архив. – 1995. – № 1–3. – С. 128–200.
368. Посетители кремлевского кабинета И. В. Сталина // Исторический архив. – 1999. – № 6. – С. 4–44.

369. Торчинов В. А. Вокруг Сталина. Историко-биографический справочник / А. В. Торчинов, А. М. Леонтьев. – СПб. : Санкт-Петербург. ун-т, 2000. – 608 с.
370. Тополянский В. Д. Вожди в законе: Очерки физиологии власти / Владимир Дмитриевич Тополянский. – М. : «Права человека», 1996. – 320 с.
371. Зенькович Н. А. Вожди и сподвижники: Слежка, оговоры, травля / Николай Александрович Зенькович. – М. : ОЛМА-Пресс, 1997. – 480 с.
372. Топтыгин А. Лаврентий Берия. Неизвестный маршал госбезопасности / Александр Топтыгин. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 480 с.
373. Соколов Б. Наркомы террора. Они творили историю кровью / Борис Соколов. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 512 с.
374. Бродский Ю. Соловки: двадцать лет особого назначения / Юрий Бродский. – М. : РОССПЭН, 2002. – 528 с.
375. Емельянов Ю. В. Сталин: на вершине власти / Юрий Владимирович Емельянов. – М. : Вече, 2002. – 544 с.
376. Семанов С. Н. Сталин: уроки жизни и деятельности / Семанов С. Н. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 544 с.
377. Илизаров Б. Тайная жизнь Сталина. По материалам его библиотеки и архива. К историографии сталинизма / Борис Илизаров, 2-е изд, испр. и доп. – М. : Вече, 2003. – 480 с.
378. Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве / М. Мэтьюз // Вопросы истории. – 1992. – № 2–3. – С. 45–61.
379. Кондратенко А. Н. Материальный уровень жизни советских служащих в 1921–1928 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Н. Кондратенко – М., 1990. – 24 с.
380. Лютов Л. Н. Система привилегий членов правящей партии 1921–1923 годах / Л. Н. Лютов // Вопросы истории. – 2006. – № 10. – С. 98–106.
381. Бровкин Н. В. Культура новой элиты 1921–1925 гг. / Н. В. Бровкин // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 83–98.
382. Невежин В. А. Большие кремлевские приемы Сталина (1930-е – начало 1940-х гг.) / В. А. Невежин // Отечественная история. – 2005. – № 3. – С. 56–70.
383. Коновалов А. Б. Архивные источники для изучения биографий региональных руководителей ВКП(б) – КПСС / А. Б. Коновалов // Отечественный архив. – 2004. – № 4. – С. 68–74.
384. Саранцев Н. В. Большевицкая властвующая элита: возникновение, становление, трансформация. 1900–1939. Историко-социологические аспекты / Николай Владимирович Саранцев. – Саратов : СГСЭУ, 2001. – 260 с.
385. Карр Э. История Советской России. Кн. I.: Том 1. и 2. Большевицкая революция. 1917–1923 / Эдгар Карр. – М. : Прогресс, 1990. – 768 с.
386. Коэн С. Можно ли было реформировать советскую систему / Стивен Коэн. – М. : АИРО-XX, 2005. – 58 с.

387. Перейра Н. Сталин в 20-е годы: попытка нового социального исследования / Н. Перейра // История и историки / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1995. – С. 366–377.
388. О'Коннор Т.Э. Инженер революции: Л.Б. Красин и большевики 1870–1926 / пер. с англ. А. В. Чудинова, Е. В. Полевщиковой, Я. Я. Юрцабы. / Т. Э. О'Коннор – М. : Наука, 1993. – 270 с.
389. Томаш Краус Советский термидор. Духовные предпосылки сталинского поворота (1917–1928) / Томаш Краус. – Будапешт : «Меценат», 1997. – 250 с.
390. Мартин Малиа Советская трагедия. История социализма в России 1917–1991 / Мартин Малиа. – М. : РОССПЭН, 2002. – 580 с.
391. Studer Brigitte, Unfried Berthold Der Stalinistische Parteikader. Identitätsstiftende Praktiken und Diskurse in die Sowjetunion der dreissiger Jahre , Brigitte Studer. – Köln : Böhlau Verlag, 2001. – 326 s.
392. Bullock Alan Hitler und Stalin. Parallele Leben / Alan Bullok. – Berlin : Siedler Verlag., 1991. – 1333 s.
393. Stalinist Terror. New Perspectives / Edit by J. Arch Getty and Roberta T. Manning. – Cambridge : University Press, 1993. – 294 p.
394. Linne V. The Role of the OGPU in Dekulakization. Mass Deportations and Special Resettlement in 1930 / V. Linne // The Carl Beck Papers in Russian, EastEuropean Studies. – 2000. – № 1406. – P. 49.
395. Besançon A. La Guerre de bolcheviques contre les paysans / A. Besançon // Commentair, Paris, 1993. – № 62, été. – P. 237–244.
396. Jakobson M. Origins of the GULAG: The Soviet prison camp system, 1917–1934 / M. Jakobson. – Lexington : Universit. Press of Kentuchy, 1993. – 176 p.
397. Коэн Стивен Изучение России без России. Крах американской постсоветологии / Стивен Коэн – М : АИРО-XX, 1999. – 48 с.
398. Селезин А. А. Молодежь и власть / Селезин А. А. – Тамбов : Изд-во ТГТУ, 2002. – 219 с.
399. Прилуцький В. Комсомол – головний провідник більшовицького впливу на молодь України у 20–30-ті роки ХХ ст. / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 8 – С. 331–356.
400. Шарпаций В. Г. Соціальне забезпечення в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.) / Віктор Григорович Шарпаций. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 268 с.
401. Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Свистович. – Донецьк, 2007. – 36 с.
402. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нариси історії робітничої політики українських урядів доби революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. / Богдан Іванович Андрусишин. – К. : Федерація профспілок України, 1995. – С. 114–115.

403. Мовчан О. М. Профспілкове будівництво в УСРР. 1920–1928 рр. / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 10. – С. 104–122.
404. Мовчан О. М. Участь професійних спілок УСРР у боротьбі з бюрократизмом (1920–1929 рр.) / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2000. – Вип. 8. – С. 183–197.
405. Бондарчук П. М. Профспілки УСРР як об'єкт і суб'єкт політики українізації (1920-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / П. М. Бондарчук. – Донецьк, 2000. – 18 с.
406. Мовчан О. М. Ілюзія «оробітничення» радянської культури: радянський міф про класовий контроль «червоних» профспілок / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 10. – С. 103–136.
407. История профсоюзов России: Этапы, события, люди. – М. : АИРО-XX, 1999. – 432 с.
408. Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Дулгерова. – Черкаси, 2006. – 20 с.
409. Шевчук Г. Й. Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства «Сільський Господар» (1899–1944): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Й. Шевчук. – Львів, 2006. – 18 с.
410. Костик Є. П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Костик. – Черкаси, 2006. – 20 с.
411. Олійник В.М. Розвиток сільського самоврядування в 1921–1929 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Олійник. – Черкаси, 2005. – 21 с.
412. Господаренко О. В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: Соціально-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Господаренко. – Донецьк, 2005. – 18 с.
413. Калініченко В. Земельна громада в Україні 1922–1930 роки) / В. Калініченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1998. – Вип. 4. – С. 93–120.
414. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Т. Капустян. – Дніпропетровськ, 2004. – 35 с.
415. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Котляр. – Одеса, 2005. – 20 с.

416. Смирнов В. М. Соціальні перетворення в українському селі в період непу (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Смирнов. – Дніпропетровськ, 2006. – 33 с.

417. Смирнов В. М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / Смирнов В. М. – Х. : Майдан, 2002. – 304 с.

418. Журба М. А. Громадські об'єднання українського села. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20–30 рр. ХХ ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00. 01 «Історія України» / М. А. Журба . – Донецьк, 2003. – 35 с.

419. Куреньшев А. А. Крестьянские комитеты общественной взаимопомощи в системе социально-экономических и политических отношений нэпа 1921–1927 гг.: (на материалах Поволжья): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. 07.00.02 «Отечественная история» / А. А. Куреньшев. – М., 1996. – 20 с.

420. Коржихина Т. П. Общественные организации в СССР. Материалы к источниковедению и историографии / Татьяна Петровна Коржихина. – М. : Россия молодая, 1992. – 347 с.

421. Коровяков Е. А. Бухарин и молодежное движение страны (1918–1928 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. А. Коровяков. – М., 1993. – 23 с.

422. Прилуцький В. І. Ліквідація правлячим режимом небільшовицьких об'єднань молоді в УСРР / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1998. – Вип. 4. – С. 208–233.

423. Филатов А. Н. Партия и профсоюзы СССР. 1917–1930-е годы: (Историография проблемы): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Н. Филатов – Л., 1990. – 44 с.

424. Киселева Н. В. Добровольные общества в Советской России (1917 – конец 1920 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. В. Кисилев. – Ростов-на-Дону, 1999. – 54 с.

425. Ильина И. Н. Общественные организации РСФСР в 20-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. Н. Ильина. – М., 1996. – 24 с.

426. Касьянов Г. В. Инженерно-технические секции профсоюзов Украины в социалистическом строительстве 1926–1937 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.01 «История СССР» / Г. В. Касьянов.– К., 1987. – 16 с.

427. Мазаев А. И. Искусство и большевизм. 1920–1930-е годы. Проблемно-тематические очерки и портреты / Анатолий Ильич Мазаев. – М. : Едиторал УРСС, 2004. – С. 209.

428. Рыженко В. Г. Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е годы: вопросы теории, истории, историографии, методов

- исследования. Монография / Валентина Георгиевна Рыженко. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2003. – 370 с.
429. Институты управления культурой в период 1917–1930 гг.: партийное руководство, государственные органы управления. Схемы / под ред. К. Аймермахера. – М. : РОССПЭН, 2004. – 310 с.
430. Аймермахер К. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917–1932 / Карл Аймермахер. – М. : АИРО-XX, 1998. – 208 с.
431. Аймермахер К. Знак. Текст. Культура / Карл Аймермахер; пер. с нем. С. А. Ромашко. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. – 260 с.
432. Шкандрій М. Модерністи, марксисти і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / Шкандрій М.; пер. з англ. М. Климчука. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 384 с.
433. Gabriele Gorzka Kultur im Stalinismus. Sowjetische Kultur und Kunst der 1930-er bis 50-er Jahre / Gorzka Gabriele. – Bremen : Edition Temmen, 1994. – 208 s.
434. Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века. Форум немецких и российских культурологов / под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовского. – М. : АИРО-XX, 2002. – 480 с.
435. Автобіографія Х. Г. Раковського / публ. підгот. В. М. Волковинський // Архіви України. – 1989. – № 1. – С. 38–54.
436. Коваль М. В. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В. П. Затонського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. В. Коваль. – Чернівці, 2007. – 20 с.
- 437 Мельниченко В. Е. Был ли Х.Г. Раковский конфедералистом? / В. Е. Мельниченко // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 7. – С. 112–124.
438. Мельниченко В.Ю Суд історії: Останні роки життя і діяльності Християна Раковського / В. Ю. Мельниченко // Наука і суспільство. – 1989. – № 5. – С. 24–30.
439. Симоненко Р. Він залишив незабутній слід / Р. Симоненко // Трибуна лектора. – 1987. – № 8. – С. 26–30.
440. Моргун В. За що боровся Раковський?: Розповідь про гірку долю батька і сина Раковських: Говорять документи, історики, свідки / В. Моргун // Прапор. – 1989. – № 3. – С. 127–140.
441. Фатеев П.С. Х.Г. Раковский: Краткий очерк жизни и деятельности / Фатеев П. С. – К. : О-во «Знание» УССР, 1989. – 47 с.
442. Чернявский Г. И. Х.Г. Раковский на судебном фарсе 1938 г. / Г. И. Чернявский // Новая и новейшая история. – 1990. – № 4. – С. 76–95.
443. Панчук М. Життя і смерть Олександра Шумського / М. Панчук // Літературна Україна. – 1989. – 26 січня.
444. Пиріг Р. Я. Автобіографія М. О. Скрипника / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 1989. – № 6. – С. 32–43.
445. Бабко Ю. В. М. О. Скрипник / Ю. В. Бабко // Український історичний журнал. – 1987. – № 1. – С. 114–118.

446. Замковий В. Доля революціонера: Сторінки політичної біографії М.О.Скрипника / В. Замковий // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 1. – С. 52–56.
447. Мацевич А. Ф. Микола Скрипник: біографічна повість / Мацевич А. Ф. – К. : Молодь, 1990. – 216 с.
448. Осташко Т. С. Й. Е. Якір на Україні / Т. С. Осташко // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 118–121.
449. Волковинський В. Йона Якір / В. Волковинський // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 74–82.
451. Табачник Д. Розстріляний округ / Д. Табачник, В. Розстальний // Київ. – 1989. – № 2. – С. 142–143.
451. Табачник Д. В. За стандартними звинуваченнями: терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х / Д. В. Табачник // Минуле України: відновлені сторінки. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 191–219.
452. Волковинський В. М. Армія і народ: 20–30-ті роки: Участь трудящих України у зміцненні Червоної Армії / Валерій Михайлович Волковинський. – К. : Либідь, 1990. – 128 с.
453. Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої і зовнішньої політики: Репресії проти військових кадрів на Україні / редкол.: І. М. Хворостяний (гол. ред.). – К. : Ін-т історії Академії наук України, 1989. – 42 с.
454. Конквест Р. Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом / Роберт Конквест. – London : Overseas Publication Interchange Ltd, 1988. – 620 с.
455. Конквест Роберт Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест; пер. з англ. – Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. – 453 с.
456. Цаплин В. В. Статистика жертв сталинізму в 30-е годы / В. В. Цаплин // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 175–181.
457. Тольц М. С. Репрессированная перепись / М. С. Тольц // Родина. – 1989. – № 11. – С. 56–61.
458. Жиромская В. Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов. История подготовки и проведения / В. Б. Жиромская // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 84–104.
459. Цаплин В. В. Архивные материалы о числе заключенных в конце 30-х годов / В. В. Цаплин // Вопросы истории. – 1991. – № 4–5. – С. 157–163.
460. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги / сост. Н. А. Араловец, В. Б. Жиромская, И. Н. Киселев. – М. : ИРИ РАН, 1991. – 238 с.
461. Земсков В. Н. Заключенные и переселенцы, ссыльнопоселенцы и высланные. Статистическо-географический аспект / В. Н. Земсков // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151–155.
462. Земсков В. Н. ГУЛАГ: Историко-социологический аспект / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27.
463. Марочко Василь. Творці Голодомору 1932–1933 рр / Василь Марочко. – Київ, 2008. – 64 с.

464. Журецький Я. І. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму / Я. І. Журецький, М. М. Шитюк . – Миколаїв. : МДП, 1994. – 66 с.

465. Повернені імена. Статті, нариси, короткі біографічні розвідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області). Кн. 1. / голов. редкол. з підготовки та випуску серії книг “Реабілітовані історією”; Тронько П. Т. (гол.). – К. : «Вир», 1998. – 349 с.

466. Реабілітовані історією. Харківська область. – К.; Харків : Оригінал, 2005 – (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) та ін.). – Кн. 1. Част. 1 – 806 с.

467. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох кн.– Суми : ВВГ «Мрія», 2005 – (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) та ін.). – Кн. 1. – 756 с.

468. Пам'ять Биківні. Документи і матеріали / ред.кол. П. Т. Тронько (голова) О. Г. Бажан, О.М. Бут, Ю.З. Данилюк та ін. – К. : Рідний край, 2000. – 319 с.

469. Київ: жертви репресій. Том 1. / упоряд. Л. Абраменко. – К. : Вид-во «Логос», 1997. – 496 с.

470. Роженко М. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. Кн. перша / М. Роженко, Е. Богацька. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – 568 с.

471. Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / В. В. Іваненко (від. ред.); В. Ф. Прісняков, В. М. Слободешок, В. Є. Тюлянкін. – Дніпропетровськ : МП «Промінь», 1995. – 161 с.

472. Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1. / уклад. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса : ОКФА, 1997. – 752 с.

473. Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 2. / уклад. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса : ОКФА, 1999. – 800 с.

474. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. / ред.кол. І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков – К. : Вид-во «Сфера», 1997. – 325 с.

475. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 2. / ред.кол. І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков – К. : Вид-во «Сфера», 1998. – 286 с.

476. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 3. / ред.кол. І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков – К. : Вид-во «Сфера», 1999. – 291 с.

477. Академическое дело 1929–1931 гг.: документы и материалы следственного дела, сфабрикованого ОГПУ. – СПб. : БАН, 1993. – 408 с.

478. Боль и память: документы, воспоминания, очерки журналистов, репрессированных в 30–40-е гг. – М. : Республика, 1993. – 284 с.

479. Так это было: документы и воспоминания о национальных репрессиях в СССР в 1919–1952 гг. – М. : Технология, 1993. – 583 с.

480. ВЧК–ГПУ: документи и материалы. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 1995. – 271 с.
481. Театр ГУЛАГа: воспоминания, документы, очерки. – М. : НИПИ «Мемориал», 1995. – 167 с.
482. Неизвестный ГУЛАГ: документы и факты. – М. : Наука, 1999. – 103 с.
483. ГУЛАГ. 1917–1960 гг.: документы. – М. : Демократия, 2000. – 885 с.
484. Верните мне свободу! Мемориальный сборник документов из архивов бывшего КГБ о деятелях литературы и искусства России и Германии – жертвах сталинского террора. – М. : Медиум, 1997. – 446 с.
485. Суд палача. Н. Вавилов в застенках НКВД: документы, биографические очерки. – М.: Academia, 1996. – 552 с.
486. Реабилитация народов и граждан (1954–1994 гг.): документы. – М. : ИЭИА, 1994. – 304 с.
487. Реабилитация: Как это было: документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы (март 1953 г. – февраль 1956 г.) – М. : Демократия, 2000. – 496 с.
488. Репрессии в Красной Армии (30-е годы): сборник документов из фондов РГВА. – Napoli : 1996. – 468 с.
489. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939 гг.: документы и материалы. В 4-х т. Т.2. 1923–1929 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 1998. – 486 с.
490. Раскулаченные переселенцы на Урале (1930–1936 гг.): сборник документов / В. П. Данилов (отв.ред); сост. С. А. Красильников. – Екатеринбург : Наука, 1993. – 221 с.
491. Власть и художественная интеллигенция: документы ЦК РКП(б) – ВКП(б) – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. – М. : Демократия, 1999. – 869 с.
492. Тронько П. В ім'я історичної правди / П. Тронько // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 3.
493. Пристайко В. Жертви терору. «Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» / В. Пристайко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70–88.
494. Пиріг Р. Рідний брат Михайла Грушевського / Р. Пиріг // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 89–93.
495. Шаповал Ю. І Помилявся, взявши на себе провину... До 90-річчя М. С. Волобуєва-Артемове / Ю Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 104–110.
496. Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки / О. Рубльов, В. Репринцев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116–156.
497. Очеретенко В.І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву»

Державного архіву Російської Федерації) / В. І. Очеретенко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 240–252.

498. Кияк Б. Доля академіка Олександра Гольдмана / Б. Кияк, О. Проскура // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 253–262.

499. Бонь О.І. Олексій Петрович Новицький як історик, краєзнавець, дослідник національної культурної спадщини / О. І. Бонь // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 272–284.

500. Вербіленко Г. Діяльність Всеукраїнської Академії наук за документами вищого політичного керівництва України другої половини 20-х – першої половини 30-х років / Г. Вербіленко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 186–207.

501. Даниленко В. Один з 45-ти. В. Дурдуківський / В. Даниленко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 253–262.

502. Юркова О. Київська історична школа М.С. Грушевського: долі науковців / О. Юркова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 263–280.

503. Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті рр.) / І. Верба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 233–260.

504. Рубльов О. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років О. Рубльов, М. Фельбаба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 207–251.

505. Матяш І. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а тільки українцем...» / І. Матяш // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 252–264.

506. Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Ін-тут нац. віднос. і політології НАН України, 1994. – 270 с.

507. Пристайко В. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.

508. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Вид-во «Україна», 1996. – 335 с.

509. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.

510. Шаповал Ю. І. Невигадані історії / Юрій Шаповал. – К. : Світогляд, 2004. – 351 с.

511. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 349 с.

512. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Сергійович Рубльов. – К. : ІУ НАНУ, 2004. – 648 с.

513. Даниленко В. М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси / В. М. Даниленко, М. М. Кузьменко. – Севастополь ; Донецьк : Вебер, 2003. – 56 с.
514. Шарпаций В. Г. Діяльність М. О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927–1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Г. Шарпаций – Запоріжжя, 1994. – 17 с.
515. Корж Л. В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка / Лариса Володимирівна Корж. – Суми : Ред.-вид. відд. СДПУ ім. А. С. Макаренка, 1999. – 86 с.
516. Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко – К. : Ніка-центр, 2000. – 72 с.
517. Репресії проти освітян Запоріжчини / ред. Окси М. М. – Мелітополь : «Мелітополь ХХІ век», 1999. – 110 с.
518. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Ченцов. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.
519. Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УСРР в 20-ті – на початку 50-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Шитюк – К., 2001. – 31 с.
520. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Литвин. – К., 2006. – 17 с.
521. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Е. П. Петровський. – К., 2006. – 20 с.
522. Гранкіна О. В. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Метод. реком. / О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. – К. : ЦДАВО України, 1997. – 34 с.
523. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. праць / Р. Пиріг (від.ред) – К. : Укр. держ. НДІ архів. справи і документознавства, 1998. – 161 с.
524. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. Ю. Подкур. – К., 1999. – 21 с.
525. Главацкий М. Е. «Философский пароход»: год 1922-й. Историографические этюды / М. Е. Главацкий. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 224 с.
526. Главацкий М. Е. История интеллигенции России как исследовательская проблема. Историографические этюды / М. Е. Главацкий. – Екатеринбург г: Изд-во Уральского ун-та, 2003. – 160 с.

527. Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы / Татьяна Михайловна Смирнова. – М. : Изд. Дом «Мир истории», 2003. – 296 с.

528. Письма И. В. Сталина В. М. Молотову (1925–1936 гг.): Сб. док-ов / сост. О. В. Хлевнюк. – М. : Россия молодая, 1995. – 303 с.

529. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева и др. – М. : РОССПЭН, 2001. – 798 с.

530. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти, январь 1922 – декабрь 1936 г. / под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 2003. – 912 с.

531. Красильников С. А. Рождение ГУЛАГа: дискуссии в верхних эшелонах власти / С. А. Красильников // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 142–156.

532. Иванова Г. М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства / Галина Михайловна Иванова. – М. : ЗАО «Первый печатный двор», 1997. – 227 с.

533. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои: (Раскулачивание и гонения на Православную Церковь пополняли лагеря Гулага) / Г. М. Иванова и др. – М. : Международное об-во прав человека, 1999. – 453 с.

534. Шулубина С. А. Система Соввостлага 1932–1957 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. А. Шулубина. – Томск, 2003. – 28 с.

535. Жученко В. В. Условия жизни заключенных советских исправительно-трудовых лагерей (1929–1941 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. В. Жученко. – М., 2006. – 17 с.

536. Экономика ГУЛАГа и ее роль в развитии страны. 1930-е годы. Сб. док-ов / сост. М. И. Хлусов. – М. : ИРИ РАН, 1998. – 171 с.

537. Благовиева С. С. Политические репрессии в Советском Татарстане (1918 – нач. 50-х гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. С. Благовиева. – Казань, 2003. – 22 с.

538. Кожинов В. В. Правда сталинских репрессий / Кожинов В. В. – М. : Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. – 448 с.

539. Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии / Н. А. Араловец // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 135–146.

540. Араловец Н. А. Потери населения России и СССР в конце 20-х – 30-е годы в историографии / Н. А. Араловец // Население России в 1920–1950-е годы: Численность, потери, миграции. Сб. науч. трудов. – М. : ИРИ РАН, 1994. – С. 68–80

541. Жиромская В. Б. Проблемы истории населения Российской Федерации в 1930-е годы / В. Б. Жиромская // Труды Института российской истории. 1999–2000. – 2002. – Вып. 3. – С. 258–276.
542. Жиромская В. Б. Проблемы красного и белого террора 1917–1920 годов в отечественной историографии / В. Б. Жиромская // Труды Института российской истории. 1999–2000. – 2004. – Вып. 4. – С. 240–265.
543. Жиромская В. Б. Отношение населения к религии: по материалам переписи 1937 года / В. Б. Жиромская // Труды Института российской истории. 1999–2000. – 2002. – Вып. 2. – С. 324–339.
544. Жиромская В. Б. Особенности демографического развития народов России в 20-е годы XX века / В. Б. Жиромская // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. – М. : Наука, 1999. – С. 361–376.
545. Жиромская В. Б. Численность населения России в 1939 г.: поиск истины / В. Б. Жиромская // Население России в 1920–1950-е годы: Численность, потери, миграции. Сб. науч. трудов. – М. : ИРИ РАН, 1994. – С. 27–40.
546. Земсков В. Н. Заключение в 30-е годы (демографический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1996. – № 7. – С. 3–14.
547. Вишневский А. Г. Демографическая модернизация России 1990–2000 / Вишневский А. Г. – М. : Новое изд-во, 2006. – 608 с.
548. Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia Terror propaganda and dissent. 1934–1941 / Davies S. – Cambridge : Cambridge university press, 1997. – 286 p.
549. Конквест Р. Большой террор / Роберт Конквест. – Firenze : Edizioni Aurora, 1974. – 1064 с.
550. Епллбом Енн Історія ГУЛАГу / Енн Епллбом. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
551. Jochannes Baur «Grosser Teror» und «Säherungen» im Stalinismus. Eine Forschungsübersicht / Baur Jochannes // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft – 1997. – Heft 4. – S. 331–349.
552. Dieter Pohl Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953. / Pohl Dieter. Ein Überblick // Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung. – 1997. – S. 325–337.
553. Stettner Ralf «Archipel Gulag»: Stalins Zwangslager. Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant: Entstehung. Organisation und Funktion des Sowlagersystem. 1928–1956. / Ralf Stettner – Radersborn ets: Schonigh Cop., 1996. – 440 s.
554. Историческое значение нэпа. Сб. науч. трудов / под. ред. М. М. Горинова. – М. : ИРИ РАН, 1990. – 202 с.
555. Пути развития: дискуссия 20-х годов: Е. А. Преображенский, Н. И. Бухарин. – Л. : Лениздат, 1990. – 253 с.
556. Секушкин В. И. Отторжение: нэп и командно-административная система / Владимир Иванович Секушкин. – Л. : Лениздат, 1990. – 96 с.
557. Орлов И. Б. НЭП как «новая эксплуатация пролетариата» / И. Б. Орлов // Солидарность. – 2002. – №19. – С.14–15.

558. Бочаров А. Б. Альтернативная история в контексте естественнонаучной парадигмы: версия системного анализа / А. Б. Бочаров // Фигуры истории, или «общие места» историографии. – СПб. : Изд-во «Северная Звезда», 2005. – С. 7–18.

559. Горинов М. М. Нэп: поиски путей развития / Михаил Михайлович Горинов. – М. : Знание, 1990. – 64 с.

560. Бордюгов Г. А. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина / Г. А. Бордюгов, В. А. Козлов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 8. – С. 15–33.

561. Бокарев Ю. П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Юрий Петрович Бокарев. – М. : Наука, 1989. – 312 с.

562. Нэп: взгляд со стороны / под. ред. В. П. Дмитренко – М. : Московский рабочий, 1991. – 304 с.

563. Поиски альтернативных структур в исторической науке / сост. Г. А. Бордюгов, А. И. Ушаков. – М. : АИРО-XX, 1999. – 144 с.

564. Цакунов С. В. В лабиринте доктрины. Из опыта разработки экономического курса страны в 1920-е годы / Цакунов С. В. – М. : Россия молодая, 1994. – 191 с.

565. Панов П. В. О некоторых противоречиях нэпа: политика и экономика / П. В. Панов // Нэп: завершающая стадия: соотношение экономики и политики. – М. : ИРИ РАН, 1998. – С. 36–46.

566. Лапина С. Н. Государственная собственность и рынок: опыт нэпа / С. Н. Лапина, Н. Д. Лелюхина, Е. С. Федоровская // Нэп: завершающая стадия: соотношение экономики и политики. – М. : ИРИ РАН, 1998. – С. 60–74.

567. Лапина С. Н. Советская экономика на завершающем этапе нэпа: тенденции и перспективы развития / С. Н. Лапина, Н. Д. Лелюхина // Нэп: завершающая стадия: соотношение экономики и политики. – М. : ИРИ РАН, 1998. – С. 5–22.

568. Суворова Л. Н. Государство и рынок в России в 1923–1928 годах / Л. Н. Суворова // Нэп: завершающая стадия: соотношение экономики и политики. – М. : ИРИ РАН, 1998. – С. 58–97.

569. Дегтярев Г. П. Нэп: идеологические тупики хозяйственной реформы / Г. П. Дегтярев // Нэп: приобретения и потери. – М. : Наука, 1994. – С. 126–137.

570. Метельский Н. Н. X съезд РКП(б): шаг к нэпу или защита военного коммунизма? / Н. Н. Метельский // Историческое значение нэпа: Сб. науч. трудов. – М. : Наука, 1990. – С. 57–58.

571. Богомолова Е. В. Управление советской экономикой в 20-е годы: Опыт регулирования и самоорганизации / Богомолова Е. В. – М. : Наука, 1993. – 197 с.

572. Пантин В. И. Вопросы политической модернизации в истории России. К обсуждению гипотезы / В. И. Пантин, В. В. Лапкин // Полис. – 1998. – № 2. – С. 44–45.

573. Балацкий Е. История цивилизации в контексте соотношений государственного и частного секторов экономики / Е. Балацкий, Н. Екимова // *Общество и экономика*. – 2006. – № 4. – С. 179–191.

574. Виноградов С. В. Возрождение многоукладной экономики Российской Федерации в годы нэпа 1921–1927 гг. (на материалах Поволжья): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Виноградова. – М., 1998. – 38 с.

575. Современные концепции аграрного развития С. Г. Уиткрофта и Р. У. Дэвиса. Кризис в советском сельском хозяйстве (1931–1933 гг.) // *Отечественная история*. – 1998. – № 1. – С. 94–132.

576. Мерль Штефан. Аграрный рынок и новая политика. Зарождение государственного управления сельским хозяйством в Советском Союзе. 1925–1928 гг. / Штефан Мерль. – Вена, 1981. – 530 с.

577. Рогалина Н. Л. Новая экономическая политика и крестьянство / Н. Л. Рогалина // *Нэп: приобретения и потери*. – М., 1994. – С. 138–155.

578. Рогалина Н. Л. Крестьянская экономика на исходе нэпа (Проблемы историографии и методологии) / Н. Л. Рогалина // *Нэп: завершающая стадия: соотношение экономики и политики*. – М.: ИРИ РАН, 1998. – С. 185–196.

579. Кабанов В. Крестьянские общины и кооперация России XX века / Виктор Кабанов. – М.: ИРИ РАН, 1997. – 156 с.

580. Кабанов В. В. Нэп и современность / В. В. Кабанов // *Нэп в контексте исторического развития России XX века*. – М.: ИРИ РАН, 2001. – С. 27–36.

581. Рогалина Н. Л. Реформаторство XX века и крестьянский менталитет / Н. Л. Рогалина // *Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.)*. – М.: Наука, 1996. – С. 230–231.

582. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / Оксана Іванівна Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 208 с.

583. Лазуренко В. М. Селянство України в умовах непу / Валентин Михайлович Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.

584. Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Є. Паскаленко. – Черкаси, 2006. – 20 с.

585. Марочко В. І. Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження / В. І. Марочко // *Український селянин*. Зб. наук. праць – 2006. – Вип. 10. – С. 38–47.

586. Магочій П. Р. Історія України / Павло Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007. – 638 с.

587. Зажиточное крестьянство России в исторической ретроспективе (Землевладение, землепользование, производство, менталитет). XXVII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы, доклады и сообщения. (Вологда, 12–16 сент. 2001 г.) – Вологда: ВГПУ, изд-во «Русь», 2001. – 289 с.

588. Данилов В. П. Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.) / В. П. Данилов // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Учен. зап. – 2005. – Выпуск 5. – С. 10–29.
589. Стадник О. О. Подільське село в роки непу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921–1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Стадник. – Черкаси, 2007. – 20 с.
590. Прилуцька Л. А. Боротьба з безробіттям у Харкові у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. А. Прилуцька. – Харків, 2007. – 20 с.
591. Ткаченко І. В. Приватна промисловість Москви в роки нової економічної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Ткаченко. – Харків, 2006. – 21 с.
592. Данилов В. П. К вопросу о понимании нэпа / В. П. Данилов // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 26–33.
593. Сенявский А. С. Новая экономическая политика: современные подходы и перспектива изучения / А. С. Сенявский // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 7–25.
594. Россия нэповская / под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. – М. : Новый хронограф, 2002. – 468 с.
595. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації / Олександра Андріївна Пиріг. – К. : КНТЕУ, 2001. – 274 с.
596. Гринчуцький В. І. Промислові трести України у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук.: спец. 08.00.04. «Економічна історія та історія економічної думки» / В. І. Гринчуцький. – К., 1998. – 33 с.
597. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
598. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / ред. кол. С. В. Кульчицький (від.ред.), В. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, П. С. Сохань, Є. П. Шаталіна та ін.; 2-е вид., стереотипне. – К. : Наукова думка, 1993. – 732 с.
599. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / упоряд. та авт. вступ. ст. В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця : ЛОГОС, 1997. – 536 с.
600. Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / упоряд. Андреа Граціози. – Харків : Фоліо, 2007. – 255 с.
601. Грациози Андреа Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / Андреа Грациози. – М. : РОССПЭН, 2001. – 95 с.
602. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: зб. док-ів та матеріалів / Обл. редкол. наук.-документ. серії книг “Реабілітовані історією”

(голова І. С. Гамрецький); упоряд. Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко та ін.. – Вінниця : Держ. картограф. фабрика, 2007. – 704 с.

603. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. / под ред. В. П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 1999. – Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. – 880 с.

604. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5 т. / под ред. В. П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001. – Т. 3. Конец 1930–1933. – 1008 с.

605. Как ломали нэп. Стенограммы Пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг. В 5 т. / под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М. : Международный фонд «Демократия», Материк, 2000. – Т. 5. Пленум ЦК ВКП(б) 10–17 ноября 1929 г. / отв. ред. В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк, А. Ю. Ватлин. – 703 с.

606. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933. Зб. докум. і матеріалів / упоряд. О. П. Єрмак. – Полтава : Держ. арх. Полтав. обл., 1997. – 264 с.

607. Каденюк А. С. Социально-политические отношения в аграрном секторе Украины в 20-е–30-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.01 «История СССР» / А. С. Каденюк. – К., 1991. – 18 с.

608. Малій О. В. Соціальні зміни на селі та становище селян України в 30-ті роки: проблеми, наслідки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Малій. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.

609. Романець Н. Р. Селянство і радянська влада у 1928–1933 роках: проблема взаємовідносин: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Р. Романець. – Дніпропетровськ, 1995. – 17 с.

610. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20–30-х роках ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Скотнікова. – К., 2000. – 19 с.

611. Рибак І.В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / І.В. Рибак, А.Ю. Матвеева. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 139 с.

612. Лехан Л.Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. Б. Лехан. – Харків, 2002. – 20 с.

613. Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки / В.А. Смолій (голова ред.ради), авт.кол. С. І. Білокінь, О. М. Веселова, Т. В. Вронська та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 886 с.

614. Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки): автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. М. Бахтін. – К., 2006. – 20 с.

615. Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 186–199.

616. Данилов В. П. Октябрь и аграрная политика партии / В. П. Данилов // Коммунист. – 1987. – № 16. – С. 28–38.

617. Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40-х годов в СССР // Вопросы истории. – 1988. – № 3. – С. 116–121.

618. Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 7–30.

619. Р. Девис – В. Данилов: диалог историков // История СССР. – 1990. – № 2. – С. 91–97.

620. Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община / В. П. Данилов, Л. В. Данилова // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): Материалы междунар. конф., (Москва, 14–15 июля 1994 г.). – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 22–40.

621. Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации / И. Е. Зеленин // История СССР. – 1989. – № 2. – С. 3–62.

622. Зеленин И. Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930–1932 гг.) / И. Е. Зеленин // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 31–49.

623. Зеленин И. Е. «Революция сверху»: Завершение и трагические последствия / И. Е. Зеленин // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – С. 28–42.

624. Зеленин И. Е. Коллективизация и единоличник (1933-й – первая половина 1935 г.) / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 33–55.

625. Данилов В. П. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии / В. П. Данилов, И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 2005. – № 5. – С. 97–111.

626. Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.) / Николай Алексеевич Ивницкий. – М.: Наука, 1992. – 360 с.

627. Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов) / Николай Алексеевич Ивницкий. – М. : Интерфакс, 1994. – 272 с.

628. Ивницкий Н. А. Раскулачивание в начале 30-х годов и судьба раскулаченных / Николай Алексеевич Ивницкий // Россия в XX веке. Историки мира спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 329–337.

629. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / Николай Алексеевич Ивницкий. – М. : ИРИ РАН, 2000. – 348 с.

630. Ивницкий Н. А. Сталинская «революция сверху» и крестьянство / Н. А. Ивницкий // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.).

Материалы междунар. науч. конф., (Москва, 14–15 июля 1994 г.). – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 247–260.

631. Рязанская деревня в 1929–1930 гг. Хроника головокружения. Документы и материалы / отв. ред.-сост.: Л. Виола, Т. МакДональд, С. В. Журавлев, А. Н. Мельник. – М. : РОССПЭН, 1998. – 749 с.

632. Viola Lynne Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance / Lynne Viola – N.Y. : Oxford University Press, 1996. – 56 p.

633. Безнин М. А. Аграрный строй России в 1930–1980-х годах (новый подход) / М. А. Безнин, Т. М. Димони // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 23–34.

634. Безнин М. А. Повинности российских колхозников в 1930–1960-е годы / М. А. Безнин, Т. М. Димони // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 96–111.

635. Безнин М. А. Крестьянство и власть в России в конце 1930-х – 1950-е годы / М. А. Безнин, Т. М. Димони // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.). Материалы междунар. науч. конф., (Москва, 14–15 июля 1994 г.). – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 156–168.

636. Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРСР (1928–1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Ю. Козацька. – Черкаси, 2006. – 20 с.

637. Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Гелий Иванович Шмелев. – М. : Наука, 2000. – 255 с.

638. Кабанов В. В. Школа А. В. Чаянова, или организационно-производственное направление русской экономической мысли / В. В. Кабанов // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 86–99.

639. Галас М. Л. Разгром аграрно-экономической оппозиции в начале 1930-х годов: Дело ЦК трудовой крестьянской партии (по материалам следствия) / М. Л. Галас // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 89–111.

640. Свирина М. Ю. Общественные настроения колхозного крестьянства 1933 – начало 1941 гг. (по материалам Центрального Черноземья): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. Ю. Свирина. – М., 1993. – 21 с.

641. Мигущенко О. Н. Социально-экономические и политические отношения в деревне Центрально-Черноземной области (1928–1934 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. Н. Мигущенко. – Воронеж, 1999. – 19 с.

642. Посадский А. В. Военно-политическая самоорганизация российского крестьянства в 1905–1945 годах: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. В. Посадский. – Саратов, 2004. – 35 с.

643. Савельев С. И. Социальная политика советского государства в деревне 1917 г. – начала 1930-х гг. (на материалах Нижнего Поволжья):

автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. И. Савельев. – Саратов, 2005. – 35 с.

644. Ильиных В. И. Единоличники Западной Сибири в 1930-е годы: социальные изменения, стратификации / В. И. Ильиных // Крестьяноведение. – 2006. – Вып. 5. – С. 198–232.

645. Соколов А. К. Курс советской истории. 1917–1940 / Соколов А. К. – М. : Высшая школа, 1999. – 272 с.

646. Галаганов З. П. Индустриализация и коллективизация: национальный аспект / Галаганов З. П. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2002. – 253 с.

647. Кирьянова Е. С. Коллективизация Центра России / Е. С. Кирьянова // Отечественная история. – 2006. – № 5. – С. 74–85.

648. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья / В. В. Кондрашин // Вопросы истории. – 1991. – № 6. – С. 176–181.

649. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в деревне Поволжья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. В. Кондрашин. – М., 1991. – 26 с.

650. Кондрашин В. В. Голод в крестьянском менталитете / В. В. Кондрашин // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.). Материалы междунар. науч. конф., (Москва, 14–15 июля 1994 г.) – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 115–124.

651. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне / Виктор Викторович Кондрашин. – Пенза : ПГПИ, 2003. – 398 с.

652. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне в свидетельствах очевидцев / В. В. Кондрашин // Крестьяноведение. – 2006. – Вып. 5. – С. 183–197.

653. Зима В. Ф. Голод 1932–1933 годов в письмах трудящихся России / В. Ф. Зима // Отечественная история. – 2006. – № 2. – С. 47–55.

654. Надькин Т. Д. Сплошная коллективизация и раскулачивание крестьянских хозяйств в Мордовии (осень 1929–1932 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т. Д. Надькин. – Саранск, 1996. – 21 с.

655. Надькин Т. Д. Деревня Мордовии в начале 1930-х годов: коллективизация, репрессии, голод / Тимофей Дмитриевич Надькин. – Саранск, 2004. – 78 с.

656. Надькин Т. Д. Крестьянство и власть в Мордовии в голодные 1932–1933 годы / Т. Д. Надькин // Вопросы истории. – 2006. – № 4. – С. 142–149.

657. Надькин Т. Д. Деревня Мордовии в 1932–1933 годах: хлебозаготовки, голод и репрессии / Т. Д. Надькин // Отечественная история. – 2006. – № 4. – С. 61–69.

658. Чемоданов И. В. Была ли в СССР альтернатива насильственной коллективизации? / И. В. Чемоданов // Вопросы истории. – 2006. – № 2. – С. 156–161.

659. Мерль Штефан Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? / Штефан Мерль // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 49–61.

660. Davies R. W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture. 1931–1933./ Davies R. W. – Palgrave Macmillan, 2004. – 387 p.

661. Дэвис Р. У. Советская экономика в период кризиса 1930–1933 годы / Р. У. Дэвис // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 198–210.

662. Зеленин И. Е. Был ли «колхозный неонэп» / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 105–121.

663. Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года / М. Б. Таугер // Голод 1932–1933 годов: сб. стат. / отв. ред., вступ. статья Ю. Н. Афанасьева. – М. : РГГУ, 1995. – С 13–42.

664. Ким Чан Чжин Государственная власть и кооперативное движение в России (СССР). 1905–1930: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. полит. наук.: спец. 23.00.02. «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Чан Чжин Ким – М., 1996. – 23 с.

665. Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації українського націоналізму»? / Г. Зімон // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 78–80.

666. Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? / А. Граціозі // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 120–132.

667. Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР / Р. Кушнеж // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 199–209.

668. Kuschnierz R. Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR / R. Kuschnierz // Osteuropa. – 2004. – № 12. – S. 114–121.

669. Kusnierz Robert Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego Głodu (1929–1933) /Robert Kusnierrz. – Warszawa : Grado, 2004. – 336 s.

670. Зеленин И. Е. Кульминация «Большого террора» в деревне. Зигзаги аграрной политики (1937–1938 гг.) / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 2004. – № 1. – С. 175–180.

671. Савельева С. И. Раскулачивание: как это было в Нижне-Волжском крае / Светлана Ивановна Савельева. – Саратов : Саратов. гос. с-х. акад., 1994. – 152 с.

672. Гущин Н. Я. Раскулачивание в Сибири (1928–1934 гг.): Методы, этапы, социально-экономические и демографические последствия / Николай Яковлевич Гущин. – Новосибирск : Экор, 1996. – 157 с.

673. Кирьянова Е. А. Раскулачивание крестьянства Центра России в начале 1930-х годов / Е. А. Кирьянова // Вопросы истории. – 2006. – № 6. – С. 147–152.

674. Вылцан М. А. Репрессии против крестьян. 30-е годы / М. А. Вылцан // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М. : Книжная палата, 1999. – С. 236–265.

675. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От налога до Великой Победы / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 640 с.
676. Спецпоселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931 г. / сост. С. А. Красильников, Т. Н. Осташко, Т. Ф. Павлова, П. С. Пащенко, Р. К. Суханова – Новосибирск : ВО «Наука», 1992. – 283 с.
677. Спецпоселенцы в Западной Сибири. Весна 1931 г. – начало 1933 г. / ред. В. П. Данилов и С. А. Красильников. – Новосибирск : ВО «Наука», 1993. – 303 с.
678. Спецпоселенцы – жертвы «сплошной коллективизации». Из документов «особой папки» Политбюро ЦК ВКП(б) 1930–1932 гг. / сост. Г. М. Адиебеков // Исторический архив. – 1994. – № 4. – С. 145–180.
679. Кулацкая ссылка на Урале. Документы / сост. И. Е. Плотников // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 160–170.
680. Загороднюк Н. И. Ссылка крестьян в Северо-Западную Сибирь (1929–1940 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. И. Загороднюк. – Омск, 1999. – 21 с.
681. Хунагов А. С. Депортация народов с территории Краснодарского края и Ставрополья (20-е – 50-е годы): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. С. Хунагов – М., 1998. – 24 с.
682. Шашков В. Я. Раскулачивание в СССР и судьбы спецпереселенцев 1930–1954 гг. / Шашков В.Я. – Мурманск : Мурманск. гос. пед. ин-тут, 1996. – 279 с.
683. Земсков В. Н. Заключение, спецпереселенцы, ссыльнопереселенцы и высланные. Статистико-географический аспект / В. Н. Земсков // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151–155.
684. Земсков В. Н. Судьба «кулацкой ссылки» (1930–1954 гг.) / В. Н. Земсков // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 118–147.
685. Земсков В. Н. К вопросу о масштабах репрессий в СССР / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 9. – С. 118–127.
686. Красильников С.А. Серп и молот: Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы / Сергей Александрович Красильников. – М. : РОССПЭН, 2003. – 287 с.
687. Суслов А. Б. Спецконтингент в Пермском крае в конце 20-х – начале 50-х гг. XX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Б. Суслов. – Екатеринбург, 2004. – 38 с.
688. История сталинского ГУЛАГа. Спецпереселенцы в СССР. Т. 5. Г. М. Иванова (сост.) и др. – М. : РОССПЭН, 2004. – 824 с.
689. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930–1940: В 2 кн. – Кн. 1. / отв. ред. Н. Н. Покровский. – М. : РОССПЭН, 2005. – 912 с.
690. Красильников С. А. Спецпереселенцы 1930-х гг. в новейшей отечественной историографии / С. А. Красильников // Маргиналы в

советском обществе 1930–1939-х годов: историография, источники. – Новосибирск, 2001. – С. 68–78.

691. Merl St. Sozialer Aufstieg im sowjetischen Kolchossystem der 30-er Jahre? Über das Schicksal der bäuerlichen Parteimitglieder, Dorfsowjetvorsitzenden, Posteninhaber in Kolchosen, Mechanisatoren und Stachanowute. – Berlin, 1990. – S. 49–60.

692. Merl St. Bauern unter Stalin. Die Formierung des sowjetischen Kolchossystem. 1930–1941/ Merl St. – Berlin, 1990. – 351 s.

693. Merl St. Kollektivierung und Bauernvernichtung / St. Merl // Die Umwertung der sowjetischen Geschichte / Hrsg. von D. Geyer. – Göttingen, 1991. – S. 120–128.

694. Merl St. Wie viele Opfer forderte die «Ligkidierung der Kulaken als Klasse»? Anmerkungen zu einem Buch von Robert Conguest / St. Merl // Geschichte und Gesellschaft. – 1988. – № 14. – S. 530–548.

695. Kappeler Andreas Kleine Geschichte der Ukraine / Kappeler Andreas – München : C.H. Beck. Broschiert, 1994. – 286 s.

696. Plaggenborg Stefan Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz / Stefan Plaggenborg // Osteuropa. – 2001. – № 7. – S. 763.

697. Plaggenborg Stefan Stalinismus als Gewaltgeschichte / Stefan Plaggenborg // Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. – Berlin, 1998. – S. 71–112.

698. Rudolf A. Mark Die Hungersnot in der Ukraine und anderen Regionen der UdSSR 1932 und 1933 / A. Rudolf // Osteuropa. – 2004. – № 12. – S. 5–13.

699. Jahn Egbert Der Holodomor im Vergleich. Zur Phänomenologie der Massenvernichtung / Egbert Jahn // Osteuropa. – 2004. – № 12. – S. 13–33.

700. Simon Gerhard Holodomor als Waffe. Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus / Gerhard Simon // Osteuropa. – 2004. – № 12. – S. 37–57.

701. Куновська О. Qua vadis «історіє повсякдення»? / Олександра Куновська // Історіографічні дослідження в Україні / В. А. Смолій (голова ред.); відп.ред. О. А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип.18. – 488 с.

702. Шарп Джим Історія знизу. Нові перспективи історіописання / Джим Шарп / ред. П. Берка; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 392 с.

703. Жулева М. С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929–1941 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. С. Жулева. – Курган, 2004. – 21 с.

704. Абрегова Ж. О. Повседневная жизнь сельского населения Кубани (конец XIX – первая треть XX вв.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ж. О. Абрегова. – Майкоп, 2004. – 25 с.

705. Российская повседневность и политическая культура: возможности, проблемы и пределы трансформации: сб. статей. – М. : ИСП РАН, 1996. – 144 с.

706. Поляков Ю. А. Человек в повседневности (исторические аспекты) / Ю. А. Поляков // Труды Института российской истории РАН. 1999–2000. – 2002. – Вып. 3. – С. 290–322.
707. Дровозюк С. І. Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження / С. І. Дровозюк // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 61–67.
708. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голова ред. В. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2005. – Вип. 1. – 401 с.
709. Калініченко В. В. Бюджетні обстеження 20-х років як джерело до вивчення матеріального становища міського населення України / В. В. Калініченко, П. В. Ямпольць // Вісн. Харків. ун-ту. – 1997. – № 396. – С. 139–145.
710. Калініченко В. В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісн. Харків. ун-ту. – 1997. – № 396. – С. 124–138.
711. Виговський М. Ю. Повсякденна діяльність номенклатури освітніх установ початку 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами протоколів засідань колегії Наркомосу УСРР, серпень 1931–1932 рр.) / М. Ю. Виговський // Соборна Україна: історична ретроспектива: зб. наук. стат. – Випуск 4. – Т. 1. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т, 2006. – С. 43–47.
712. Дорошко М. С. Становлення системи номенклатурних привілеїв у радянській Україні в 20-ті роки / М.С. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1998. – Вип. 4. – С. 159–170.
713. Сушко О. О. Соціально-професійний тип сільського кустаря-підприємця в Україні 1920-х рр. / О. О. Сушко // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 94–101.
714. Сушко О. О. «Непман-торгаш»: соціально-історичний тип приватного підприємця / О. О. Сушко // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 94–101.
715. Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец.07.00.01 «Історія України» / О. М. Лукашевич. – К., 2006. – 16 с.
716. Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец.07.00.05 «Етнологія». / О. О. Стасюк – К., 2007. – 20 с.
717. Удод О. А. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.) / О. А. Удод // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 8. – С. 311–321.
718. Бордюгов Г. А. Социальный паразитизм или социальные аномалии? (Из истории борьбы с алкоголизмом, нищенством, проституцией, взрослой беспризорностью в 20–30-е годы) / Г. А. Бордюгов // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 56–64.
719. Меликтян А. С. Проституция в 1920-е годы / А. С. Меликтян // Социологические исследования. – 1989. – № 3. – С. 45–54.

720. Лебина Н. Б. Теневые стороны жизни советского города в 1920–1930-х годах / Н. Б. Лебина // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 34–45.
721. Российская повседневность 1921–1941 гг.: новые подходы. Доклады, сделанные на междунар. междисциплин. конф., (СПб, 16–19 августа 1994 г.) – СПб. : Изд-во СПб УЭФ, 1995. – 156 с.
722. Лебина Н. Б. Повседневность 1920–1930-х годов: «Борьба с пережитками прошлого» / Н. Б. Лебина // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2 т. – Том 1. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – С. 23–46.
723. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Наталья Борисовна Лебина. – СПб. : Журнал «Нева», Изд.-торг. дом «Летний Сад», 1999. – 320 с.
724. Лебина Н. Б. Деталь ночного пейзажа / Н. Б. Лебина, М. В. Шкаровский // Родина. – 1994. – № 1. – С. 6–18.
725. Лебина Н. Б. Проституция в Петербурге. 40-е гг. XIX – 40-е гг. XX вв. / Н. Б. Лебина, М. В. Шкаровский. – М. : Прогресс-Академия, 1994. – 298 с.
726. Панин С. Е. Повседневная жизнь советских городов: пьянство, проституция, преступность и борьба с ними в 1920-е гг. (на материалах Пензенской губернии): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. Е. Панин. – Пенза, 2002. – 19 с.
727. Андреевский Г. В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху 1920–1930-е годы / Григорий Владимирович Андреевский. – М. : Молодая гвардия, 2003. – 573 с.
728. Андреевский Г. В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху 1930–1940-е годы / Григорий Владимирович Андреевский. – М. : Молодая гвардия, 2003. – 463 с.
729. Араловец Н. А. Городская семья в России 1897–1926 гг. Историко-демографический аспект / Араловец Н. А. – М. : ИРИ РАН, 2003. – 232 с.
730. Лебина Н.Б. «Ленька Пантелеев – сыщиков гроза...» Преступность в советском обществе 1920–1930-х годов / Н. Б. Лебина // Родина. – 1995. – № 1. – С. 23–36.
731. Никулин В. В. Социальный механизм экономической преступности в период НЭПа / В. В. Никулин // История отечества на рубеже веков: опыт, проблемы, пути решения: межрегион. науч.-практ. конф. 28 – 29 мар. 2001 г.: материалы. – Оренбург : Изд-во ОГПУ, 2001. – С. 47–56.
732. Царевская Т. В. Преступление и наказание: парадоксы 1920-х годов / Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль / Т. В. Царевская // Родина. – 2001. – № 10. – С. 34–46.
733. Валиев Г. Х. Социальные аномалии в повседневной жизнедеятельности населения Сибири в 1920 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Г. Х. Валиев. – Новосибирск, 2002. – 28 с.

734. Валиев Г. Х. Социальные аномалии в Сибири: историко-криминологический анализ (1920-е гг.) / Г. Х. Валиев, В. И. Исаев. – Новосибирск : Изд-во СГУПС, 2006. – 150 с.

735. Сморгунова М. Ф. Предупреждение беспризорности среди детей и подростков в России (20–90-е гг. XX в.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук.: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / М. Ф. Сморгунова. – Владимир, 1998. – 22 с.

736. Балахина М. В. Социально-бытовое положение женщин-работниц Западной Сибири (1921–1929 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. В. Балахина. – Новосибирск, 1997. – 21 с.

737. Рябцева И. А. Женщины Западной Сибири в 1920–1930-х гг.: демографические и социальные проблемы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. А. Рябцева. – Новосибирск, 1996. – 23 с.

738. Реутова А. Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921–1935 годах (На материалах Верхневолжья): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Д. Реутова. – Иваново, 2004. – 25 с.

739. Бриль В. И. Влияние политических, государственных и общественных организаций на решение социальных проблем молодежи Западной Сибири: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. И. Бриль. – Барнаул, 1992. – 24 с.

740. Семка Р. А. Социальная политика в России в отношении молодежи в 20-е годы: опыт, уроки: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Р. А. Семка. – М., 1995. – 22 с.

741. Маруцкий Э. С. Проблемы трудоустройства и формирования молодого пополнения рабочих кадров в 20-е годы: тенденции и противоречия (на материалах государственных, партийных, общественных организаций России): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Э. С. Маруцкий. – Саратов, 1996. – 43 с.

742. Постников Е. С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики (1921 – 1927) / Постников Е. С. – Тверь : Изд-во ТГУ, 1996. – 245 с.

743. Рожков А. Ю. Молодой человек в советской России 1920-х годов, повседневная жизнь в группах сверстников: школьники, студенты, красноармейцы : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Ю. Рожков. – Краснодар, 2003. – 25 с.

744. Селезин А. А. Молодежь и власть. Из истории молодежного движения в Центральном Черноземье 1921–1929 гг. / Селезин А. А. – Тамбов : Изд-во Тамб. ГТУ, 2002. – 220 с.

745. Гнатовская Ю. Д. Бытовые коммуны рабочей молодежи во второй половине 1920-х – начале 1930-х годов / Ю. Д. Гнатовская, М. Р. Зезина // Вест. Москов. ун-та. Серия 8. История. – 1998. – № 6. – С. 42–58.

746. Сергачев И. А. Материальное положение рабфаковцев ЦЧО в годы нэпа / И. А. Сергачев // Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук. – 1996. – Вып. 6. – С. 37–39.

747. Прилуцький В. Опір молоді політиці правлячого режиму в УСРР в період утвердження тоталітарного ладу (1928–1936 рр.) / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2001. – Вип. 5 – С. 152–184.

748. Иванов Ю. М. Положение рабочих России в 20-х – начале 30-х годов / Ю. М. Иванов // Вопросы истории. – 1998. – № 5. – С. 28–42.

749. Борисова Л. В. Трудовые отношения в советской России (1918–1924 гг.) / Лариса Владимировна Борисова. – М.: Собрание, 2006. – 288 с.

750. Соколов О. К. Драма советского рабочего класса и перспективы рабочей истории в современной России / О. К. Соколов // Социальная история. Ежегодник. 2004. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 5–23.

751. Тяжельникова В. С. Повседневная жизнь московских рабочих в начале 1920-х годов / В. С. Тяжельников // Россия в XX веке: люди, идеи, власть / отв. ред. А. К. Соколов, В. М. Козьменко. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 194–219.

752. Ткаченко В. Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / Віктор Григорович Ткаченко // Наук. праці. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – 2004 – Вип. ХУІІІ. – С. 197–204.

753. Ткаченко В. Г. Питання медичного обслуговування робітників у документах державних органів управління України в 20–30-ті роки ХХ століття / Віктор Григорович Ткаченко // Культурологічний вісник : наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпрянщини – 2005. – Вип. 14. – С.43–48.

754. Коляструк О. А. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-ті рр. ХХ ст. / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 11. – С.86–101.

755. Лях С. Р. Сповідь сільського інтелігента минулого століття: Д. З. Лях. Спогади про життя моє / Сергій Романович Лях // Наук. праці іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – 2004 – Вип. ХУІІ. – С. 181–221.

756. Лях С. Р. «Жаркое» на п'яту річницю Жовтневої революції: деталі воєнно-політичного побуту на Запоріжжі у 1922 році / Сергій Романович Лях // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – 2006 – Вип. ХХ. – С. 178–183.

757. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / Олександр Олександрович Сушко. – К.: Нац. пед. ун-тет ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 95 с.

758. Шалугина И. Б. Социальное обеспечение в РСФСР в 20-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени. канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. Б. Шалугина. – М., 1990. – 21 с.

759. Шарпаций В. Г. Формування системи соціального забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.) організаційна структура та функції / Віктор Григорович Шарпаций. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 80 с.

760. Шарпаций В. Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 1930-х років. Історичний аспект / Віктор Григорович Шарпаций. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 88 с.

761. Свистович С. М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. ХХ ст.): Монографія / Степан Михайлович Свистович. – К. : Варта, 2007. – 568 с.

762. Цагадаев Ц. Д. Политика советского государства в решении проблем безработицы в 20-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ц. Д. Цагадаев. – М., 1993. – 23 с.

763. Кузнецова Л. О. Социальная политика в отношении рабочих и служащих в годы нэпа: (По материалам республики Татарстан): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л. О. Кузнецова. – М., 1996. – 23 с.

764. Фомина М. И. Социальная политика государственных и общественно-политических органов в 20-е годы (На материалах центрального региона России): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: 07.00.02 «Отечественная история» / М. И. Фомина. – М., 1994. – 24 с.

765. Социальная политика России: сб. документов. – М. : Республика, 1992. – 239 с.

766. Тарасюк А. Я. Социальная политика Советского государства и жизнь женщины. 1918–1929 гг. (На материалах Зауралья): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Я. Тарасюк. – Тюмень, 2004. – 24 с.

767. Осокина Е. А. Предпринимательство и рынок в повседневной жизни первых пятилеток. На примерах рынка потребительских товаров / Е. А. Осокина // Социальная история. Ежегодник 1998/99. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 339–368.

768. Смирнов А. С. За зеркальной дверью торгсина / А. С. Смирнов // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.

769. Журавлев С. В. «Маленькие люди» и «большая история»: Иностранцы московского Электростанов в советском обществе в 1920–1930-х гг. Монография / Сергей Владимирович Журавлев. – М. : РГГУ, 2000. – 289 с.

770. Журавлев С. В. Иностранцы в Советской России в 1920-е – 1930-е гг.: источники и методы социально-исторического исследования: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Журавлев. – М., 2000. – 39 с.

771. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Шейла Фицпатрик; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2001. – 396 с.

772. Даниленко В. М. Українізація: Здобутки і втрати (20–30-ті роки) / В. М. Даниленко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1992. – Вип. 2. – С. 79–91.
773. Даниленко В. М. До витоків політики «українізації» / В. М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1993. – Вип. 1. – С. 53–67.
774. Даниленко В. М. Згорання «українізації» й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 30-ті роки / Віктор Михайлович Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1996. – Вип. 2. – С. 96–116.
775. Даниленко В. М. Посилення адміністративних начал в організації культурного життя в Україні в 20–30-ті роки та його наслідки / В. М. Даниленко // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства: навчальний посібник / за ред. Ю. М. Алексеєва. – К. : Вища школа, 1993. – С. 45–69.
776. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки / Я. Р. Дашкевич // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55–64.
777. Лозицький В. С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46–56.
778. Жулинський М. Г. Микола Хвильовий / Микола Григорович Жулинський. – К.: Дніпро, 1991. – 31 с.
779. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.
780. Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-ті рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Відп. ред. В. Даниленко – К. : Ін-тут іст. України НАНУ, 2003. – 218 с.
781. «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / за ред. В. А. Смолія. – К.: Ін-тут іст. України НАНУ, 2003. – 392 с.
782. Субтельний О. Україна Історія. / Орест Субтельний ; 3-те вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 558 с.
783. Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі у 20-х – 30-х рр.: загальні тенденції та регіональні особливості: автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Й. Жезицький. – К., 1997. – 22 с.
784. Кукса Н. Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Г. Кукса. – Черкаси, 2005. – 20 с.
785. Стремецька В. О. Політика українізації на Півдні України у 20–30-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Стремецька. – Донецьк, 2001. – 19 с.
786. Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський / Руслан Якович Пиріг. – К. : Атлан ЮЕМСІ, 2007. – 64 с.

787. Кузьменко М. М. Модернізація системи освіти в УСРР 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 66–80.

788. Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму / Валерій Федорович Солдатенко. – К. : Світогляд, 2006. – 415 с.

789. Рабенчук О. П. Робітничо-селянська інспекція і культурне життя в радянській Україні (1920–1934 рр.) / Олег Петрович Рабенчук. – К. : ІУ НАНУ, 2006. – 248 с.

790. Мейс Д. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія / Д. Мейс, М. Панчук – К. : Ін-т нац. відносин і політології НАНУ, 1997. – 128 с.

791. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938) / Геннадій Єфіменко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 224 с.

792. Блинда Л. В. Украинизация и ее роль в общественно-политической жизни украинского народа в 20-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Блинда. – К., 1992. – 25 с.

793. Бондар О. М. Українізація та національні формування у військах УВО у 1922–1935 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Бондар. – Одеса, 1997. – 22 с.

794. Васильчук Г. М. Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (20-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 «Історія України» / Г. М. Васильчук. – К., 1994. – 23 с.

795. Верменич Я. В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я. В. Верменич. – К., 1993. – 24 с.

796. Колісник К. Е. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923–1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / К. Е. Колісник– Харків, 2001. – 23 с.

797. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Коляструк. – К., 2003. – 20 с.

798. Українське національне відродження 1920-х рр.: спроба переосмислення радянською історіографією середини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. // Зб. наук. пр. ХДПУ ім. Г. Сковороди. Серія: Історія та географія. – Х. : Основа, 1999. – Вип. 3. – С. 3–11.

799. Фельбаба М. М. Історія проекту «Української Радянської Енциклопедії» у контексті політики «українізації» (1927–1934 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Фельбаба. – К., 2001. – 18 с.

800. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 / упоряд.: О. І. Путро (голов. упоряд.) та ін. . – К. : Рада, 1997. – 606 с.
801. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: за матеріалами роботи політконтролю НК – ДПУ у 20-ті рр. / В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 18–28.
802. Масненко В. В. Етнонаціональні наслідки політики українізації 1920-х років / В. В. Масненко // Наук. зап. Ін-ту політолог. і етнонаціональних досліджень. – 2000. – Вип. 12. – С. 274–284.
803. Масненко В. В. Українізація системи вищої освіти 1920-х років: як важливий чинник розвитку національної свідомості / В. В. Масненко // Вісн. Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – 2004. – № 4. – С. 20–28.
804. Масненко В. В. Українські наукові видання як комунікативний чинник становлення національної свідомості у добу українізації / В. В. Масненко // Вісн. Черкас. ун-ту. Серія: іст. наук. – 2000. – Вип. 21. – С. 17–24.
805. Криворучко О. І. Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР в 20-х роках (Історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України»/ О. І. Криворучко. – Запоріжжя, 1994. – 23 с.
806. Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / Mace J. E. – Cambridge, Mass. : Harvard Ukr. Resarch Inst., 1983. – 334 p.
807. Мейс Д. Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника / Д. Мейс, В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 74–86.
808. Мейс Д. Геноцид в Україні – «доведено...» / Д. Мейс // День. – 2003. – 22 лист. (№ 212). – С. 4–5.
809. День і вічність Джеймса Мейса / упоряд.: М. Зам'ятіна, Н. Тисячна; ред Л. Івшина . – К. : Вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – 448 с.
810. Национальные элиты как социокультурный феномен советской государственности (октябрь 1917–1923 г.). Документы и материалы / сост. Т. Ю. Красовицкая – М. : ИРИ РАН, 2007. – 448 с.
811. Красовицкая Т. Ю. Власть и культура. Исторический опыт организации государственного руководства национально-культурным строительством в РСФСР. 1917–1928 / Тамара Юсовна Красовицкая. – М. : ИРИ РАН, 1995. – 318 с.
812. Дровозюк С. І. Культурно-духовні процеси в українському селі у 20–30-х рр. ХХ ст.: огляд історіографічних джерел / С. І. Дровозюк // Наук. запис. Вінниць. держ. педагог. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. – 2005. – Вип. ІХ. – С. 374–380.
813. Матвеева Г. Ф. Российско-украинский конфликт в планах польской дипломатии и военных кругов в межвоенный период: Россия – Украина: история взаимоотношений / Матвеева Г. Ф. – М. : Новый хронограф, 1997. – С. 239–242.

814. Чешко С. В. Распад Советского Союза / Чешко С. В.: 2-е изд. – М. : РОССПЭН, 2000. – 283 с.
815. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина / Костырченко Г. В. – М. : РОССПЭН, 2001. – 311 с.
816. Никитин Д. Н. Журнал «Революция и национальности». Теория и практика национального строительства в СССР (1930–1937 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Д. Н. Никитин. – М., 1997. – 19 с.
817. Семанов С. Н. Махно. Подлинная история / Семанов С. Н. – М. : АСТПРЕСС, 2001. – 320 с.
818. Шубин А. В. Анархистский социальный опыт (Украина и Испания 1917–1939 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. В. Шубин. – М., 1999. – 35 с.
819. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К. : Основи, 1994. – 167 с.
820. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Леонід Михайлович Новохатько. – К. : Стило, 1998. – 320 с.
821. Новохатько Л. М. Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (спроба історико-теоретичного переосмислення) / Леонід Михайлович Новохатько. – К. : Науковий світ, 1997. – 110 с.
822. Кононенко К. С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1969 / Костянтин Семенович Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 615 с.
823. Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923–1939. / Martin T. – Ithaca : Cornell University Press, 2001. – 496 p.
824. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and Making of the Soviet Union. / Hirsch F. – Ithaca : Cornell University Press, 2005. – 367 p.
825. Brandenberger D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity. 1931–1956. / Brandenberger D. – Cambridge-Mass. : Harvard University Press, 2002. – 378 p.
826. Rittersporn Gabor Stalinist simplifications and Soviet complications: Social tensions and political conflicts in the USSR 1933–1953. / Rittersporn G. – Churets : Harwood acad. pull. Cup., 1991. – 334 p.
827. Liber G. O. Soviet Nationality Policy, Urban Growth and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934. / Liber G. O. – New York : Cambridge, 1992. – 240 p.
828. Любченко А. Його таємниця: зокрема, про вину 1933 р. у житті М. Хвильового / А. Любченко // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 59–60. – С. 44–52.
829. Забужко О. Дві культури / Оксана Забужко. – К. : Тов-во «Знання», 1990. – 48 с.
830. Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому / В. Коваль // Дніпро. – 1989. – № 9. – С. 81–93.

831. Мельник В. Початок трагедії Миколи Хвильового / В. Мельник // Київ. – 1990. – № 1. – С. 41–47.
832. Ищенко Е. В. А. Я. Шумский и проведение политики украинизации в 1924–1927 годах: (по материалам современной публицистики) / Е. В. Ищенко // Сб. науч. трудов ДГУ. – 1991. – Вип. 9– С. 138–146.
833. Мейс Д. Соціалістичні моделі української державності / Д. Мейс // Політична думка. – 1996. – № 6. – С. 34–42.
834. Новохатько Л. М. Волобуєв і «волобуєвщина» (загадкова історія походження українського «сепаратизму») / Новохатько Л. М. – К. : Наукова думка, 1997. – 82 с.
835. Потапенко Я. О. Зарубіжна історіографія українського націонал-комунізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Я. О. Потапенко. – К., 2000. – 20 с.
836. Роговий В. М. Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Роговий. – К., 2001. – 16 с.
837. Етноси України. 1917–1941 рр.: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / уклад. Н. А. Дехтярова, Є. Г. Кузнецова, Н. П. Македон. – К. : Дніпро, 1997. – 134 с.
838. Болгари в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917–1941 рр. / уклад. Н. А. Дехтярова, Є. Г. Кузнецова, Н. П. Македон, В. В. Журавльова. – К. : Дніпро, 2000. – 147 с.
839. Євреї в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917–1941. У 2 ч. / уклад. Н. А. Дехтярова, Є. Г. Кузнецова, Н. П. Македон, В. В. Журавльова. Ч. 1. – К. : Дніпро, 1999. – 180 с.
840. Кримські татари в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917–1941. / уклад.: Н. А. Дехтярова, Є. Г. Кузнецова, Н. П. Македон. – К. : Дніпро, 1999. – 128 с.
841. Німці в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917–1941. / уклад.: Н. А. Дехтярова, Є. Г. Кузнецова, Н. П. Македон. – К. : Дніпро, 1998. – 180 с.
842. Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. А. Балуба. – К., 1994. – 24 с.
843. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Я. Калакура. – К., 1995. – 23 с.
844. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. Л. Місінкевич. – К., 2000. – 19 с.
845. Нестеренко В. А. Національні відносини на Поділлі в 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.:

спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Нестеренко. – Чернівці, 1998. – 16 с.

846. Дерев'яно І. П. Українсько-польські відносини 1918–1921 рр.: політичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. П. Дерев'яно – К., 2004. – 18 с.

847. Журавський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. І. Журавський. – Чернівці, 2006. – 19 с.

848. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. / Таїсія Іванівна Єременко. – К. Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 74 с.

849. Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.) / Лариса Дмитрівна Якубова. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 455 с.

850. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Богдан Володимирович Чирко. – К. : Асоціація «Україна», 1995. – 215 с.

851. Костюшко І. І. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / Костюшко И. И. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2001. – 222 с.

852. Орлянський В. С. Євреї в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття: соціально-політичний аспект / Володимир Семенович Орлянський. – Запоріжжя : ЗДГУ, 2000. – 252 с.

853. Орлянський В. С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920–1930-ті рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Орлянський. – Дніпропетровськ, 2002. – 42 с.

854. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Я. Найман. – К., 1993. – 17 с.

855. Гура В. К. Сионистские партии на Украине: Истоки, эволюция, деятельность (1897–1934): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.01 «История СССР» / В. К. Гура. – К., 1991. – 40 с.

856. Гусєв В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Гусєв. – К., 1999. – 36 с.

857. Доценко В. О. Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Доценко. – К., 2000. – 20 с.

858. Козерод О. В. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие: 1919–1929 гг. / Козерод О. В. – Харьков : Изд-во «Еврейский мир», 1998. – 154 с.

859. Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.: Зб. наук. праць: матеріали конф., (Київ, 28–30 серп. 2001 р.) – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ, 2002. – 400 с.
860. Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конф. (Київ, 8–9 груд. 1994 р.) – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ, 1995. – 232 с.
861. Правда історії: Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925): Зб. документів і матеріалів / уклад. М. О. Рибаків. – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ, 1995. – 168 с.
862. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. / В. Ю. Васильев (общ.ред.) и др. – Винница : Глобус-пресс, 2003. – Вып. 1. – 381 с.
863. Еврейское население на Николаевщине: сб. документов и материалов. Т. 1. – Николаев : Атолл, 2004. – 198 с.; Т. 2. – Николаев: Атолл, 2004. – 160 с.
864. Орлянский В. История евреев Запорожья. Кн. четвертая. Новозлатопольский еврейский национальный район (1929–1939 гг.) / Владимир Орлянский. – Запорожье : Просвіта, 1999. – 33 с.
865. Орлянский В. Соціально-економічний розвиток єврейського населення Півдня України в 20-ті роки // Південна Україна ХХ ст. Записки наук.-досл. лабораторії півдня України. Запоріж. держ. ун-т. – 1998. – Вип. 1 (4). – С. 198–204.
866. Орлянский В. Роль Укркомзета в проведенні переселення євреїв на землю в 20-ті роки // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – 2000. – Вип. XII – С. 92–103.
867. Орлянский В. Из истории евреев Украины. Сборник статей / В. Орлянский. – Запорожье : Запорожский государственный университет, 2002. – 238 с.
868. Шишкин В. А. «Еврейский вопрос» в послереволюционной России / В. А. Шишкин // Проблема социально-экономической и политической истории России XIX–XX века. – СПб. : «Алетейя», 1999. – С. 521–562.
869. Hillig G. «Vojo Nova» auf der Krim – eine vergessende landwirtschaftliche Kommune (Kibbutz) / Götz Hillig. – Marburg, 2005. – 188 s.
870. Орлянский В. С. Єврейська видавнича діяльність в Україні в 1920–1930-ті роки / Владимир Семенович Орлянский // Бористен. – 2000. – № 10. – С. 13–14.
871. Орлянский В. С. Культурне життя євреїв Олександрівська (Запоріжжя) 1917–1929 рр. / В. С. Орлянский // Бористен. – 2006. – № 5. – С. 7–8.
872. Немцы Херсонщины: Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919–1930) / А. В. Карпова и др. (сост.); О. В. Айсфельд (науч. ред.). – Люнебург–Геттинген : Астропринт, 2002. – 167 с.
873. Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921–1927): зб. документів і матеріалів / упоряд. В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України, 2006. – 339 с.

874. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні у 20-х – на початку 30-х рр. : огляд документів ЦДАЖР УСРР / Б. В. Чирко // Архіви України. – 1990. – № 1. – С. 28–33.

875. Осташева Н. В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. «Історія України» / Н. В. Осташева. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.

876. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Г. Суліменко. – К., 2002. – 20 с.

876. Васильчук В. М. Німці України: суспільний та національний аспект ХХ – початок ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Васильчук. – Донецьк, 2006. – 39 с.

877. Дель О. А. Немецкие эмигранты в СССР в 1930-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. А. Дель. – М., 1995. – 22 с.

878. Мозговая О. С. Этнические немцы СССР как фактор советско-германских отношений (1918–1941 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. С. Мозговая – Саратов, 2004. – 24 с.

879. Беліков О. В. Вивчення циган України у дореволюційній та радянській вітчизняній історіографії / О. В. Беліков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 71–78.

880. Экономическое положение украинских цыган в 1917–1930 гг. // Материалы регионал. науч. практ. конф., 3–4 трав. 1998 р. – Донецк : ДонГУ, 1998. – С. 34–35.

881. Боечко В. Молдавани в Україні / В. Боечко // Віче. – 1993. – № 3. – С. 100–105.

882. Греки Харківщини: зб. іст.-біограф. ст. / О. А. Узбек (ред.). – Х. : «Майдан», 2003. – 228 с.

883. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительная деятельность (XVII–XX вв.) / Наталья Алексеевна Терентьева. – К. : «Аквилон-Пресс», 1999. – 352 с.

884. Наседкіна Л. Д. Соціально-політичне, економічне й культурне життя грецького населення України 20-ті – початок 30-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. Д. Наседкіна. – К., 1993. – 17 с.

885. Архипов В. І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук.: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / В. І. Архипов. – К., 1994. – 19 с.

886. Обидьонова О. В. Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Обидьонова. – Донецьк, 2000. – 19 с.

887. Дізанова А. В. Розвиток національних культур в Україні у 20-х рр. (на матеріалах південного регіону): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Дізанова. – Одеса, 1992. – 20 с.

888. Мартинчук І. І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншостей Донеччини (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Мартинчук. – Донецьк, 1998. – 16 с.

889. Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Г. Малярчук. – Донецьк, 2006. – 20 с.

890. Мазур В. М. Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Мазур. – Харків, 2000. – 20 с.

891. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні / Олександр Войналович. – К.–Полтава : Рідний край, 1992. – 149 с.

892. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Б. Бистрицька. – Х., 1998. – 19 с.

893. Очеретенко С. І. Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. І. Очеретенко. – К., 2003. – 20 с.

894. Антипова О. Репресії проти поляків в УСРР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 13. – С. 69–77.

895. Бугай Н. Ф. «Обязать НКВД СССР... выселить греков» (о депортации греков в 1930–1950-годы) / Н. Ф. Бугай, А. Н. Коцонис. – М. : ИНСАН, 1999. – 358 с.

896. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Николай Федорович Бугай. – М. : Наука, 2006. – 271 с.

897. Сталинские депортации. 1928–1953. Россия. ХХ век. Документы. – М. : МФ «Демократия», Изд-во «Материк», 2005. – 904 с.

898. Хованцев Д. В. Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921–1941 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д. В. Хованцев. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

899. Крим в історичних реаліях України: матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УСРР». – К. : ПУ НАНУ, 2004. – 404 с.

900. Пащенко В. М. Формування та діяльність органів влади й управління в Криму (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Пащенко. – Х., 2005. – 20 с.

901. Горюнова Є. О. Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР 1920-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. О. Горюнова. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
902. Семенов В. О. Здійснення національної політики в Криму в 1921–1925 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Семенов. – Дніпропетровськ, 1993. – 18 с.
903. Водарский Я. Е. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков (численность, размещение, этнический состав) / Я. Е. Водарский, О. И. Елисеєва, В. М. Кабузан. – М. : Наука, 2003. – 157 с.
904. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис / Ігор Винниченко. – Житомир : ЖДПІ, 1992. – 164 с.
905. Білий Д. Д. Національно-культурний розвиток українського населення Кубані: 1921–1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д. Д. Білий. – Донецьк, 1994. – 22 с.
906. Мазука П. І. Формування української меншини в Казахстані (80 рр. XIX ст. – початок 30-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / П. І. Мазука. – К., 1996. – 25 с.
907. Рафальський О. Поняття «національна «меншина» в етнографічному дослідженні / О. Рафальський // Наук. зап. ІПіЕНД. – 1999. – Вип. 8. – С. 176–183.
908. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис / Олег Олексійович Рафальський. – К. : Полнос, 2000. – 446 с.
909. Панчук М. І. Етнополітична модель розвитку держави (Про концептуальні підходи до її розробки) / М. І. Панчук // Відродження. – 1993. – № 5–6. – С. 4–6.
910. Шкляр Л. Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук.: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Л. Є. Шкляр. – К., 1996. – 28 с.
911. Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук.: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / М. Т. Степико – К., 1998. – 35 с.
912. Калинина К. В. Национальные отношения в СССР: история и современность: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.01 «История СССР» / К. В. Калинина. – М., 1991. – 38 с.
913. Бойко Ю. П. Дефиниция «нация»: интерпретации и функции / Ю. П. Бойко // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 2. – С. 131–138.

914. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. С. Брехунець. – К., 2006. – 20 с.

915. Мірошниченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. І. Мірошниченко. – К., 1993. – 16 с.

916. Осмолівська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Ю. Осмолівська. – Донецьк, 2004. – 20 с.

917. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Липинський – Харків, 2001. – 39 с.

918. Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Лаврут. – Донецьк, 2004. – 19 с.

919. Шепель Л. Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів (20-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. Ф. Шепель. – К., 1996. – 26 с.

920. Тороповська Т. М. Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850–1936): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Тороповська. – К., 2004. – 17 с.

921. Тельвак В. П. Михайло Грушевський – дослідник української історіографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. П. Тельвак. – К., 2004. – 19 с.

922. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Юркова. – К., 1998. – 21 с.

923. Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України / Олександр Андрійович Удод. – К.: Генеза, 1998. – 176 с.

924. Верба І. В. Н.Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884–1973): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. В. Верба. – К., 1994. – 16 с.

925. Верба І. В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні / Ігор Володимирович Верба. – К.: Либідь, 1999. – 380 с.

926. Добровольська В. А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Добровольська. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.

927. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Вірченко. – К., 2006. – 20 с.

928. Самойленко Г. Д. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII – XX ст. Нариси культури. Частина 3. / Г. Д. Самойленко, О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко – Ніжин : НДПШ, 1996. – 226 с.

929. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова: 1834–2004: Історія. Сьогодення. Перспективи / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін. – К. : Навч.книга, 2005. – 255 с.

930. Тартычка В. В. Развитие начального и среднего образования в Украине (1928–1941 гг.). Общественно-политический аспект: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Тартычка. – К., 1992. – 22 с.

931. Щупак І. Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УСРР (кінець 20-х – 30-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Я. Щупак. – Запоріжжя, 1995. – 25 с.

932. Лисенко М. С. Становлення середньої спеціальної освіти в Україні (1922–1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. С. Лисенко. – Харків, 2000. – 19 с.

933. Кондратюк Г. М. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20–30-х роках ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. М. Кондратюк. – К., 2005. – 19 с.

934. Прохорчик М. В. Народна освіта у Криму в 1921–1929 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Прохорчик. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.

935. Паращевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Паращевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 17 с.

936. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Л. Борисов. – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.

937. Базиль Л. О. Становлення і розвиток шкільної літературної освіти в Україні у 1918–1938 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук.: спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання (українська література)» / Л. О. Базиль. – К., 2004. – 20 с.

938. Дояр Л. В. Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921–1925 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Дояр. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.

939. Бондар О. В. Становлення та розвиток системи дошкільного виховання в УСРР (1919–1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Бондар. – Харків, 2006. – 20 с.

940. Антонюк Т. Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Д. Антонюк. – К., 2005. – 18 с.

941. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / Кліцаков І. О. – Донецьк : Юго-Восток, 1997. – 310 с.

942. Соболев П. І. Українізація освіти півдня України: 1920–30-ті роки / П. І. Соболев // Історія України. – 2000. – № 8. – С. 4–8.

943. Стремечька В. О. Діяльність освітніх закладів півдня України по впровадженню української мови у 20–30-х рр. ХХ ст. / В. О. Стремечька // Наук. пр. Іст. наук. / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія. Т. 5. – Миколаїв : Логос, 2000. – С. 88–93.

944. Красовицкая Т. Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х гг. / Тамара Юсовна Красовицкая. – М. : ИРИ РАН, 1998. – 414 с.

945. Национальное образование в России: концепции, взгляды, мнения. 1905–1938 гг. Сборник документов / редкол.: А. Ф. Киселев, М. Н. Кузьмин. – М. : Время, 2002. – Ч. 2. 1917–1938. – 312 с.

946. Национальный вопрос на перекрестке мнений: документы и материалы 20-х годов. – М. : Наука, 1992. – 268 с.

947. Тайны национальной политики ЦК РКП(б): стенографический отчет IV-го совещания ЦК РКП(б) с ответственными работниками республик и областей в г. Москве 9–12 июня 1923 г. – М. : НПО ИНСАН, 1995 – 292 с.

948. Русская школа за рубежом: сборник документов из истории опыта 20-х гг. – М. : Изд-во ИНПО, 1995. – 195 с.

949. Стрекопытов С. П. Организация управления наукой СССР в условиях складывания тоталитарного режима (20–30-х гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / С. П. Стрекопытов. – М., 1992. – 38 с.

950. Соловей Ю. Д. Историческая эволюция государственной политики в отношении гуманитарных наук в России (XIX – начало ХХІ вв.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / Ю. Д. Соловей. – М., 2005. – 39 с.

951. Берлявский Л. Г. Власть и отечественная наука: формирование государственной политики (1917–1941 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: 07.00.10 «История науки и техники» / Л. Г. Берлявский. – Ростов-на-Дону, 2005. – 38 с.

952. Калистратова Т. И. Историческая наука в российских университетах (1917–1931 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.10 «История науки и техники» / Т. И. Калистратова. – М., 1993. – 39 с.

953. Брачев В. С. «Дело историков» 1929–1931 гг / Брачев В. С. – СПб : Нестор, 1997. – 113 с.

954. Plaggenborg St.: Manfred Hildermeier Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. – München : Verlag. C.H. Beck, 1998. – 1206 s. / St. Plaggenborg // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1999. – Heft 3. – Band 47. – Stuttgart : Verlag Frans Heiner. – S. 434–436.

955. Хиллиг Гетц Макаренко и сталинизм. Размышления и комментарии к дискуссионной теме / Гетц Хиллиг // *Opuscula Makarenkiana*. – Nr. 16. – 1995. – 89 с.

956. Хиллиг Гетц Прометей Макаренко и «Главбоги» педолимпа: Соколянський, Залужний, Попов / Гетц Хиллиг // *Opuscula Makarenkiana*. – Nr. 19. – 1997. – 154 с.

957. Хиллиг Гетц Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935–1937 гг.) / Гетц Хиллиг // *Opuscula Makarenkiana*. – Nr. 22. – 2000. – 200 с.

958. Hillig G. Verblaste Gesichter, vergessene Menschen... 28 Portats von «Freunden» und «Feinder» A.S. Makarenkos / Götz Hillig. – Bremen: Edition Temmer, 1999. – 295 s.

959. Хиллиг Г. Метаморфозы Г. Г. Ващенко. Дополнительные штрихи к портрету украинского ученого, которому не удалось выйти из тени А. С. Макаренко / Г. Хиллиг, Н. Окса // *Opuscula Makarenkiana*. – Nr. 23. – 2000. – 68 с.

960. Weitz S. Geschichte der Jugendverwahr Losung in der Sowjetunion. Zweite erw. Auflage in zwei Bänden / S. Weitz – Marburg : a. ol. Lohn transdata publications, 1990. – 386 s.

961. Müller E. Partei, Staat und Sowjetgesellschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte politischer Macht. Dokumente. 1917–1941. / Müller E., Schröder H. – Tübingen, 1993. – 547 s.

962. Мірошніченко І. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки / І. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко // *Український історичний журнал*. – 1983. – № 10. – С. 52–63.

963. Тарапон О. А. Національне відродження і українізація: внесок творчої інтелігенції з 1917–1920-х роках / О. А. Тарапон // *Питання історії України*. Зб. наук. ст. – 1998. – Т. 2. – С. 81–88.

964. Верлан О.О. Національна інтелігенція на зламі ідеологічних епох: українізація і сьогодення / О. О. Верлан, В. А. Малюська // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Серія: історія: Зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 8. – С. 27–32.

965. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: Соціальний портрет та історична доля / Георгій Володимирович Касьянов. – К. : Глобус; Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Альберт. у-ту, 1992. – 176 с.

966. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет / Георгій Володимирович Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.

967. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / Віталій Масненко. – К., Черкаси : Брама–ІСЦЕП, 2000. – 284 с.

968. Потульницький В. А. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політологічній науці (1918–1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Потульницький. – К., 1992. – 36 с.

969. Касьянов Г. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-методол. сем. (Київ, 17 черв. 2004 р.). – К.: Ін-тут. іст. України НАНУ, 2005. – С. 36–49.

970. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей / Юрій Лавріненко. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2001. – 794 с.

971. Репресії 20–30–40-х і початку 50-х років на Україні. Наук.-допоміж. бібліограф. покаж. / упоряд. Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1992. – 186 с.

972. Гнітько С. П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. П. Гнітько. – К., 1996. – 17 с.

973. Коцур В. П. Згортання національного відродження на Україні в кінці 20-х – на початку 30-х років: трагічна доля інтелігенції / В. П. Коцур // Наук. зап. з укр. іст. – Київ; Переяслав-Хмельницький, 1996. – Вип. III. – С. 23–32.

974. Ващенко І. М. Національне відродження 20-х років в Україні в історичній літературі кінця 50-х – середини 80-х рр. / І. М. Ващенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць молод. вч.. – Х. : НМЦ «СД», 1998. – С. 35–39.

975. Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Тарапон. – К., 1999. – 20 с.

976. Шипович М. А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. А. Шипович. – Донецьк, 2000. – 20 с.

977. Турчина Л. В. М. Хвильовий в громадському житті України (20-ті – початок 1930-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Турчина – Запоріжжя, 1999. – 19 с.

978. Бачинський Д. В. Українізація Української СРР в українських процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д. В. Бачинський. – Чернівці, 2004. – 20 с.

979. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Кузьменко. – Х., 2005. – 35 с.

980. Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / Сергій Григорович Водотика. – К.; Херсон : Ін-тут. укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1998. – 140 с.

981. Верба І. В. Кость Штепа / І. В. Верба // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 97–112; № 4. – С. 99–113.

982. Невінчана І. О. Освітня діяльність української інтелігенції в контексті загальноєвропейських процесів націотворення у 1921–1934 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. О. Невінчана. – К., 2006. – 19 с.

983. В тисках идеологии: Антология литературно-политических документов. 1917–1927 гг. – М. : Книжная палата, 1992. – 511 с.

984. Интеллигенция, власть, народ. Русские источники современной социальной философии. – М. : Наука, 1993. – 334 с.

985. Власть и интеллигенция в сибирской провинции: У истоков советской модернизации, 1926–1932 гг.: сб. документов. – Новосибирск : Госархив Новосиб. обл., 1999. – 358 с.

986. Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б) – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. / редсовет А. Н. Яковлев (пред.) и др.; сост. А. Артизов, О. Наумов. – М. : Демократия, 1999. – 869 с.

987. Турицын И. В. Периодическая печать в системе кадровой политики РКП(б) (1921–1925 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. В. Турицын. – М., 1992. – 16 с.

988. Соколова Ф. Х. Интеллигенция Европейского Севера России: формирование, динамика взаимоотношений с властью (1917–1930-е годы): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ф. К. Соколова. – Архангельск, 2005. – 48 с.

989. Соколова Ф. Х. Интеллигенция Европейского Севера России в 1917–1941 годах. Монография. / Флера Харисовна Соколова. – Архангельск : Поморский ун-т, 2003. – 388 с.

990. Волгушева А. О. Культурная политика советской власти и художественная интеллигенция (1917–1932 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. О. Волгушева. – Саратов, 2004. – 24 с.

991. Глухова Т. В. Творческая интеллигенция и власть в период 1920–1930-х годов в Среднем Поволжье: автореф. дис. на соискание учен. степени

канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т. В. Глухова. – Самара, 2005. – 20 с.

992. Рыженко В. Г. Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е годы: вопросы теории, истории, историографии, методов исследования: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: 07.00.02 «Отечественная история» / В. Г. Рыженко. – Екатеринбург, 2004. – 42 с.

993. Гракина Э. И. Ученые и власть / Э. И. Гракина // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М. : Книжная палата, 1999. – С. 46–57.

994. Куликова Г. Б. Власть и интеллигенция в 20–30-е гг. / Г. Б. Куликова, Л. В. Ярушина // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М. : Книжная палата, 1999. – С. 90–122.

995. Алексеева Г. Д. Власть – интеллигенция – идеология в России / Г. Д. Алексеева // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). – М. : Книжная палата, 1999. – С. 72–90.

996. Казанин И. Е. Забытое будущее: советская власть и российская интеллигенция в первое послеоктябрьское десятилетие / Казанин И. Е. – Волгоград : ВолГУ, 2001. – 264 с.

997. Ширинец А. А. Вне власти и народа. Политическая культура и интеллигенция России XIX – начало XX в. / Ширинец А. А. – М. : Новый мир, 2002. – 358 с.

998. Kappeler Andreas Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie / Andreas Kappeler // Österreichische Osthefte. Zeitschrift für Mittel, Ost – und Südosteuropaforschung. Jahrgang 42. – 2000. – Heft 3/4. – S. 161–178.

999. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. – Л.: Видав-во Укр. католицького ун-ту, 2006. – 360 с.

1000. Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору / Ф. Сисин // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини і наслідки. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 148–165.

1001. Красовицкая Т. Ю. Культурное строительство в СССР. 1917–1927 / Тамара Юсовна Красовицкая. – М. : Наука, 1989. – 387 с.

1002. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр.) / В. А. Чехович., Г. В. Касьянов, Л. У. Ткачова – К. : ПУ АН УСРР, 1990. – 42 с.

1003. Козлов С. А. Критический анализ новейшей американской и английской историографии истории советской культуры (1917 – середина 1930-х гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / С. А. Козлов. – М., 1992. – 36 с.

1004. Сорокин О. Н. Деятельность объединенных органов партийного и государственного контроля (ОБЛКК–РКИ) на Урале (1923–1934 гг.):

автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. Н. Сорокина. – Свердловск, 1991. – 18 с.

1005. Жуков Ю. Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук. спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ю. Н. Жуков. – М., 1992. – 62 с.

1006. Красовицкая Т. Ю. Власть и культура: Исторический опыт организации государственного руководства национально-культурным строительством / Тамара Юсовна Красовицкая. – М. : Наука, 1992. – 298 с.

1007. Красовицкая Т. Ю. Проблемы государственного руководства национально-культурным строительством в РСФСР. 1917–1925 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т. Ю. Красовицкая. – М., 1992. – 40 с.

1008. О'Коннор Т. Э. Анатолий Луначарский и советская политика в области культуры / Т. Э. О'Коннор. – М. : Рудомино, 1992. – 223 с.

1009. Репресоване «відродження» / упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К. : Україна, 1993. – 1993. – 399 с.

1010. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Рідний край, 1991. – 478 с.

1011. Бухарин Н. И. Революция и культура: Статьи и выступления 1923–1936 гг. / Николай Иванович Бухарин – М. : Фонд им. Н. И. Бухарина, 1993. – 349 с.

1012. И. В. Сталин. Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы: переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сб. документов и материалов. Часть 1. 1920–1930-е годы / состав. М. В. Зеленев. – СПб. : Наука-Питер, 2006. – 496 с.

1013. Литературный фронт. История политической цензуры 1932–1946 гг.: сб. документов / ред. К. Аймермахер. – М. : Энциклопедия российских деревень, 1994. – 273 с.

1014. Литературный архив: Материалы по истории литературы и общественной мысли / под ред. К. Аймермахера. – СПб. : Наука, 1994. – 398 с.

1015. Театр ГУЛАГа: Воспоминания, документы, очерки. – М. : НИПЦ «Мемориал», 1995. – 167 с.

1016. Счастье литературы – государство и писатели. 1925–1938 гг.: документы / сост. Д. Л. Бабиченко. – М. : РОССПЭН, 1997. – 319 с.

1017. Смерть Сергея Есенина: документы, факты, версии. – М. : Наследие, 1996. – 414 с.

1018. Культура и власть: из рассекреченных архивов ВЧК–ОГПУ–НКВД / Б. Д. Беспарточный, З. Д. Ильина, В. Г. Карпасевич. – Курск : Изд-во Курск. гос. пед. ун-та, 1999. – 248 с.

1019. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. – М. : РОССПЭН, 1998. – 348 с.

1020. Цензура в СССР. Документы 1917–1991. / коммент. В. Г. Воловникова и А. Б. Блюма. – Bohum : Proekt Verlag, 1999. – 489 с.

1021. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / сост. А. В. Блюм, коммент. В. Г. Воловников. – М. : РОССПЭН, 2004. – 576 с.
1022. Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: документы / редкол.: К. Аймермахер (глав. ред.); К. М. Андерсон, Л. В. Максименков (отв. сост.). – М. : РОССПЭН, 2005. – 1120 с.
1023. Малиновский П. А. Советская цивилизация: непреходящие ценности и причины ее разрушения: Будущее России / Малиновский П. А. – М. : Грааль, 2003. – 108 с.
1024. Киселева Т. Г. Культура и революция: историческая хроника первых послеоктябрьских десятилетий / Т. Г. Киселева, Ю. А. Стрельцов, Е. Ю. Стрельцов. – М. : МГУК, 1998. – 487 с.
1025. Шарапов Ю. П. Лицей в Сокольниках. Очерк истории ИФЛИ – Московского института истории, философии и литературы имени Н. Г. Чернышевского (1931–1941 гг.) / Юрий Павлович Шарапов. – М. : АИРО-XX, 1995. – 208 с.
1026. Eimermacher K. Die sowjetische Literaturpolitik 1917 bis 1932. Von der Vielfalt zur Bolschewisierung der Literatur, 1917–1932. / Eimermacher K. – Bochum: Proekt Verlag, 1994. – 937 s.
1027. Национальные истории в советском и постсоветском государствах / под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 1999. – 446 с.
1028. Аймермахер К. Культура и власть / Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века. Форум немецких и российских культурологов / Карл Аймермахер, Геннадий Бордюгов / под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовски. – М. : АИРО-XX, 2002. – С. 5–12.
1029. Морозов А. И. Конец утопии. Из истории искусства в СССР 1930-х годов / Морозов А. И. – М. : Изд-во «Галарт», 1995. – 224 с., ил.
1030. Сумбур вместо музыки: Сталинская культурная революция. 1936–1938/ автор-сост. Л. В. Максименков. – М. : Юридическая книга, 1997. – 317 с.
1031. Мазаев А. И. Искусство и большевизм: 1920–1930-е гг. Проблемно-тематические очерки и портреты / Анатолий Ильич Мазаев; вступ. ст. Н. А. Хренова. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 320 с.
1032. Кузнецова Е. И. Историография отечественной художественной культуры (начала 50-х годов – первой половины 80-х годов XX века): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Е. И. Кузнецова. – М., 2004. – 42 с.
1033. Атабаева Л. К. Украина – Казахстан: развитие экономических и культурных связей в 1920–1930-е гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Всеобщая история» / Л. К. Атабаева. – Киев, 1992. – 23 с.
1034. Петров В. Діячі української культури – жертви більшовицького терору (1920–1940) / Віктор Петров. – К. : Воскресіння, 1992. – 80 с.

1035. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933–1941 рр. / Семен Підгайний. – Тернопіль : Джура, 1999. – 124 с.
1036. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нариси історії / Наталія Полонська Василенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 413 с.
1037. Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках / Володимир Іванович Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2000. – 336 с.
1038. Українці в імперії. – К.: МП «Фотовідеосервіс», 1992. – 92 с.
1039. Попович М. Нарис історії культури / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 1999. – 728 с.
1040. Попович М. Червоне століття / Мирослав Попович. – К. : АртЕк, 2006. – 887 с.
1041. Кручек О. А. Культура в УСРР в 1920–1923 рр. як об'єкт державної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Кручек. – К., 1997. – 21 с.
1042. Міронова І. С. Культура національних меншин Півдня України в 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. С. Міронова. – Донецьк, 2003. – 19 с.
1043. Кокошко Ф. І. Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917 – кінець 1920-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ф. І. Кокошко. – Донецьк, 1999. – 18 с.
1044. Малащенко А. А. Культура и быт крестьян западных губерний центральной России в 1917–1920 гг. На материалах Брянской, Калужской, Орловской, Смоленской областей: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. А. Малащенко. – Брянск, 1998. – 32 с.
1045. Тримбач С. Олександр Довженко. Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі / Сергій Тримбач. – Вінниця : ГЛОБУС-ПРЕС, 2007. – 800 с.
1046. Ткаченко В. В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Ткаченко. – К., 1999. – 23 с.
1047. Рябокобила О. О. Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Рябокобила. – Харків, 2000. – 21 с.
1048. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Р. В. Маньковська. – К., 1997. – 21 с.
1049. Ступак В. П. Діяльність київських бібліотек по забезпеченню культурних потреб населення у 1921–1929 рр.: автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / В. П. Ступак. – 1995. – 20 с.

1050. Светненко Г. В. Становлення й розвиток вузів культури і мистецтва в Україні в радянській період: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Г. В. Светненко. – К., 1996. – 22 с.

1051. Процик Л. Л. Театр імені Івана Франка: становлення та тенденції розвитку (20-ті рр. ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Л. Л. Процик. – К., 2005. – 20 с.

1052. Дутчак Г. О. Державна політика в Україні у галузі театрального мистецтва (1917–2000 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. О. Дутчак. – Черкаси, 2004. – 20 с.

1053. Приходько О. Л. Розвиток системи державного управління вищими навчальними закладами мистецтва і культури в Україні (1917–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / О. Л. Приходько. – К., 2000. – 20 с.

1054. Laszlo-Kutiuk M. Die Entwicklung des ukrainischen Theaters / Magdalena Laszlo-Kutiuk // Österreichische Osthefte. – Wien, 2000. – Hett 3/4. – S. 629–639.

1055. Witoszynskyi L. Ukrainische Musik / Leo Witoszynskyi // Österreichische Osthefte. – Wien, 2000. – Hett 3/4. – S. 657–676.

1056. Liber G.O. Alexander Dovzhenko A Life in Soviet film. / Liber G.O. – London : bfi Publishing, 2002. – 309 p.

1057. Безручко О. Нові документи з архіву СБУ: штрихи до портрета Олександра Довженка / О. Безручко // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 36–60.

1058. Марочко В. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка / Василь Іванович Марочко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 285 с.

1059. Шудря М. Геній найщирішої проби. Нариси. Розвідки. Рецензії. Інтерв'ю. Публікації за ред. Леоніда Череватенка / Микола Шудря. – К. : Юніверс, 2005. – 382 с.

1060. Пащенко В. О. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Пащенко. – К., 1993. – 40 с.

1061. Пащенко В. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки 20–30-ті роки ХХ ст. / Володимир Пащенко. – Полтава : Кн-ое изд-во, 1995. – 290 с.

1062. Рубльова Н. С. Політика радянської влади щодо Римокатолицької церкви в Україні 20–30-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. С. Рубльова. – К., 1999. – 19 с.

1063. Змерзлий Б. В. Політика радянської держави щодо РПЦ у Криму в 1921–1929 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. В. Змерзлий. – К., 2001. – 18 с.

1064. Демидович Л. С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період непу (1921–1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Демидович. – К., 2005. – 17 с.

1065. Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Е. П. Слободянюк. – Львів, 1996. – 20 с.

1066. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Марчук. – Чернівці, 2004. – 35 с.

1067. Нестуля О. О. Церковна старовина України (1917–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: 07.00.01 «Історія України» / О. О. Нестуля. – К., 1996. – 33 с.

1068. Дровозюк С. І. Духовні явища і процеси в українському селі у контексті церковної політики більшовицького режиму (історіографія проблеми) / С. І. Дровозюк // Український селянин. Зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 7. – С. 47–50.

1069. Дровозюк С. І. Народна культура і «культурна революція»: історіографія гуманітарного конфлікту / С. І. Дровозюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2002. – Вип. 20–21. – С. 186–199

1070. Дровозюк С. І. Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу: Історіографія проблеми / С. І. Дровозюк // Український селянин. Праці наук.-дослід. Ін-ту селянства НАН України. – 2001. – Вип. 3. – С. 47–51.

1071. Зінченко А. Л. Життя і діяння митрополита Василя Липківського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Л. Зінченко. – К., 1998. – 34 с.

1072. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Є. Лисенко. – К., 1999. – 35 с.

1073. Ігнатуша О. М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Ігнатуша. – Х., 1993. – 21 с.

1074. Галамай О. М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Галамай. – К., 2006. – 20 с.

1075. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Ігнатуша. – Дніпропетровськ, 2006. – 39 с.

1076. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): навч. посіб. / Василь Іринархович Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 200 с.

1077. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): навч. посіб. / Василь Іринархович Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.

1078. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба директорії УНР): навч. посіб. / Богдан Іванович Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.

1079. Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: матеріали наук. конф., (Київ, 12 жовт. 1996 р.). – К. : Логос, 1997. – 283 с.

1080. Преловська І. Перший Всеукраїнський православний церковний собор української автокефальної православної церкви, 14–30 жовтня 1921 р.: короткий огляд історіографії проблеми / І. Преловська // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – 2002. – Вип. 11 – С. 17–34.

1081. Преловська І. Т. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів І-го Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Т. Преловська – К., 1998. – 19 с.

1082. Зінченко А. Л. Благочестя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / Арсен Леонідович Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.

1083. Ігнатуша О. М. «Обновленство» 20–30-х рр. ХХ ст.: витвір ДПУ чи модернізаційний рух в православному середовищі? / О. М. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів : Логос, 2004. – С. 249–257.

1084. Киридон А. Обновленство в Україні: причини виникнення та спроби періодизації / А. Киридон // Історична пам'ять: наук. зб. – 2000. – № 1–2. – С. 152–160.

1085. Шнира В. В. Обновленський православний рух в Україні (1922–1927 рр.) / В. В. Шнира // Історична пам'ять: наук. зб. – 2000. – № 1–2. – С. 128–132.

1086. Білан Г. І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. І. Білан. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

1087. Белоглазов Р. М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. М. Белоглазов. – Х., 2002. – 20 с.

1088. Балягузова О. О. Розкол в українському православ'ї у 1921–1930 рр. (на матеріалах Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Балягузова. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.

1089. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького

регіону): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук.: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави й права, історія політичних і правових вчень» / О. Д. Форостюк – К., 2001. – 19 с.

1090. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917–1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. М. Киридон. – К., 2006. – 34 с.

1091. Саган О. Н. Національні прояви православ'я: український аспект / Саган О. Н. – К. : Світ знань, 2001. – 256 с.

1092. Силантьев В. И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / Силантьев В. И. – Х. : Харьков. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.

1093. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках: Монографія / Олег Дмитрович Форостюк. – Луганськ : РВВ МВС, 2000. – 166 с.

1094. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / Олексій Васильович Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 324 с.

1095. Шкаровский М. В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви в XX веке / Шкаровский М. В. – СПб. : Нестор, 1999. – 257 с.

1096. Кашеваров А. Н. Государственно-церковные отношения в советском обществе в 20–30-е гг. (Новые и малоизученные вопросы) / Кашеваров А. Н. – СПб. : Изд-во СПб ГГУ, 1997. – 445 с.

1097. Кашеваров А. Н. Советское государство и Русская Православная Церковь в 1917–1922 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / А. Н. Кашеваров. – СПб., 1998. – 42 с.

1098. Желнакова А. Н. Государственная политика по отношению к Русской Православной Церкви в 1920–1930-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Н. Желнакова. – М., 1995. – 23 с.

1099. Елисеев А. Л. Политика советского государства по отношению к Русской Православной Церкви в 20–30-е годы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Л. Елисеева. – М., 1997. – 24 с.

1100. Васильева И. Г. Российское государство и религии (1917–1920-е годы) / И. Г. Васильева. – Уфа : Уф. гос. пед. тех. ун-т, 1998. – 253 с.

1101. Крапивин М. Ю. Непридуманная церковная история: власть и церковь в Советской России (от 1917-го – конец 1930-х годов). Монография / М. Ю. Крапивин. – Волгоград : «Перемена», 1997. – 365 с.

1102. Беликова Н. Ю. Православная церковь и государство на юге России (конец XIX – первая треть XX вв.) / Белкова Н. Ю. – Краснодар : КДГУ, 2004. – 162 с.

1103. Бакаев Ю. Н. Власть и религия: история отношений (1917–1941). Монография / Бакаев Ю. Н. – Хабаровск : Изд-во ХГТУ, 2002. – 199 с.

1104. Крапивин М. Ю. Религиозный фактор в социально-политической жизни советского общества (октябрь 1917 – конец 20-х гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. Ю. Крапивин. – СПб., 1999. – 40 с.

1105. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти (1917–1943 гг.). – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского богословского ин-та, 1994. – 1063 с.

1106. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1918–1925 гг. / подгот. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Кн. 1. – М. : РОССПЭН, 1997. – 597 с.

1107. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1918–1925 гг. / подгот. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Кн. 2. – М. : РОССПЭН, 1998. – 647 с.

1108. Из истории христианской церкви на родине и за рубежом в XX столетии: сб. документов. – М. : Крутицкое Патриаршие подворье, 1995. – 319 с.

1109. Русская церковь в годы революции 1917–1918 гг.: сб. документов, дневник о заседании вновь сформированного Синода (12 апреля – 12 июня 1917 г.). – М. : Крутицкое Патриаршие подворье, 1995. – 270 с.

1110. Русская православная церковь и современное время (1917–1991 гг.): материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. – М. : Прописи, 1995. – Том. 1. – 400 с.

1111. Русская православная церковь и современное время (1917–1991 гг.): материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. – М. : Прописи, 1995. – Том 2. – 560 с.

1112. Русская православная церковь и коммунистическое государство, 1917–1941 гг.: документы и фотоматериалы. – М. : Изд-во Библейско-Богословского и-та св. апостола Андрея, 1996. – 328 с.

1113. К тебе, обольщенный, несчастный русский народ: Послание Патриарха Тихона. – М. : Изд-во Стретенского монастыря, 1996. – 32 с.

1114. Римско-католическая церковь на Северо-Западе России в 1917–1945 гг.: документы. – СПб. : Нестор, 1998. – 315 с.

1115. История римско-католической церкви в Российской империи (XVIII – XX вв.): документы РГИА. – СПб. : Стройиздат, 1999. – 289 с.

1116. Митрополит Василь Липківський. Матеріали до біографії (з фондів ЦДАВОВ України / упоряд. Л. Пилявець. – К. : Ін-тут укр. археографії та джерелознавства, 1993. – 60 с.

1117. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Документи і матеріали / упоряд. Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. П. Преловська. – К. ; Львів : Жовква, 1999. – 560 с.

1118. Dahlke S. An der antireligiösen Front. Der Verband der Gottlosen in der Sowjetunion der zwanziger Jahre / Dahlke S. – Hamburg : Verlag Franz Dr. Kovac, 1998. – 130 s.

1119. Jahrbücher für Geschichte Ostueropas. – Band 47. – Heft 3. – Stuttgart:Verlag Franz Steiner, 1999. – S. 440–441.

1120. Luukkanen A. The Party of Unbelief. The Religions Policy of The Bolshevik Party, 1917–1929 / Luukkanen A. – Helsinki : Suomen Historiallinen Seura, 1994. – 289 p.

1121. Die Russische Orthodoxe Kirche. 1917–1941. Politik und Religion in der Sowjetunion. 1917–1941. – Wiesbaden, 2002. – 481 s.